

Rome in deszelfs verleden en heden

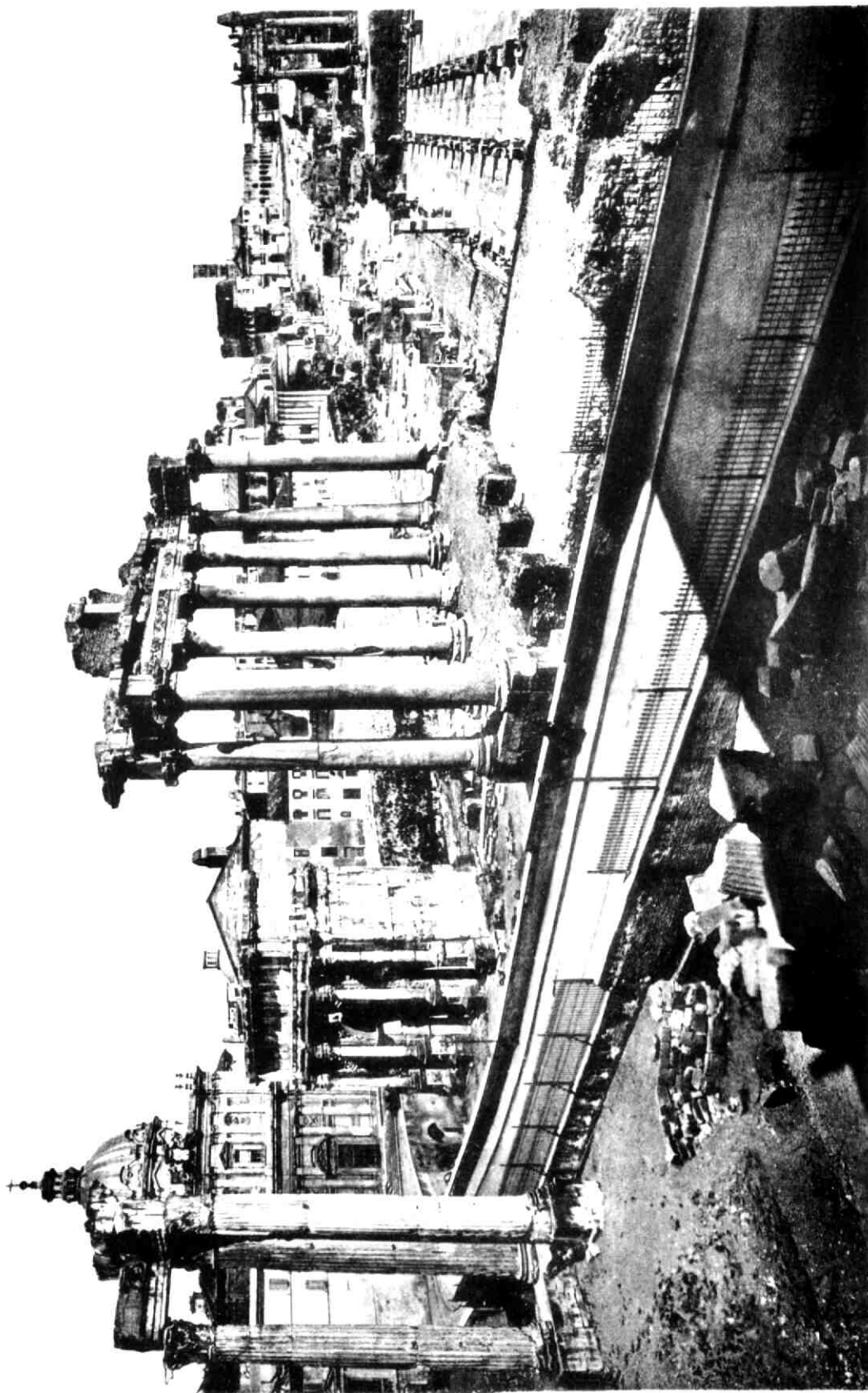
<https://hdl.handle.net/1874/237198>

ROME
IN DESZELFS
VERLEDEN EN HEDEN,
DOOR
A. NUYENS.

Am 14. 11. 1911

X 304

ROME IN DESZELFS VERLEDEN EN HEDEN.

FORO ROMANO PRESO DAL CAMPIDOGLIO
ROMEINSCHE FORUM, VAN 'T KAPITOOL GENOMEN

ROME

IN D'ERVEN

VERLEDEN EN HEDEN,

A. NUYENS.

AMSTERDAM,
F. H. J. BEKKER.
1899.

WELT
MUSEUM
BIBLIOTHEEK

ROME

IN DESZELFS

VERLEDEN EN HEDEN,

DOOR

A. NUYENS.

AMSTERDAM.
F. H. J. BEKKER.
1899.

Bibliothiek
MINDERBROEDERS
WEERT.

VOORWOORD.

Boeken die over Rome handelen zijn in onze taal zeer schaarsch; men kan zelfs zeggen dat zij zoo goed als niet bestaan.

Het eenige omvangrijke werk is „Het Drievoudige Rome”, een vertaling van „Les trois Rome” van den abbé Gaume. Deze vertaling is evenwel van 't jaar 1853, en ofschoon zij nog kostbare inlichtingen en een groot aantal merkwaardige bijzonderheden bevat, is zij toch niet meer van onzen tijd.

In het tijdsverloop van bijna een halve eeuw heeft de studie over de christelijke oudheidkunde verbazende vorderingen gemaakt. G. B. de Rossi en zijn broeder Michele, Arimbelli, Lanciani, Mgr. de Waal, p. Hartmann Grisar, om slechts eenige namen te noemen, hebben de geschiedenis van de eerste eeuwen der Kerk als 't ware gereconstitueerd. De Catacomben zijn grondig doorvorscht en hebben tot veel belangrijke nieuwe ontdekkingen aanleiding gegeven; een nauwkeurige studie der oude reisbeschrijvingen, nieuw ontdekte codices, onderzoekingen van allerlei aard hebben over veel duistere punten meer licht verspreid, andere verworpen of bevestigd. Menige legende is gebleken onwaar te zijn, menige andere heeft eene schitterende bevestiging verkregen.

De oude PASSIONES of geschiedenissen van de martelaren zijn ontdaan van hetgeen de overlevering of de fantaisie der vertalers er onwaarschijnlijk en onwaars aan hadden toegevoegd. Daardoor is, wel is waar, veel wonderlijks en onaannemelijks verloren gegaan, dat voor velen er de bekoorlijkheid van uitmaakte, omdat het den trek naar het bovennatuurlijke, naar het ongelooflijke, die den meesten menschen eigen is, streelde; maar de waarheid heeft er door gewonnen en, wat meer zegt, aan de critick van het rationalisme, aan de bestrijding van ongeloovigen is een machtig wapen uit de handen genomen. De irrigatiewerken, door de Italiaansche regeering aan den Tiber gedaan, de omwoeling van den bodem der stad voor nieuwe gebouwen, hebben meer dan één kostbare vondst opgeleverd, zoodat men wel mag zeggen dat de laatste helft van deze eeuw voor Rome een tijdperk van groote ontdekkingen is geweest.

Van alle deze ontdekkingen bevat natuurlijk het „Drievoudige Rome” niets; maar zelfs werken van veel latere dagteekening zijn in dat opzicht onvoldoende; ik noem, als voorbeelden slechts, het prachtwerk ROM van P. Kuhn, in 1878 bij Benziger verschenen, en het ROME, SES MONUMENTS, SES SOUVENIRS van den abbé Boulfroy, dat in 1892 bij de Société St. Augustin (Desclè en de Brauwer) het licht zag.

ROME IN DESZELFS VERLEDEN EN HEDEN.

Ik heb dan gemeend dat een nieuw werk over Rome het Nederlandsch publiek aangenaam en welkom zou kunnen zijn en vooral zijn nut kon hebben nu de telken jare veelvuldiger wordende gezelschapsreizen naar de Eeuwige Stad ook de bescheidenen beurzen een reis derwaarts veroorloven en de pelgrimstochten meer en meer deelnemers lokken.

Dat ook dit werk zijn leemten en onnauwkeurigheden zal hebben, ontveins ik mij geenszins. Het behandelde onderwerp is zoo groot, biedt zoo veel punten van beschouwing aan en de ruimte, waarover ik beschikken mocht, is betrekkelijk zoo klein, dat de beperking noodzakelijk tot onvolledigheid moest leiden. Ik heb evenwel getracht het zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de nieuwste ontdekkingen en gebruik gemaakt van de beste bronnen.

Als zoodanig noem ik: Paul Allard. LES PERSECUTIONS; het BULLETTINO D'ARCHEOLOGIA, F. A. Kraus, ROMA SOTTERRANEA, verscheidene artikelen en controversen uit de CIVILTÀ CATTOLICA, LA CONTROVERSE, HET DRIEVoudIGE ROME, Nibby, ITINERARIO DI ROMAE DELLE SUE VICINANZE en eenige andere werken. Toen mijn werk in handschrift reeds bijna voltooid was verscheen het hoogstbelangrijke werk van P. Hartmann Grisar, S. J. GESCHICHTE ROMS UND DER PÄPSTE IM MITTELALTER, waar uit ik menige bijzonderheid nog bij de correctie en het verder afwerken van mijn manuscript heb kunnen overnemen.

Ik heb van mijn werk ook geen REISGIDS willen maken, maar een aangenaam en nuttig boek voor het katholieke volk, dat tevens met voordeel zal gelezen worden door hen die Rome willen bezoeken, en bij hen, die de Eeuwige Stad bezocht hebben, nog menige aangename herinnering zal opwekken.

De jaren, die ik in Rome doorbracht, liggen reeds te ver achter mij dan dat ik zou durven beweren dat dit werk geschreven is naar eigen aanschouwing. Evenwel zijn de herinneringen aan die jaren zoo levendig in mij bewaard gebleven en werden zij door de veelvuldige latere studie over Rome telkens zoo verfrist en vernieuwd, dat ik mij, bij het schrijven, geheel thuis gevoelde in de omgeving, waarin ik mij met den geest bewoog. Wanneer men Rome gedurende drie jaren bij dag en bij nacht tot in zijn afgelegenste gedeelten heeft doorkruist, herhaalde malen zijne monumenten, kunstschaten, tempels en paleizen heeft bezocht, dan zijn de indrukken, daardoor verkregen, zoo levendig, dat zij niet meer uitgewischt kunnen worden. Van uit dat oogpunt beschouwd, mag ik wel zeggen dat mijn boek door eigen aanschouwing, vernieuwd en aangevuld door latere studie, geschreven is. Moge het dan beantwoorden aan het doel, dat ik mij heb voorgesteld.

Alkmaar, 1899.

A. NUYENS.

INLEIDING.

„Daar zijn”, zegt Mgr. Ricard in de voorrede waarmede hij een werk over de H. Clara van Assisië, inleidt, (in Italië) geheiligde valleien, bergen, steden en vlekken. Daar zijn driewerf gezegende woningen, welke binnen hare muren eene geheele wereld van onuitsprekelijke gedachten, gevoelens, begeerten en verlangens bewaren. Daar zijn gelukzalige en, om zoo te zeggen, gewijde gezichteinders, welke de blik niet zonder aandoening kan doorvorschen.

In dit opzicht is de bodem van Italië in alle deelen bevoorrecht, want hij vormt eene bewonderenswaardige omlijsting voor de gebeurtenissen, die er zich ontvouwd hebben en voor de personen, die er zich in eene bovenmenschenlijke grootheid aan ons voordoen. Immers, Italië is het land van de azuren luchten, van de zon, van de blauwe wateren, van de laurieren en de bloeiende oranjeboomen.

Maar 't is ook het land der kunsten en der poësie, waar, naast de herinneringen door Virgilius, Dante, Tasso en Petrarca nagelaten, de meesterwerken overvloeien, door een Giotto, een Fra Angelico, een Vinci, een Michel-Angelo, een Rafaël en zoovele andere, geschapen. Bovenal en in de eerste plaats, evenwel, is het 't land der heiligen. Wij spreken evenwel in het tegenwoordige, terwijl die roem van Italië tot het verledene behoort; niettemin is hij zóó groot dat hij door de eeuwen heen zijn stralen tot op onze dagen doet schitteren en een opbeurend licht werpt op gebeurtenissen, die thans zooveel droefheid uitstorten over eene natie, die onder alle andere uitverkoren was om de wieg van het catholicisme te zijn.”

Deze woorden, door Mgr. Ricard op geheel Italië toegepast, zijn vooral ook van een pakkende waarheid voor Rome in 't bijzonder. Kan men zich wel een Italie denken zonder Rome? Ontleent het zoo schoone, door de natuur, de kunsten, de scheppingen en daden der menschen zoo bevoorrechte land niet zijn grootsten luister aan Rome? Het trotsche en eenmaal zoo machtige Genua; Venetie, de stad der Dogen en eertijds de beheerscheresse der Adriatische zee; Milaan, de vrijheidlievende; Pisa, de stad der geleerden; Florence, meer beroemd nog door zijn liefde voor de kunsten dan door den krans van bloeiende heuvels die het omringt; Napels, zoo schilderachtig aan zijne blauwe golf gelegen, zij allen hadden een heerlijken naam in de geschiedenis der menschheid en der beschaving; zij allen waren eenmaal machtige gemeenebesten of onbedwingbare steden; maar boven alle dezen schittert Rome, Rome de Eeuwige Stad, de beheerscheresse der wereld door de Keizers, thans de beheerscheresse eener nog grootere wereld door de enkele kracht van het Kruis, dat de adelaars der oude heerschen heeft verdreven om het Labarum er voor in de plaats te stellen.

De dichter moge naar Ferrara trekken om op het graf van Ariosto de eerbiedige hulde zijner bewondering neer te leggen, of naar Florence tijgen om zich te vermeien in de herinnering aan Dante en aan het schitterende hof van Leonore d'Este, door Tasso onsterfelijk gemaakt; de oudkundige moge ronddolen door de doodsche en verlaten straten van Pompeji, de toerist zich verlustigen op de lagunen van de koningin der Adriatische zee, op de safieren wateren van de Napelsche golf, de vroomme pelgrim zijn geest en ziel verfrisschen bij 't bezoeken van de plaatsen geheiligd door het zegenrijk werken van eene Clara, een Franciscus van Assisië, een Antonius van Padua: allen, wie zij ook zijn mogen, dichters of oudheidkundigen, haastige toeristen of ingetogen bedevaartgangers, zullen zich spoeden naar Rome, als naar de zon van waar al die stralen van dichterlijk leven en kunstig scheppen, van heilig werken en bidden zich over geheel de aarde verspreidden, om haar te verlichten en te verwarmen, om haar te herscheppen en te doen herleven als zij dreigde onder te gaan in de stormen der hartstochten, onder den ijskouden adem van het ongeloof of in den nacht der barbaarsheid.

Dàar spreekt alles van het eenmaal zoo machtige rijk der Cesars; maar luider nog van hem die ginds onder den reuzenkoepel van St. Pieter rust; die de macht der Cesars overwon en wiens opvolgers straks negentien eeuwen *Zijn* strijd tegen heidendom en ongeloof, tegen barbaarsheid en menschenwaan met denzelfden moed, dezelfde doodsverachting door hetzelfde Kruis voortzetten, om, even als hij, te overwinnen en het rijk van Christus te doen zegevieren over het rijk van Satan.

Evenals in het oude Rome de gulden Mijlpaal het uitgangspunt was van de heirbanen die naar alle gewesten der wereld voerden en dreunden onder de voetstappen der legioenen, die tot nieuwe veroveringen uittrokken, zoo heeft ook het nieuwe Rome zijn gulden Mijlpaal in den gouden koepel van St. Pieter. Van daar trokken sinds eeuwen ontelbare legioenen heiligen en belijders uit om in nieuwe gewesten nieuwe volken, nieuwe werelden onder den Schepter van Christus te brengen en bij het rijk zijner genade in te lijven. En nog altijd volgen nieuwe geloofshelden de wereldpaden langs tot nieuwe veroveringen. Zij hebben alle wegen met hun zweet besproeid en den bodem van alle landen met hun bloed gedrenkt. Hunne gebeenten wijzen, als 't ware, den weg aan, die zij bewandelen; zooals in de woestijn de geraamten den weg der karavanen aanwijzen; maar hoe gedund ook hunne gelederen werden, altijd stonden nieuwe helden op om de gevallenen te vervangen, en waar de strijd het hevigst was, waren de strijders het talrijkst. En naast deze helden, wier eenige roem de roem van Christus was, stonden dichters en kunstenaars om in onvergelykelijke scheppingen hun zegepraal over den dood te verheerlijken, hun lijden en strijden, hun leven en streven tot voorbeeld en ter navolging te stellen aan de komende geslachten, om in schitterende kleuren en van begeestering gloeiende woorden den roem en de heerlijkheid te verkondigen van den Christus, die aan de heiligen en geloofshelden de kracht verleende tot het volbrengen der groote werken door hen gewrocht.

Alles in Rome is wonderbaar, en wie de Eeuwige Stad wil kennen moet zich reken-schap van hare wonderbare bestemming weten te geven. „Van een katholiek oogpunt beschouwd, zegt Donozo Cortès, is er slechts eene algemeene oorzaak voor de wereldgebeurtenissen, en die oorzaak is de Goddelijke Voorzienigheid. Die Goddelijke Voorzienigheid, als algemeene oorzaak beschouwd van al hetgeen gebeurt, werkt op eene natuurlijke of eene bovennatuurlijke wijze: op eene natuurlijke wanneer zij de

werking der secondaire oorzaken aan zich zelven overlaat; op eene bovennatuurlijke wijze wanneer zij rechtstreeks, onmiddelijk en op wonderdadige wijze de gebeurtenissen te voorschijn roept. De Voorzienigheid is niet anders dan die opperste wijsheid waarwaarmede God aan alles zijn einddoel heeft voorgeschreven, en die alles tot dat einddoel voert, nu eens door de secondaire oorzaken, dan weer door zijn onmiddelijke en opperste inneming."

Dat einddoel, die bestemming aller dingen vertoonen zich aan onzen geest in alle wereldgebeurtenissen, maar nergens duidelijker en tastbaarder dan in de bestemming van Rome. Men kan veilig zeggen dat Rome alleen de oude wereld heeft overleefd, om de schakel te zijn die de heidensche wereld met de Christelijke zou verbinden en de verkondiging van het Evangelie, de vervulling van de belofte aan onze eerste ouders in het Paradijs gedaan, mogelijk te maken.

Toen het Romeinsche Rijk op het hoogste punt van zijn macht stond en de geheele toen bekende wereld aan zijn heerschappij had onderworpen, waren ook de tijden vervuld die den Verlosser zouden brengen, en dank aan die wereldheerschappij kon de Blijde Boodschap in alle talen en aan alle volken verkondigd worden. Weldra zou de machtige stad der Keizers, de beheerscheresse der wereld de hoofdstad worden van het christendom, en toen Rome deze bestemming had bereikt, ging weldra de door het zwaard verkregen en door het zwaard behouden wereldheerschappij van het Romeinsche Rijk ten onder, om plaats te maken voor een nieuwe wereldmacht, die alleen in het Kruis haar overwinningen en haar kracht zoekt en vond en waarvan Rome het middenpunt en de hoofdstad zou zijn. En toen deze wereldhervorming plaats had, was nog slechts Rome overgebleven van al wat de wereld vóór de komst van Christus machtigs en groots gekend en aanschouwd had.

De machtige rijken van Azië, wier oorsprong tot de dagen van den zondvloed opklom, zijn verdwenen. Assyrië, Babilonië, Egypte spatten uit elkander, en van hunne machtige en reusachtige steden bleven slechts puinhoopen over, die allengs onder het zand der woestijn bedekt werden of den ondergrond vormden van ellendige arabische dorpen, zoodat hunne namen gedurende eeuwen nog slechts als eene legende voortleefden.

Griekenland, met zijn beschaving, zijn kunstenaars en wijsgeeren, werd een provincie van het Romeinsche Rijk, en Athene, de stad van Pallas Athene, godin der wijsheid, zag hare geleerden het ambt van leermeester en paedagoog vervullen bij de rijkgevoorden Plebejers van het wereldbeheerschende Rome; Jerusalem, dat de schuld van den godsmoord op zich geladen had, werd verwoest, zoodat de eene steen niet op den anderen bleef; zijn tempel ging in de vlammen op en de gouden gereedschappen, eenmaal gebruikt bij de offeranden aan Jehova, werden als zegeteekenen voor den triomfkar van den overwinnenden Titus uitgedragen en op den ter zijner eere opgerichtten triomfboog afgebeeld, ten teeken dat de oude wet, op Sinaï aan Mozes gegeven, door de nieuwe wet van den Tabor was vervangen. Met de krijgsgevangenen van alle volken waren ook de goden van geheel de heidensche wereld naar Rome overgevoerd, en toen de Kapitolijnsche Jupiter, door het Kruis der verlossing overwonnen, van zijn voetstuk tuimelde, vielen met hem alle afgoden der oude wereld. Rome was derhalve in de besluiten der Voorzienigheid voorbestemd om de zegepraal van het Kruis en de verspreiding van het Evangelie door geheel de wereld mogelijk te maken. Daarom had het alle andere volken overwonnen, alle beschaving en kunsten binnen zijne muren verzameld, zijne heerbanen door alle landen aangelegd, zijn naam machtig en gevreesd

gemaakt bij alle natiën, van het eene uiteinde der toenmaals bekende wereld tot het andere, opdat door de tooverkracht van dien naam de nauwe aansluiting der christelijke wereld met den stoel van Petrus zou verkregen worden.

In deze groote macht en uitbreiding van Rome over geheel de oude wereld, moeten wij die opperste wijsheid erkennen, welke aan alle dingen haar einddoel en bestemming heeft voorgeschreven, en hoewel dat einddoel door blootmenselijke middelen werd bereikt, kan men toch in die wonderbare heerschappij van Rome over alle volken, in dat voortbestaan van het Romeinsche Rijk trots alle vijandelijke aanvallen van buiten, alle staatkundige stormen en omwentelingen van binnen, de goddelijke leiding niet miskennen. Elke stap, dien men in Rome zet, herinnert daaraan, roept die voor den geest. Het Kapitoel, hoezeer ook veranderd, roept in ons geheugen de zegevierende veldheeren terug die daar, na hunne overwinningen, den Kapitolijschen Jupiter hunne dankoffers brachten; de boog van Titus wijst ons, door de beeldhouwwerken die hem versieren, op den ondergang van Jerusalem, terwijl het Colosseum ons den heldenstrijd voor den geest brengt, die daar door de belijders van Christus' leer gestreden werd tegen de wreedheid, de wulpschheid en den afgodendienst, de drie groote misdaden waaraan het heidensche Rome zich vooral schuldig maakte. En in die Catacomben roept elke voetstap ons toe, dat dáár de eerste christen kerk van Rome ontloek, de eerste zetel der Pausen was gevestigd. Dáár predikt elke *loculus* ons van de gelijkheid, door het christendom onder het menschedom hersteld.

Dáár bad de slaaf naast den patriciër, rustte de verachte slavin naast de edele matrone en de patricische jonkvrouw; dáár werd het woord van den Apostel tot waarheid, dat er geen vrijen of slaven meer zijn, maar alleen kinderen Gods en erfgenamen van het Hemelrijk. En daar ginds, waar de machtige koepel van St. Pieter oprijst en aan alle volken en talen het *Tu es Petrus* toeroept, dáár, waar in het Vaticaan de opvolger van den Galileeschen Visscher de geheele wereld de onvervalschte leer van Christus verkondigt, lagen eenmaal de tuinen van Nero, en dienden de christenen tot levende fakkels ter verlichting van de gruwzame en wulpsche feesten van dit gepurperd monster.

Reeds meer dan zevenentwintig eeuwen heeft Rome de wereld vervuld met den tooverglans van zijn naam, en zijne heerlijkheid en de bewondering der volken gaven het, naast den naam der eeuwige, *Roma aeterna*, ook dien der gouden stad, *Roma aurea*, en de opvolgende volken en geslachten, getroffen door zijn wonderbaar bestaan en grootsche voorbestemming, omhulden het in een dichtelijk waas van legenden. De oude Romeinen schreven aan zijn eersten stichter een goddelijken oorsprong toe. Zijne wijze wetten schenen hun meer dan menschenwerk toe en een bovenmenschelijk wezen, de nimf Egera, moest er de ingeefster van zijn. Op het Kapitoel waakte een wonderbeeld der stad, de *Salvatio Romae* (Rome's behoud) voor zijn macht en toonde door bijzondere teekens aan waar en wanneer een opstand in de provincies het bestaan of de macht van het rijk bedreigde, terwijl de Sibillynsche boeken de roemrijke bestemming van Rome en zijne komende lotgevallen bewaarden.

En de nieuwe geslachten hebben eene nieuwe reeks legenden om de Eeuwige Stad gesponnen en zijn voortbestaan verbonden aan het bestaan der wereld. Zoolang de wereld zal zijn, zal Rome zijn en op het einde der dagen zal wederom een machtig Vorst te Rome zetelen en opnieuw over alle volken heerschen. Op het einde der tijden, zegt de legende, zal er te Rome een machtig en rechtvaardig Keizer den schepter voeren

en er alle volkeren onder vergaderen; hij zal een getrouw nalever van de wetten van Christus zijn en tot groote dingen voorbestemd.

Onder zijne regeering zal er een volkomen vrede op aarde heerschen en de volken zullen een geluk smaken, dat de gouden eeuw in herinnering zal roepen. Die vredesvorst zal lange jaren regeeren, en wanneer hij zal weten dat de tijden vervuld zijn, zal hij naar Jerusalem trekken en zijn kroon neerleggen op het graf van Christus. Dan zal de Antichrist komen, die het geluk zal verwoesten wat de menschen smaken, de aanbidders van Christus vervolgen en eindelijk Rome vernietigen. Die verwoesting zal onmiddellijk het Laatste Oordeel voorafgaan.

Aldus zal het einde zijn van de koningin der steden. Alvorens de zon aan den hemel uitgedoofd zal zijn, de aarde tot het niet terugkeeren en Christus op de wolken zal komen om de menschen te oordeelen, zal het Romeinsche Rijk uit zijne asche herrijzen. Het zal opnieuw zijne heerschappij over geheel de aarde uitstrekken en aan de volken een roemrijk tijdperk van vrede en voorspoed schenken. Daarna zal de Antichrist zich op deszelfs puinhopen verheffen; maar zelfs dan, wanneer er geen geschiedschrijvers meer zijn om de gebeurtenissen te verhalen, noch dichters om ze te bezingen, zal de kroon der Cesars nog schitteren op het kruis van Christus en de naam van de koningin der steden zal zonder einde weerklinken *in quella Roma, onde Cristo è Romano*, in dat Rome waar Christus een Romein is.

Zoo heeft de legende om Rome haar dichterlijk kleed geweven en de geslachten die waren, zijn en komen zullen, zulien aan de Eeuwige, de Gouden stad den cijns hunner liefde en den tol hunner bewondering betalen, en met elk jaar zal de stroom van vroomen Christenen toenemen naar de stad waar Christus leeft, Christus beveelt.

Want al is het ook waar dat aan den stedehouder van Christus de wereldlijke scepter is ontnomen; dat voor de Pausen een nieuw tijdperk van ballingschap uit hun koninkrijk is aangebroken; al is het ook waar dat Rome gedurende weldra dertig jaren is overgeleverd aan de moderne bouwwoede, die den naam van Eeuwige Stad ten schande zou willen maken, niet minder waar is het dat daaruit, onder de leiding en den wil der Voorziennigheid, zoowel voor het Pausdom als voor de Pausstad onmiskenbare voordeelen voortvloeien; voordeelen, die zij niet te danken hebben aan de overweldigers, zooals sommige bewonderaars van het Eene Italië het willen doen voorkomen, maar alleen aan de macht van Hem die het kwaad in goed weet te verkeeren en die de lagen en listen der vervolgers weet te veranderen in welzijn en eer voor de vervolgdten.

Om alleen van de Stad te spreken, willen wij er hier op wijzen dat de Italiaansche regeering, door de werken die zij in Rome heeft doen uitvoeren om de stad, die zij *intangibile* (onaantastbaar) waant, waardig te maken de hoofdstad van het koninkrijk Italië te zijn — alsof de grootste eertitel van Rome niet bestond in de hoofdstad van het Christendom en de wereld te zijn — nieuwe schatten van oudheidkunde aan het licht heeft gebracht, zoowel op profaan als godsdienstig gebied. Reeds in 1875 kon het *Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma* (Bulletin van de stedelijke oudheidkundige commissie van Rome) mededeelen dat men had verzameld: 48 overblijfselen van schilderwerken; 172 voorwerpen van mozaiek; 18761 munten; 831 beeldhouwwerken; 776 voorwerpen van metaal; 2713 brokstukken of heele voorwerpen in ivoor en been; 544 glazen, emails en diverse voorwerpen daartoe behoorende; 2680 heele voorwerpen in terracotta en 4281 brokstukken daarvan;

269 overblijfselen van bouwwerken; 3928 opschriften; 579 edelgesteenten en kostbare marmerwerken. Bovendien heeft men over de ligging van sommige gedeelten van het oude Rome, zelfs uit de tijden der koningen, tal van andere belangwekkende ontdekkingen gedaan, ook op godsdienstig gebied, zooals b. v. een gedeelte Catacombe met een afbeelding der H. Felicita en haar zeven zonen, allen martelaren voor het geloof in Christus.

In den loop van ons werk zullen wij gelegenheid hebben breedvoeriger over sommige van deze ontdekkingen te spreken; voor het oogenblik vermelden wij ze slechts om te doen uitkomen hoe zelfs de overweldiging van Rome heeft bijgedragen om de Eeuwige Stad nieuwen luister, nieuwe aantrekkelijkheid te verleenen.

Wanneer eenmaal voor Rome en het Pausdom de tijd van beproeving geëindigd en de Eeuwige Stad onder haar rechtmatigen vorst teruggekeerd zal zijn, zal het ons misschien duidelijk worden, waarom deze beproeving over haar werd gebracht en zullen wij misschien, ja zekerlijk, tot de erkenning komen dat de overweldiging, die den geloovigen een reden van rouw en treurnis was en den vijanden een oorzaak tot helse vreugde, in de raadsbesluiten der Voorzienigheid een middel is geweest om het Pausdom en Rome tot hooger bloei, tot grootere macht te brengen en den vijanden van kerk en godsdienst tot bloedige kastijding. Reeds nu zijn er teekenen te over die ons tot deze overweging recht geven; hoe zal het dan niet zijn wanneer eenmaal de dag der bevrijding zal aanbreken en het Rome der Pausen opnieuw in verjongde kracht en heerlijken glans zal verschijnen, na den rouwmantel der treurnis te hebben afgelegd. Dan zal Rome met recht zich mogen beroemen op zijn mistieken naam Amor, dien de ouden niet uitspraken dan met grooten eerbied en die alleen den ingewijden bekend was.

Reeds sedert eeuwen was Rome de Liefde van de christenheid en met elken dag wint het meer harten. Eenmaal zal het aller liefde, aller genegenheid hebben en zal het, na de beheerscher en de onderwijzer der volken te zijn geweest, ook de liefde van alle naties zijn.

HET HEIDENSCH ROME.

HET HEIDENSCH ROME.

Beknopt overzicht van de Geschiedenis van Rome tot de overwinning van Constantijn.

Het kan geenszins in onze bedoeling liggen hier een overzicht te geven, hoe beknopt ook, van de geheele geschiedenis van Rome; wij willen in onzen waarnemingskring alleen datgene opnemen wat geweten dient te worden, wil men met eenige vrucht Rome doorwandelen en zich rekenschap geven van zijn bestaan, zijn bouwwerken zijn verleden en heden. Wij laten dus geheel en al buiten beschouwing al datgene wat betrekking heeft op zijn ingewikkelde staatsinstellingen, zijne talrijke binnen- en buitenlandsche oorlogen, zijn veelvuldige lotgevallen, om alleen stil te staan bij zijn algemeene ontwikkeling, zijn uitbreiding, zijn opperbestuur, zijn bouwwerken en de ingrijpende lotgevallen die een wezenlijke verandering in zijn geschiedenis en bestaan hebben gebracht. Ons geschiedkundig overzicht heeft geen ander doel dan een toelichting, een verklaring te geven van wat de Eeuwige Stad den bezoeker en vooral den vroomen pelgrim belangrijks en wetenswaardigs aanbiedt.

Rome is gelegen in de vlakte van Latium en aan de rivier de Tiber, die hier eene breedte van 60—100 meters heeft en op 26 kilometer afstands van de monding dezer rivier bij Ostia. De vlakte van Latium is, tengevolge van vroegere vulkanische opheffingen en van snelle waterstromingen, in verschillende hoogten verdeeld, door diepe dalen van elkander gescheiden, zoodat Rome bij zijn voortdurende uitbreidingen allengs de voornaamste dezer heuvelen besloeg en zoo den naam van de stad der Zeven heuvelen (*urbs septicollis*) ontving. Deze zeven heuvelen, allen aan den linker Tiber-oever gelegen, heeten Capitolinus, (kapitolijnschen), Palatinus (Palantijschen), Aventinus (Aventijnschen), Coelius (Celischen), Esquilinus (Esquilijschen) en Viminalis (Viminaalschen) heuvel.

Later werden daarbij nog twee, aan den rechteroever gelegen, heuvels, de Vaticaansche heuvel en de Janiculus getrokken, zoodat men eigenlijk niet zou mogen spreken van de Stad der Zeven, maar van de Stad der Negen heuvelen.

De laagste dezer heuvels, de Aventinus, verhief zich 46, de hoogste, de Janiculus, 85 meter boven den zeespiegel. De vier eerstgenoemde stonden geheel en al afgezonderd en waren in de oudste tijden door diepe en moerasachtige dalen van elkander gescheiden.

De geschiedenis van de grondvesting van Rome ligt geheel in 't duister; betrouwbare bescheiden daaromtrent bestaan niet, en eerst later, toen de Romeinen behoefte gevoelden om den oorsprong hunner stad te kennen, heeft men de bij overlevering bewaarde kennis tot een wonderbaar weefsel samengevlochten, waar men evenwel onder het mytische en bovennatuurlijke der legende de kleine kern der geschiedkundige waarheid kan terugvinden. Het volk, de groote menigte, geloofde evenwel aan deze legende als aan een onomstootbare waarheid en tot op onze dagen vindt zij nog haar weg in alle werken die over Rome's geschiedenis handelen.

Deze legende of Sage luidt aldus. Toen Aeneas zich uit den brand van Troje gered had en een nieuw vaderland opzocht, werd zijn schip naar de kusten van Italië gevoerd en landde hij in een gedeelte van het schiereiland dat Latium genoemd werd en welks koning Latinus hem gastvrij opnam. Later huwde hij diens dochter Lavinia. Toen Latinus gestorven was, volgde Aeneas hem in de regeering op. Zijn zoon Ascanius verliet, toen hij den mannelijken leeftijd had bereikt, de strandvlakte en trok naar het Albaner gebergte, waar hij een nieuwe stad bouwde, die den naam Alba-Longa verkreeg. Uit het huwelijk van Aeneas met Lavinia werd een zoon geboren, Silvius genaamd, die de stamvader was van de stichters van Rome. Een der nakomelingen van dezen Silvius, Prokas genaamd, liet twee zonen na, Numitor en Aemilius.

Deze laatste stiet zijn ouderen broeder van den troon en om zich voor goed van het bezit daarvan te verzekeren, dwong hij Numitor's dochter, Rhea-Sylvia, zich aan den dienst van de godin Vesta te wijden, waardoor het haar verboden werd een huwelijk te sluiten. Maar, zegt de Sage, zij werd door den god Mars moeder van twee knapen, Romulus en Remus.

Toen Aemilius zulks vernam, beval hij de knapen te dooden; maar de slaaf, die dit bevel moest ten uitvoer brengen, legde de knapen in een korfje en gaf dit aan de onzekere golven van den Tiber over. Bij den Palatijnschen heuvel bleef het korfje aan de wortels van een wilden vijgenboom vast liggen en eene wolvin zoogde hen, totdat zij door den herder Faustulus gevonden werden, die de knapen opnam en, bijgestaan door zijne vrouw Acca Laurentia, ze tot krachtige en strijdlustige jongelingen opvoedde. In strijd geraakt met de herders van Aemilius werd Remus door deze gevangen genomen en naar het paleis van den koning gebracht, maar Romulus drong met zijne gezellen het paleis binnen, versloeg den koning, bevrijdde zijn grootvader Numitor en herstelde dezen op den troon.

Romulus en Remus dachten er nu aan om zelf eene stad te stichten; de eene sloeg den Palatinus, de andere den Aventinus voor; om den wil der goden te kennen, plaatste ieder zich op den door hem voorgetrokken heuvel en de goden schenen het plan van Romulus goed te keuren, want bij het opgaan der zon vlogen twaalf gelukvoorspellende vogels langs dezen heen, zoodat hij door zijn gezellen als koning werd erkend van de nog te stichten stad.

Volgens het algemeen aangenomen gebruik werd nu de omvang van de te stichten stad aangegeven door de heilige vore, welke de, met een stier en een koe bespannen ploeg, moest trekken, waarbij men wel moest opletten dat de uitgeploegde aarde naar den binnenkant viel en de naar buiten overgevallen kluiten met de hand naar binnen werden geworpen. Waar een poort moest zijn, werd de ploeg opgenomen en eenige schreden verder weer neergezet.

Toen de stadsmuur werd opgetrokken sprong Remus, hetzij uit scherts, hetzij uit

spot over den lagen wal, hetgeen Romulus zoodanig in toorn deed ontsteken dat hij zijn broeder doodde.

De nieuwe stad was dan aangelegd en met eenige ellendige hutten bebouwd, maar hare bevolking bestond nog slechts uit de jonge gezellen van Romulus en had geen vrouwen. Ten einde zich nu de ontbrekende levensgezellinnen te verschaffen namen de Romeinen een zeer kras middel te baat. Zij noodigden de nabij wonende Sabijnen tot een hunner feesten uit en deze kwamen, vergezeld van vrouwen en dochters, naar de jonge stad om aan de uitnoodiging harer stichters gevolg te geven. Te midden van de feestdrukte en feestdronkenschap wierpen de Romeinen zich op hunne gasten en ontroofden hun hunne dochters. Een oorlog moest het noodzakelijk gevolg van dit verraad zijn. De Romeinen delfden het onderspit en alleen de versterkte burgt bood hun nog een schuilplaats; maar ook dit laatste bolwerk zou hun door verraad ontnomen worden. Tarpeja, de dochter van den burgtvoogd, beloofde den Sabijnen hun de plaats te zullen overleveren wanneer zij haar, als belooning, datgene wilden geven wat zij aan den arm droegen; hiermede bedoelende de gouden armbanden, die de krijgslieden gewoon waren te dragen. De Sabijnen stemden in den koop toe, doch zij bedoelden niet hunne gouden sieraden, maar de zware schilden, die zij eveneens aan den arm droegen, en ander welke zij de verraderes vermoorden toen de burgt in hun bezit was. Dit had plaats aan de westelijke helling van den heuvel (waar later het Kapitoel verrees), die van af dien tijd den naam van Tarpeïsche rots verkreeg. Evenwel was de uitslag van den strijd anders dan men vermoed had. De Sabijnsche dochters, thans de echtgenooten der Romeinen, wierpen zich tusschen hunne strijdende mannen en de ter harer verlossing opgekomen verwanten; er kwam een verzoening tot stand en de Sabijnen vestigden zich op de Kapitolijsche en Quirinaalsche heuvels en gaven zoo terstond een groote uitbreiding aan de Stad. Deze ontvoering der Sabijnsche jonge dochters is in de geschiedenis — wanneer men hier van de geschiedenis in den waren zin des woords mag spreken — bekend onder den naam van den Sabijnsche-Maagdenroof. De eerste stichters, die den naam van *Ramnes* en de Sabijnen, welke dien van *Quirites* kregen, vormden den ouden adel van Rome (Patriciërs), en hunne leden hadden alleen zitting (althans in de eerste eeuwen) in het hoogste staatscollege, dat den naam van Senaat droeg. Romulus, de eerste Koning, regeerde zeven en dertig jaren (van 't jaar 1—37 van de stichting der stad, of van 754—717 v. C.). Volgens sommigen zou hij zeer wijs en zachtmoedig geregeerd en nooit een doodvonnis gevelde hebben; volgens anderen zou hij als een woesten dwingeland geheerscht hebben en door den Senaat vermoord zijn. Na zijn dood werd hij evenwel als een god onder den naam van Quirinus vereerd.

De tweede koning, Numa Pompilius (715—672 v. C.), werd uit de Sabijnen gekozen, als zijnde de waardigste om den stichter op te volgen. Onder zijne regeering genoot Rome een volmaakte vrede, wat niet meer het geval zou zijn totdat keizer Augustus de wereldheerschappij zou voeren. Numa was een wijze wetgever en de Sage verhaalt dat de nimf Egera hem in de staatsmanswijsheid onderrichtte. Hij bevorderde den landbouw en den handel, regelde de godsdienstige gebruiken en plechtigheden, stelde verschillende colleges van priesters aan, voerde den dienst der Vestaalsche Maagden in, die belast waren met het voortdurend onderhouden van het aan Vesta geheiligde vuur, en was de grondlegger der wijze wetten, aan welke Rome voor een groot deel zijn macht, roem en luister te danken had.

Als zijn opvolger wordt genoemd Tullus Hostilius (672—600 v. C.). Onder zijne regeering kwam Rome in oorlog met het naburige Alba Longa (dat in de nabijheid van het tegenwoordige Albano gelegen was). Om den oorlog minder bloedig te maken en den strijd spoedig te eindigen, stelde de Albaner Mettius Fufetius voor het geding te doen beslechten door een tweekamp, waaraan van weerszijden drie jongelieden zouden deelnemen. In beide legerplaatsen bevonden zich drielingbroeders, die met elkander verwant waren, de Curiatiër in die van Alba-Longa, de Horatiër in die der Romeinen. Aanvankelijk scheen het dat de Romeinen het onderspit zouden delven, want reeds waren twee der Horatiër gevallen; maar de derde bedacht een krijgslist. Hij deed alsof hij vluchtte en toen zijn tegenstanders hem vervolgden en van elkander gescheiden waren, keerde hij zich om en versloeg zonder veel moeite, den een na den ander, de van hem vervolgende Curiatiër. Corneille heeft dezen strijd tot onderwerp gekozen van zijn onsterfelijk treurspel „Horace.” Bij het dorp Aricia, op korten afstand van Albano, wijst men nog heden het graf aan waar de drie Curiatiër en de twee Horatiër begraven zijn. Hier, bij dit graf, liet paus Pius IX, z. g., een fraai grafteeken oprichten voor de pauselijke zouaven, die in 1867 als slachtoffers hunner christelijke naastenliefde vielen, bij het verplegen van de choleralijders van Albano. Met trots mogen wij hier de namen vermelden van Jacobus van der Heijden, van Drunen; Gijsbertus van Ophem, van Alkmaar en Hendrik Peters, van Beek bij Nijmegen. Daar de tweekamp tusschen Horatiër en Curiatiër evenwel onder de muren van Rome plaats had, is het zeer twijfelachtig of de gesneuvelden wel bij Aricia begraven zijn.

Die van Alba-Longa, evenwel, verkropten slechts moeielijk hun nederlaag en Mettius Fufetius zocht de Romeinen door verraad te vernietigen. Zijn plan mislukte evenwel, hijzelf werd gevangen genomen en tot straf door paarden van een gerukt; Alba-Longa werd verwoest en de inwoners naar Rome gevoerd, waar hun de Coelische Heuvel tot woonplaats werd aangewezen.

Ancus-Marcus, een kleinzoon van Numa-Pompilius, werd de derde koning (640—616 v. C.) van de zich steeds meer en meer uitbreidende stad. Hij bevolkte den Aventijnschen heuvel door nieuwe onderworpen stammen, die als Plebejers de groote volksklasse uitmaakten; hij versterkte den Januculus, deed een nieuwen wal of gracht om de stad graven die hij in verbinding met de haven Ostia bracht, waardoor hij aan den handel een grootere uitbreiding gaf. Nog wordt hem den bouw van de eerste Tiberbrug toegeschreven.

De Etrusciër Tarquinius Priscus (616—528 v. C.) wordt als vierde koning vermeld. Aan hem worden tal van groote bouwwerken toegeschreven, o. a. de beroemde riolen, de CLOACA MAXIMA, een wonder van hechten bouw, die tot op onzen tijd bewaard is gebleven en nog het groote afvoerkanaal is, waarin alle riolen der stad uitmonden.

De zonen van Ancus Marcus lieten Tarquinius vermoorden, ten einde zelve aan de regeering te komen, maar hun toeleeg mislukte doordien Tanaquil het lijk van den vermoorde verborg en het gerucht verspreidde dat de koning slechts gewond was. De moordenaars vluchtten en Servius Tullius besteeg den troon. Gedurende zijne regeering (573—534) werd de stad opnieuw vergroot, doordien ook de Esquilijnse en Viminaalsche heuvels bevolkt werden. Tot op zijn tijd schijnt de stad nog slechts door aarden wallen en grachten verdedigd te zijn geweest, want aan Servius Tullius wordt het bouwen van een zwaren muur uit brokken tufsteen toegeschreven. Van dezen muur zijn nog groote en indrukwekkende gedeelten overgebleven, vooral in de Vigna

Maccarani, bij den Aventijnschen heuvel, waar zij nog een hoogte van 15 meter hebben.

De muur had 37 poorten, waarvan slechts enkele bij name bekend zijn; de voornaamste waren de *Porta Carmentalis*, aan den zuidhoek van het Kapitoel, de *P. Collina* aan het noordeinde, de *P. Viminalis* in het midden en de *P. Esquilina* aan het zuideinde van den wal, de *P. Capena*, tusschen den Coelius en den Aventinus, de *P. Trigemina*, tusschen Aventinus en de rivier. De muur had eene lengte van 7-8 kilometer en omvatte eene oppervlakte van 300 hectaren. De stad was in vier wijken verdeeld: over den rechter Tiberoeever strekte zij zich nog niet uit; een houten brug, de *Pons Sublicius*, verbond de beide oevers.

Het uiteinde van Servius Tullius was ellendig en vergunt ons een blik te slaan in het ruwe en woeste karakter van den nog jeugdigen staat. De geschiedenis (of de Sage) verhaalt over dit uiteinde het volgende. Servius Tullius had twee dochters, die beide den naam van Tullia droegen. De oudste was van een zeer zacht, de jongere van een zeer wild en woest karakter. De Koning meende zeer wijs te handelen door aan de zachtmoedige oudere Tullia den woesten Lucius Tarquinius en aan de jongere wilde Tullia den zachten en goeden Aruns Tarquinius tot echtgenooten te geven, hopende dat de zoo zeer tegenovergestelde karakters elkander als 't ware zouden neutraliseeren. Edoch de uitslag bewees hoezeer hij in zijne berekening had misgetast. De wilde Lucius vermoorde zijn broeder Aruns, de zachte Tullia werd het slachtoffer van de woeste jongere Tullia. De broeder- en zustermoordenaars sloten zich bij elkander aan om zich van den troon meester te maken. Servius wil den opstand bezweren, maar wordt door zijn schoonzoon uit het paleis gestooten en de huurlingen van den overweldiger vermoorden den vluchtenden koning. Tullia ijlt toe om haar gemaal als Koning te begroeten; haar muilnier blijft staan voor het bloedende lijk haars vaders, maar zij, de dieren aansporende, rijdt over het ontzielde lichaam, welks bloed de raderen van haar wagen besmeurde. De straat, waar dit vreeselijk tooneel voorviel, werd door het volk daarna den *Vicus secleratus*, de vervloekte, misdadige straat, genoemd, en behield dien naam tot op de laatste tijden.

De laatste der zeven koningen die over Rome heerschte, was Tarquinius Superbus. Aan hem worden verscheidene groote bouwwerken toegeschreven, zoo o. a. de voltooiing van het groote riool, de *Cloaca Maxima*, den tempel van Jupiter, steenen zitbanken in de amphiteaters enz. Verder regeerde hij zeer willekeurig, riep den Senaat nooit bijeen en verzwakte hun instelling door terdoodbrengingen, verbeurdverklaringen hunner goederen, verbanningen en andere daden die hem den naam van *Superbus*, de trotsche, de gewelddadige, verwierven.

Niet minder woest en willekeurig waren de daden zijner zonen. Een hunner Sextus Tarquinius, onteerde Lucretia, de deugzame vrouw van Collatinus. De ongelukkig liet haar echtgenoot en haar vader ontbieden, onving hen in rouwgewaad, deelde hun de gewelddaad mede waarvan zij het slachtoffer was geweest, en stiet zich toen den dolk in de borst. Met het bebloede wapen in de hand zwoeren de mannen wraak; het volk liep te hoop bij het bloedende lijk van Lucretia, het leger sloot zich bij het volk aan, en Tarquinius werd vervallen van den troon verklaard en tevens het koningschap voor altijd afgeschaft. Rome zou voortaan een gemeenebest, een republiek zijn. Dit viel voor in het jaar 510 voor Christus geboorte. 't Was onder de regeering van Tarquinius Superbus dat Rome in 't bezit kwam van de Sibylinsche Boeken. Op zekeren dag kwam eene Sibylle of Waarzegster van Cumae den koning negen schrifrollen aanbieden,

die de geheele toekomst en alle lotgevallen van Rome heetten te bevatten, maar de prijs, dien zij er voor vroeg, was zoo hoog, dat de koning weigerde den koop te sluiten. Nu wierp de Sibylle drie harer rollen in 't vuur en vroeg voor de zes overblijvende denzelfden prijs als te voren voor de negen, en toen de koning opnieuw weigerde wierp zij er wederom drie in 't vuur, voor de drie nog blijvende altijd dezelfde som vragende. De koning stemde nu toe en werd eigenaar van de *Libri Sibyllini*, die als een heiligdom in den tempel op het Kapitoel werden bewaard door een afzonderlijk daarvoor ingesteld college van priesters, dat eerst uit 2, later uit 12 en ten slotte uit 15 leden bestond. In 't jaar 33 v. Ch. werden de Sibyllynsche boeken, met den tempel die ze bewaarde, een prooi der vlammen. Men zond toen naar de tempels van Apollo, in klein Azië, om te verzamelen wat daar aan Sibyllynsche orakels nog te vinden was en stelde daaruit de nieuwe S. Boeken samen. Augustus liet deze herzien en er uit verwijderen wat een verdacht karakter had; de als echt erkende werden nu in den tempel van den palatijnschen Apollo bewaard waar zij, in gewichtige omstandigheden, op een senaatsbesluit, werden geraadpleegd. Stilico liet ze in de 5de eeuw na Christus verbranden.

Het koningschap, dat met een misdaad, een broedermoord, begonnen was, eindigde met een misdaad, en in den loop van de tweehondervijftig jaar van zijn bestaan, hebben wij meer dan een misdaad, meer dan een gewelddaad zien plegen.

Wat is in dit alles geschiedenis, wat sage? Een grond van waarheid zal hier wel in verborgen zijn, maar veel hebben latere geschiedschrijvers ter opsiering erbij gevoegd. De oude volkeren stelden er grooten prijs op hun ontstaan zoo hoog mogelijk op te voeren en aan de stichters van hun staat een goddelijken oorsprong toe te kennen. Vandaar dat streven om Romulus te doen afstammen van Aeneas, om hem een god, Mars, tot vader te geven. Verder kan men aannemen dat Rome langzamerhand ontstaan is uit de samenvoeging van verschillende volkstammen, die beurtellings een hunner den koningstroon zagen beklimmen. Het meest algemeene gevoelen is, dat Rome eene volksplanting is van de Etrusken of Etruriërs, een der oudste en voornaamste volkstammen van Italië, die ten gevolge van een zoogenaamde *Ver sacrum*, heilige lente, hun land verlaten hebben om een nieuwen staat te stichten. Wanneer een stad of staat door een groote algemeene ramp getroffen werd, beloofde men aan de goden een zoogenaamden *Ver sacrum*. Al wat in de eerst volgende lente geboren werd, menschen en vee, werd aan de onderaardsche goden gewijd; het vee werd geslacht en de menschen werden, als zij een zekeren leeftijd hadden bereikt, over de grenzen gezonden ten einde zich eene nieuwe woonplaats te zoeken. Aan zulk een *Ver sacrum* zou Rome dan zijn ontstaan te danken hebben. Voor dit gevoelen pleiten zeer veel zaken, die wij, als buiten ons bestek liggende, niet zullen opsommen. Zelfs de oorsprong van den naam Rome (Roma) is niet met zekerheid bekend. Sommigen willen dien afgeleid zien van het Grieksche woord Romé, dat kracht, dapperheid beteekent, anderen van een oud latijnsche woord Rumma dat de zogende, voedende borst beduidt, anderen nog van haar eersten stichter Romulus, welke laatste verklaring algemeen door het Romeinsche volk als de eenig ware werd aangenomen. Wij hebben eenige van de voornaamste bouwwerken uit den koningstijd opgesomd, waarbij men nog de Mamertijsche Gevangenis, het Kapitoel, een tempel van Diana enz. kan voegen, ofschoon het volstrekt niet vaststaat dat al deze bouwwerken aan de koningen kunnen worden toegeschreven.

In plaats van den Koning traden nu twee Consuls als hoofden van den Staat op, die slechts voor den tijd van vijf jaren werden gekozen. De eerste Consuls waren Junius Brutus, een neef van den laatsten Koning, die slechts aan de algemeene slachting zijner familie was ontkomen doordien hij zich als onnoozel of ideoot aanstelde, en Collatinus, de echtgenoot van de bovenvermelde Lucretia. De jonge Republiek had weldra een zwaren strijd te onderstaan. De gevluchte Tarquinius had hulp gezocht en verkregen bij Porsenna, koning der Etruriërs, die in 507 van Clusium tegen haar oprukte en na de Romeinen verslagen te hebben, de stad naderde. Deze was evenwel slechts door een houten brug over den Tiber te bereiken. Drie moedige mannen, Horatius Cocles, Sp. Larcius en T. Herminius verdedigden haar zoolang manmoedig tegen het geheele leger van Porsenna totdat zij achter hen was afgebroken; de laatste verbinding werd door de beide laatsten benuttigd om zich bij hunne makkers in de stad te vervoegen, terwijl Cocles nog alleen ter verdediging overbleef. Toen nu ook de laatste balk was afgebroken sprong deze, gewapend en wel, in de rivier en bereikte al zwemmende gelukkig den overkant. Porsenna gaf daarom evenwel de belegering niet op en nu besloot een andere Romein, Mucius genaamd, den vijandelijken koning in zijn legerplaats te doodden. Ontdekt zijnde en voor Porsenna gebracht, bekende hij dezen dat er een samenzwering tegen zijn leven bestond, en toen de koning, om nadere opheldering vragende, geen antwoord ontving, bedreigde hij Mucius met den vuurdood. Zonder een enkel woord te spreken stak de jongeling zijn hand in het gloeiende vuur van een offerbekken en liet, zonder een blik van pijn te geven, het lichaamsdeel langzaam verbranden. Porsenna, over zooveel moed verbaasd, schonk Mucius de vrijheid; evenwel ziende dat de strijd tegen zulk een heldhaftig volk als de Romeinen zeer wisselvallig zou zijn, sloot hij vrede met Rome, en trok, gijzelaars mede nemende, naar zijn rijk terug. Onder deze gijzelaars bevond zich ook eene edele Romeinsche jonkvrouw, Clelia, die den dood boven het verlies der vrijheid verkiezende, zich te paard in den Tiber wierp en gelukkig Rome bereikte. De Romeinen zonden haar evenwel aan Porsenna terug en deze, in edelmoedigheid niet willende onderdoen, liet haar wederom naar haar vaderstad terugkeeren.

De geheele geschiedenis van Rome, tijdens de Republiek, is slechts een aaneenschakeling van staatkundige twisten tusschen het volk (*Plebs, Plebejers*) en den adel (*Patriciërs*), van binnenlandsche oorlogen om de heerschappij en van krijg in het buitenland. Zooals altijd en in alle opkomende Staten, vooral die der oudheid, vormen de eerste stichters en de van dezen afstamende geslachten, den adel, die alle voorrechten, alle ambten en betrekkingen in den Staat aan zich willen houden, terwijl de later bijgekomen elementen, overwonnen volkeren en anderen, als het volk, het Plebs, worden beschouwd, dat slechts geen of zeer weinig aandeel in de staatszaken heeft en gewoonlijk door de eersten onderdrukt wordt. Maar allengs begint dat volk, machtig en sterk door zijn aantal, zijn deel te eischen in het staatsbestuur en de ambten en voorrechten, welke daaraan verbonden zijn, en in dien strijd behaalt gewoonlijk de groote massa de overwinning. Zoo ook in Rome onder de Republiek, en na eeuwen van strijd wist het volk zich allengs en stuk voor stuk meester te maken van de voornaamste voorrechten door de Patriciërs genoten, en verwierf het een machtig aandeel in de staatszaken. Het volk emancipeerde zich, zooals wij in onze dagen zouden zeggen. Maar de strijd liep niet alleen over het aandeel in de regeeringszaken, ook de stoffelijke belangen voerden het woord. De Patriciërs eigenden zich al de gronden toe

van het omliggend land, terwijl het volk in ellende en armoede voortleefde. Vooral trad de Consul Sp. Cassius moedig voor het volk in de bres en eischte dat een gedeelte van de tot het stadsgebied behorende land aan de Plebejers zou worden gegeven en het overige in vruchtgebruik aan de Patriciërs zou verblijven. Met eene beslissing werd evenwel zoolang getalmd tot de consulaatstijd van Cassius verstreken werd. Hij werd toen van hoogverraad beschuldigd, veroordeeld en van de Tarpeische rots geworpen, terwijl zijn huis met den grond gelijk gemaakt en zijn vermogen verbeurd verklaard werd. Lang nog hield de strijd aan, maar ten slotte moest de overwinning wel aan het volk blijven en eindelijk behaalde het die dan ook op de meest volkomen wijze. Door de akkerwet (*lex agraria*) werd bepaald dat ook de Plebejers aandeel zouden hebben in de staatslanderijen, dat geen burger meer dan 500 juk land zou mogen bezitten, dat van de akkers het tiende en van de wijnbergen en vruchten het vijfde gedeelte als belasting zou gestort worden tot onderhoud van het leger. Al wat iemand meer dan 500 juk lands bezat, werd hem ontnomen en aan arme burgers geschonken. Het volk was bovendien diep in schulden geraakt bij de Patriciërs en nu werd volgens de schuldenwet (*lex de aere alieno*) bepaald dat al wat tot dusverre als rente was betaald zou beschouwd worden als te zijn geweest aflossing der schuld en dat de rest in drie jaar zou worden afbetaald. Eindelijk zou een der consuls uit de Plebejers worden genomen. De voorstellers dezer wetten waren L. Sextius en Licinius Stolo. Dat de Patriciërs zich met hand en tand tegen de aanneming dezer wetten verzetten, laat zich gemakkelijk begrijpen; zij trachtten het volk door kleine inschikkelijkheden over te halen om van de groote eischen af te zien, maar aangespoord door zijn beide kampvechters hield het vol en in 367 werd de strijd ten voordeele der Plebejers beslecht toen dezen zich op den *Mons sacer* (Heilige Berg) hadden teruggetrokken en weigerden in Rome weer te keeren indien hunne wenschen niet werden ingewilligd. L. Sextius was de eerste consul die uit het volk genomen werd. Zooals men ziet was het een sociale, een klasse-strijd; een strijd van de menigte tegen den Adel, van de nietbezittenden tegen de bezittenden.

Niettegenstaande dezen langdurigen staatkundigen strijd, bleef Rome, dank zij zijne instellingen, krachtig en aaneengesloten, en wist het zoowel gevaarlijke buitenlandsche vijanden af te slaan, als nieuwe veroveringen in Italië te maken. In 389 v. c. viel een machtige vreemde volksstam, die der Galliërs, Italië binnen; zij kwamen over de Alpen en vielen bij Clusium in het land. De inwoners van Clusium riepen de Romeinen te hulp en dezen, meenende de indringers door den roep van hun naam tegen te kunnen houden, zonden hun gezanten om hun het verder binnen dringen te beletten. Maar de Galliërs antwoordde door monde van hun aanvoerder Brennus, dat zij het recht tot indringen en veroveren op de punt hunner zwaarden droegen en aan de Romeinen zouden toonen dat ook zij dappere mannen waren. De strijd tegen die van Clusium begon en daar de Romeinsche gezanten daar aan deelnamen vond Brennus in deze, tegen het volkenrecht strijdende handeling, aanleiding om tegen Rome op te trekken. Het hun te gemoet trekkende leger der Romeinen werd te Allia verslagen en weldra trokken de Galliërs Rome binnen. Zij vonden in de stad slechts eenige Senatoren, die zich niet met de anderen op het Kapitoel hadden willen verschansen, en die zij vermoorden; daarop plunderden zij de stad, staken haar in brand en belegerden het Kapitoel. Een overrompeling van het Kapitoel mislukte doordien, zooals men verhaalt, de aan Juno gewijde ganzen bij het naderen van den vijand

door hun geschreeuw de bezetting wekten, waardoor de aanval werd afgeslagen. Daar evenwel de honger de belegerden en de romeinsche koortsen de belegeraars teisterden, lieten de Galliërs zich bewegen om, tegen betaling van 1000 pond goud en op andere zware voorwaarden, het beleg op te breken. Livius verhaalt dat Brennus bij het wegen van het goud gebruik maakte van valsch gewicht en dat hij, daarop opmerkzaam gemaakt, onder den uitroep *vae victis* zijn zwaard in de weegschaal wierp. Maar Camillus, die des nachts in de stad had weten te sluipen, kwam nu naderbij en onder den uitroep: weg met dat goud, een Romein koopt zijn vaderland alleen door het staal terug, zou hij zich op de Galliërs geworpen hebben, die nu gedwongen werden tot den aftocht. Van 360-348 hadden de Romeinen opnieuw strijd tegen de Galliërs te voeren, maar ook nu bleven zij overwinners. In 362 was ten gevolge van een aardbeving een breede en diepe kloof op het Forum ontstaan, die met geen mogelijkheid te dempen was. Het orakel geraadpleegd zijnde, kreeg men ten antwoord dat de kloof zich zou sluiten wanneer Rome het kostbaarste, wat het bezat, er in zou werpen. M. Curtius, meenende dat een staat niets kostbaarders bezit dan den heldenmoed en de offervaardigheid zijner burgers, stortte zich in volle wapenrusting en te paard in de onpeilbare diepte, die zich boven zijn hoofd sloot.

Door de ten gunste der Romeinen afgeloopen oorloge met de Samnieten en Latijnen was Rome meester geworden van geheel midden-Italië en door dien met Tarente, dat Pyrrhus, koning van Epirus, ter hulpe had geroepen, maar toch ten laatste moest onderdoen, ook van Zuid-Italië geworden. Hier kwam het weldra in botsing met het machtige op de Noordkust van Afrika gelegen Carthago, wat aanleiding gaf tot de beroemde Punische oorlogen, die Rome meer dan eens in het grootste gevaar brachten, maar eindigden met de geheele verwoesting van Carthago. In den eersten dezer oorlogen verloren de Romeine hunne geheele vloot in den zeeslag bij Mylae, een tweede werd door een storm vernield, een gelukkig gewonnen slag bij Panormvs, in 251, waar de Carthaagsche Veldheer Hannibal geslagen werd en eene overwinning ter zee bij Aegusa, leidden eindelijk tot den vrede, daar beide oorlogvoerende partijen evenzeer uitgeput waren. Van dezen vrede met Carthago maakten de Romeinen gebruik om hunne veroveringen ook over Noord-Italië uit te strekken; zij stieten hier andermaal op de Galliërs die zij versloegen; in 223 was geheel Italië, tot aan de Po, aan de heerschappij van Rome onderworpen. In het voorjaar van 218 barsite de twee Punische oorlog uit.

Carthago had zich meester gemaakt van Spanje, welks zilvermijnen het rijke schatten opbrachten en van hieruit besloot Hannibal, de beroemde bevelhebber der Carthaagsche legers, de Romeinen over land te bestoken en Rome zelf aan te tasten. Met 50.000 man voetvolk, 9000 ruiters en 37 Olifanten aanvaarde Hannibal zijn beroemden tocht over de Alpen, die vijftig dagen duurde en toen, nadat vijf maanden verlopen waren sinds hij Spanje had verlaten, Hannibal op Italaansche grondgebied zijn leger monsterde, bleek hem dat hij nog slechts over 20.000 man voetvolk en 6000 ruiters gebod. De overigen waren meestal op de ijsvelden en in de afgronden der Alpen omgekomen. Maar de Galliërs en andere den Romeinen vijandelijke stammen slooten zich bij hem aan, en toen hij in 217 zich tegen over den Romeinsche veldheer Flaminius, aan de oevers van het Trasimeensche Meer bevond, bracht hij den Romeinen zulk een geweldige nederlaag toe dat 15.000 hunner op het slagveld bleven en een gelijk getal krijgsgevangen werd gemaakt. Onder de gesneuvelden bevond zich ook Flaminius. Een tweede nederlaag (216) bij Cannae in Apulië, was nog vreeselijker;

70.000 soldaten, 21 krijgstribunen, 80 senatoren en zooveel ridders, dat Hannibal geheele massa's ringen, die alleen door de ridders gedragen werden, naar Carthago konden zenden, bedekten het slagveld; ook de consul Aemilius Paulus, een der aanvoerders, verloor het leven. Deze nederlagen hadden nog dit andere ongelukkige gevolg dat vele bondgenooten en onderworpen volken in Italië van Rome afvielen. Evenwel trad de ijzeren volharding, de opoffering, de uitwendige kracht en grootheid van Rome nooit in helderder daglicht dan in deze Punische oorlogen, want trots de zware nederlagen verloor het den moed niet, wist het telkens nieuwe legers op den been te brengen en zelfs zijne veroveringen in Italië uit te breiden, waar in 212 Syracuse, na eene heldhaftige verdediging, in hunne handen viel; bij de plundering der stad vond ook de beroemde wiskunstenaar Archimedes, die door zijne uitvindingen zoo krachtig tot de verdediging van zijne geboortestad had bijgedragen, den dood. Tegen deze volharding van Rome, den moed zijner soldaten en het talent zijner veldheeren, waren de Carthagers op den duur niet bestand, vooral toen de Scipios met de leiding van den oorlog werden belast. Wel waren de Carthagers tot weinige mijlen afstands van Rome genaderd en had Hannibal zijn leger opgeslagen op eene hoogvlakte bij Rocca di Papa, welke nog thans het kamp van Hannibal wordt genoemd, maar de gebeurtenissen in Afrika, waar Cornelius Scipio den oorlog had overgebracht, dwongen Hannibal tot den terugtocht.

Den 21 October stonden Scipio en Hannibal met hunne legers bij Zama tegenover elkander; de slag begon en viel ten nadeele der Carthagers uit, die 50,000 man, het vier vijfde gedeelte van hun leger, verloren. Zij moesten de harde vredesvoorwaarden van Rome aannemen, waardoor hun macht grootendeels gebroken werd. De oorlog, die aan Carthago het vierde gedeelte van zijn burgers had gekost, had van de Romeinen meer dan 300,000 soldaten geveegd, terwijl meer dan 400 plaatsen in puin lagen en overal de velden verwoest waren. Maar nog zou de strijd met Carthago niet ophouden. De hardheid der Romeinen bracht de stad tot het uiterste, zoodat zij zich met geweld tegen de onderdrukking der overweldigers verzette. Cornelius Scipio Almelianus trok tegen haar op. De stad verdedigde zich kloekmoedig, hoewel hongersnood en ziekten haar teisterden. Scipio liet haar gedurende zes nachten bestormen, totdat hij zich eindelijk van haar meester maakte. Nadat de Romeinen haar geplunderd hadden, staken zij haar in brand; zeventien dagen woedde het vuur; toen was Carthago van den aardbodem verdwenen en de ploeg werd over haar grond getrokken en de vloek er over uitgesproken. Rome was nu meesteres van geheel Italië, van een groot gedeelte van Spanje en van de noordkust van Afrika, en zou nu met rassche schreden tot grootere veroveringen overgaan.

De Republiek, op het toppunt van haar macht gekomen, zou echter door haar eigen fouten ten gronde gaan en plaats maken voor het keizerschap; de tijden naderden waarop de beloofde Verlosser zou komen en de wereldmacht van Rome zou de verspreiding van de Blijde Boodschap over geheel de bekende wereld van dien tijd mogelijk maken. Rome, door eeuwenlange voorbereiding daartoe in staat gesteld, zou eindelijk de hooge roeping vervullen, waartoe het in de raadsbesluiten der Voorzienigheid was voorbestemd.

Drie oorzaken werkten samen om den ondergang der Republiek te bewerken: een vernieuwde klassenstrijd, de toenemende ongodsdienstigheid en de maatschappelijke ellende.

Uit de Plebejers, die allengs het oude Patriciaat, den ouden Adel hadden overvleugeld,

was eene nieuwe aristocratie, die der Optimaten, ontstaan, welke al de gebreken der Patriciërs bezaten, zonder evenwel de deugden van dezen na te volgen. Even heerschzuchtig, misschien zelfs meer dan de oude adel, niet minder willekeurig en hard dan deze, overtrof zij hem in geldddorst, genotzucht, ongodsdienstigheid en lichtzinnigheid, terwijl het volk, de grootte massa der burgers, in ellende verkeerde en allengs met wrok en afgunst tegen de bezittende klasse vervuld werd.

Heerschzuchtige personen, meer bedacht op eigen voordeel en macht dan op het algemeen welzijn van den staat, wierpen zich als zoogenaamde volksvrienden op, ten einde zich, door de woeste kracht van de menigte, tot de hoogste macht in den staat op te werken. Marius, Sulla, Pompejus streden beurtelings om de heerschappij; de burgeroorlog woedde op verschrikkelijke wijze. Sulla liet op een dag 6000 Samnieten ter dood brengen, terwijl hij zonder een trek van zijn gelaat te veranderen bij het gekerm der geslachte menigte, in den tempel van Bellone een strafrede tegen den Senaat hield; en alsof dat alles nog niet genoeg ware kwam nog de vreeselijke zwaardvechtersoorlog de verschrikkingen vermeerderen. De Romeinen hadden de gruwelijke gewoonte om hunne krijgsgevangenen, vooral de knapen, op te voeden voor het bedrijf van zwaardvechters, die, ter verlustiging van het volk, in de renbanen en andere openbare gebouwen, met elkander tot den dood toe moesten kampen. De groote school der zwaardvechters was te Capua; daarheen ook werd de Thracier Spartacus gebracht, die, verontwaardigd over het lot dat hem beschoren was, er in slaagde om met een 70-tal zijner lotgenooten uit te breken en zich te versterken. Duizenden en duizenden slaven, meestal dappere krijgsgevangenen, uit alle veroverde landen naar Rome gevoerd, voegden zich bij hem en weldra stond hij aan het hoofd van een machtig leger van mannen, die vast besloten waren tot den laatsten ademtucht te strijden, te meer daar zij wel wisten dat hen geen genade maar wel een smadelijke en gruwzame dood te wechten stond, indien zij in de handen der Romeinen, hunne oude meesters, vielen. Zij trokken op Rome aan, maar Licinius Gracchus viel hen met acht legioenen aan, en Spartacus verloor den slag en het leven; 6000 zijner manschappen vielen in handen van Pompejus, die pas uit Spanje was aangekomen en zich nu beroemde den slavenopstand beslecht te hebben.

Crassus en Pompeius streefden beiden naar de oppermacht, en trachtten, elk voor zich, door het volk er toe te geraken; deze zocht het voor zich te winnen door het de voorrechten terug te geven die Sulla het ontnomen had; gene door het van zijne schatten mede te deelen; hij spijzigde het volk aan 10.000 openbare tafels en schonk het voor drie maanden koorn. Bij deze twee voegde zich weldra Caius Julius Cesar, een der grootste en wondervolste mannen waarvan de geschiedenis der volken gewaagt. Naar hij beweerde van koningen en goden afstammende, streefde hij naar de alleenheerschappij en had hij zich Alexander den Groote tot voorbeeld gekozen. Over een groot vermogen beschikkende, leidde hij als 't ware een vorstelijk leven; zijn huis in Rome stond voor iedereen open en alle dagen hield hij open tafel. Van edele trekken en schoonen lichaamsbouw, trok hij aller oogen op zich en trots zijn rijkdom had hij zich tegen de grootste vermoeienissen gehard en zijn lichaam scheen ongevoelig te zijn voor de wisselvalligheden van het weder. Zijne soldaten aanbaden hem en hij maakte van hen wat hij wilde.

Cesar wist de oneenigheid, die tusschen Crassus en Pompejus ontstaan was, bij te leggen en vormde met deze beiden het eerste Driemanschap of Triumviraat, dat als

't ware onder zich de macht verdeelde. Cesar, evenwel, streefde naar hooger en naar de alleenheerschappij, maar daartoe behoefde hij in de eerste plaats een hem geheel toegedaan leger en in de tweede plaats eene rijke provincie, om zich van zijn ontzaggelijken schuldenlast te ontdoen en nieuwe vrijgevigheden te kunnen uitoefenen. Van den Senaat, die zijne plannen niet doorzag en blijde was hem uit Rome te kunnen verwijderen, vroeg hij het bestuur over cisalpijnsch Gallie en legioenen; hij kreeg de provincie en vier in plaats van de drie legioenen die hij gevraagd had. Nu ondernam hij veroveringstochten naar landstreken die het dusverre de macht van Rome nog niet gevoeld hadden. Gallië, België moesten voor zijne legerscharen onderdoen en tot aan het land der Batavieren drongen zijne legioenen door. Hij verwierf zich zoo een hem geheel en al toegenegen leger en onmetelijke schatten, de onmisbare voorwaarden voor het welslagen zijner eerzuchtige en hoogstrevende plannen. Crassus, die middelerwijl een onberaden oorlog tegen de Parthen had ondernomen, werd verwonnen en verloor het leven, zoodat Pompeius en Cesar uog over waren om elkander de oppermacht te betwisten. De eerste wist te verkrijgen dat hem het onbepaalde legerbestuur te water en te land werd overgelaten en vrij beheer over den openbaren schatkist; de strijd tusschen hem en Cesar was onvermijdelijk geworden. Lang aarzelde Cesar den Rubicon, die de grens van zijne provincie was, over te trekken, maar eindelijk ondernam hij het. *Alea jacta est* (de teerling is geworpen) riep hij uit, en trok de rivier over en marcheerde met 5000 man voetvolk en 300 ruiters op Rome aan om de wereld te veroveren. Alles vluchte naar Rome, terwijl de garnizoenen der steden zich bij Cesar aansluiten; zijne tocht naar Rome wordt een zegetocht en weldra is hij meester van de stad. Na in 40 dagen Spanje onderworpen te hebben, ijldde hij Pompejus te gemoet, die in Griekenland een leger samenstelde. Bij Pharsalus in Thessalië, kwam het tot een slag, waarin de overwinning aan Cesar verbleef; Pompeius vluchtte en hoopte in Egypte een schuilplaats te vinden, maar hier werd hij een slachtoffer van het verraad van de ministers des jeugdigen koning Ptolomeus Dyonysius, die hem door de schippers, welke hem naar Alexandrië zouden overbrengen, lieten vermoorden. De aanhangers van Pompeius vluchtten naar Spanje, maar Cesar achterhaalde en versloeg hen en weldra hield hij een zegevierenden triomftocht in Rome. Gekomen zijnde aan het punt waarnaar hij gestreefd had, deinsde hij terug om de alleenheerschskroon op zijn hoofd te plaatsen, en trachtte hij door wijze wetten en grootsche werken de wonden te heelen, die hij-zelf grootendeels geslagen had; als een zijner groote daden mag men de betere inrichting van den kalender noemen. Tot dan toe hadden de Romeinen een maanjaar gehad, waardoor een groot verschil ontstaan was in de ware tijdverdeling. Om dit verschil te vereffenen werd het jaar 46 v. Ch. tot 445 dagen verlengd en met het jaar 45 begon de Juliaansche tijdrekening, die onder paus Gregorius veranderd werd in de Gregoriaansche, welke nu, met uitzondering van de Russen, door alle beschaafde naties wordt gevolgd.

Het zou Cesar evenwel niet toegestaan zijn zijne grootsche plannen ten uitvoer te brengen. Er werd een samenzwering tegen hem op 't getouw gezet, aan 't hoofd waarvan Cassius en Junius Brutus stonden. Den 15^{den} Maart van 't jaar 44 werd Cesar bij het uitgaan van de Senaatzitting door de samengezworenen overvallen, en door 23 dolksteken doorboord stortte de machtige ter neder. Toen hij onder de samengezworenen ook Brutus herkende, dien hij met weldaden overladen had, riep hij ontroerd uit: *Tu quoque Brute*, zijt gij er ook bij, Brutus, en blies den adem uit. Geheel

Rome was ontsteld en verslagen, zoodat niemand er aan dacht het bloedende lijk op te nemen, totdat het door drie slaven werd weggevoerd.

Cesar Octavianus, een kleinzoon van Cesars zuster en diens aangenomen zoon en erfgenaam, nog slechts 19 jaren oud, Antonius en Lepidus sloten zich bij elkander aan en vormden het tweede Driemanschap, waarvan elk der leden voor zich naar de alleenheerschappij streefde. Zij begonnen met een waar schrikbewind uit te oefenen en waren drie dagen lang bezig om de lijsten op te stellen van de personen die als slachtoffers van hun haat of staatkunde moesten vallen. Om elkander genoeg te doen en wederkeerig te verkrijgen wat elk verlangde, aarzelden zij niet, Antonius om zijn neef, Lepidus om zijn broeder, Octavianus om Cicero op te offeren. Geheel Italië door werden de persoonlijke vijanden van het driemanschap en de vurigste aanhangers der republiek vervolgd en gedood en men berekent dat 300 senatoren en 2000 ridders het leven verloren, terwijl de verbeurdverklaringen onmetelijke schatten aan het drietal opbrachten. Cassius en Brutus, de hoofden van de samenzweering die Cesar het leven kostte, bevonden zich met een leger van 21 legioenen en 20000 ruiters bij Philippi, waar het tot een slag kwam tusschen hen en het leger der driemannen. Crassus, meenende dat de slag verloren was, liet zich door een vrijgelatene dooden; Brutus hervatte den volgenden dag den strijd en verloor den slag. Wanhopig stortte hij zich in zijn zwaard. Zijn afgehouwen hoofd werd door Octavianus als zoen voor het beeld van Cesar neergelegd. Maar onder de drie bondgenooten ontstond weldra geschil. Antonius vergat zich gansch in zijn wulpschen omgang met Kleopatra, Epypte's Koningin, en verzuimde geheel en al zijne belangen. In 31 trok Octavianus tegen hem op; een zeeslag werd bij Actium geleverd en toen Kleopatra zich met hare schepen uit den strijd terugtrok, volgde Antonius haar op lafhartige wijze. Octavianus vorderde Kleopatra op, hem Antonius uit te leveren en deze, geen uitweg ziende, wierp zich in zijn zwaard. Kleopatra, die tevergeefs hare verleidingskunsten op Octavianus beproefde, en vreezende voor gevangenschap of erger, gaf zich zelve den dood. Volgens sommigen zou zij zich gedood hebben door een giftige adder, volgens anderen door giftigde naaldenprikken. Octavianus maakte zich van hare schatten meester en Egypte werd als een wingewest bij 't Romeinsche Rijk gevoegd. Lepidus, door zijne soldaten in den steek gelaten, had zich reeds vroeger geheel in het bijzondere leven teruggetrokken, zoodat Octavianus alleen als meester en gebieder overbleef. De Republiek was ten einde. Octavianus zou als Augustus den keizerlijken troon bestijgen. Na een onafgebroken oorlogvoeren van 206 jaren was er voor 't eerst vrede door geheel het rijk en werd de Janustempel gesloten.

Trots deze aanhoudende buitenlandsche oorlogen en binnenlandsche onlusten, had Rome zich voortdurend uitgebreid en was het met eene menigte grootsche en reusachtige bouwwerken verrijkt, van welke de eerste, evenwel, grootendeels bij den inval der Galliërs verwoest waren. In 312 v. C. liet de Censor Appius Claudius den eersten grooten heerweg aanleggen, de beroemde *Via Appia* (Appische weg), die van de *Porta Capena* door de Pontijnsche Moerassen naar Campanie en Capua liep en nog heden bestaat; terwijl hij zich ten hoogste verdienstelijk maakte door den aanleg van de eerste waterleiding (*Aqua Appia*), die Rome van gezond en frisch water zou voorzien; een tweede waterleiding (*Anio Vetus*) lieten de censoren M. Curius Dentatus

en L. Papyrius Cursor aanleggen met de op Pyrrhus behaalde oorlogsbuit. De Censor Flaminius legde in 220 de *Via Flaminia* aan, bouwde in het Marsveld de naar hem genoemden *CIRCUS FLAMINIUS*. Om het *FORUM* werden prachtige openbare hallen en zuilengangen gebouwd, terwijl in 150 de eerste steenen brug, *PONS AEMILIUS*, (thans *PONTE ROTTO*) over den Tiber werd geslagen, die in 62 v. C. door de *PONS FABRICIUS* en een weinig later door de *PONS CESTIUS* werden gevolgd. Sulla bouwde den in den burgerkrijg van Marius bijna geheel verwoesten tempel van den Kapitolijschen Jupiter weer op, terwijl hij in 27 v. C. het *Tabellarum*, het groote archiefgebouw, schiep. Pompejus bouwde op het Marsveld het eerste steenen theater, met een daaraangrenzende hal van honderd zuilen; eenige geringe overblijfselen zijn daarvan nog onder het Palazzo Pio te zien. Veel is er evenwel van deze bouwwerken uit den tijd der republiek niet tot ons gekomen. In 1780 ontdekte men langs de *Via Appia* twee graven der Scipio's, de steenen lijkst (Sarcophaag) van L. Cornelius Scipio Barbatus bevindt zich thans in het Vaticaansch museum, terwijl men aan den voet van het Kapitoel die van C. Publicius Bibulus vond.

Octavianus, dien Cicero als een knaap beschouwde toen hij zich bij Lepidus en Antonius aansloot, en wien met geen groote krijgsmansdeugden toekende, had niettemin zijn beide mededingers overwonnen en was zegevierend in Rome terruggekeerd, waar hij den titel van *Imperator* ontving, en dat niet slechts als een eeretitel, maar wel als een erkenning van de opperste, bijna goddelijke macht in den staat, terwijl hij begroet werd met den naam *Augustus*, waaronder hij in de geschiedenis verder bekend is. Eenmaal tot de hoogste waardigheid verheven, betoonde Augustus zich die volkomen waardig. Hij oefende geen wraak uit op de aanhangers van zijne tegenstanders, maar trachte den inwendigen vrede te verzekeren en door wijze wetten zoowel de vermindering der bevolking als het toenemend zedenbederf tegen te gaan. Het huwelijk was in Rome allengs in minachting geraakt, zoodat het aantal vrije burgers zeer was verminderd, terwijl dat der vrijgelatenen en slaven verbazend was toegenomen. Door de wet *Popia Poppea* trachtte hij de huwelijken te bevorderen en werden er groote toelagen en voorrechten verzekerd aan de gezinnen met veel kinderen, maar het bederf was reeds te diep doorgedrongen dan dat wetten iets zouden vermogen, en aan zijn eigen hof gaven zijne dochter en kleindochter, de beide Julia's, het voorbeeld van de grootste ongebondenheid. Gelukkiger was hij in zijne wetten tot regeling en bevestiging van Rome's macht in de onderworpen landen, waaraan het te danken was dat het onmetelijke Romeinsche Rijk nog eeuwen zijn oppermacht over de wereld zou uitoefenen en behouden.

Ook kunsten en letteren bloeiden onder zijne regeering, zoodat de eeuw van Augustus als het hoogtepunt daarvan wordt aangeduid. Niet minder roemrijk waren de oorlogen, onder zijne regeering gevoerd, en toen de eerste Keizer van 't Romeinsche rijk den 19 Augustus van 't jaar 12 n. Chr. stierf, heerschte er volkomen vrede op aarde. De grootste gebeurtenis, die onder de regeering van Augustus plaats had, eene gebeurtenis die het aanschijn der aarde zou veranderen, had in het Oosten plaats. Te Bethlehem in Judea werd een kind geboren, dat over alle vorsten en keizers zou zegevieren, de wereld zou veroveren en welks wereldheerschappij tot het einde der dagen zal duren. De aan het eerste menschenpaar beloofd, door de aartsvaders en

de vromen met zooveel vurigheid verbeide en afgesmeekte, door de profeten voorspelde Messias, de Verlosser, de Emmanuel uit de Maagd geboren, zag het levenslicht in een armoedigen stal, omdat voor zijn arme ouders geen plaats in de herbergen was. „En het gebeurde in dezelfde dagen, zegt de Evangelist Lucas, dat van keizer Augustus een bevel uitging, om het geheele volk op te schrijven. Dit was de eerste opschrijving en geschiedde door Quirinus, den stadhouder van Syrië. En allen gingen heen om zich aan te geven, elk in zijn eigen stad. En ook Jozeph van Galilea, uit de stad Nazareth, ging op naar Judea, in de stad van David, die Bethlehem heet, wijl hij uit het huis en het geslacht van David was, om zich aan te geven. En met hem ging zijn bruid Maria, die zwanger was. En het gebeurde, toen zij door waren, dat de tijd vervuld was dat zij baren zoude. En zij baarde haar eerstgeboren zoon, wikkelde hem in doeken en legde hem in eene kribbe, wijl er geen plaats voor hen in de herberg was.

.... En bij den Engelen, (die de herders verwittigde) was eene menigte hemelsche heerscharen, die God loofden en zeiden: „Eere zij God in den Hooge, en vrede aan de menschen op aarde, die van goeden wil zijn.” Vierhonderd jaren later zou de Plaatsbeksleider van dit, in een stal geboren Kind, zijn zetel opslaan en als vorst heerschen in het Rome van Augustus, en de Eeuwige Stad tot de hoofdstad van een nieuw geestelijk wereldrijk maken.

Augustus had geen mannelijke nakomelingen, zoodat hij Tiberius, de zoon van Livia, die hij na de verstooting zijner gemalin Scribonia gehuwd had, na haar aan haar echtgenoot Claudius Tiberius Nero ontroofd te hebben, als zoon aannam, die hem in de regeering opvolgde.

De eersten regeeringsjaren van Tiberius waren zeer goed, maar weldra maakte de vrees voor mededingers naar den troon hem wreed. Wreedheid en wellust gaan gewoonlijk vergezeld en zoo leverde dan het geheele leven van dezen vorst niets anders op dan een aaneenschakeling van de wreedste misdaden en de buitensporigste wellust en zinnelijkheid, waarvan bijna geen tweede voorbeeld in de geschiedenis bestaat. Zijn booze geest, de man die hem tot alle misdaden aanspoorde, was Sejanus, iemand van de afschuwelijkste zeden, maar vol geestkracht en tot alle misdaden in staat en bereid. De verklikking was als 't ware tot eene staatsinstelling verheven en de edelste families vooral stonden daaraan bloot, omdat den verklikkers een deel van het verbeurd verklaarde vermogen toeviel. Ofschoon Tiberius algemeen gehaat en verafschuwd was, bij de burgers om zijne wreedheid, bij de soldaten en vooral bij de Pretorianen om zijn gierigheid, was de vrees, die hij inboezemde, zoo groot, dat niemand het waagde de wereld van dit monster te bevrijden. Zijne laatste levensjaren bracht hij in de grofste zinnelijkheid op het eiland Capri door, van daar onophoudelijk zijn bevelen tot moord en verbeurdverklaringen aan den Senaat zendende, die het niet waagde ze te weerstaan. Hij stierf in 't jaar 37, volgens sommigen tengevolge van zijne uitpattingen, volgens anderen onder een kussen gestikt, volgens nog anderen door vergif. Rome kon nauwelijks geloof slaan aan zijn dood; men dachtte dat dit bericht weer een dier vele lage middelen was, maar al te vaak door Tiberius aangewend om nieuwe slachtoffers voor zijn wreedheid en hebzucht te vinden onder hen, die vreugde over zijn sterven zouden doen blijken. Toen evenwel over zijn dood geen twijfel meer kon bestaan, jubelde de geheele stad en weerklonk alom de kreet: „Tiberius in den Tiber.”

Tiberius had in zijn testament zijn kleinzoon Tiberius tot zijn erfgenaam en opvolger benoemd, maar de Senaat verbrak het testament en verhief Cajus, den laatsten

zoon van den edelen Germanicus, die, evenzeer door het leger als het volk bemind, op last van den achterdochtigen Tiberius uit den weg was gervuid, tot Imperator. Cajus die van de soldaten, onder welken hij zijn jeugd had doorgebracht, den naam van Caligula — naar de halve laarzen die hij droeg — had gekregen, had niets van de groote hoedanigheden zijns vaders overgeërfd, ofschoon het Romeinsche volk zijn hoop op hem had gezet. Tiberius had hem evenwel beter doorschouwd, en hem een slang genoemd, welke hij voor het menschelijk geslacht opvoedde. De eerste regeeringsmaanden van Caligula beantwoordden geheel aan de groote verwachtingen die men van hem koesterde, maar toen hij van eene zware ziekte genezen opstond, was hij geheel veranderd. Van der jeugd af aan toevallen lijdende en zedelijk zoowel als lichamelijk door ongebondenheid en uitspattingen van allerlei aard uitgeput, is hij misschien niet anders geweest dan een razende krankzinnige, maar een krankzinnige met de hoogste macht bekleed en heerschende eensdeels over bedorven slaafsche zielen, die maar al te zeer geneigd waren in alles zijne bevelen en luimen te volgen, anderdeels over een verschrikte en van vrees sidderende menigte, die het niet waagde hem te weerstaan.

Tiberius was wreed en bloeddorstig geweest uit staatkunde, uit wellust en uit hebzucht; Caligula was wreed en bloeddorstig omdat hij vermaak vond in 't bloedvergieten en zich verlustigde in de martelingen, die hij zijne slachtoffers deed ondergaan. „Zij moeten het voelen dat zij sterven” zeide hij, en vond de gruwelijkste folteringen uit bij de terechtstellingen. Bij zijne slemppartijen was altijd een beul aanwezig, opdat hij zich zou kunnen verzadigen in 't aanschouwen van pijnigingen en moordtooneelen. Om het volk te plagen liet hij de tenten, die de toeschouwers bij de theaters tegen de gloeiende zonnestralen moesten beschutten, wegbreken en verbood dat iemand de schouwburgen zou verlaten; een ander maal liet hij de toeschouwers met knuppels uiteen drijven of wierp hij voor 't volk geld te grabbelen, waaronder hij scherp geslepen messen had vermengd, of wel hij hield de koornaanvoeren terug, hoopende dat de hongersnood het volk tot oproer zou aansporen. Hij liet een brug van Puzuoli naar Bauli slaan, om over de zee te kunnen galoppeeren, en noodigde de Senatoren, de pretorianen en het volk tot de inwijding uit, maar te midden van de feestvreugde roept hij uit: „In 't water met de feestgenooten”; zij die zich trachtten te redden, werden door riemslagen van de vaartuigen weggestooten, zoodat een groot aantal der genoodigden om 't leven kwam. Voor zijn lievelingspaard Incitatus liet hij een marmeren stal met ivoeren ruif bouwen en het met purperen kleeden toedekken; soldaten waren belast voor de rust in de omgeving te zorgen, opdat het kostbare dier niet in zijn slaap zou gestoord worden; nu eens werden hooge regeeringspersonen uitgenoodigd om er bij te komen eten, dan weer werd het paard aan de tafel des keizers genoodigd, waar het op vergulden haver en kostbaren wijn onthaald werd, en alsof deze dwaasheden nog niet voldoende waren, nam Caligula het op in het college van priesters en wilde hij het de consulaire waardigheid geven. Hij verteerde in een enkelen maaltijd twee millioen sestertiën (ongeveer 200.000 gulden) en verbraste in vijf jaren de vijfhonderd zes en twintig millioen zestertiën die Tiberius had bijeen geschraapt, en wanneer de schatkist ledig was, liet hij zich de lijst van de hoogstaangeslagenen in de belastingen brengen en wees de personen aan die moesten sterven, ten einde zich hunne schatten te kunnen toeëigenen. Hij deinsde er zelfs niet voor terug om zich als publiek afslager op te werpen van waardelooze zaken, die door de beangstigde burgers voor fabelachtige sommen van hem gekocht werden. Van zijn

zedeloosheid en uitspattingen zullen wij niet veel zeggen, doch alleen ter kenschetsing aanmerken, dat hij zijne zusters tot zijne bijzitten verlaagde. En deze gekroonde gek, deze wreede dwingeland, werd als een godheid vereerd en voor zijn standbeeld wierook gebrand. Het volk, dat niets van hem te vreezen had en zich weinig bekommerde om den moord van zoovele rijke burgers, de slaven, die hunne meesters moesten aanklagen en verraden, het schuim der maatschappij, dat van zijne dolle streken en grenzelooze verkwisting genoot, was hem genegen. Een tribuun van de Pretorianen, Cassius Chereas, die telkens tot speelbal van de grappen en dolheden des keizers diende, wreekte zich, en Caligula viel onder het zwaard der samenzweerders. Hij was nauwelijks 23 jaren oud.

Op den bloeddorstigen, zinneloozen en bandeloozen Caligula, die bijna nog een knaap was, volgde een half onnoozele man, Claudius, de oom van Caligula. Men had hem in het geslacht Julia als een idioot beschouwd en behandeld; hij was het mikpunt van de grappen en streken van allen, en zijn eigen moeder zeide, wanneer zij een zeer dom mensch wilde aanduiden: „hij is zoo dom als mijn zoon Claudius.” Evenwel was Claudius niet zóó dom als men het algemeen wilde doen voorkomen; hij bezat zelfs eenige letterkundige bekwaamheid, maar 't was een man zonder karakter, zonder geregelde gedachten en als keizer de speelbal van zijne gunstelingen Pallas, Narcissus, Polybius en andere: dansers, tooneelspelers, mannen van lagen stand, die hem geheel beheerschten met Messalina, de gemalin van Claudius, de meest zedeloze vrouw waarvan de geschiedenis ooit gewaagd heeft, die zich schaamteloos aan de grofste ontucht overgaf en zich zelfs in de bordeelen aan den eersten den besten prijs gaf. Claudius was een goedaardig man, maar zijn gunstelingen misbruikten zijne zwakheid en onnoozelheid op de schandelijkste wijze en lieten hem, onder voorwendsel dat zij tegen hem samen hadden gespannen, de doodvonnissen teekenen van de personen die hun in den weg stonden of op wier rijkdommen zij belust waren. Eens kwam een Centurio hem mededeelen dat het doodvonnis aan een senator voltrokken was. „Maar dat heb ik niet bevolen” zeide de keizer. „Wat doet dat er toe,” zeiden zijne raadslieden, „de soldaten hebben hun plicht gedaan door geen bevel af te wachten om den keizer te wreken.” Claudius antwoordde zeer laconisch: „wat gedaan is, is gedaan” en daarmee was de zaak uit. Messalina, zijne schandelijke vrouw, werd op een voorgevend bevel van Claudius door hare vijanden ter dood gebracht; toen men Claudius, die van niets wist, kwam vertellen dat Messalina had opgehouden te leven, vroeg hij zelfs niet naar de oorzaak van haar dood, en eenige dagen later, toen hij aan tafel wilde gaan, vroeg hij: „Waarom komt Messalina niet?” Het huwelijk is slecht voor mij uitgevallen, zeide hij tot de Pretorianen, ik wil geen vrouw meer hebben, maar Pallas, Narcissus en de anderen drongen bij hem aan om Agrippina, zijne nicht, te huwen, die reeds moeder was van Lucius Domitius Nero. Agrippina gaf het in zedeloosheid niet veel aan Messalina toe en haar eenig streven was om haar zoon de keizerlijke waardigheid te doen erlangen, in de plaats van Britannicus, Claudius' zoon. Een onvoorzichtig woord van Claudius deed Agrippina voor haar leven vreezen; zij besloot Claudius te voorkomen; de giftmengster Locusta werd in den arm genomen en het vergif den keizer in zijn lievelingsspijs, een gerecht champignons toegediend, en daar de dood te lang toefde deed de geneesheer des keizers, Xenophon, het overige. Claudius werd tot god verklaard en Nero tot keizer uitgeroepen.

„Wat goeds kan er van Agrippina en mij voortkomen!” had Domitius gezegd, over

zijn zoon Nero sprekende; en Rome zou maar al te zeer ondervinden dat deze slechte meening van Domitius over zijn zoon geen hersenschim of inbeelding was. Onder al de keizers, die Rome gehad heeft, en die allen, op zeer weinige uitzonderingen na, monsters van bloeddorst en zedeloosheid waren, was Nero de slechtste, de gruwzaamste en liederlijkste, zoodat de Christenen meenden in hem den Antichrist te moeten zien. En toch was de aanvang zijner regeering zeer goed en wekte hij de heerlijkste verwachtingen voor de toekomst op. Hij betoonde zich zeer mildadig voor het volk en weinig door de fortuin begunstigde senatoren, schafte eenige drukkende belastingen af, beval dat de processen kosteloos zouden bepleit worden en voerde verscheidene wijze hervormingen in het bestuur in. Toen de Senaat hem gouden en zilveren standbeelden wilde oprichten, antwoordde hij: „Laat men er mee wachten tot ik ze verdiend heb,” toen men hem een doodvonnis ter onderteekening voorlegde, zeide dat het hem speet te kunnen schrijven. Zijn leermeesters waren geweest Seneca, de wijsgeer, en Affanius Burrhus, en deze, verlangende zelven hun invloed te behouden, de vrijgevigheiden van den 17-jarigen vorst niet te verliezen en dezen te onttrekken aan den invloed zijner moeder Agrippina, begonnen de slechtste neigingen bij hem op te wekken en lieten zijnen harts-tochten den vrijen teugel. Nero begon toen een echt kwājongensleven te leiden; des nachts doorliep hij als slaaf verkleed de straten van Rome, bezocht de gemeenste kroegen en slechtste huizen, bestal de winkels en randde de voorbijgangers aan; zijn voorbeeld vond navolging, zoodat Rome des nachts op een echt roovershol geleek. Agrippina, die haar invloed op haar zoon wenschte te behouden, dreigde dezen dat zij Britannicus zou begunstigen en Nero, om zich van dezen mededinger te ontdoen, deed hem vergiftigen; om evenwel toch haar invloed te behouden nam zij haar toevlucht tot een monsterachtige daad, doordien zij Nero tot bloedschendende handelingen met zichzelf trachtte te verleiden; alleen de tusschenkomst van Seneca belette den gruwel. Nero besloot zich van haar te ontdoen; driemaal poogde hij te vergeefs haar door vergif om 't leven te brengen; toen noodigde hij haar tot een waterfeest in de golf van Baia en plaatste haar op een schip dat zoo ingericht was, dat het in zee moest openbarsten; maar Agrippina redde zich al zwemmende. Nu beschuldigde hij haar van verraad en ten slotte liet hij haar door zijn handlangers ombrengen. Toen de moedermoorder vernam dat zijne bevelen waren ten uitvoer gebracht, zeide hij: „Nu ben ik eindelijk voor goed heer en meester.” Grenzeloos ijdel en verzot op gemakkelijken roem, deed hij zich op als dichter, als luitspeler, als wagenmenner, en zijne slaafsche bewonderaars juichten hem toe en lieten hem overwinnen. Hij stelde een zangmeester aan die over zijn stem moest waken en hem waarschuwen als hij haar niet genoeg spaarde; hij trad als tooneelspeler voor de menigte op en mende, als Appollo verkleed, zijn wagen, om door het volk te worden toegejuicht. Kortom: er waren geen uitspattingen en dwaasheden denkbaar, waaraan hij zich niet overleverde. Rome, met zijn onregelmatige, nauwe, kronkelige straten, mishaaide hem; hij wilde een nieuwe stad stichten en haar zijn naam geven; en hij stak Rome in brand. De brand begon in de winkels, rondom den circus bij de Coelische en Palatijsche heuvels gelegen; de lieden, die toe kwamen snellen om den brand te blusschen, werden door de soldaten teruggeworpen en slaven, met brandende fakkels in de hand, voedden telkens opnieuw den vernielenden gloed. Niettemin slaagde men er in het vuur te blusschen; maar tien dagen later barstte het opnieuw uit in het huis van Tigelinus, een der laagste gezellen van Nero. Deze, die te Antium was, snelde op het bericht van den brand naar Rome terug en van de tin-

nen van zijn paleis bezong hij, zich door den eithor begeleidende, den brand van Troje. Een groot aantal huizen en monumenten werden de prooi der vlammen, terwijl een aantal burgers het leven er bij inschoten. Op de puinhoopen liet Nero zijn **GOUDEN HUIS** opbouwen, waarvan de verkwistende pracht alle beschrijving tart. De vestibule was zóó groot, dat zij het honderdtwintig voet hooge beeld van Nero kon bevatten, en een driedubbele rij kolommen vormde een portiek van een mijl lengte. De tuin omvatte velden, wijngaarden, weideplaatsen, bosschen en een door gebouwen omringd meer. De vertrekken waren opgeluisterd met goud, edelgesteenten en perlemoer, de plafonds van beweeglijke ivoren bladeren, waaruit bloemen en welriekende wateren op de gasten nederdaalden.

Toen Nero in deze prachtige woning zijn intrede deed, zeide hij: „Eindelijk heb ik een menschwaardige woning.”

Plinius zegt dat dit paleis de geheele uitgestrektheid der oude stad omvatte en Martialis dat de geheele stad in een enkel huis was vervat. De omliggende gebouwen werden volgens een vast en regelmatig plan opgebouwd; de straten verbreed en in rechte lijn gebracht. Voor den opbouw der stad werden alle gevangenen van het geheele rijk aangewezen en alle burgers moesten aan de kosten bijdragen; de Senaat gaf tien millioen sestertien (ongeveer 1 millioen gulden) per jaar, de ridders en neringdoenden naar verhouding en toen al deze sommen nog niet voldoende bleken te zijn nam hij zijn toevlucht tot het gewone middel der terdoodbrengingen en verbeurdverklaringen van goederen; zelfs zijn eigen tante Domitia werd niet gespaard, opdat Nero zich van hare rijkdommen zou kunnen meester maken. Niettegenstaande Nero het volk door zijne vrijgevigheiden poogde te winnen en de stad fraaier en in veel gunstiger omstandigheden werd opgebouwd, kwam de verontwaardiging, door den brand opgewekt, niet tot bedaren en nam de ontevredenheid meer en meer toe. Om de wraak des volks van zijn hoofd af te weren beschuldigde hij de Christenen den brand te hebben aangestoken en het opgehitste volk werpt zich op deze weerlooze prooi. Als verraders, misdadigers, verachters der goden, vijanden van den Staat worden zij gedurende vier eeuwen bijna onafgebroken in alle oorden van het rijk vervolgd, gemarteld, met de gruwelijkste folteringen, die een verfiende en door de hel ingegeven wreedheid slechts kan uitdenken, ter dood gebracht. Nero was een volleerd meester in het uitvinden van martelingen, en nooit zijn tooneelspelersrol vergetende, voegde hij bij de martelingen den wreedsten hoon en spot. In zijn weelderige tuinen en zijn renperk op den Vaticaanschen heuvel worden de Christenen, in windsels met zwavel en pek doortrokken gehuld, aan palen gebonden en als levende fakkels aangestoken terwijl Cesar-Nero op zijn vergulden wagen onder het handgeklap en de toejuichingen zijner lage vleiers en aanbidders door den circus rent. In 't jaar 64 brak de eerste Christenvervolging uit. Den 29sten Juni van 't jaar 67 werd Petrus, de eerste Paus, in den circus van Nero aan 't kruis geslagen en Paulus, de groote Apostel der heidenen, door het zwaard onthoofd.

Maar wij zullen de Christenvervolgingen later in een afzonderlijk hoofdstuk behandelen en gaan nu verder met een kort overzicht van de geschiedenis van het Heidensch Rome.

Burrhus, de eene leermeester van Nero, was dood en Seneca, de gunst van zijn wreedten en bloeddorstigen leerling verloren hebbende, opende zich de aderen en maakt zoo een einde aan zijn leven. De gruwelen in Rome namen voortdurend toe;

al wat nog door eenige deugden een verwijt voor den woesteling kon zijn, al wat door zijn rijkdommen diens begeerlijkheid opwekte, werd meedoogenloos vermoord en ten slotte werd de tirannie zoo ondragelijk, dat een soldatenopstand onder C.-Julius Vindex werd op 't getouw gezet en de kroon aan Sulpicius Galba, gouverneur van Spanje en bloedverwant van keizerin Livia, werd aangeboden. Terwijl van den eenen kant een gewapende opstand hem bedreigde, was van den anderen kant een oproer te Rome uitgebroken. De graanschepen waren uitgebleven en het volk begon honger te lijden; toen de schepen eindelijk aangekomen waren bleken zij, in plaats van graan, zand voor de zwaardvechtersspelen te bevatten. Het volk loopt te zamen en verbrijzelt Nero's standbeelden, de Pretorianen weigeren hem 'te verdedigen en zijn lijfwacht verlaat hem, hem alles ontroovende, tot zelfs zijn beddekens. Even laf als wreed weet Nero niet wat aan te vangen; hij wil vluchten, maar weet niet waar heen; hij wil zich in den Tiber werpen, maar neemt op een ellendig paard de vlucht naar het landhuis van den vrijgelatene Phaon. Toen hij den hoefslag van de paarden zijner vervolgers hoorde, stiet hij zich den dolk in 'thart. Alvorens te sterven riep hij uit: „Welk een groot kunstenaar gaat de wereld verliezen!” Hij had dertien jaar en acht maanden geregeerd tot ongeluk der wereld, en liet een gevloekten naam achter voor alle eeuwen. Suetonius verhaalt dat het lijk van Nero „door zijne beide voedsters Egloga en Achea en Alexandra, een zijner bijzitten, naar het graf der familie Domitia, hetwelk men van uit het veld van Mars op den tuinenheuvel kan zien, werd overgebracht.” Thans is dit de schoone *Piazza del Popolo*, aan het einde van den Corso, en waar eenmaal het graf van den moedermoorder was, verheft zich nu de kerk van *Santa Maria del Popolo*, zooals wij later zullen zien.

Galba volgt hem op, maar de onbeperkte macht en de vleierijen der hovelingen oefenden ook op hem een noodlottigen invloed uit en maakten van den man, die tot dusverre rustig en geëerd geleefd had, een dwingeland, die vooral door zijn gierigheid onder het volk en de soldaten gehaat werd. Een soldatenopstand, aan welks hoofd zich Otto had geplaatst, beroofde hem van den troon en het leven; een lot dat van nu af dat van bijna alle keizers zal zijn. Vitellius had ook zijn eerezucht op het keizerchap gezet en toen hij vernam dat Otto door den Senaat was uitgeroepen, liet hij zich door de legerscharen in Germanië tot keizer uitroepen. Otto trachtte Vitellius door schoone beloften voor zich te winnen; onlusten in Rome, overstroming van den Tiber, verschrikkelijke en geheimzinnige voorteekenen bréngen de stad in onrust en verwarring; Otto rukt tegen Vitellius op, maar zijn leger wordt verslagen; hij zelf geeft zich den dood en Vitellius trekt Rome als overwinnaar binnen. Meer nog dan door zijn wreedheid, die niet gering was, is Vitellius berucht geworden door zijne gulzigheid en zijn matelooze zucht naar lekker eten. Hij hield vijf maaltijden per dag en allen werden met de grootste kosten gereed gemaakt; hij noodigde zich-zelfen ten middagmaal bij den een, ten avondmaal bij een ander en allen putten zich uit om hem de heerlijkste en kostbaarste gerechten voor te zetten. Zijn broeder Lucius diende hem tweeduizend schotels visch en zeventuizend schotels vogels voor, die met groote kosten uit alle oorden van het rijk waren bijeen gebracht. Fazantenhersens, vogeltongen, visschen, die naar Rome werden vervoerd in 't water waarin ze gevangen waren, vruchten, die op hun stammen en met de aarde waarin zij gegroeid waren uit de afgelegenste streken naar de wereldstad werden vervoerd, opdat de keizer ze met eigen handen zou kunnen plukken en de frischheid er van zou kunnen genieten,

niets werd ontzien, geen kosten werden te hoog geacht om aan de zinnelooze gulzigheid en slemperij van een enkelen mensch te voldoen.

Het keizerrijk was in Rome geen erfelijke monarchie maar een kiesrijk; gewoonlijk echter behoorde de troon aan den stoutmoedigste of aan den generaal die het meest bij zijn soldaten bemind was; weldra zou hij geheel in handen zijn van de preto-riaansche lijfwacht, die hem schonk aan dengenen die haar het meest aanstond of aan den meestbiedende verkocht. Toen Vespasiaan, die in het Oosten oorlog voerde tegen de Joden, vernomen had dat Nero dood was, zond hij zijn zoon Titus naar Rome om Galba te gaan begroeten; maar onderweg vernomen hebbende dat deze reeds overleden en er strijd om den troon ontstaan was tusschen Otto en Vitellius, keerde hij naar zijn vader terug om dezen aan te sporen zich van het oppergezag meester te maken. De troepen van het Oosten, die meenden evenveel recht te hebben om een keizer aan te stellen als die van Germanië, riepen Vespasiaan tot keizer uit. Vespasiaan aarzelde een oogenblik, maar gaf eindelijk toe; en aan zijn zoon Titus het verdere bevel over het leger latende, snelde hij naar Rome. Overal traden de troepen van de gewesten, welke hij doortrok, op zijne zijde. Vitellius dacht alleen aan lekker eten en drinken en verwaarloosde alle middelen om zijn mededinger tegen te houden; zijn leger werd onder Cremona verslagen en de stad geplunderd en verwoest. Vitellius besloot, op bevel van Vespasianus, afstand te doen van den troon, maar het volk verzette zich er tegen; het bestormde het Kapitol, waar Sabinus, een broeder van Vespasiaan en gouverneur van Rome, zich had teruggetrokken; de omliggende huizen werden in brand gestoken en Sabinus vermoord. Primus, een der veldheeren van Vespasiaan, rukt op Rome aan, de stad wordt genomen maar in de straten duurt de strijd voort en vijftigduizend personen verliezen er het leven. Het gepeupel staat den strijd aan te zien alsof het in een circus was, juicht de strijdenden toe of fluit ze uit en duwt hen, die in de huizen redding willen zoeken, in den strijd terug. Vitellius wil vluchten, maar vindt geen uitweg; hij verbergt zich in een hondenstal, en de razende menigte, die hem daags te voren belet had afstand te doen, voert hem nu met verscheurde kleeren, de handen op den rug gebonden en een strop om den hals, door de straten, om hem weldra te vermoorden. Hij was de laatste keizer uit het geslacht van Augustus. De overwinnende soldaten plunderen en moorden en geheel Italië was in rep en roer. Onder zulke omstandigheden aanvaarde Vespasiaan de regeering.

Het geslacht der Flaviër, dat door Vespasiaan tot grooten luister zou komen, was noch oud, noch beroemd, noch rijk; het was een geslacht van opkomelingen, dat evenwel aan Rome een reeks keizers en aan de Kerk een aantal beroemde heiligen zou geven. Vespasiaan, die reeds zestig jaren telde toen hij den keizerlijken troon besteeg, was een goed, zachtmoedig vorst, onder wiens regeering Rome herademde; hij nam geen wraak over zijn tegenstanders en sprak geen doodvonnissen uit dan tegen misdadigers, en dan nog met tegenzin, hij was eenvoudig in levenswijze en gehard tegen vermoeienissen. Hij herstelde de tucht in het leger en het evenwicht in de financiën; de eenige ondeugd, die men hem verweet, was gierigheid; maar in den toestand, waarin de schatkist verkeerde, kon men dat eerder een deugd dan een ondeugd noemen.

Wij hebben gezegd dat hij zijn zoon Titus in het Oosten had achtergelaten aan het hoofd van het leger, dat tegen de joden ageerde; wij moeten bij deze merkwaardige gebeurtenis wat langer stilstaan.

Judea was reeds in de laatste jaren der Republiek een wingewest van Rome geworden, maar het had nog altijd een schijn van eigen bestuur en zelfstandigheid overgehouden; het werd bestuurd door procuratoren, waarvan Pontius Pilatus de meest bekende is. Maar naast dezen had het ook zijn viervorsten, zooals Herodes de Grootte, die den Boetgezant deed ter dood brengen, en die andere Herodes, door wien de Zaligmaker bespot werd. Zonder door te dringen in de veelvuldige oorzaken die er aanleiding toe gaven, zullen wij ons bepalen met de vermelding dat de Joden in opstand kwamen tegen de Romeinen, dat er aan weerszijden werd gemoord en geplunderd, totdat het in 't jaar 67 tot een formeelen opstand kwam en Vespasianus door Nero werd belast met de onderdrukking ervan. Na in Syrië zijn leger bijeen te hebben gebracht, begon Vespasiaan, bijgestaan door zijn zoon Titus, den krijg. Galilea werd bezet, Josafat na een hevigen tegenstand ingenomen en uitgemoord. Judea was zelf verdeeld en ten prooi aan de willekeur van allerlei personen, die zich aan het hoofd van losse benden stelden en elkander beoorloogden, in plaats van aan de verdediging van het vaderland te denken, zoodat Vespasiaan, toen men hem zijn langzaamheid verweet, met het volste recht kon zeggen: „de Joden effenen mij den weg om Palestina te veroveren. Eindelijk zette Vespasiaan zich met zijn leger in beweging en sloeg in 't jaar 69 't beleg voor Jeruzalem. Het was tegen het Paaschfeest, zoodat een groot aantal personen naar de stad waren gekomen om het hooge feest te vieren, en Titus maakte van deze gelegenheid gebruik om het beleg met kracht te beginnen, ten einde de stad door honger tot overgave te dwingen. Weldra had hij haar geheel omgeven door een sterken wal, zoodat alle toevoer en alle hulp haar waren afgesneden. In de stad heerschte de grootste wanorde, daar verschillende partijen vijandig tegenover elkander stonden en hunne krachten uitputten in wederzijdsche bestrijding, in plaats van zich tegen den gemeenschappelijken vijand te keeren. Weldra teisterde een vreeselijke hongersnood de belegerden, zoodat zelfs moeders hunne kinderen doodden om zich met hun vleesch te voeden; bij den hongersnood voegden zich besmettelijke ziekten, terwijl een woeste bende van de zoogenaamde *ijveraars* moordden en plunderden om zich voedsel te verschaffen. Door valsche profeten bedrogen en tot volhouden aangespoord, weigerden de Joden zich over te geven, zoodat Titus, die, zooals wij gezien hebben, na het vertrek van Vespasiaan het opperbevel had overgenomen, zwoer de weerspannige stad te zullen vernietigen, terwijl hij zich onschuldig verklaarde aan het bloed dat zou vergoten worden. Al degenen die gevangen werden genomen, werden door Titus aan het kruis geslagen; men had het leven beloofd aan hen die zich zouden overgeven, maar toen een groot getal der belegerden uit de stad waren gevlucht en het medelijden der Romeinen kwamen inroepen, werden zij zonder mededoogen vermoord. Een soldaat had in het lichaam van een gedooden jood een goudstuk gevonden en nu ging het praatje door het Romeinsche legerkamp dat de joden hunne schatten hadden doorgeslikt; de soldaten vermoordden nu alle gevangenen en doorwroetten hun ingewanden om naar de vermeende schatten te zoeken. Eindelijk wordt de stad stormerhand ingenomen, 7 Juli 70, en de geheele bevolking zonder mededoogen over den kling gejaagd. Een gedeelte der belegerden had zich in den tempel verschanst en deze werd bestormd. Titus had bevolen dat men het beroemde gebouw zou sparen, maar een soldaat wierp een brandenden fakkel door een venster en het heerlijke gebouw ging in vlammen op. In dezen oorlog kwamen anderhalf miljoen Joden om het leven, en om hen alle hoop op herstel van hunne natie te

benemen, liet Vespasiaan al wat er van het geslacht van Juda was overgebleven, ombrengen. De behaalde buit werd aangewend om in Rome den TEMPEL VAN DEN VREDE te bouwen; 90,000 krijgsgevangenen werden naar Rome gevoerd en voor een spotprijs verkocht ofwel gebruikt voor den bouw van het Colosseum; een aantal gevangenen en de schatten van den Tempel luisterden den triomftocht van Titus op. Ten spot van den godsdienst der Joden en ook dien der Christenen, welken de Romeinen in den beginne beschouwden als een secte van den joodschen godsdienst, richtte men op de plaats waar de Tempel had gestaan, een tempel aan de afgoden, een anderen op de plaats van het graf des Zaligmakers en een derden op de plaats der Kribbe te Betlehem op; de naam van Jeruzalem werd veranderd in dien van Elina Capitolina en de naam der oude stad was zoo geheel vergeten dat, toen een martelaar onder Diocletiaan zeide dat hij te Jeruzalem geboren was, men niet wist waar die stad lag. Zoo was dan het strafgericht over Jeruzalem gekomen; de stad en de tempel waren verwoest; het joodsche volk zou zonder tempel, zonder offer, zonder priester, als een balling door de wereld zwerven, als een blijvende getuige van het woord door Christus over hetzelfde uitgesproken.

Toen Titus, na den ondergang van Jerusalem, in Rome was teruggekeerd, werd hij door Vespasiaan als medebestuurder aangesteld en ter nagedachtenis aan zijn roemrijke overwinning de TITUSBORG opgericht, waarover wij later zullen spreken, wanneer wij de Monumenten van het Heidensche Rome behandelen. Vespasiaan stierf den 24sten Juni van 't jaar 70. Toen hij zijn einde voelde naderen zeide hij: „Ik geloof dat ik een god zal worden,” aldus den spot drijvende met de algemeen aangenomen gewoonte om de overleden keizers onder de goden op te nemen.

Titus volgde zijn vader op, en zijn regeering was een der beste, die Rome gekend heeft. Hij poogde zooveel goed te doen als in zijn vermogen was en toen hij op zekeren avond zich herinnerde in den loop van den dag geen weldaad te hebben bewezen, zeide hij: „Ik heb mijn dag verloren.” „Niemand mag ongetroost van den vorst weggaan,” antwoordde hij aan hen, die hem verweten al te zeer toegankelijk voor allen te zijn. Toen hij tot de waardigheid van opperpriester was verheven, zwoer hij dat hij geen bloed meer zou vergieten, en hij hield zijn woord. Toen twee Patriciërs wegens samenzweering waren ter dood veroordeeld, verzocht hij den Senaat van die nuttelooze straf af te zien, daar, zooals hij zeide, de duur der regeeringen van een hoogere Macht dan der menschen afhangt. Zijn regeering werd evenwel op droeve wijze verstoord door een vreeselijke uitbarsting van den Vesuvius, die sinds onheugelijke tijden geen teeken van leven had gegeven. Den 8sten September van 't jaar 79 had deze uitbarsting plaats, waardoor de steden Herculanium, Pompeji en Stabia onder de gloeiende asche bedolven werden. Twee jaren later, 13 September 81, werd Titus plotseling uit het leven gerukt; naar men beweerde was zijn broeder Domitianus niet vreemd aan zijn dood.

Rome, dat onder Vespasiaan en Titus eenige jaren van vrede, rust, orde en veiligheid had genoten, zou onder Domitiaan weer aan alle gruwelen vervallen, die de regeeringen van Tiberius, Caligula en Nero hadden gekenmerkt. In den beginne huichelde hij nog gematigdheid en zekere grootmoedigheid, maar weldra openbaarde zich zijn woest, bloeddorstig en jaloersch karakter in al zijne afschuwelijkheid. De ver-raders en verklikkers kwamen weer in aanzien, en hoe lager en verachtelijker zij waren des te meer kwamen zij in gunst bij den keizer, die hun de hoogste en meest winst-

gevende ambten in het rijk schonk. Geschiedschrijvers waren hem een gruwel, en ijverzuchtig op den roem der groote mannen, wier naam op de nakomelingschap kon overgebracht worden, liet hij de boeken, die hunne daden bevatten, openlijk verbranden. Ook de Christenen waren een voorwerp van zijn haat, en in 't jaar 95 brak de tweede vervolging tegen hen uit. Niemand werd gespaard, zelfs niet de leden van zijn eigen familie; Flavius Clemens, een oom van den keizer en die zijn medeconsul was geweest, de vrouw en de nicht van Flavius, beiden Domatilla geheeten, leden den marteldood, terwijl de H. Joannes de Evangelist naar het eiland Pathmos werd verbannen, waar hij zijn Apocalypsis schreef. Martelen, doen lijden, zien lijden was een wellust voor Domitiaan en wanneer hij geen menschen kon pijnigen, vermaakte hij zich met de vliegen in zijn vertrek aan een naald te steken. Toen men eens aan Vibius Crispus vroeg of er niemand bij den keizer was, antwoordde deze: „Zelfs geen vlieg.” Deze spotternij kostte hem het leven. Toen een samenzwering tegen zijn leven ontdekt was, besloot hij zich te ontdoen van al degenen die hem verdacht voor kwamen; de lijst van de veroordeelden was reeds opgemaakt, maar gedurende zijn slaap viel zij in handen van een kind, waarmede hij zich vermaakt had. De keizerin, op deze lijst haar naam en die van de voornaamste personen van Rome ziende, besloot den dwingeland te voorkomen; een samenzwering werd beraamd en Domitiaan werd vermoord in zijn vijf en veertigste levensjaar, na vijftien jaar geregeerd te hebben.

Marcus Cocceius Nerva, die als opvolger van Domitiaan werd verkozen, behoorde onder de beste keizers die Rome gehad heeft; hij had een afschuw van bloedvergieten, en alleen voor 't geweld der pretorianen zwichtende, leverde hij hun de moordenaars van Domitiaan over, die ter dood werden gebracht. Ten einde zich een waardig en krachtig opvolger te verzekeren nam hij Marcus Ulpius Trajanus als mederegent aan en deelde met dezen het oppergezag. Na den dood van Nerva bleef Trajanus als alleenheerscher over en regeerde met groote goedheid en gematigheid, terwijl hij zich een onsterfelijken roem verwierf als veldheer, door de onderwerping der Daciërs, een aan den Donau wonende volksstam, wien Domitiaan een schandelijken vrede had afgekocht. Trajanus stierf te Selinante in Cilicie, na een roemrijke en gelukkige regeering van negentien en een half jaar, die evenwel van een anderen kant onteerd werd door twee bloedige vervolgingen tegen de Christenen, die aan een groot aantal moedige geloofsbelijders den palm van het martelaarschap bezorgden. Zijne asche werd in een gouden urne door zijne weduwe Plotina en zijne nicht Avidiana naar Rome overgebracht en midden in de stad bewaard onder de kolom, die ter herinnering van zijne zegeprelen was opgericht (zuil van Trajanus), zijn naam draagt en nog heden een der grootste sieraden van Rome uitmaakt.

Hadrianus of Adrianus, die hem opvolgde, trad geheel en al in de voetstappen van Nerva en Trajanus. Als opvolger nam hij Titus Antoninus aan, en trok zich, oud en zwak wordende, op zijn landgoed bij Tivoli terug, waar hij zich aan allerlei lage lusten overgaf. Zijn laatste levensjaren werpen een schaduw op zijne regeering, daar zij gekenmerkt werden door aanvallen van wreedheid, die aan veel burgers het leven kostten. Hij stierf tengevolge van zijne onmatigheid, in den ouderdom van ruim twee en zestig jaar, na eene regeering van een en twintig jaren. Zijn lijkurne werd geplaatst in het prachtige voor hem opgerichte *Mausoleum Hadriani*, thans de Engelenburgt, aan den Tiber. Ook Adrianus vervolgde een tijdlang de Christenen, maar met veel

minder woede en wreedheid dan Trajanus. Antoninus Pius is zeker de beste keizer geweest dien Rome gekend heeft. Hij was een deugdzaam man, voor zooverre er onder het verbasterde Rome en het gruwelijke heidendom nog eenige deugd denkbaar was. Wat in Rome bijna onbekend, bijna niet meer denkbaar was, een goed en rein huwelijksleven, kon men nog bij Antoninus Pius vinden. Zijne gemalin Faustina, die nogal een scherpe en slagvaardige tong scheen te hebben, maakte het hem wel eens lastig, maar hij verklaarde liever met haar op een rots, dan zonder haar in een keizerlijk paleis te leven; hunne beide dochttertjes, Gratia en Faustina, werden genoemd „ons geluk” „onze hoop” „de vervulling onzer wenschen.” Gulle vriendschap en gastvrijheid werden in het buitenverblijf, waar hij het liefst vertoefde, uitgeoefend, maar voor de verkwistende pracht en de weelde, die in Rome den boventoon voerden, was daar geen plaats. Hij begunstigde en beschermde kunsten en wetenschappen en be- toonde zich vol eerbied voor de aloude staatsinstellingen; slechts zelden werden er doodvonnissen voltrokken en voor verklikkers en jachtmakers op erfenissen was in Rome geen plaats meer. Hij bereikte den hoogen leeftijd van 76 jaren; kort voor zijn overlijden beval hij Marcus Aurelius zijn dochter en het rijk aan en stierf kort daarop, den 7 Maars 161.

Marcus Aurelius sluit als 't ware de korte lijst der weinige goede keizers; hij, die het goede wilde, maar niet altijd genoeg wils- en geestkracht bezat om het ten uitvoer te brengen. In de school der stoïcijnsche wijsgeeren opgevoed, was hij matig, eenvoudig, kuisch, edelmoedig, menschlievend en had hij over de naastenliefde begrippen, die verre afweken van de denkbeelden welke daarover door zijne tijdgenooten en bijna geheel de heidensche oudheid gevoed werden; maar de wijsbegeerte hield hem altijd in onzekerheid en was niet in staat hem tot hooger idealen op te voeren. Hij bleef vreemd van het Christendom, ofschoon het hem in zijn algemeene leeringen niet onbekend kan geweest zijn, en zelfs werd hij een tijdlang een vervolger der Christenen. De heilige Justinus en de H. Melito van Sardes traden met vertoogschriften moedig ter verdediging op, maar Aurelius bleef hen vervolgen. In Klein-Azië woedde de vervolging door de ophitsing der Joden het hevigst, en onder de meest bekende martelaren van deze vervolging behoort de H. Polycarpus. Onder zijne regeering had het bekende wonder van het bliksemenlegioen plaats. Wanneer wij over de monumenten van Rome handelen zullen wij nader op deze wonderbare gebeurtenis terug komen. De keizer beval alle vervolgingen te staken, maar toen zij later, tengevolge van ophitsingen van het volk, opnieuw uitbarstten, deed hij niets om ze tegen te houden. Zijne zwakheid van karakter droeg ook de noodlottigste gevolgen bij de opvoeding van zijn zoon Commodus, die hij met eerambten overlaadde, maar wiens ondeugden en hartstochten hij niet wist te beteugelen.

Gedurende een nieuwen krijgstoct tegen de Guaden en andere barbaarsche volkstammen werd hij aangetast door de besmettelijke ziekte die zijn leger teisterde, en stierf hij bijna geheel verlaten te Weenen, in het jaar 180.

Commodus was slechts negentien jaar toen hij den troon besteeg, dien hij dertien jaar lang door zijn misdaden zou onteeren. In hem scheen Nero herleefd te zijn, wiens wellust, wreedheid en zinnelooze ijdelheid hij nabij kwam; maar terwijl de zoon van Domitius zich een dichter, een kunstenaar, een Apollo waande, trachtte de zoon van Marcus Aurelius Hercules na te bootsen, wiens kracht hij scheen te bezitten. Hij vertoonde zich in 't openbaar als Hercules gekleed en verbrijzelde met zijn knods de

hoofden van als wilde dieren vermomde mensen, en eischte daarna als uitroeier van monsters vereerd en geprezen worden.

Zijn lichaamskracht was wonderbaar en zijn bedrevenheid in 't hanteeren der wapenen verbazend; maar hij oefende zijn kracht en behendigheid slechts uit op weerloozen, terwijl hij de vijanden des rijks ongestoord liet. Om het noodige geld voor zijne uitspattingen en verkwistingen te bekomen, volgden de verbeurdverklaringen en doodvonnissen elkander op vreeselijk snelle wijze op. Hij liet aan zijne makkers, meestal vrijgelatenen en personen van lagen rang en afschuwelijke zeden, de staatszaken over, maar offerde hen op, wanneer het volk of de soldaten hun hoofd vroegen. Op het einde van December 192 was hij van zijn landgoed naar Rome gekomen om de feesten van het jaareinde bij te wonen, en tevens met het plan den volgenden dag een groote slachting aan te richten. De lijst van de ter dood gewijden viel in handen van een zijner bijzitten, Marcia, die, haar naam er op vindende, met Lactus, hoofdman der lijfwachten, en Eclectus, haar kamerheer, Commodus in zijn bad lieten wurgen. In denzelfden nacht van 31 December op 1 Januari, waarin de moord plaats had, besloten de samengezworenen de kroon aan Pertinax, prefect der stad, aan te bieden. Deze was een braaf en goed man, van geringe afkomst en reeds 67 jaren oud. Zijn regeering had zegenrijk kunnen worden, maar daar hij zich onvoorzichtiglijk had uitgelaten dat hij de tucht in het leger wilde herstellen, viel hij reeds twee maanden later als slachtoffer van een soldatenopstand. De Pretorianen boden nu het keizerrijk openlijk te koop aan. Van de muren, die hun legerplaats (CASTRA PRAETORIA) omgaf, riepen zij: „Wie keizer wil worden, melde zich aan.” Sulpicianus bood 4000 marken, Julianus voegde er nog 6000 sestertien bij, en daar hij het geld bij zich had, werd hij aangenomen; men stak hem een ladder toe en zoo klom hij over den muur naar de verkoopers. Het volk wilde evenwel niets van hem weten en gevechten tusschen het gepeupel en de Pretorianen waren daarvan het gevolg. Als wrekers van het vermoorde volk deden zich Niger, Albinus en Septimus Severus op, maar de troon was hun eigenlijk doelwit. Van deze drie behield Septimus Severus de overhand, Niger werd door hem verslagen en gedood. Albinus onderging het zelfde lot en toen Sept. Severus Rome naderde werd de ongelukkige Julianus, die zelfs geen poging waagde om zijn kroon te verdedigen, door den Senaat ter dood veroordeeld, dien hij den 2^{den} Juni 193 onderging.

Septimus Severus woedde op vreeselijke wijze tegen de families en de aanhangers van zijne tegenstanders. De vrouw, de zonen en de verwanten van Albinus werden vermoord en hunne schatten aan de soldaten geschonken en zijne geheele regeering was een schrikbewind. Daar hij geheel en al steunde op de kracht van het leger en der Pretorianen, vergrootte hij de macht vooral van deze laatsten, terwijl hij het gezag van den Senaat zooveel mogelijk ondermijnde, aldus den weg banende voor de gewelddaden, die de komst der volgende keizers op den troon nog meer zouden kenmerken dan te voren. Onder zijne regeering woedde eene vreeselijke vervolging tegen de Christenen, en vooral in Gallië, Afrika en Egypte bezegelden duizenden martelaren hun geloof in Christus met hun bloed; volgens berekening bedroeg hun aantal in Gallië alleen negentien duizend. Hij had twee zonen Caracalla en Geta, beiden wreede en zedelooze jongelingen, die elkander met een doodelijken haat haatten. Om hen zoo mogelijk met elkander te verzoenen, overlaadde hij hen met eerbewijzen en benoemde hen tot Augusti, maar deze gelijkstelling verbitterde den oudste, Caracalla, des te

meer, die zelfs een moordpoging op zijn vader beproefde en de soldaten tot ongehoorzaamheid tegen den keizer opzette.

Door verdriet verteerd, door ziekten uitgeput en er niet in slagende door vergif een einde aan zijn leven te maken, trachtte hij zijn dood door onmatigheid te verhaasten en stierf hij in 211, het rijk aan zijne beide zonen overlatende. Julia, hun moeder, trachtte tevergeefs een verzoening tot stand te brengen en toen zij eens beiden ten dien einde in haar vertrek had bijeengeroepen, vermoordde Caracalla zijn broeder Geta in de armen der moeder. Door wroeging verteerd trachtte hij in allerlei uitspattingen verstrooiing te vinden en verbeurdverklaringen en doodvonnissen moesten hem de gelden voor zijn losbandigheden verschaffen. Bij zijne soldaten bemind, wier vermoeienissen en eenvoudige levenswijze hij in het legerkamp deelde, gevoelde hij zich sterk om alles te wagen en te durven. Door zijne uitspattingen en ongebondenheden allengs tot razende krankzinnigheid vervallen, kende zijne wreedheid en bloeddorst geen grenzen meer, totdat hij eindelijk in 217 door Macrinus, prefect van het pretorium, die zijn leven bedreigd zag, vermoord werd. Deze viel weldra als offer eener samenzwering, aan 't hoofd waaraan zich een vrouw bevond, Mesa, de zuster van Julia. Zij had twee kleinzonen Varius Avitus Bassanius, 13 jaar oud en Alexianus die 11 jaren telde. De eerste was door Mesa aan de zon gewijd, die te Emesa in Phenicië, onder den vorm van een zwarten kegelvormigen steen, als god werd vereerd, en ontving daarvan den naam Heliogabalus. Mesa wist door groote geldschenkingen en vleierijen het leger in Syrië te bewegen Avitus tot keizer uit te roepen, wat dan ook geschiedde. Macrinus trok tegen hem op maar werd vermoord en Avitus besteed als 14-jarige knaap, onder den naam van Marcus Aurelius Antoninus Heliogabalus, den troon. Van al de keizers, die Rome gehad heeft, was deze knaap zeker wel de zedeloosste, de liederlijkste, de infaamste; bij al het bederf, dat in Rome heerschte, voegde hij nog de schandelijkste ondeugden die het Oosten kende, zoodat zelfs de heidensche schrijvers, die met al de gruwelen van Rome bekend waren en in hunne werken voor geen naaktheden terugdeinsden, die van Heliogabalus niet durfden noemen. „Er zijn gemeenheden, zegt Dio Cassius, die men noch aanhooren noch vertellen kan; ik houd mij alleen aan datgene wat onmogelijk kan verzwegen worden,” en Lampridius zegt: „Ik ga met stilzwijgen vele infame dingen voorbij, die men zonder groote schande niet noemen kan; wat ik zeg heb ik, zoo goed als 't kan, met eerbare woorden bemanteld.” Wat Tiberius, Caligula en anderen in 't verborgen op hunne afgelegen buitenverblijven deden, deed Heliogabalus in 't openbaar. Mesa, zijn grootmoeder, wel voorzienende dat zulke buitensporigheden een treurig einde moesten nemen, wist hem te overreden zijn neef Alexius tot mederegent aan te nemen; maar ziende dat deze aan zijne uitspattingen geen deel wilde nemen en zich bij de Pretorianen bemind had gemaakt, trachtte hij hem te vermoorden, in welk opzet hij evenwel door zijn grootmoeder en moeder verhinderd werd. Een volgend jaar wilde hij zijn opzet herhalen maar de Pretorianen kwamen in opstand en eischten dat men hun Alexius zou vertoon. Heliogabalus moest aan dien eisch toe geven; Alexius werd toegejuicht en hij beleedigd. Hij beval eenige der beleedigers ter dood te brengen, edoch de Pretorianen ontrukten hen aan de beulen en er ontstond een woest gevecht. Heliogabalus verbergt zich in een heimelijk gemak, maar wordt ontdekt en met zijn moeder vermoord, terwijl Alexius onder den naam van Alexander Severus tot keizer wordt uitgeroepen.

De nieuwe keizer was een knaap van 16 jaar, bijna een kind, maar hij had naast zich zijne moeder Mammea, eene vrouw die Eusebius uitmuntend door deugd en vroomheid noemt en die, volgens sommigen, eene Christin was. Wat daarvan zij, haar zoon had zij eene uitstekende en deugdzame opvoeding gegeven, zoodat de heidensche schrijvers hem een kuischen jongeling noemen. Hij was van een zacht en welwillend karakter, vol eerbied voor zijn moeder en zijn leermeester Ulpionus, had een afkeer van vleiers, beminde de deugd, den arbeid, de onderrichting. Met het aanbreken van den dag opstaande, deed hij zijn gebeden in de huiskapel, hield zich daarna met de staatszaken bezig en ontspande zich vervolgens door aangename lectuur of door de studie der dichtkunst, geschiedenis enz. Hij was eenvoudig gekleed, en verleende aan iedereen gehoor; zijn hof was vol Christenen en men heeft gezegd dat hij zelf ook Christen was. Bij dat al was hij zeer ervaren in den wapenhandel en gehard tegen alle vermoeienissen en ontberingen. Onder dezen jeugdigen vorst had Rome een schoone toekomst tegemoet kunnen gaan, maar den braven zoowel als den goddeloozen keizers wachtte het zelfde lot. Wilden zij de ondeugden uitroeien, het bederf tegen gaan, de wetten herstellen en in eere houden, rechtvaardig regeeren en de tucht in 't leger verbeteren dan stonden de goddeloozen en eierzuchtigen tegen hen op, en het leger, de tucht niet kunnende verdragen, kwam in oproer en doodde hen; waren zij woestaards, bloeddorstigen dan hadden zij kans langer te leven, mits zij de Pretorianen verschoonden, maar eindelijk vonden hunne misdaden een wreker in hen wier ondergang zij zochten, en de dolk of het vergif der samenzweerders maakte een einde aan hun leven. Allexander had dertien jaren tot geluk van Rome geregeerd, en terwijl hij krijg voerde tegen de Germanen werd hij, met zijne moeder, vermoord door een troep ontevreden soldaten onder aanvoering van Maximinus, een Thraciër van geringe afkomst, maar die door zijn reusachtige grootte en herculische lichaamskracht de gunst van Septimus Severus had weten te winnen en allengs, van rang tot rang opstijgende, krijgstrubun was geworden en nu naar het keizerlijk purper haakte. Inderdaad werd deze ruwe soldaat, die aan alle beschaving vreemd was gebleven, tot keizer uitgeroepen. Rome werd wederom het tooneel van moorden en gewelddaden; de verbeurdverklaringen konden niet volstaan voor de verkwistingen en de hebzucht des keizers en zijner gunstelingen; de staatskas en zelfs de tempels werden geplunderd. Hij haatte de christenen en vervolgde hen gruwzaam. In Carthago brak een opstand uit en Gordianus, een zeer geacht man, maar reeds 80 jaar oud, werd de kroon aangeboden. Hij wilde weigeren maar begreep dat hij den keizer verdacht moest zijn en aan diens wraak zou opgeofferd worden; dies nam hij aan. In Rome jubelde men en de Senaat riep Gordianus het „Heil” toe. Maximinus werd tot vijand des rijks verklaard en een rijke belooning aan zijn moordenaar beloofd. Toen hij, die in Germanië krijg voerde, zulks vernam, werd hij bijna krankzinnig van woede, maar spoedig besloot hij naar Rome op te rukken.

Zijn soldaten sloegen evenwel aan 't muiten en toen hij, uit zijn tent tredende, zag dat zijn zoon en zijne vertrouwste dienaren reeds gevallen waren, gaf hij zich zelven voor Aquileja den dood. Gordianus noch zijn zoon zouden evenwel Rome bereiken; want Maximinus telde er aanhangers en de jonge Gordianus viel in een gevecht tegen hen, terwijl de vader zich zelven het leven benam. De Senaat stelde nu twee consuls aan, terwijl een kleinzoon van Gordianus, en den zelfden naam voerende, tot Cesar werd uitgeroepen; maar ook deze werd vermoord en zijn moordenaar Philipus, een Arabiër, maakte zich van het oppergezag meester.

Ofschoon door een misdaad tot den troon gekomen, was Philippus een goed vorst, die met groote geestkracht de openlijke ondeugd in Rome tegenging. Maar hij was Christen, zoo ook zijne gemalin Marcia Otavilia Severa. Toen in den Paaschnacht de H. Bisschop Babylos in Antiochië de heilige geheimen vierde, trok ook een Romeensch krijgsman met zijne vrouw nader om er aan deel te nemen, maar de Bisschop wees hem terug, zeggende: „Gij zijt een moordenaar en de kerk kan uw offer niet aannemen.” Die krijgsman was keizer Philippus. Hij trad voor de straffende woorden des Bisschops terug en plaatste zich te midden der boetelingen. Er waren inmiddels andere wervers naar het keizerschap opgestaan, onder welke Decius, een Panoniër van geboorte, de voornaamste was. Philippus trok tegen hem op, maar werd in 249 te Verona vermoord na vijf jaar geregeerd te hebben. Onder Decius had een der bloedigste en langdurigste Christenvervolgingen plaats, waarvan de kerkgeschiedenis gewaagt, en na die van Diocletiaan zeker wel de wreedste. Decius wilde Rome in zijn ouden luister herstellen, daar al de rampen, die het rijk troffen, door hem beschouwd werden als een straf voor het zedebederf en de goddeloosheid, en daar de Christenen weigerden aan de goden te offeren, werden zij als de meest goddeloozen beschouwd en bloedig vervolgd. Decius viel in een oorlog tegen de Gothen; zijne opvolgers Gallus en Aemilianus regeerden slechts kort, maar vonden nog den tijd de Christenen opnieuw te vervolgen; beiden stierven evenwel een gewelddadigen dood en Valerianus werd door de soldaten tot keizer uitgeroepen en door den Senaat als zoodanig erkend. Zijne kortstondige regering was niet slecht en de Christenen vonden zelfs in den beginne in hem een beschermer, maar hij stond onder den vloed van Macrinus, die hem in al de gruwelen van de Oostersche tooverkunsten inwijdde en hem tegen de Christenen aanhitste, zoodat opnieuw een vervolging tegen hen uitbarstte.

In oorlog met de Persen geraakt, werd hij door hun koning Sapor gevangen genomen. Volgens sommigen zou Sapor zijn gevangene op de smadelijkste wijze behandeld hebben, hem overal met zich mede voerende en zijn rug als voetbank gebruikende als hij te paard wilde stijgen. Toen Valerianus van verdriet en door de slechte behandeling gestorven was, zou Sapor hem hebben laten villen en de huid hebben laten looien en als een zegeteeken in een der tempels opgehangen.

Gallienus, zijn zoon, dien hij als mederegent had aangenomen, deed niets om zijn vader uit diens smadelijke gevangenschap te verlossen. Met hem dongen nog twee andere eierzuchtigen naar het keizerlijk purper, maar alle drie stierven een gewelddadigen dood; Claudius, de Goth bijgenaamd, regeerde slechts twee jaren en stierf aan de pest, sedert Septimus Severus de eerste keizer die niet door sluipmoord of verraad het leven verloor. Aurelianus wist gedurende eenigen tijd de talrijke vijanden van Rome in bedwang te houden; hij omgaf de stad met een sterken muur, naar hem de *Aureliaansehe* geheeten en die nog tot op den laatsten tijd grootendeels de versterking van Rome uitmaakte. Zoon eener moeder die priesteres van den zonnegod was, ging hij geheel in het heidendom op en werd hij een hevig vervolger der Kerk. Na vijf jaren geregeerd te hebben, werd hij vermoord. In den tijd van tien jaren streefden niet minder dan vijf of zes keizers naar het purper en van Commodus tot Diocletiaan, een tijdperk van niet meer dan twee en negentig jaar, was de keizerlijke troon vijf en twintig maal ledig, zoodat elke keizer gemiddeld nog geen vier jaar het purper droeg.

In 284 werd Diocletiaan tot keizer uitgeroepen. Hij was de zoon van een vrijgelaten slaaf van den senator Annullinus, Diocles genaamd, en een man zonder eenige be-

schaving maar vol ruwe hartstochten, terwijl sluwheid en vrees de hoofdkenmerken van zijn karakter waren. Hij was door moord aan de regeering gekomen; in 285 stelde hij Maximianus als mederegent over het westelijk gedeelte van het rijk aan, later stelde hij nog twee mederegents, Flavius Constantius en Galerius aan, meenende aldus het rijk beter te beveiligen tegen den steeds toenemenden drang der barbaarsche volken; maar in stede het te bevestigen, werd het verzwakt door den onderlingen wedijver der medekeizers en verarmd door de groote kosten van vier keizerlijke hofhoudingen. Maar wat vooral tot de innerlijke verzwakking van het rijk bijbracht, was de gruwelijke vervolging tegen de Christenen, die onder zijne regeering uitbrak. Constantius was den Christenen niet slecht gezind en Diocletiaan liet hen in zijn gedeelte van het rijk nog ongemoeid, maar Maximus en Galerius vervolgden hen op gruwzame wijze. Een geheel legioen, het Thebaansche, 6000 man sterk, werd op bevel van Maximianus vermoord, omdat het weigerde den goden te offeren en de Christenen te vervolgen. Weldra voegde zich ook Diocletiaan bij de vervolgers en nu werden de Christenen het geheele rijk door op de wreedste wijze bestookt en op de gruwzaamste manier gefolterd. Het is onmogelijk bij benadering het getal op te geven van hen die in deze vervolging het leven lieten. Geheele steden werden omsingeld, in brand gestoken en met de gansche christelijke bevolking vernietigd. Het Christendom had om dezen tijd reeds zulk eene verbazende uitbreiding verkregen, dat het halve rijk tot de belijders van Christus behoorde. Door hen te vervolgen en te vermoorden werd de Staat van zijn vurigste, getrouwste en beste burgers beroofd. Deze vervolging, die tien jaren duurde, was de wreedste en bloedigste die de Kerk te verduren had; zij was ook de laatste, want weldra zou het kruis den adelaar op de veldteekens verdringen en de Kerk opademen en zich vrij gevoelen.

Constantius was gehuwd met een vrouw van geringe afkomst maar van groote godsvrucht en eene Christin; zij heette Helena en zou later onder de heiligen worden opgenomen. Zij schonk haar man een zoon, die Constantijn werd genoemd. Toen Constantius stierf werd Constantijn tot keizer uitgeroepen, tot spijt van Galerius, die evenwel niets tegen hem durfde ondernemen, omdat hij te zeer bij het leger bemind was. Diocletiaan en Maximianus hadden reeds van de keizerlijke waardigheid afstand gedaan, zoodat Constantijn en Galerius als keizers overbleven, bij welken zich evenwel nog Maxentius en Maximinus voegden, die elkander de alleenheerschappij betwistten. Uit dezen strijd bleven ten slotte nog Maxentius en Constantijn over en de wapenen zouden beslissen wie hunner de alleenheerschappij zou hebben. Een weinig buiten de tegenwoordige PORTA DEL POPOLO, aan de PONTE MOLLE, toen de PONS MILVIUS geheeten, lagen de beide legers tegenover elkander. Daags voor den beslissenden slag zag Constantijn op de zon een schitterend kruis met een vurig randschrift: „In dit teeken zult gij overwinnen.” Des nachts verscheen hem in een droom de Zaligmaker, die hem zeide dat hij het kruisteeken op zijn veldteekens zou aanbrengen en de overwinning zou behalen. Constantijn begreep wat dit wonder beduidde; in den nacht nog liet hij het kruis boven zijn veldteekens plaatsen en vol moed en vertrouwen viel hij den volgenden morgen het veel sterker leger van zijn tegenstander aan, dat geheel verslagen en uiteengedreven werd. Maxentius vluchtte, maar hij stortte in de rivier, werd door zijne wapenrusting in de diepte gesleept en verdronk. Constantijn was alleenheerscher van het rijk, en het kruis, dat hem tot de overwinning en de heerschappij had gevoerd, hield met hem zijn zegevierenden intocht in

Rome om weldra over geheel de wereld zijn weldaden en zegeningen te verspreiden. Hier zullen wij ons overzicht van de geschiedenis van het Heidensch Rome eindigen.

Het veldteeken (*Labarum*), dat Constantijn na zijn vision had laten vervaardigen, bestond, volgens Eusebius, die zegt het meermalen gezien te hebben, uit een lange met goud bekleede schacht en bij wijze van kruis door een dwarsstang gedeeld. Boven de schacht was een gouden met edelgesteenten versierden krans, waarbinnen zich het monogram van Christus bevond, namelijk een liggende X in welks midden de Griekse R (P). Aan de dwarsstang was een roode sluier gehecht, een purperen weefsel, met kostbare edelgesteenten en gouden stiksels versierd. Deze sluier was even lang als breed en droeg aan het bovengedeelte de in goud geborduurde beeltenis van den keizer en zijne kinderen. De keizer gebruikte dezen standaard altijd als een teeken van de goddelijke bescherming tegen zijne vijanden en in al zijne legers liet hij veldteekens dragen naar dit model gemaakt. Volgens sommige schrijvers werd het *Labarum* in het keizerlijk paleis te Constantinopel bewaard en volgens Theophanes bestond het nog in de negende eeuw. Overal waar zijn troepen gevaar liepen het onderspit te delven, liet hij het *Labarum* heen dragen, en telkens, zegt Eusebius, beloofde God zijn geloof door zijn vijanden op de vlucht te drijven. Vijftig van de dapperste, sterkste en geloovigste onder zijn lijfwacht waren belast het *Labarum* te bewaken en het beurtelings te dragen, en nooit werd de drager ervan gewond. Dezelfde schrijver verhaalt, dat eens een drager bang werd in het gevecht en het kostbaar veldteeken aan een ander overhandigde om te vluchten, maar ter zelfder tijd werd hij door een pijl doodelijk getroffen, terwijl degene die het droeg, ongedeerd bleef, ofschoon verscheidene pijlen in het hout van de schacht bleven steken. Eusebius zegt dat hij dit verhaal uit den mond van Constantijn-zelf vernomen heeft. Het gezicht van het *Labarum* boezemde den vijanden zooveel vrees in, dat zij vluchtten zoodra zij het gewaar werden.

De Monumenten en Bouwvallen van het Oude Rome.

Van de prachtige en talrijke gebouwen die eenmaal het Rome der keizers versierden en het op een stad van paleizen, een stad van marmer en goud deden gelijken, zijn er maar zeer weinige in geheel of tamelijk ongeschonden toestand tot ons gekomen. De invallen der barbaren, de plunderingen van Vandalen, Gothen, Longobarden, de inwendige troebelen in de middeleeuwen, de tand des tijds en veel andere oorzaken hebben tot hun verval medegewerkt, maar wat er nog van is overgebleven, wijst er op dat de lof, door de oude Schrijvers aan de bouwwerken van Rome toegezwaaid, niet overdreven was, en die beschrijvingen, hoe nauwkeurig ook, vermogen slechts een uiterst flauw denkbeeld te geven van den luister en de verkwistende pracht dier tempels, paleizen, renbanen, theaters, badstoven, openbare pleinen, beelden en denkzuilen, die eenmaal de bewondering van geheel de wereld opwekten. De kostbaarste marmersoorten, het zeldzaamste graniet, jaspis, porfier, albast, de fijnste houtsoorten, goud en zilver, al wat de oude wereld kostbaars en zeldzaams opleverde, moest dienen tot opfluistering van de hoofdstad van het wereldrijk. Wij zullen de voornaamste dier gebouwen ervan aan eene nadere beschouwing onderwerpen en beginnen met:

1. DE BRUGGEN VAN HET ROME DER KEIZERS.

De reusachtige uitbreiding, welke Rome allengs en vooral onder de keizers had verkregen, zoodat het zich langs de beide oevers van den Tiber uitstreckte, maakte den bouw van een aantal bruggen, ten behoeve van het verkeer tusschen beide oevers, noodzakelijk. Over de juiste ligging en den oorspronkelijken bouw dier bruggen was men het langen tijd oneens, en ook nu nog zijn alle meenigen niet eensluidend, evenwel hebben de werken, door de Italiaansche Regeering ter canaliseering en indamming van de rivier uitgevoerd, zeer veel aan 't licht gebracht, wat tot heden ten deele onbekend was, zoodat wij ons nu vrijwel een denbeeld van haar bouw, ligging en lotgevallen kunnen maken. Wij zullen in korte trekken de geschiedenis dier bruggen mededeelen.

De voornaamste en meest bekende, hoewel niet de oudste, brug van Rome, is de PONS AELIUS, thans door eigen aanschouwing of door afbeeldingen aan de geheele wereld bekend als de *Ponte Sant Angelo*, de Engelenbrug. Toen keizer Hadrianus op den rechter rivieroever voor zich het prachtige en reusachtige praalgraf (MAUSOLEUM HADRIANI) liet bouwen, thans bij allen bekend onder den naam CASTEL SANT ANGELO (Engelenburgt), wilde hij zijn toekomstige rustplaats door een monumentale brug rechtstreeks met den linkeroever der stad verbinden. Deze brug, zooals zij met haar drie groote bogen en hare reusachtige beelden aan niemand onbekend is, was evenwel niet in den zelfden toestand gebleven, zooals zij onder keizer Hadrianus werd gebouwd en de verbeteringswerken, waarvan wij zoo even spraken, hebben oude overblijfselen aan 't licht gebracht waardoor men zich van de brug, zooals zij in haar oorspronkelijke gedaante was, een beter en meer volledig begrip kon vormen. Daaruit blijkt dat zij op den rechteroever onmiddellijk door een ruimen toegang in verbinding stond met de poort van het vierkante bassement van het mausoleum, terwijl een arm van den weg zich links omhoog naar den Vaticaanschen heuvel en een andere arm rechtsom naar de TUINEN VAN DOMITIA, de tegenwoordige *Prati Castelli*, leidde. Behalve de drie groote bogen in het midden der rivier en de twee kleinere, die nog aan weerskanten van den oever zichtbaar waren gebleven, brachten de in 1892 uitgevoerde werken nog drie andere kleine bogen aan den dag, die door latere bouwwerken verborgen waren geworden, van welke twee aan de zijde der stad en een aan den kant van het mausoleum gelegen waren. De drie groote bogen dienden voor het gewone doorlaat der brug bij normalen waterstand, terwijl de andere bij hooger en lageren waterstand dienst deden. Na de vernieuwing der brug, die in 't begin van 1895 voltooid was, heeft de Ponte Sant Angelo nu, in plaats van de drie groote en twee kleine bogen, vijf groote bogen van gelijke afmetingen en vertoont zij een geheel effen tablement. Aan de vier hoeken voeren evenwel trappen van travertijschen steen naar de rivier. In verband met deze vernieuwing van de brug hebben ook eenige veranderingen plaats gehad aan het buitenwerk van het oude mausoleum van Hadrianus, waardoor deze reusachtige bouw zich nog grootscher en dreigender aan den blik voordoet, zonder iets van zijne majesteit en indrukwekkendheid te hebben verloren. Ook de reusachtige beelden van de apostelvorsten Petrus en Paulus en de Engelen, die de werktuigen van het lijden des Heeren dragen, zijn opnieuw op de brug geplaatst, zoodat de oude *Pons Aelius* zich in nog trotscher gedaante aan het oog van den toeschouwer vertoont.

Een weinig lager en tegenover het beroemde hospitaal van den H. Geest (SPEDALE

DI S. SPIRITO) zijn nog eenige overblijfselen zichtbaar van een andere oude brug, die door Nero was gebouwd; waarschijnlijk om een nadere verbinding te verkrijgen tusschen de stad en den door hem op den Vaticanus gebouwden circus en die daarom ook in de middeleeuwen den naam van *pons Neronianus* (brug van Nero) droeg en ook bekend was onder dien van *ponte trionfale* (brug der zegepraal). Deze brug schijnt evenwel reeds spoedig verwoest of afgebroken te zijn, althans men vindt er geen melding van gemaakt in den catalogus of de naamlijst van Constantijn.

Nog een weinig verder bevond zich een derde brug, de *Pons Agrippae* (brug van Agrippa), die evenwel reeds sedert eeuwen verdwenen is en van welker vroeger bestaan men alleen kennis kreeg door een in 1887 gevonden opschrift. Waarschijnlijk werd zij reeds in 't begin der derde eeuw afgebroken of verwoest; zij lag een weinig voor de *PONS AURELIUS* die, na aanmerkelijke veranderingen te hebben ondergaan, tot ons gekomen en bekend is als de *Ponte Sisto*. Zij ligt bij het bekende hospitaal van Crescentius en Crescentinus, meer bekend nog onder den naam van *Zoccolette*, niet ver van het CAMPO DI FIORE, waaraan het aldaar opgerichte standbeeld van Gior-dano Bruno eene treurige vermaardheid heeft gegeven. Deze brug heeft in den loop der eeuwen veelvuldige veranderingen ondergaan en verscheidene namen gedragen. Zij liep uit op de oude *Via Aurelia Velus*, die tot den Janiculus en de PORTA AURELIA, de tegenwoordige POORT VAN ST. PANCRACTIUS, voerde, van waar hare namen *PONS AURELIUS* en *PONS IANICULENSIS* (brug van Aurelius, brug van den Janiculus). De oorspronkelijke naam was *PONS ANTONINI*, naar haar stichter Antoninus Caracalla. Keizer Valentinianus herstelde en verfraaide haar aanmerkelijk en gaf haar zijn naam (*Pons Valentiniani*.) In de Middeleeuwen was zij in zulken slechten staat, dat men haar den naam van *PONTE ROTTO* (gebroken brug) gaf. (De naam van *Ponte Rotto* wordt nog aan twee andere bruggen gegeven, zooals wij straks zullen zien.) Zij schijnt bij de groote overstroming van den Tiber, die onder de regeering van Paus Adrianus I (772—795) plaats had, verwoest en in dien toestand gebleven te zijn tot aan de regeering van Paus Sixtus IV, die haar in 1475 hernieuwde en zijn naam gaf. Van de brug, door keizer Valentinianus gebouwd, waren in de rivier en op de aangrenzende oevers verscheidene overblijfselen bewaard gebleven, zoodat men haar bij de hernieuwing in 1878, door de werken aan den Tiber noodzakelijk geworden, bijna geheel en al den oorspronkelijken vorm kon weergeven en tot een der schoonste van Rome maken.

In den keizertijd moet aan het brughoofd, naar de zijde der stad, een groote triomf-boog gestaan hebben, waarboven zich de verguld bronzen standbeelden van de keizers Valentinianus en Valens verhieven. In de rivier heeft men een bronzen vleugel gevonden, die men meent dat toebehoord heeft aan een beeld der Overwinning, dat zich op de brug bevond. Men heeft een opschrift gevonden waaruit blijkt dat Lucius Aurelius Avianus Simmacus, prefect van Rome, dit beeld aan beiden bovengenoemde keizers wijdde.

De rivier verder afdalende komt men aan het zoogenaamde Tiber-eiland, dat in den heidenschen tijd aan Esculapius was toegewijd en nu het eiland St. Bartholomeus heet. Dit eiland wordt door twee bruggen met de stad verbonden; die, welke het met de stad verbindt heette in oude tijden *PONS FABRICIUS* en in de middeleeuwen *PONS JUDEORUM* (JODENBRUG) daar zij onmiddellijk naar het *Ghetto* of de jodenbuurt voerde; thans heet zij *PONTE DEI QUATTRO CAPI*, naar de twee Hermes-zuilen met vier hoofden die er ingemetseld zijn. Door den bouw van de nieuwe GARIBALDI-BRUG

dreigt de rivierarm onder deze brug geheel te verzanden, zoodat zij misschien binnen niet al te langen tijd overbodig zal worden. De andere brug, die het eiland met Trastevere verbindt, heette vroeger PONS CESTIUS, maar draagt thans dien van PONTE SAN BARTOLOMEO. Zij behoort mede tot de oudste van Rome, daar keizer Gratianus er in 370 reeds belangrijke verbeteringen en verfraaiingen deed aanbrengen, zooals een opschrift op de balustrade of leuning doet kennen. Ook Valentinianus en Valens worden daarin vermeld en de brug draagt nog sporen van de plaatsen waar zich de beelden van deze keizers verhieven. De herstellingen, in 1892 gedaan, hebben een zonderling feit aan 't licht gebracht; namelijk dit, dat Gratianus voor de verfraaiing en verbetering van de brug gebruik maakte van brokken travertijnssteen, die men aan het nabijgelegen THEATER VAN MARCELLUS ontnam; zoodat de slooping der oude Romeinsche gebouwen, die men ten rechte en ten onrechte aan de Pausen toeschreef, reeds onder de Romeinsche keizers zelve is begonnen. Het welbekende: *quod non fecere Barberi, fecere Barberini* (wat de barbaren niet deden, werd door de Barberini, n.l. de pausen uit het geslacht Barberini, gedaan) kan dus, met veel andere fabeltjes over de pausen, op de rommelkamer gebracht worden. In de tiende eeuw moet de brug zich in een desolaten toestand bevonden hebben, maar een zeker Benedictus, die op een opschrift genoemd wordt *almae urbis summus senator*, deed er de noodige herstellingen aan uitvoeren.

Om een zevende brug of overblijfsel van brug te vinden moeten wij de rivier hooger opgaan en wel tot aan de kerk van *St. Jan der Florentijnen*, waar de beide oevers thans door een hangende ijzeren brug verbonden worden, die op den linker-oever bij het oude Palazzo Salviati uitkomt. Hier was vroeger de *Pons Aemilius*, ook *Pons Palatinus* en meer andere namen dragende, en ook nog bekend onder den naam van *Ponte Rotto*. Alleen enkele brokstukken in het rivierbed wijzen de plaats aan waar zij eenmaal stond; in 1598 was zij geheel onbruikbaar geworden. De thans bestaande ijzeren brug dagteekent van 1853.

De oudste brug van Rome, waarvan men nog eenige overblijfselen in de rivier meent te vinden in de nabijheid van RIPA GRANDE, was de PONS SUBLICIUS. Zij moet van hout zijn geweest, om haar gemakkelijker ter verdediging der stad te kunnen afbreken. Zij zou door Ancus Martius, den derden Koning van Rome, gebouwd zijn. Naar de legende verhaalt was het op deze brug dat HORATIUS COCLES zijn beroemd wapenfeit volvoerde. Jammer genoeg is men het nog volstrekt niet eens waar deze oude en door hare geschiedenis merkwaardige brug gestaan heeft; evenwel houdt men het er voor dat de overblijfselen van peilers, die men niet ver van *Ripa grande* heeft ontdekt, van haar afkomstig zijn.

Een laatste brug nog, de *Pons Probi*, waarvan tot voor korten tijd nog eenige overblijfselen bestonden, moet de beide oevers verbonden hebben waar zich nu, aan den eenen kant, het groote wees- en opvoedingsgesticht *San Michele* bevindt, en aan den anderen oever de *Marmorata*. Zij werd nog onder keizer Theodosius hersteld en was ook bekend onder den naam van *Pons in ripa Romana*.

De veranderingen, die Rome heeft ondergaan, en de werken aan den Tiber uitgevoerd, hebben den bouw van nieuwe bruggen zoo niet noodzakelijk dan toch wensche-lijk gemaakt, zoodat de beide oevers, behalve door de nog bestaande oude bruggen, nog door drie nieuwe met elkander verbonden worden die de namen *Ponte Garibaldi*, *Ponte Margherita* en *Ponte Umberto* dragen.

II. DE OPENBARE PLEINEN.

A. Het FORUM ROMANUM. Het *Forum* was bij de Romeinen een vrije ruimte of een plein dat diende tot marktplaats, voor de volksvergaderingen of voor het houden der openbare terechtzittingen; men verdeelde ze in gerechtsforums (*Fora curia*) en marktforums (*Fora venalia*). Rome bezat verscheidene van die forums, waarvan het *Forum Romanum* het voornaamste was. Het was een kunstmatig geëffende lagē vlakte in 't midden van de stad gelegen, van een langwerpig vierkanten vorm, die zich van het noordwesten tot het zuidoosten van den Kapitolijnschen heuvel tot aan den boog van Titus over een lengte van 210 meter uitstreckte; het breedste gedeelte mat 60, het smalste gedeelte ongeveer 30 meter, ofschoon men over deze laatste maat nog in 't onzekere is. De eerste grondslagen werden gelegd door Tarquinius Priscus, den vierden Koning, nadat deze door den aanleg van het Groote Riool (*Cloaca maxima*) de moerassige diepte had droog gelegd; het werd van alle kanten door straten begrensd en men daalde er van het Kapitoel in af langs de helling van het Kapitoel (*Clivus Capitolinus*.)

Het was in de lengte in twee helften verdeeld; de eene, vooral voor de rechtspleging bestemd, was omgeven door tempels en andere openbare gebouwen; de tweede, voor het handelsverkeer dienende, was omringd door steenen hallen, achter welke zich kleine winkels bevonden, in de laatste tijden vooral door de geldwisselaars in gebruik genomen; maar nog later werden deze winkels allengs vervangen door prachtige gebouwen voor de rechtspleging en het verkeer, de zoogenaamde basilieken, waarvan de oudste de *Basilica Porcia* 184 voor Chr. gebouwd werd; vervolgens kwamen daar bij de *B. Opimia*, *Fulvia* en slotte de *B. Aemilia* en *Julia*, terwijl de winkels en verkooplokalen naar andere gedeelten der stad werden overgebracht. Behalve de tempels, openbare gebouwen en basilieken bevatte het Forum nog een menigte gedenkteeken, waaronder de *Columna rostrata* de beroemdste is, daar zij de scheepsnebben (*rostra*) bevatte van de door Duilius op de Carthagers buit gemaakte schepen; ook bevond zich op het F. de *curia hostilia*, de vergaderplaats van den Senaat. Aan de N.w. zijde, bij de *Clivus Capitolinus*, lag de tempel der Concordia, een weinig verder die van Saturnus, met de openbare schatkamer (*aerarium*), en het staats-archief (*tabularium*); op de N. zijde stonden voor de *Basilica argentaria*, drie galerijen of doorganggebouwen (*jani*), waarvan de middelste als 't ware de Beurs van Rome uitmaakte.

Vroeger meer in 't midden, later op het bovineind van het F. stond de *Rostra* of redenaartribune. Het F. R. was vooral onder de Republiek het middenpunt van het staats-, volks- en openbaar leven, maar die beteekenis verloor het allengs onder de keizers; vooral ook omdat deze meestal oppermachtig en als alleenheerschers regeerden, waardoor het staatkundige leven een andere richting verkreeg; vervolgens ook doordien zij prachtige nieuwe forums oprichtten, die allengs den grooten toeloop van het volk verkregen, zoodat het oude *forum* in alle opzichten in beteekenis verloor, ofschoon het toch voortdurend door nieuwe prachtgebouwen verfraaid werd. De voornaamste andere forums waren het F. van Julius Cesar, die van Augustus en Nerva en vooral het heerlijke *Forum Trajani*.

Van de prachtige gebouwen, die het F. R. versierden, zijn nog enkele brokstukken overgebleven, die ons een hoog denkbeeld geven van hun voormaligen luister. Van den

tempel van Saturnus staan acht gecannelleerde zuilen met het architraaf overeind; van het *Tabularium* zijn nog alleen de fondamenten en de prachtige gevel overgebleven, terwijl drie Corintische zuilen met architraaf aanwijzen waar eenmaal de tempel van den *goddelijken* Vespasiaan stond. Van de *Clivus Capitolinus* komt men in de *Via sacra* (heilige weg), die door den triomfboog van Tiberius, liep welke in 't jaar 42 n. C. werd opgericht na de overwinning des keizers op de Germanen, doch die thans geheel verwoest is, zoodat nog slechts de fondamenten er van overblijven. Rechts stond de prachtige *Basilica Julia*, daar tegenover de *Curia*, thans herschapen in de kerk van den H. Adrianus, en de *Basilica Aemilia*. Verderop was de prachtige tempel van Castor en Pollux, waarvan nog drie zuilen en het architraaf zijn overgebleven en tegenover dezen de tempel van den vergoden Cesar (*divus Julius*). Van het prachtige ronde tempeltje van Vesta zijn slechts eenige bouwvallen overgebleven, maar het paleis der Vestaalschen Maagden, met een grooten zuilenhof, in 1883-84 opgegraven, vertoont nu zijn heerlijke overblijfselen, en deze opgraving heeft Rome met een belangrijk overblijfsel uit den heidenschen tijd verrijkt. Zij is een der merkwaardigste van de latere opgravingen, die men in langen tijd gedaan heeft.

Dit paleis, het zoogenaamde *Atrium van Vesta*, ligt aan den voet van den Palantijschen heuvel, onmiddellijk tegen de reusachtige overblijfselen van het paleis der keizers. Wanneer men zich in de bouwvallen van dit beroemde heiligdom, het middenpunt mag men wel zeggen van den Romeinschen staats-godsdienst, bevindt en het gelaat wendt naar het Colosseum en den triomfboog van Titus, heeft men ter linkerzijde den tempel van Antoninus en Faustina en den ronden tempel van Romulus, waarvan de eerste reeds in het begin der middeleeuwen werd veranderd in de kerk van San Lorenzo in Miranda en de tweede in die van de H.H. Cosmas en Damianus. Het Atrium van Vesta stond in onmiddellijke verbinding met den *Tempel van Vesta*, waarvan men den ronden onderbouw nog kan herkennen. Het Atrium vormt een langwerpig vierkant; de voorhal of het peristylum is omgeven door de woonvertrekken der Vestalinnen, die tot aan de tweede verdieping zijn behouden gebleven. Aan de oostelijke smalle zijde bevindt zich het tablinium, eveneens door woonvertrekken omgeven. De groote voorhof werd in de lengte doorsneden door twee rijen van prachtige marmeren zuilen, waardoor het verdeeld was in een groot middenvak en twee zuilengangen. In 't middenvak bevond zich een fontein, die door een achthoekigen, nog goed te onderkennen muur, omgeven was. Sommige oudheidkundigen meenen echter dat daar het vertrek was gelegen waarin het Palladium en de andere zoogenaamde onderpanden of heilige behoedmiddelen van het Rijk bewaard werden.

Een aantal, deels goed bewaard gebleven, beelden der maagden, sommige met andere zonder opschriften, herinneren aan de prachtige reeks standbeelden der *Vestales maximae* (opperpriesteressen van Vesta), die eens het peristylum verlevendigden in een tijd toen nog geen oningewijde voet dit heiligdom betreden had. Men kent tot dusverre 35 opschriften met namen van de oversten van het vrouwelijk priestercollege; van deze werden er 27 in het Atrium van Vesta gevonden. Onder de in dit Atrium in 1883 gevonden voetstukken van standbeelden was er een, waarvan de naam der *Vestalis maxima* door beitelslagen was weggekapt en onleesbaar gemaakt; dit beeld dagteekende van het jaar 364. De Opperpriesteres van Vesta, wier standbeeld op dit voetstuk had gestaan, was derhalve veroordeeld tot de *damnatio memoriae*, dat wil zeggen dat haar naam veroordeeld was tot de vergetelheid. Daar deze smadelijke

veroordeeling alleen kon toegepast worden op priesteressen die ontrouw waren geworden aan hare verplichting tot kuisheid of tot afval van den dienst der godin waren gekomen, moest deze Vestalin zich derhalve aan een dezer twee misdrijven hebben schuldig gemaakt. Daar nu nergens uit eenigen schrijver is gebleken dat eene Vestaalsche Maagd uit de latere jaren van den Vestadienst hare gelofte van kuisheid had geschonden, ligt het voor de hand dat zij de straf der *damnatio memoriae* had beloopen door afval van den dienst van Vesta, dat wil zeggen, dat zij zich tot het Christendom had bekeerd. Nu is het uit verschillende bronnen bekend en Prudentius zegt het duidelijk, dat eene bekeerde Vestaalsche Maagd, Claudia geheeten, de trots der Christenen was, en gemelde Prudentius beschrijft hoe zij de basiliek van den H. Martelaar Laurentius betreedt.

Misschien trok Claudia zich terug in het klooster der Christen Maagden, dat zich toen reeds bij St. Laurentius bevond 1). De opgraving van het Atrium van Vesta is derhalve ook in dit opzicht een zeer merkwaardige gebeurtenis; zij doet zien dat het Christendom, na drie en een halve eeuw, reeds tot in het ongenaakbare heiligdom van Vesta was doorgedrongen.

Verder de *Via Sacra* volgende, komt men door den eereboog der Flaviër, in 120 v. Ch. opgericht, en eindelijk aan de linkerhand bij de kerk van *San Lorenzo in Miranda*, die nog den voorhal met 10 Cipolijnzuilen en de *Cella* bevat van den prachtvollen aan Antoninus Pius en Faustina gewijden tempel. Verder opklimmende komt men aan den triomfboog van Titus, opgericht ter herinnering aan diens overwinning op de Joden en de verwoesting van Jerusalem. Ten oosten hiervan bevindt zich het klooster van de H. Francesca Romana, in welks hof men nog eenige gedeelten ziet van den door Hadrianus gebouwden dubbelen tempel van Venus en Roma; van den tempelhal met zijn 200 granieten zuilen zijn nog slechts eenige zuilenschachten overgebleven.

B. De FORUMS DER KEIZERS. Deze hadden minder den vorm van een openbaar plein dan wel dien van een door prachtige zuilenhallen omgeven binnenhof, in welks midden zich een aan den beschermgod van het Forum gewijde tempel bevond. Van het zuiden naar het noorden gaande, had men den door Vespasiaan gebouwden *Tempel des Vredes*, het *Forum van Nerva*, waar zich een Minervatempel bevond, die in 1611 door paus Paulus V vernietigd werd; daarna het *Forum van Augustus* met den tempel van den wreken Mars (*Mars Ultor*), waarvan eenige zuilen en een gedeelte van den buitenmuur zijn overgebleven, totdat men eindelijk aan het *Forum van Trajanus* komt, dat alle andere in pracht en rijkdom overtrof. Om de noodige ruimte te bekomen, werd een gedeelte van den Quirinaalschen heuvel 100 voet diep afgegraven. Het Forum was van vierkanten vorm met twee halfcirkelvormige absieden naar de Oost- en Westzijde toe, waarvan de eerste, naar den Quirinalis gekeerd, nog zeer goed bewaard is gebleven. Ten Noorden bevond zich de *Basilica Ulpia* en aan de andere zijde daarvan lag een door Hadrianus aan Trajanus gewijden tempel en een groote bibliotheek; tusschen beiden verhief zich ter hoogte van ruim 29 meter de prachtige Trajanus-zuil, op welke in spiraalvormig oplopende reliefbeelden de voornaamste feiten uit den oorlog, door Trajanus tegen de Daciërs gevoerd, afgebeeld zijn. Ten Oosten, in de laagte tusschen den Viminalis en den Esquilinus, lag een dichtbevolkte stadswijk, *Subura* geheeten, waar het ouderlijk huis van Cesar zich bevond.

1) Grisar. Rom und die Päbste.

III. GEDENKZUILEN EN EEREBOGEN.

Rome bezit nog een aantal prachtige zuilen en obelisksen, die verschillende openbare pleinen tot sieraad strekken: maar de meeste zijn niet van Romeinschen oorsprong, doch uit de veroverde landen, vooral Egypte, naar Rome gebracht ter opluistering der keizersstad; zij kunnen dus niet als erebogen beschouwd worden, zoodat wij ze ter gelegener plaatsen zullen behandelen. Twee reusachtige zuilen evenwel, die een wereldvermaardheid hebben, verdienen nu behandeld te worden; n.l. de zuil van Marcus-Aurelius en de Trajanus-zuil.

De ZUIL VAN MARCUS-AURELIUS. Deze zuil verdient niet alleen alle aandacht om haar afmetingen, de beeldhouwwerken (bas-reliefs) die haar versieren en den uitmuntenden staat, waarin zij zich bevindt, maar ook om een merkwaardig geschiedkundig feit, dat op haar schacht vereeuwigd is. Ziehier het geschiedkundig feit. In het jaar 174 n. Chr. voerde Marcus Aurelius oorlog tegen de Guaden, een barbaarsch volk dat in de Donaustreken woonde. Het Romeinsche leger, dat op het punt stond slag te leveren, was tengevolge van zware vermoeienissen en nog meer tengevolge van een hevige dorst, zoodanig uitgeput, dat het onmogelijk een langen strijd kon volhouden en onvermijdelijk den ondergang tegemoet ging. Nu bevond zich in het leger een uit Klein-Azië gekomen legioen, dat bijna geheel uit Christen soldaten bestond. Een van de oversten der lijfwacht deelde dit den keizer mede, hem zeggende, dat de Christenen door hun gebed alles vermochten; waarop Marcus Aurelius hun beval tot hun God te bidden. De soldaten wierpen zich op de knieën en zie, nauwelijks waren zij begonnen te bidden of een weldadige regen daalde op het Romeinsche leger en verkwikte het geheel, terwijl terzelfder tijd zulk een hevig onweder met donderslagen en bliksemstralen over het vijandelijk leger losbarstte, dat het in verbijstering en in groote verwarring op de vlucht sloeg, terwijl een groot aantal krijgslieden door den bliksem gedood werden. Het legioen, op welks gebed dit wonder plaats had, werd sinds dien het *bliksemend legioen* (*legio fulminans*) genoemd. Na den dood van Marcus Aurelius, zoo althans meent men, werd ter zijner eer de zuil opgericht en om de schacht werden op spiraalsgewijze oplopende strooken de gebeurtenissen van dezen oorlog tegen de Guaden in *bas-reliefs* afgebeeld en daaronder ook, in de derde winding, de wonderbare gebeurtenis, die wij zoo even verhaalden. Evenwel niet volgens de zelfde opvatting, maar geheel volgens het heidensche gevoelen, dat de wonderbare tusschenkomst aan Jupiter (*Jupiter pluvius*) toeschreef.

De zaak zelve staat onbetwistbaar vast door verschillende getuigenissen. Zij werd medegedeeld door Apollinaris, bisschop van Ierapoli in Frigië; door Tertullianus in Africa en door den heidenschen geschiedschrijver Dio Cassius in zijn groot geschiedwerk. Apollinaris, wiens verhaal verkort door Eusebius bewaard is gebleven, leefde ten tijde van Marcus Aurelius en schreef het misschien een of twee jaar na de gebeurtenis. Tertullianus vermeldt dezelve, als algemeen en op authentieke wijze bekend, twintig jaren daarna; Dio Cassius beroept zich op een brief, dien Marcus Aurelius zelf aangaande het feit aan den Senaat zou geschreven hebben; maar natuurlijk met een geheel heidensche opvatting van de oorzaak van het wonder. Al deze schrijvers komen in de voornaamste punten van de gebeurtenis overeen, n.l.: gedurende den veldtocht tegen de Guaden liepen de Romeinsche troepen gevaar van dorst om te komen, maar nadat men had doen bidden viel er zulk een overvloedige en verkwik-

kende regen en dat wel door tusschenkomst van een hoogere macht, dat Marcus Aurelius zulks moest erkennen en door openbare geschriften bevestigen. Apollinaris en Dio Cassius voegen er bovendien nog bij: 1) dat het leger, toen het wonder gebeurde, op 't punt stond met de barbaren den slag te beginnen; 2) dat de regen de Romeinen geheel verfrischte en hun de overwinning bezorgde, daar terzelfder tijd een geweldig onweder, van bliksemstralen vergezeld, over de barbaarsche legerscharen losbarstte en daarin dood en verwarring bracht. Terwijl volgens Apollinaris en Tertullianus de Christen soldaten door hun gebeden den regen deden neerdalen (en volgens Apollinaris wel bijzonderlijk een legioen, dat juist tengevolge van deze gebeurtenis den naam van het *bliksemende* verkreeg), zegt de heidensehe Dio Cassius te hebben hooren verhalen, dat een Egyptisch toovenaar, Arnuphis genaamd, die zich in 't gevolg van Marcus Aurelius bevond, het wonderdadig uitwerksel zou verkregen hebben door eenige demonen en *den nevelachtigen Mercurius* te bezweren. Uit deze getuigenissen blijkt voldoende, dat aan de echtheid van het wonder niet kan getwijfeld worden.

In de meeste werken, waarover van deze zuil gesproken is, wordt gezegd, dat het tooneel van de onder de bliksemstralen vluchtende Guaden en de biddende soldaten daarop is afgebeeld. Wanneer dergelijke afbeeldingen in omloop waren — wat ook werkelijk het geval is — dan zijn zij niet authentiek. Er bestaan phototypies die de authentieke afbeelding voorstellen, zij zijn gemaakt naar gipsafdrukken door de Italiaansche regeering, naar wij meenen op verlangen van den Duitschen Keizer, gemaakt. Er is daarop evenwel van geen vluchtend leger en van geen strijd sprake, evenmin als van bliksemstralen; maar aan de rechterzijde in de hoogte ziet men een figuur waarvan de regen langs alle kanten afstroomt. Sommigen hebben daarin eene afbeelding van den *Jupiter pluvius* (*de regenbrengende Jupiter*) willen zien, maar volgens Roscher komt de naam als *Jupiter pluvius* slechts tweemaal op opschriften voor en nooit op afbeeldingen; de opvatting van den regenbrengende Jupiter moet derhalve opgegeven worden. Van een anderen kant zou men een stortregen op den gewone en natuurlijke wijze kunnen afbeelden, zooals zulks op verschillende monumenten voorkomt; dat men derhalve hier een onbekende figuur als zinnebeeld van den regen heeft voorgesteld, meent men te moeten toeschrijven aan de omstandigheid, dat men daaraan een geheel buitengewone en bovennatuurlijke beteekenis heeft willen geven. Dat evenmin een gevecht of strijd wordt afgebeeld, is een nieuw bewijs voor het wonderbare van de gebeurtenis, daar de vijand niet door wapengeweld maar door de kracht der elementen werd verslagen, hetgeen ook nog wordt aangetoond door eenige op den grond en op en door elkander liggende barbaren. Uit al hetgeen wij aangevoerd hebben blijkt dus duidelijk, dat aan de echtheid van de gebeurtenis niet kan getwijfeld worden en groote geschiedschrijvers, zooals Mommsen, nemen zulks dan ook aan. Er bestaat dus een nauw verband tusschen de Heidensehe en Christelijke overlevering en geen enkel bewijs is aan te voeren tegen de overlevering dat het wonder zou geschied zijn op het gebed van de soldaten van het 12de legioen. Dat de naam van *bliksemend legioen* tengevolge van deze gebeurtenis aan dat korps werd gegeven, berust evenwel op eene dwaling van Apollinaris, daar het dien naam reeds veel vroeger bezat.

Wij hebben over deze zaak langer uitgeweid dan ons bestek wel toeliet, maar terwijl zij van den eenen kant eene onjuistheid (die over den naam van „bliksemend”

legioen) bezit, bevestigt zij, daarentegen, de overlevering van het wonderbaar feit, dat, wij herhalen het, alleen op bovennatuurlijke wijze verklaarbaar is en in *casu* door het gebed der Christen soldaten. Men zegt ook dat Marcus Aurelius, na deze gebeurtenis, een einde maakte aan de vervolging der Christenen, die onder zijne regeering woedde.

De zuil van Marcus Aurelius (*Colonna Antonina*) bevindt zich thans op de, bij ieder die Rome bezocht, bekende *Piazza Colonna*, in het Corso, waar Paus Sixtus V haar weder deed verrijzen. In plaats van het beeld des keizers, dat eenmaal de zuil bekroonde, liet Sixtus er het beeld van den H. Paulus op plaatsen en op het voetstuk een opschrift aanbrengen waarvan de vertaling luidt: „Paus Sixtus V heeft deze, van de smet des ongeloofs gezuiverde, kolom toegewijd aan den H. Apostel Paulus, wiens standbeeld in verguld brons hij er op deed plaatsen, ten jare 1589, van zijne regeering het IV”.

Op de andere zijde van het voetstuk leest men een tweede opschrift van dezen inhoud: „Thans ben ik, zegepralend en gewijd, ten voetstuk strekkende voor den waarlijk vromen leerling van Christus, die, door de prediking van het Kruis, de overwinning op Romeinen en Barbaren heeft behaald.”

Ouder, en van meer kunstwaarde dan de voorgaande, is de ZUIL VAN TRAJANUS. Nadat Trajanus in twee veldtochten (89–105) de woeste Daciërs had overwonnen, liet hij het prachtige, naar hem genoemde, *Forum* aanleggen en te midden daarvan de heerlijke zuil oprichten. Bijna 2500 figuren, van 60 tot 75 c.M. hoogte, stellen in verschillende tafreelen de voornaamste episoden uit deze oorlogen voor. De zuil was, zonder het er opstaande beeld des keizers, 34 meter hoog, waarvan bijna 27 voor de schacht komen. Onder den lauwerkrans, die het basement van de schacht uitmaakt, rustte de gouden grafurne, waarin de asche des keizers besloten was. Paus Sixtus V liet het voetstuk der zuil, dat onder puin bedolven was, vrij leggen en boven de zuil het beeld van den H. Apostel Petrus plaatsen, met toepasselijke opschriften op het voetstuk.

IV. DE ZEGEROGEN.

A. De ZEGEROOG VAN TITUS is, zoowel om zijn geschiedkundige beteekenis als om den goeden staat waarin hij tot ons gekomen is, zeker het merkwaardigste onder deze bouwwerken. Hij werd opgericht ter herinnering aan de overwinning van Titus op de Joden en de verwoesting van Jerusalem (zie blz. 23). Hij bestaat uit een enkelen booggang van wit marmer, met een fraaie kroonlijst met opschriften er boven. Op de binnenwanden ziet men, aan de eene zijde, Titus staande op zijn zegekar, door een boven zijn hoofd zwevende Victoria met lauweren gekroond; hoog in de lucht zweeft de goddelijke adelaar; op de andere zijde zijn afgebeeld de kandelaar met zeven armen, de tafel der toonbrooden, de jubelbazuinen uit den tempel van Jeruzalem, op de schouders van soldaten gedragen die er zich mede naar het Kapitaal begeven. Op de eene fries, die naar het Colosseum gekeerd, leest men dit opschrift: „De Senaat en het Volk van Rome, aan den goddelijken Titus, den zoon van den goddelijken Vespasianus, Vespasianus Augustus.” Op de andere fries, naar het Kapitaal gewend, bevond zich eertijds een ander opschrift, dat later in de groote renbaan werd teruggevonden, maar zoo beschadigd, dat het niet meer op zijn plaats kon gebracht worden.

PIAZZA COLONNA E COLONNA DI MARCO AURELIO
COLONNA-PLEIN EN ZUIL VAN MARCUS AURELIUS

De inhoud daarvan deelde mede, dat Titus „op last, op raad en onder bescherming van zijn vaderland, de Joodsche natie heeft ten onder gebracht, en de stad Jerusalem heeft verwoest, die, vóór hem, door alle veldheeren, koningen en natiën tevergeefs was aangevallen of belegerd.” Men zegt dat de Joden, uit afschuw voor deze herinnering aan den ondergang van hun natie, nooit onder dezen boog doorgaan.

B. De ZEGERBOOG VAN CONSTANTIJN is, als wij het zoo mogen zeggen, in de groote wereldgeschiedenis de aanvulling en de voltooiing van den Zegeboog van Titus. Herinnert de eerste aan den ondergang van de Joodsche Natie, die den Messias niet heeft willen erkennen en het Bloed van den Godmensch over zich heeft afgeroepen en op zich geladen, de tweede herinnert aan de zegepraal van het Christendom op het Heidendom; beiden roepen ons toe, dat de oude wereld is overwonnen en een nieuwe wereld, een andere wereldorde is aangebroken. Na de overwinning van Constantijn op Maxentius liet de Senaat dezen fraaien, uit drie booggewelven bestaande, zegeboog voor den overwinnaar oprichten.

Onder het groote gewelf leest men aan de eene zijde: *Liberatori Urbis* (aan den Bevrijder der Stad), aan de andere: *Fundatori Quietis* (Aan den Vredestichter). Belangrijker en van meer beteekenis is het aan beide zijden van het fries geplaatste opschrift van den volgende inhoud: „Voor keizer Flavius Constantinius, den zeer grooten altijd gelukkigen Augustus, heeft de Senaat en het Volk van Rome, dewijl hij *onder ingeving der Godheid*, door de grootheid van zijn genie, in een rechtvaardigen krijg, met zijn leger, het gemeenebest zoowel op den dwingeland als op geheel zijn aanhang wist te wreken, dezen zegeboog opgericht,” Ziedaar het wonder der zegepraal aangeduid: *Onder ingeving der Godheid*. Heerlijke gedenkteeken, die zegebogen; ware triomfbogen voor Christus, die door zijn Kruis en Jodendom en Heidendom overwon.

Gedeeltelijk is het beeldhouwwerk van dezen boog ontnomen aan een vroegeren triomfboog van Trajanus. Ten tijde van Constantijn was de kunst in Rome reeds in verval, zoodat men, om iets goeds te scheppen, bij de oudere kunst moest ter leer gaan. Tot deze oudere beelden behooren de reliefs van de Attika, de beelden van de barbarenvorsten boven de pilasters, de medaillons boven de kleine doorgangen, en de reliefs in den middelsten doorgang. Voor de kunstgeschiedenis hebben deze bijzonderheden waarde, maar zij verminderen niets de hooge geschiedkundige beteekenis van het monument.

C. De ZEGERBOOG VAN SEPTIMUS SEVERUS, onmiddellijk aan de helling van het Kapitol, is de derde in de rij. Zij werd ten jare 203 opgericht ter herinnering aan de zegepraal door Septimus Severus en zijne zonen Caracalla en Geta op de Parthen en andere Oostersche volken behaald. Ofschoon met eene groote menigte half-beelden versierd, biedt hij geen bijzondere kunstwaarde aan, evenmin als eene hooge geschiedkundige beteekenis. In den keizertijd was de attika (het bovenplat) versierd met een bronzen zesspan, een triomfwagen waarin de keizer gezeten was, terwijl zijne zonen aan weerszijden er van schreden; op de vier hoeken stonden ruitersstandbeelden.

D. Bij de poort van St. Sebastiaan bevindt zich nog een boog, dien men voor den BOOG VAN DRUSUS houdt; bijzonderheden van belang levert hij niet op.

V. AMPHITHEATERS, THEATERS EN CIRCUSSEN.

Het Romeinsche volk was, vooral in den Keizertijd, toen het zedelijk het diepst

gezonken was en ook staatkundig zijn ondergang tegemoet ging, verzot op spelen, op vermaken en verlustigingen, en de aard dier vermaken duidt beter dan iets anders aan, hoe diep het gedaald was, want vooral uit dien tijd dagteekenen de amphitheaters met hun gevechten van wilde dieren onderling, van wilde dieren tegen menschen, van menschen onderling, de beruchte zwaardvechtersspelen. Voor deze soorten van vermakelijkheden dienden vooral de amphitheaters, terwijl de theaters voor tooneelspelen en de circus voor wagenwedrennen dienden. Ofschoon de amphitheaters de laatste in de rij zijn, zullen wij ze, ter wille van het Colosseum, het eerst behandelen.

De naam *amphitheater* beteekent dubbele schouwburg, omdat Caius Scribonius Curio in 't jaar 53 voor Christus een dubbelen, om een as beweegbaren, schouwburg deed bouwen, waarvan de eene voor tooneelvoorstellingen, de andere voor zwaardvechtersspelen moest dienen. Een tweede, houten amphitheater, werd door Julius Caesar gebouwd om bij de inwijding van zijn Forum voor de vermakelijkheden te dienen, maar dat later, na de feesten, weer werd afgebroken; eindelijk vindt men nog gewag gemaakt van een ander dergelijk gebouw, dat onder Augustus door diens vriend Statilius Taurus werd opgericht, maar bij den brand van Rome, onder Nero, werd verwoest. Ook Calligula begon den bouw van een amphitheater, dat evenwel niet voltooid werd. Het beroemdste van alle Romeinsche bouwwerken van dien aard is zeker wel

Het COLOSSEUM of FLAVISCHIE AMPHITHEATER. Vespasianus begon den bouw, na de onderwerping van Judea en de verwoesting van Jerusalem, in het dal tusschen den Palatijnschen en den Coelischen heuvel, waar voor dien tijd een groote vijver was, tot het gouden Huis van Nero behorende. Titus zette den bouw voort en wijdde het in 't 80sten jaar na Chr. met groote feesten in, die honderd-twintig dagen duurden en waarbij vijfduizend wilde dieren en ongeveer tienduizend zwaardvechters werden voorgevoerd en grootendeels het leven lieten. Het vormt een langwerpig geheel van 524 meter omvang en 188 meter in de grootste en 155 meter in de kleinste as (lengte), terwijl de Arena in dezelfde verhoudingen 86 en 54 meter heeft; de hoogte bedroeg 48 meter. Ofschoon van zijn bovenste verdiepingen beroofd en niet meer prikkende met de talrijke beelden, die in de boogopeningen zich bevonden, maakt het nog een overweldigenden indruk; hoeveel te meer moet dat niet het geval zijn geweest toen het nog in zijne volle reusachtige grootte en met zijn ontelbare beelden versierd te midden van de Keizersstad zich verhief. Het gebouw was geheel van Travertijnssteen opgemetseld en telde vier verdiepingen, waarvan de drie onderste met 80 bogen en peilers, welke laatste wederom met Dorische, Ionische en Korintische halfzuilen waren versierd. De bogen van de tweede en derde verdieping bevatten bronzen en marmeren beelden, terwijl de bovenste een met vensters doorbroken muur was, op die wijze, dat boven elken tweeden boog der lagere verdiepingen een rechthoekig venster tusschen Korintische zuilen stond; de blinde venstertusschenruimten waren met bronzen schilden versierd; een kroontablement besloot het geheel. Van dezen buitenkant bestaat nog slechts het naar den Esquilinus gekeerde gedeelte. Er waren vier hoofdingangen, waarboven vierspanssen stonden. Van binnen bestond het uit vijf ringmuren, die, telkens in hoogte afnemende, zitplaatsen voor de toeschouwers aanboden. Bewonderenswaardig van bouworde waren de binnengangen en trappen, die naar de verschillende rijen zitplaatsen voerden. Voor de onderste verdieping lag het *podium*, met de keizerlijke loge, en daar tegenover een daaraan beantwoordend balkon.

Op het *podium* waren de zitplaatsen voor de Senatoren, de Vestaalsche Maagden, de vreemde gezanten en andere voorname personen. Twee andere ringmuren, waarvan de eene 16 en de andere 20 rijen zitplaatsen had, dienden voor de Romeinsche Ridders en Burgers. Al deze zitplaatsen waren met marmer bekleed. De andere verdiepingen, met houten zitplaatsen, waren voor het geringere volk bestemd. Op het terras waren 240 kraagsteen en aangebracht om een groot zeil (*velarium*) over masten uit te spannen, teneinde de toeschouwers tegen de felle zonnestralen te beschutten. De verschillende zitrijen waren op regelmatige afstanden door trappen gescheiden, zoodat een ieder gemakkelijk zijn plaats kon bereiken. Onder de Arena waren gemetselde gangen, deels voor de wilde dieren, die voor de voorstellingen bestemd waren, deels voor de werkhuizen, machineriën enz.

De reusachtige bouw bood ruimte aan voor 87.000 toeschouwers. De naam van Colosseum of Colosseum komt waarschijnlijk van zijn reusachtige afmetingen of wel van den Kolossus van Nero, die zich in de nabijheid er van bevond, en wordt het eerst in de 8ste of 9de eeuw aangetroffen. De eerbiedwaardige Beda maakt gewag van een profetie, luidende: „Zoolang het Colosseum bestaat zal Rome bestaan, wanneer het Colosseum valt, valt Rome; valt Rome dan valt de geheele wereld.” In deze woorden, al zijn zij ook misschien niet als profetie te beschouwen, straalt toch de groote bewondering door voor dezen reuzenbouw, die zoo wel de macht en de grootheid van Rome verzinnebeeldt, en waarvan men de indrukwekkende majesteit nog in haar geheel ten tijde van Karel den Groote kon bewonderen.

Mgr. Gerbert heeft in eenige treffende en dichterlijke woorden het wezen en de lotgevallen van Colosseum geschilderd. „Romeinsch door zijn oorsprong, Oostersch door zijn grootheid, Grieksch door zijn bouwvorde, Joodsch door de werklieden, die er aan gezwogen hebben, Christen door het bloed dat het gewijd heeft, aan de geheele wereld behoorend door de toeschouwers uit alle landen en de dieren uit alle luchtstreken; gedurende drie eeuwen het tooneel der wreedste vermaken en de tempel der heldhaftigste deugden; ten tijde van de Barbaren een Kolossus, die grooter scheen te worden naarmate de paleizen er om heen in puin vielen, en te midden van die bouwvallen in den volksmond het zinnebeeld van Rome's eeuwig bestaan; vervolgens, toen het weer wat meer leven kreeg, beurtelings vesting en klooster, krijt voor toernooispelen, gasthuis voor pestlijders, steengroeve die de bouwstoffen oplevert voor prachtige paleizen, tooneelzaal en handwerkplaats, roovershol en salpeterfabriek, heeft het alle wisselvalligheden beleefd van de hoogste tot de laagste; het is de materiele verpersoonlijking geworden van den Ecclesiastes, die alles gezien heeft en van alles een afkeer heeft gekregen en eindelijk boetedoening is geworden en het nietige der aardsche dingen, de opoffering en de boetedoening is gaan preeken. De oude Titan der bouwkunst is Trappist geworden; maar in zijn strengheid is hij schoon gebleven, evenals de onder den last der jaren gebogen kluizenaar schoon blijft met zijn kalen schedel, zijn rimpels en zijn door de boetedoening ingevallen wangen.”

Nadat het Colosseum in den loop der eeuwen al die wisselingen, al die vernederingen had ondergaan, liet paus Benedictus XIV in de Arena de 14 Staties van den Kruisweg oprichten en elken Vrijdag, tot aan het jaar der overweldiging van Rome, werd daar de H. Kruisweg gebeden. In 1805, toen de buitenmuur aan de oostzijde dreigde in te storten, liet paus Pius VII er bewonderenswaardige herstellingswerken aan uitvoeren en Leo XII en Pius IX lieten de gevaarlijke en bouwvallige gedeelten met zooveel

zorg versterken, dat het heerlijk bouwwerk opnieuw de tand der eeuwen kan trotseeren. De Italiaansche regeering deed, zoo 't heette om nieuwe opvorschingen te doen, den Kruisweg uit de Arena wegnemen, een daad, die alle christelijke harten pijnlijk heeft getroffen, want nergens ter wereld was die Lijdensweg beter ter plaatse dan daar, waar duizenden Christenen den Zaligmaker in Zijn lijden hebben nagevolgd om Zijne glorie in den Hemel te verdienen. Die opgravingen zijn evenwel niet zonder nut geweest. Zoo heeft men in 1880 opnieuw aan den geheelen binnenwand van het podium het reusachtige opschrift kunnen aanbrengen, dat er onder de regeering van Valentinianus III werd geplaatst ter herinnering aan de restauratie, door dezen keizer aan het Colosseum aangebracht, na de schade die het door de aardbeving van 424 had geleden. De letters van dit opschrift, die 31 c.M. hoogte hebben, zijn bijna allen bij de nieuwere opgravingen teruggevonden.

Roepen wij, in de gedachte, het verleden terug. De zitrijen en terrassen zijn gereed om de menigte toeschouwers te ontvangen. De Arena is bestrooid met fijn rooskleurig zand, of met een zeer bossen steen die haar op een versch sneeuwtapijt doet gelijken. De verzorgers der spelen onderzoeken of alle voorzorgen genomen zijn. Op de bovengalerijen zijn de soldaten van de vloot bezig om over de masten het purperkleurige zeil uit te spannen, dat een tooverachtigen glans werpt op de donkere bogen en de witte Arena. Men zou zeggen, volgens een gelukkige uitdrukking van Mgr. Gerbert, dat het Colosseum een wonderschip is geworden, waarin de fortuin van Rome naar fabelachtige vermaken stevent". Op de eereplaats, onder een tent van goud en zijde, verheft zich de troon des keizers; de zetels van de senatoren en consuls zijn met purper bekleed, tegenover den keizer zijn de Vestalinnen, die valsche maagden, die door een handgebaar over het leven of den dood der zwaardvechters beslissen. Het onmetelijk *Velarium* golft onder den adem van den wind en tempert de gloeiende zonnestralen, terwijl een geurige dauw „aan den grooten bloedverzwelger een welriekenden adem geeft."

De laatste voorbereidselen zijn getroffen, een altijd wassend geraas golft om de omtrekken van het amphitheater en komt van alle kanten nader. De woelige kring sluit zich enger op en omsingelt de nog ledige en bijna doodsche ruimte. Van de omringende heuvelen dalen stroomen van menschen af, als zooveel nevenrivieren die naar het dal stroomen, voor 't vermaak van 't Romeinsche volk ingericht, en die stroomen, die elkander voortstuwen, houden stand aan den voet der muren. Zij dringen door de benedenbogen naar binnen, stijgen als een opkomende vloed de trappen op, golven door de galerijen, in de zijden van deze kunstmatige rots uitgehouwen, breken zich baan door de binnenste openingen, en weldra braken de openingen der *vomitoria*, gelijk aan spelonken waar het water zich opgehoopt heeft, stroomen toeschouwers over de treden van het amphitheater. Ieder heeft plaats genomen op de rangen die hem zijn aangewezen; geheel Rome is daar vertegenwoordigd.

Men wacht nog slechts op de komst van Cesar. Daar is hij, en van alle verdiepingen rolt een donder van toejuichingen, die als een gemurmel onder de bogen weerkaatst. De buitenste openingen der *vomitoria* worden als zooveel reusachtige spreekbuizen, waar van de echo, onstuimiger dan de orkaan der woestijn, de wilde dieren in hunne onderaardsche holen schrik aanjaagt. De trompetten geven het teeken voor de voorstelling, waar het grappige met het treurige, het vroolijke met het afgrijzelijke om den palm dingen. Een koorddansende olifant klimt tot den top van het gebouw en daalt weer langs de koord naar beneden. Een beer, als matrone gekleed, houdt, op een

draagstoel gezeten, een wandeling. Hier speelt een leeuw met vergulde klauwen, een halsband om den nek en de van edelgesteenten flonkerende manen schuddende, met een haas; 't is een koning die gedresseerd is om grootmoedig te zijn; daar nemen gekleede olifanten om ivoren tafels plaats, eten met alle deftigheid, drinken uit gouden bekers, strooien bloemen rond en dansen een pyrische dans.

Vervolgens komen de gevechten van menschen tegen wilde dieren. Voor de Grieken was de slaaf een lichaam; voor de Romeinen was hij een ding, een werktuigelijk wezen, een soort nul, *mancipium*. Wij zien dan ook geheel het volk, de eerbiedwaardige matrones zoowel als de kuische vestalinen, met begeestering toejuichen wanneer een leeuw of een luipaard met zijne klauwen of tanden het lichaam van een zwaardvechter of een martelaar verscheurt.

„Wanneer een leeuwin of een tijgerin, zegt Mgr. Gerbert, zich door een buitengewoon bloedbad, door een groote slachterij van dieren en menschen onderscheiden heeft, wordt het volk door bewondering en verteederling er voor aangegrepen. Het zal zelfs zoover gaan om zijn toekomstig genot uit dankbaarheid op te offeren voor het genot dat het er van genoten heeft. Het zal vragen dat men haar naar de woestijn terugvoere en daar de vrijheid hergeve aan deze heldin van 't amphitheater, als belooning voor haar groote daden. Inmiddels keurt het haar den triomf waardig; van alle banken van het Colosseum begroeten haar razende toejuichingen wanneer zij, meesteres van het slagveld gebleven, met langzame schreden over de lijken harer slachtoffers loopt, en voor haar-zelve de ruimte, die zij ontvolkt heeft, wil in beslag nemen.

Eindelijk is het oogenblik voor de gevechten van de zwaardvechters onderling angebroken. Zij trekken de Arena rond, en alvorens elkander om hals te brengen groeten zij den keizer: „*Ave caesar, morituri te salutant*” Wees gegroet Cesar, zij die sterven gaan, groeten u! Die tocht gelijkt op een lijkstoet die door het zwaard gedund zal worden. De worsteling vangt aan met lichte schermutselingen, waarin al de bekwaamheid der strijders zich openbaart; maar langzamerhand wordt zij heviger; bij de eerste wonde van het zwaard verbergt de strijder zijne kwetsuur. Is zij ernstig, dan vraagt hij verlof om zich te mogen verwijderen; maar meestal buldert het volk den van bloed druipende toe: *Recipe ferrum*, ontvang het staal. Dat wil zeggen dat hij zijn hals moet bieden aan zijn tegenstander. Spoedig daarop wordt zijn lijk met ijzeren haken uit de omheining gesleept. De zwaardvechter is zonder een klacht gestorven. Was het ook niet zijn plicht om te sterven?

Doch laten wij een einde maken aan die barbaarsche herinneringen. Welk is dat zonderling ras van kalme, zachte, onverschrokken lieden, die bestemd schijnen te zijn als voedsel voor nieuwe vermaken.

Voor de toeschouwers is het eene pikante nieuwigheid die mannen met opgeruimd gelaat en ten hemel geslagen oogen, waar zij een onzichtbaar tooneel schijnen te aanschouwen, die tot het volk een redevoering houden alsof zij op het Forum stonden en met gebeden en lofzangen antwoorden op het gebrul der leeuwen, die gereed staan zich op hen te werpen.

Die mannen zijn Christenen, onze broeders, onze toonbeelden, die voor hun God sterven gaan. Zij vreezen Cesar niet; als zij voorbij zijn loge gaan, werpen zij hem deze uitdaging in 't gelaat: *Ave Cesar, morituri te judicabunt*, Wees gegroet Cesar, zij die sterven gaan zullen u oordeelen.

Van dien dag af werd de waardigheid van den mensch bevestigd, de vrijheid uit-

geroepen, het geweten ontlast; maar er waren niet minder dan twee eeuwen noodig om hun de zegepraal te verzekeren te midden van de afdwalingen en gruwelen, waaraan het heidendom de wereld had gewoon gemaakt.

Hoeveel martelaren hebben hier de kroon der onsterfelijkheid ontvangen! Eustachius een romeinsch generaal, met vrouw en twee zonen, de heilige maagden Prisca, Martina en Tobiana, dochters van senatoren en consuls, hebben deze arena met haar bloed gedrenkt. Hier riep Ignatius, bisschop van Antiochie uit: „Ik ben de tarwe van Christus, moge ik gemalen worden om een Hem waardig brood te worden.” En zijn wensch werd vervuld; de leeuwen, op hem losgelaten, lieten van het lichaam des kloeken, tachtigjarigen martelaar nauwelijks een spoor over. Niet zelden verschoonden de dieren de hun ten prooi voorgeworpen martelaren, legden zich aan hunne voeten neder, likten hun de handen en bewezen hun de aanhankelijkheden van een trouwen hond, soms tot groote verwondering, maar meest tot groote spijt der heidenen, die zich teleurgesteld gevoelden als het bloed der Christenen niet stroomde. Ontelbaar zijn de martelaren die hier voor Christus' naam leden, hunne namen alleen zouden een boekdeel vormen. Zoo werden hier 200 Christen soldaten op bevel van Claudius door boogschutters met hunne pijlen gedood. Het Colloseum en de Catakomben zijn de heerlijkste monumenten van Rome; want nergens behaalde het geloof in Christus heerlijker overwinningen, en wanneer men den door het bloed van zooveel duizenden martelaren doordrenkten bodem van dit reuzen-amphitheater betreedt, is men geneigd het Louis Veuillot na te zeggen: „Als ik op dezen bodem nederkniel, voel ik er mijn eigen hart sidderen.”

Na de zegenpraal van Constantijn, die ook de zegepraal van het Christendom was, bleven nog veel heidensche gebruiken en misbruiken bestaan en onder deze ook, trots het verbod van veel christen keizers, dat der zwaardvechterspelen, vooral toen de zetel van de regeering naar Constantinopel was overgebracht en soms heidensche prefecten in Rome het keizerlijk gezag vertegenwoordigden. Zoo was het ook op den 1sten Januari van het jaar 404, terwijl Alipius stadhouder van Rome was. Er zou een groot zwaardvechtersfeest gegeven worden. Alle rangen waren dicht met toeschouwers bezet, die reikhalzende het oogenblik verbeidden dat hun het geliefkoosde gruwzame schouwspel zou doen genieten. Onder die nieuwsgierige op bloed beluste menigte merkte men een grijsaard op, die geheel in zich-zelfen gekeerd, doof en blind scheen te zijn voor hetgeen om hem plaats greep. Daar schetteren de trompetten en de zwaardvechters treden op. Eerst schermen zij met houten zwaarden, als om hunne krachten en die hunner tegenstanders te beproeven, maar weldra flikkert het staal in hunne vuisten en het bloedig spel zal een aanvang nemen. Maar ziet, op het zelfde oogenblik is ook de monnik van zijn steenen zitbank opgestaan; hij klimt over de banken, springt over het ijzeren hek van het *podium*, ijlt naar het midden der Arena, vat met sterke hand de strijders vast en werpt ze, als door een dwarrelwind, van elkander in het rond, terwijl hij met een donderende stem, die door alle bogen wordt weerkaatst, uitroept: „'t Is heden de achtste dag van 's Heeren geboorte; laat af eindelijk van die gruwelen van het bijgeloof, met die schandelijke offers en wreede vermaken! De Heere Jesus is u geboren; geloof in Hem en gij zult behouden worden!”

Een tooneel van onbeschrijfelijke verwarring volgde op deze woorden en deze daad. De toeschouwers raasden en tierden en eischten den dood van den vermetele; er ontstond een ware opstand, men wierp met brokken steen naar hem om hem te ver-

pletteren; de soldaten drongen tusschen de menigte om de orde te doen herstellen.... maar alles tevergeefs; de woedende menigte bleef den dood van den vermetele met onstuimiger geweld eischen. De landvoogd gaf gehoor aan het steeds dreigender geroepe en beval de zwaardvechters den vreemden rustverstoorder ter dood te brengen en weldra telde het Colosseum een martelaar meer, maar Amalchius of Telemachus, zooals deze Christenheid ook wel genoemd wordt, was ook de laatste martelaar wiens bloed door het zand der Arena was ingeslurpt. Zoodra keizer Honorius van het gebeurde kennis kreeg, vaardigde hij een streng verbod uit tegen de zwaardvechtersspelen en alle bloedige spelen, die in 't geheele rijk werden afgeschaft, terwijl Telemachus onder het getal der martelaren werd opgenomen. „Het moet voorzeker een vreemden indruk op het Romeinsche volk gemaakt hebben,” zegt pastoor Van der Horst 1), „dat de dood van een enkelen armen, onbekenden man, die daarenboven tot de gehate sekte der Christenen behoorde, zulke onverwachte gevolgen na zich sleepte. Immers een menschenleven bezat zoo weinig waarde, dat niemand er over nadacht, wanneer honderden zwaardvechters elkander vermoord hadden, alleen om de toeschouwers te vermaken en den vervelenden tijd te dooden. En nu werd slechts één arme monnik, die hunne lustspelen kwam storen, voor zijn vermetelheid met den dood gestraft, en de zwaardvechters stoven uit elkander, de duizenden van toeschouwers werden verjaagd, en het oppergezag des rijks sloot het Colosseum onherroepelijk voor alle bloedige schouwspelen.

Zoo eindigde Telemachus glansrijk zijne zending, verbrak voor immer het zwaard der gladiatoren, waarmede het beroep van zwaardvechter voor goed was afgeschaft, niet slechts in het Colosseum, maar ook in al de Amphitheatres van het gansche wereldrijk. En gelijk in de meeste groote gebeurtenissen van het Godsrijk op aarde, zoo ook hier: God bediende zich van het kleine, van het geringe, van het nietswaardige volgens de wereld, om de misdaden en gruwelen van 300 jaren te doen ophouden, en de liefde van het Christendom te doen zegevieren over de wreedheid van het Heidendom.”

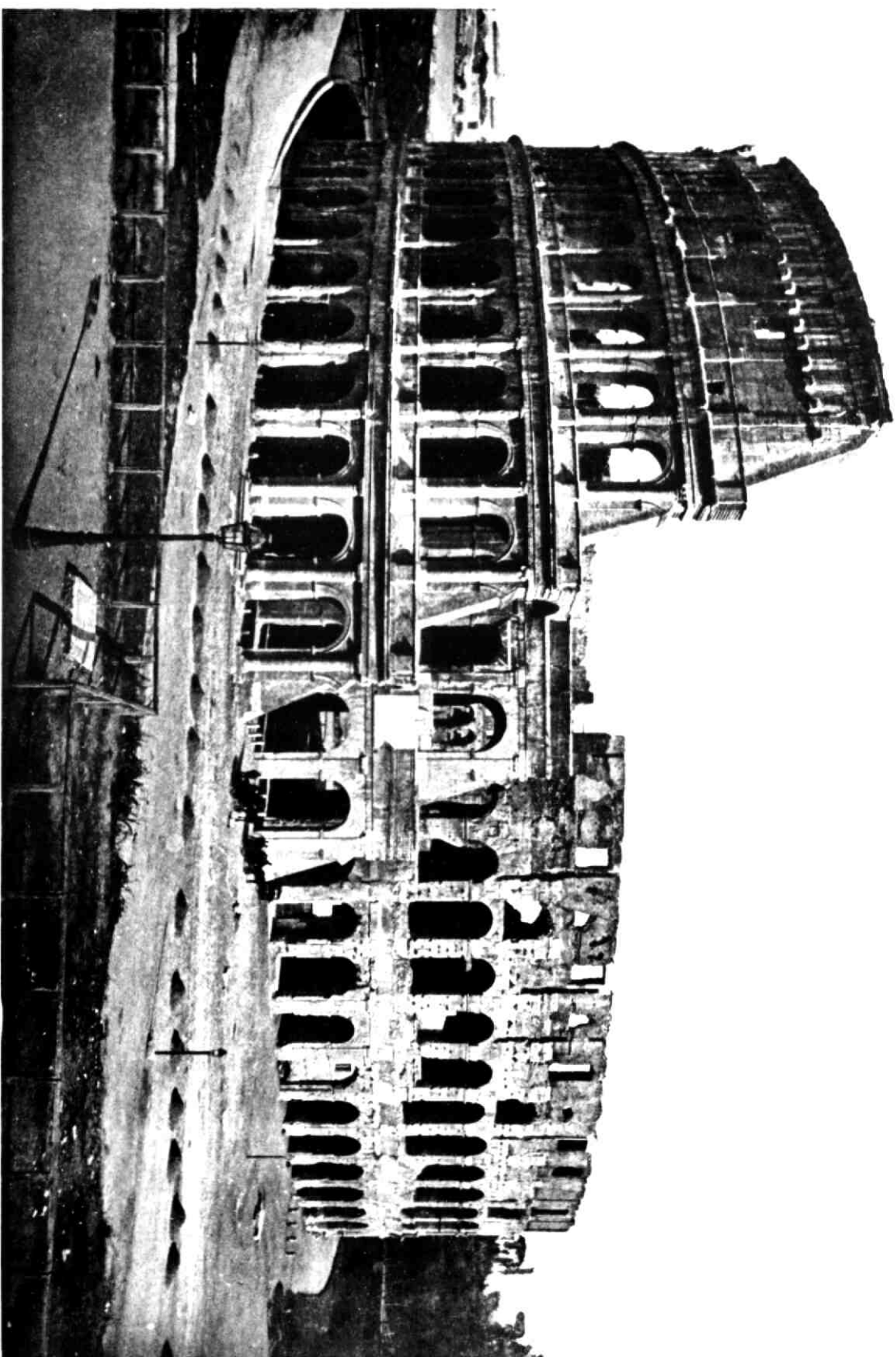
Volgens de nieuw ontdekte bescheiden zou dit zwaardvechtersspel gegeven zijn ter eere van de overwinning die Stilico, de beroemde veldheer van keizer Honorius, op Paaschdag van het jaar 403 bij Pallentia op den Gothenkoning Alarik bevochten had. De Romeinen baden Honorius, die beurtelings te Milaan of in het sterkere Ravenna zijn residentie hield, naar Rome te komen, waar men den overwinnaar de eer der zegepraal wilde geven. Honorius gaf toe en ging met Stilico naar de Eeuwige Stad. In December van het jaar 403 werd hij aan de Milvische brug (de PONTE MOLLE, een weinig buiten de Porta del Popolo) feestelijk ontvangen en zegepralend Rome binnen gevoerd, waar groote feestelijkheden ter zijner eer werden gegeven. Onder die feestelijkheden behoorde ook het bovenvermelde zwaardvechtersspel. Het keizerlijk hof woonde de voorstelling bij; of de keizer-zelf er bij tegenwoordig was, vindt ik niet vermeld en betwijfel het; 't is eer zeker dat hij er niet was. Terwijl het gevecht in vollen gang was, had de gebeurtenis plaats die Telemachus het leven kostte, maar de martelaarskroon verschafte. Honorius verbood nu streng de zwaardvechtersspelen, die dan ook na dien dag niet meer plaats hadden. De gevechten van wilde dieren hielden evenwel tot in de Middeneeuwen stand.

1) J. J. van der Horst. De Martelaren van het Colosseum.

Wie was de bouwmeester van het Colosseum? Eeuwenlang was zijn naam onbekend en men verbaasde zich er over, dat geen der talrijke Romeinsche schrijvers, die over het Amphitheater der Flaviër schreven, zijn naam voor de nakomelingschap bewaard hebben. Maar het geheim van dit onverklaarbaar stilzwijgen wordt ons ontsluitend door een steen, welke zich bevindt in de Crypte van de kerk van de H. Martina, waar eenmaal de tempel van Mars stond. Het opschrift van dezen steen luidt als volgt: „Het is dus alzóó, wreede Vespasiaan, dat gij beloont? Gaudentius, de dood is dan uw vergelding? Verheug u, o Rome, wiens keizer zich bepaalt bij beloften te doen aan den ontwerper van dit uw prachtgebouw; want Christus vervult voor u die beloften, Hij, die u in den hemel eene andere schouwplaats heeft bereid.”

Gaudentius was of werd dus Christen; vandaar dat de Heidensche schrijvers zijn naam verzwijgen, hem den roem van zijn meesterwerk trachtten te onthouden. Maar zijn naam leeft voort en overtreft in roem dien van Vespasiaan, van Titus, van allen die aan den reuzenbouw medewerkten; zijn naam, uit de annalen der geschiedenis verwijderd, staat opgeteekend in het Boek des Levens. Wij zullen ons vluchtig overzicht van het Colosseum besluiten met een schitterende bladzijde uit Chateaubriand: „Op een schoonen Juliavond,” zoo schreef hij, „was ik in het Colosseum gaan zitten op de treden van een der altaren aan 's Heeren lijden gewijd. De ondergaande zon goot stroomen van goud door al de galerijen, waar eertijds de stroom der volken golfde; terzelfder tijd doken sterker schaduwen op uit de diepten der loges en der gangen, of vielen in breede zwarte strooken op den grond. Boven van de muren van den bouw zag ik tusschen de puinhoopen, rechts van het gebouw, den tuin van het paleis der Cesars, met een palmboom in 't midden, die daar met voorbedachtheid voor de dichters en schilders op die overblijfselen geplant scheen. In plaats van de vreugdekreten, die de toeschouwers eenmaal in dit Amphitheater deden hooren als zij de Christenen door de leeuwen zagen vaneen rijten, hoorde men slechts het geblaf van den hond des kluizenaars, die deze bouwvallen bewaakt. Maar zoodra was niet de zon aan den gezichteinder verdwenen of de klok van den koepel van St. Pieter weerklonk onder de bogen van het Colosseum. Dit verkeer, door de godsdienstige toonen tusschen de twee grootste monumenten van het Christelijk Rome tot stand gebracht, wekte een diepe ontroering bij mij op: ik dacht er aan dat het nieuwere gebouw zou instorten als het andere; ik dacht er aan hoe de monumenten elkander opvolgen als de menschen, die ze hebben opgericht; ik riep in mijn geheugen die Joden terug, die in hun eerste gevangenschap aan de Pyramiden en de muren van Babylon zwoegden, bij hun laatste verstrooiing dit reusachtig Amphitheater bouwden. De gewelven, die het geluid der christelijke klok weerkaatsen, waren het werk van een Heidensch keizer, in de profetiën aangewezen voor de laatste verwoesting van Jerusalem. Zijn dat geen hooge onderwerpen voor een overweging, en meent gij niet dat een stad, waar zich dergelijke indrukken bij elken stap voordoen, waard is bezocht te worden?”

In het langwerpig dal, dat zich tusschen de Palentijnsche heuvels uitstrekt, stond eenmaal de GROOTE CIRCUS (*Circus Maximus*), door zijn pracht en uitgestrektheid een der heerlijkste bouwwerken van het Rome der Keizers. Tijdens de Republiek stond daar reeds een houten circus, die allengs voor een steenen plaats maakte, totdat Julius Cesar, door verfraaiing, en uitbreiding het aanzijn schonk aan den beroemden Circus Maximus. De Grieksche geschiedschrijver heeft van dit prachtig bouwwerk eene be-

IL COLOSSEO
HET COLOSSEUM

schrijving nagelaten, waaraan de volgende bijzonderheden ontleend zijn. Evenals de amphitheatres en theaters bestond de circus ook uit opstijgende zitplaatsen, door gangen en trappen van elkander gescheiden; maar het grondplan was geheel anders, daar het uit een langwerpige ellips bestond waarvan de lengtezijden evenwijdig liepen en de smalle zijden afgerond waren, zoodat de renvlakte een lange aan beide einden afgeronde baan vormde. Te midden van deze baan bevond zich de *spina*, een soort muur, die de baan in twee helften deelde. Deze spina was bovenop versierd met prachtige beelden enz., terwijl aan het boven- en benedeneinde de grenspalen stonden om welke de wagens moesten heen zwenken en waartegen zij niet zelden te pletter liepen. Augustus plaatste te midden van de spina van den circus Maximus den Egyptischen obelisk die thans het Volksplein (*Piazza del Popolo*) siert, en Konstantijn de Groote een anderen, welke nu op het plein van St. Jan van Lateranen staat. De groote Circus van Caesar kon 150.000 toeschouwers bevatten; door den brand onder Nero, die in de tegen den circus geplaatste winkels ontstond, grootendeels vernield, werd hij in nog grootere verhoudingen herbouwd, zoodat hij 250.000 personen plaats bood, terwijl een nieuwe uitbreiding in de 4de eeuw aan 385.000 personen de gelegenheid verschafte de wedrennen bij te wonen. In vroegere tijden werden de circus voor allerlei lichaams-oefeningen, wedstrijden, zwaardvechtersspelen en militaire vertooningen gebruikt, maar in den lateren keizerstijd bijna uitsluitend voor de wagenwedrennen, waarvan de Romeinen hartstochtelijke minnaars waren. De Rom. wedrenwagen (*biga of quadriga*) geleek op een soort schelp, van voren rond en afgesloten, van achteren open, en die op twee wielen rustte; hij was met twee of vier paarden gespannen. De wagenmenner stond in zijn wagen en vuurde met de zweep en groot geschreeuw zijne rossen aan. De grootste moeielijkheid bestond in het draaien om de grenszuilen van de spina, en wanneer de menner zijn draai te kort nam of door zijn mededinger te veel werd gedrongen, verpletterde hij niet zelden zijn voertuig en zich zelve tegen de zuil. De wagenmenners waren in verschillende, gewoonlijk vier, kleuren gekleed en vertegenwoordigden meestal bepaalde partijen; de wedrennen gaven aanleiding tot groote weddenschappen en deze waren niet zelden oorzaak van groote onlusten. In Constantino-pel, waar met het Romeinsche Hof ook de wagenrennen ingevoerd waren, gaf in 531 een twist tusschen de partijen der *groenen* en der *blauwen*, de twee kleuren der menners, aanleiding tot een gevaarlijk oproer, waarbij keizer Justinianus groot gevaar liep het leven te verliezen en de prachtige Aya Sofia in vlammen opging.

Alleen de moed van Theodora, 's keizers gemalin, belette dezen lafhartig de vlucht te nemen.

Toch hebt gij eens gebeefd, 't was toen der groenen woede

De renbaan uit langs plein en straten joeg

En, door uw killen spot geprikkeld tot den bloede,

De hand aan uwe krone sloeg;

't Was toen des oproers kreet dreunde om den Gouden Horen;

„Gevloekt Sabatius, uit wien hij is geboren!”

De Aya Sofia in de vlammen ging verloren,

En 't grauw uw leven vroeg!

Aldus bezingt Dr. Schaepman in zijn „Aya Sofia” deze gebeurtenis.

De wagenmenners waren gewoonlijk lieden uit de lagere klassen, maar niet zelden werden zij, die de overwinningen behaalden, door het volk met grooten jubel begroet

en als de *lions du jour* gevierd. Nero, altijd hunkerend naar ijdel roem en toejuichingen, trad zelf als wagenmenner in den circus op, zich verlagende tot eene daad, waartoe een eenvoudig en vrij burger van eenigen stand zich niet zou hebben laten verleiden. Rome bezat een aantal van die renbanen, maar van de meesten is weinig overgebleven; het best bewaard werd die van Maxentius, waarvan men bij den Appischen weg de overblijfselen vindt. Deze kon evenwel in grootte en luister niet met den circus Maximus wedijveren; hij bood slechts plaats aan voor 17.000 toeschouwers.

Aan SCHOUWBURGEN of THEATERS ontbrak het in Rome al even min; de meest bekende waren die van Pompejus, met ruimte voor 40.000, van Balbus voor 30.000 en van Marcellus voor 20.000 toeschouwers. Van dezen laatsten vindt men eenige fraaie gedeelten van den onderbouw bij de PIAZZA MONTANA. Het Romeinsche theater bestond uit twee gedeelten; een groot vierkant gedeelte dat het tooneel en verdere benodigde ruimten voor de tooneelspelers bevatte, en een halfcirkelvormig gedeelte voor de toeschouwers.

Behalve de amphitheatres, renbanen en schouwburgen had men ook nog de NAUMACHIAE, die, zooals de naam aanduidt, dienden tot het geven van voorstellingen van zeegevechten; de meest bekende was die van Augustus, aan den Tiber gelegen. Later werden ook de amphitheatres voor die spelen gebruikt.

Een weinig voor den, naar 't Kapitoel gekeerden, ingang van het Colosseum, ziet men een soort kleine piramide uit gebakken steen, die den naam van *Meta sudans* (de zweetende mijlpaal) draagt. Eertijds was deze met marmer bedekt en met een beeld bekroond; uit den top der piramide stroomde water over de geheele oppervlakte er van, van waar de naam *sudans*; het water uit deze fontein kon afgeleid worden om het amphitheater onder water te zetten, hetzij voor scheepsgevechten, het zij voor gevechten van watermonsters, zooals rivierpaarden en krokodillen, onderling, want de Romeinen ontzegden zich niets van al datgene wat aan hun afgestompte zinnen nieuwe prikkeling kon geven.

VI. OPENBARE EN BIJZONDERE GEBOUWEN, TEMPELS.

Van alle openbare gebouwen van oud-romeinschen oorsprong komt in de eerste plaats het KAPITOEL (*Capitolium*), het middelpunt, het hart van 't staatkundig leven van het oude Rome. Op den kleinsten, maar een der hoogste der zeven heuvelen gebouwd, bevatte het zoowel het nationaal heiligdom als den burg van Rome. Daar werden de lotgevallen der gansche wereld beslist, daar werden de triomfen gevierd, en gansch die heuvel was als 't ware één enkel gedenkteken, één monument van Rome's macht en grootheid. Ofschoon het hedendaagsch Kapitoel niets meer van zijn vroegere inrichting heeft behouden, is het toch nog heden een imposante massa en laat het niet na een grooten indruk te weeg te brengen. Langs een breeden trap met leuning stijgt men op naar den top van den heuvel; onder de balustraden liggen twee prachtige leeuwen van zwart graniet, van Egyptischen oorsprong: wonder schoone beelden van kracht en majesteit, den koning der dieren waardig; boven aan den trap twee reusachtige marmeren groepen, Castor en Pollux voorstellende naast hunne paarden. Pius IV liet ze hier plaatsen toen men ze in het Ghetto had opgedolven; achter deze groepen twee kolommen; die rechts bij 't opgaan is de oude mijlpaal, de eerste op den Appischen Weg, waar zij in 1584 gevonden werd; de

linksche heeft geen geschiedkundige waarde en is er slechts als pendant van de eerste geplaatst. Op den top gekomen ziet men in 't midden van het plein (PIAZZA DEL CAMPIDOGGIO) het prachtige bronzen, eertijds vergulde, ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius. Het werd nabij het paleis van Lateranen gevonden en op last van Sixtus IV hierheen gebracht; het voetstuk is van Michelangelo, het eenige van dien aard dat ongeschonden tot ons is gekomen. Aan beide zijden van de plaats verheffen zich gebouwen, waarover wij nader zullen spreken, terwijl men aan den overkant van den trap, dien wij opgeklommen zijn, een helling ziet, die van het Kapitoel naar de *via sacra* leidt; deze helling is de beroemde *Clivus capitolinus*. Aan de zuidoostzijde, waar thans de tuin is van het Duitsche oudheidkundig Museum, wijst men de rots aan die men voor de zoo bloedig beruchte TARPËISCHE ROTS houdt (zie bldz 3). Eenmaal daalde zij ter hoogte van 170 voet loodrecht naar beneden, en vormde een vreeselijken afgrond vol scherpe punten en rotsuitsteeksels, die tot in den Tiber, die eenmaal hier langs vloeide, afdaalde. De verraderes Tarpeia werd, tot straf voor haar verraad, van deze vreeselijke hoogte afgeworpen; hetzelfde lot trof in 384 voor Chr. Marcus Manlius, dien men beschuldigde tegen de Republiek samen te spannen; in 486 onderging Spurius Cassius de zelfde straf. Vóór en na dezen vonden tallooze misdadigers en verraders, of als zoodanig beschouwden, een vreeselijken dood, terwijl hun lichaam, van rots tot rots bonzende en aan elke punt, elk uitsteeksel bloedige brokstukken achterlatende, in de gele wateren van den Tiber terecht kwam. Het door Mirabeau voor 't eerst gebezigde gezegde: Er is slechts een stap van het Kapitoel tot de Tarpëische Rots, moet zeker ook wel in den geest gekomen zijn van den met eer en toejuichingen overladen zegepralenden overwinnaar, als hij op het Kapitoel de belooning voor zijne overwinningen ging ontvangen; want de argwanende ijverzucht van het Republikeinsch Rome was vaak maar al te geneigd om in den machtigen veldheer een gevaar voor zijne instellingen te zien; een vrees die door Cesar en Augustus maar al te zeer gewettigd werd. Alvorens het Kapitoel nader te bespreken zooals het in zijn tegenwoordigen toestand is, moeten wij eenige oogenblikken stilstaan bij het oude CAPITOLIUM.

Reeds zeer vroeg, onder de eerste koningen, werden de grondslagen voor het Kapitoel gelegd; de cyclopische fondamenten, uit groote brokken steen bestaande, die zonder cement op elkander werden gevoegd en waarvan nog overblijfselen voorhanden zijn in de tegenwoordige gebouwen der Duitsche Ambassade, het vroegere *Palazzo CAFFARELLI*, getuigen zoowel van de oudheid als van de hechtheid van dit bouwwerk. Het wordt met de *Cloaca Maxima* aan Tarquinius Priscus toegeschreven. Servius Tullius had den kapitolijnschen heuvel reeds vroeger door een vestingmuur doen omringen. Links lag de wonderschoone tempel van Jupiter Capitolinus, aan den Kapitolijnsche Jupiter, Juno en Minerva, de drie voornaamste schutsgoden van het oude Rome, gewijd; rechts de citadel of burg en aan den afhang daarvan lag de Tarpëische Rots; in 't midden, *Inter montium*, lag een geheiligd bosch, dat ten allen tijde als vrijplaats gold; tusschen deze hoofdgebouwen waren tallooze tempels en heilighdommen, aan verschillende goden gewijd. Bronzen poorten sloten het Kapitoel af.

Het voornaamste gebouw was wel de Jupitertempel, een parallellogram van 70 M. lengte op 30 breedte en aan drie zijden door een trotschen zuilenhal van marmer omgeven. De voorgevel, tusschen oosten en westen, bestond uit een galerij met drie rijen kolommen, waarop een heerlijk fronton rustte, met verguld bronzen standbeelden en

op den top met een vierspanszegewagen versierd. De zijkolonnaden vormden elk een galerij van twee zuilenreeksen. Boven den ingang prijkte een rij vergulde schilden, waar onder het gouden schild door Marius op Hasdrubal veroverd. Overal waren wapentrofeën, standaarden, wapenen en andere op den vijand behaalde zegeteekenen opgehangen. De poort en de drempel van dit prachtige gebouw waren van brons, de treden van marmer. Het gebouw was gedekt met verguldbronzen pannen, terwijl de koepel van boven open en onbedekt was.

Het inwendige, welks pracht in overeenstemming was met die van het uitwendige, was in drie deelen verdeeld, elk aan een der drie bovengenoemde goden gewijd. Het midden aan Jupiter, links aan Juno, rechts aan Minerva. Onder dezen tempel was de bewaarplaats der Sibyljnsche Boeken (zie bladz. 5) In 't midden van den tempel bevond zich het beeld van Jupiter, het hoofd met een gouden stralenkrans omringd; de linker hield een scepter, de rechter een gouden bliksem; het gelaat was met vermiljoen beschilderd en een purperen toga dekte het lichaam. Rondom den tempel stonden de beelden van de voornaamste goden van Rome en van beroemde personen. Daar was de vermaarde bronzen Hercules, in Tarenta buit gemaakt; een veertig voet hooge Apollo, uit het Oosten afkomstig; twee Jupiters, waarvan een van goud; helmen en wapenrustingen door Spurius Servilius op de Samnieten buit gemaakt; een verguld bronzen ruitersstandbeeld van Scipio Africanus, gouden Victorie-beeldjes, en een gouden groep, Jugurtha voorstellende door Bacchus aan Sylla overgeleverd. Aan de overzijde was de citadel met den tempel van *Juno Moneta* (de raadgevende Juno). Niet ver van dezen tempel was de *Curia Calabra*. Achter het *Intermontium* was het archief (*Tabularium*) waar, onder meer, ook de op metalen platen gegriffelde verdragen, die Rome met de vreemde volken had gesloten, zich bevonden. Naar het Forum liepen twee schuine wegen of hellingen, de reeds genoemde *Clivus Capitolinus* en de *Clivus Sacer*, die naar de reeds genoemde vrijplaats voerde. Langs de *Clivus Sacer* bevond zich ook de beruchte MAMERTIJSCHGEVANGENIS aldus, genoemd naar Ancus Martius, den vierden koning van Rome. Deze sombere gevangenis was in de rots uitgehouwen en bestond uit twee boven elkander liggende kerkers. Men stijgt thans langs een trap van vijf-en-twintig treden naar den bovensten kerker af; maar die trap is van latere dagteekening; ten tijde der oude Romeinen was die er niet en de gevangenen werden door middel van een koord door een vierkante opening, thans met een ijzeren rooster dichtgemaakt, in het kerkerhol afgelaten; rechts was een klein luchtgat, waardoor ook een weinig licht drong. De geheele ruimte is niet meer dan 6 meter lang op 3 meter breed. Onder dezen eersten kerker lag een tweede, de *robur Tulianum*, aldus genoemd naar Rome's zesden koning Servius Tullius. Ook in dit hol werden de gevangenen door een gat afgelaten. In deze hel werden de ter dood veroordeelden omgebracht, terwijl de daar boven zich bevindende gevangenen hun doodstrijd konden hooren en zelfs aanschouwen. Onder dit hol waren de *Gemoniën*, (de trap der Verzuchtingen, van het klaaggeschrei) aldus geheten naar het geweeeklaag van hen die hem bestijgen moesten; ook werden de lijken der terechtgestelden met ijzeren haken er langs opgesleept om in den Tiber geworpen te wordea. In den bovensten kerker zaten zij over wier lot nog moest beslist worden. Wie zal de klachten, de verwenschingen, het jammer verhalen waarvan deze kerker getuige was, wie de namen kunnen noemen van hen die er een ellendigen dood vonden. De geschiedenis heeft enkele dier namen bewaard. Daar stierf Jugurtha, koning van Numidië, den hongerdood; vijf medeplichtigen in

de samenzwering van Catalina werden er op bevel van Cicero geworgd; Aristobulus en Tigranus, Sejanus, eenmaal Tiberius' gunsteling, Simon, de zoon van Jonas, opperhoofd der Joden, stierven daar een gewelddadigen dood; maar wie zal de namen noemen van de talloze vorsten en veldheeren van overwonnen volken die daar, na achter den zegekar van den overwinnenden veldheer diens triomf te hebben verhoogd, werden afgemaakt; want de overwinnaar mocht alleen na het beruchte: *actum est* ('t is gedaan), het Kapitoel bestijgen.

De Mamertijnsehe gevangenis was oorspronkelijk niet voor kerker bestemd en het is nog volstrekt niet zeker dat zij haar ontstaan aan Ancus Martius en Servius Tullius te danken heeft. Evenwel wijst haar zware en massieve bouw op een zeer hoogen ouderdom, die zeker tot den tijd der Koningen opklimt. In de oudste tijden bevond zich aan den voet van het Kapitoel een bron, die nog heden aanwezig is en waarvan het ontstaan, ten onrechte, aan den H. Petrus wordt toegeschreven, die haar wonderdadig zou hebben doen vloeien om de door hem bekeerde gevangengevangenen te kunnen doopen. Boven deze bron werd een huis of bronnehuis gebouwd, die den naam van Tullianum droeg, terwijl door kanalen of buizen, die nog aangewezen kunnen worden, een afvoer van het overtollige water naar den Tiber werd verzekerd. Deze bron voorzag de eerste bevolking van Rome van het noodige drinkwater en werd derhalve in hooge eere gehouden.

Onder de Republiek werd het kleine bronnehuis door vergrooting en aanbouw tot een staatsgevangenis ingericht en van deze verbouwing dagteekent ook het vlakke gewelf van den ondersten bouw, met deszelfs eenige opening in het midden, waarvan wij zooeven spraken. Een opschrift op de buitenzijde, de namen van de consuls Vibius Rufinus en Cocceius Nerva vermeldende, wijst hoogstwaarschijnlijk op een latere restauratie.

Volgens de legende zouden de H.H. Petrus en Paulus vóór hun marteldood daar verscheidene maanden opgesloten geweest zijn en hun gevangengevangenen Processus en Martinianus, benevens zeven en veertig medegevangenen, bekeerd hebben, en toen zou dan ook, op het gebed van den H. Petrus, de bron op wonderdadige wijze ontsprongen zijn. Deze legende, die algemeen voor waarheid werd en wordt aangenomen, berust ongelukkigerwijze alleen op de onechte *Passio Sancti Petri*, een apocrief verhaal dat aan den romeinschen bisschop Linus wordt toegeschreven en later in de acten van de martelaren Processus, Martinianus en gezellen werd opgenomen. Geen enkele betrouwbare en degelijke grond is evenwel aan te voeren voor deze legende en het is zelfs een onmogelijkheid dat in deze enge ruimte van 6 meter lang en 3 meter breed, negen en veertig personen, behalve de beide Apostelen, plaats konden vinden. De oorsprong van deze legende kan dan ook niet hooger dan tot de 6^e eeuw worden opgevoerd, en ofschoon de vereering der martelaren Processus en Martinianus tot de eerste tijden der Kerk opklimt, is het volstrekt niet bewezen dat zij in eenig opzicht in betrekking hebben gestaan tot de H.H. Apostelen Petrus en Paulus.

In het jaar 368 werd de plaats nog als openbare gevangenis gebruikt en droeg zij nog den ouden naam van *Carcer Tullianus* (gevangenis van Tullius), maar er wordt geen gewag gemaakt van de Apostelen. In de 5de eeuw komt zij onder denzelfden naam en ook onder dien van *Custodia Tulliana* voor en maakt men gewag van de oude waterkanalen; in later martelaarsgeschiedenissen, o. a. die van den H. Calepodius,

den H. Sistus en den H. Stephanus komt voor 't eerst de naam *Custodia* of *Privata Mamertini* voor, zonder dat men weet van waar die naam afkomstig is. Nergens evenwel vindt men gewag gemaakt van de overlevering betreffende den H. Petrus. De verering van deze plaats dagteekent dan ook van veel lateren tijd, die zeker niet veel voor of misschien in het begin van de 15^e eeuw valt. Niet onwaarschijnlijk is het evenwel dat er eenig verband bestaat tusschen de Mamertijsche gevangenis en het verblijf van den H. Petrus te Rome, maar tot heden heeft men dat verband nog niet kunnen aanwijzen. De Petrus-legende, zooals die algemeen wordt aangenomen, berust evenwel op geen enkel historisch gegeven (1).

Wenden wij nu den blik naar het huidige Kapitoel. De achtergrond wordt ingenomen door het Paleis der Senateurs, op de plaats waar eenmaal het *Tabellarium* was, en dient voor de zittingen van den Gemeenteraad, en links het Museum, rechts het paleis der *Conservatori*. Het paleis der Senateurs werd onder de regeering van paus Bonifacius gebouwd; de fontein en de trap zijn het werk van Michelangelo. De groote zaal is versierd met de beelden van Paul III, Gregorius III en Karel van Anjou. Daar bevindt zich ook het observatorium, van waar men een verrukkelijk vergezicht over Rome en de Campagna romana heeft.

Het Paleis der conservatori bezit een rijke verzameling antieke bronzen beelden, bustes, bas-reliefs en andere kunstvoorwerpen. Aan den ingang kan men een prachtige leeuw bewonderen, bezig zijnde een paard te verscheuren; de vier bas-reliefs, die den trap versieren, zijn afkomstig van den zegeboog van Marcus Aurelius.

Het *Museum*, het rijkste na dat van het Vaticaan, bevat een schat van oude kunstvoorwerpen, waar onder in de zoogenaamde keizerszaal een prachtig beeld van Agrippina uitmunt; verder vindt men er de borstbeelden van 83 romeinsche keizers en keizerinnen. Wij zullen al die kunstschaten niet bij name noemen, door men ze in elken *Gids van Rome* kan vermeld vinden. Het Museum werd aangelegd door Paus Sixtus IV in 1471, Pius V, Clement XI, Clemens XII, Benedictus XIV, Pius XII en Leo XII verrijkten het voortdurend door heerlijke kunstvoorwerpen.

Het best bewaarde monument uit den Romeinschen keizerstijd, is zeker wel het PANTHEON VAN AGRIPPA, thans veranderd in de Kerk van Sta MARIA DE' MARTIRI; wij zullen er nader over spreken bij het behandelen van de kerken van Rome, in het 3de gedeelte.

Eenige andere bouwwerken en gedenkteeken van het oude Rome, zooals b.v. het Mausoleum van Hadrianus, thans de Engelenburg, de Badstoven van Caracalla enz., zullen wij bespreken, wanneer wij ze op onze wandelingen door Rome zullen ontmoeten.

(1) Zie o. a. P. H. Grisar, *Geschichte Roms* u. s. w.

HET ONDERAARDSCHE ROME.

HET ONDERAARDSCHE ROME.

I. CHRISTENDOM TEGENOVER HEIDENDOM.

Uitbreiding van het Christendom. Verhouding van het Christendom tegenover den Romeinschen Staat. Oorzaken der Vervolgingen. De Vervolgingen.

Het Christendom had reeds kort na den dood van deszelfs goddelijken stichter eene groote uitbreiding verkregen, en daar de Joden den in hun midden geboren Messias weigerden te erkennen, werd de Blijde Boodschap eerst den heidenen ten deel, en niet alleen waren het de armen, de verdrukten, de slaven die den nieuwe godsdienst omhelsden, maar ook de grooten, de machtigen der aarde. Dat het Christendom spoedig in Rome bekend moest worden en talrijke aanhangers vinden, ligt voor de hand. Judea was bij de geboorte van Christus reeds aan de Romeinsche heerschappij onderworpen, zooals wij uit het Evangelie van den H. Lucas zien en zooals de geschiedenis het ons ook leert, en de Romeinsche landvoogd Pontius Pilatus veroordeelde den Christus, hoewel hij geen schuld in hem vond, tot den smadelijken kruisdood. Hetgeen in Jerusalem gebeurd was, moest terstond in Rome bekend zijn; niet alleen door de ambtelijke verslagen, die de landvoogd gehouden was den keizer toe te zenden, maar ook door de velen die van den dood des Verlossers en van de wonderen, welke denzelfden vergezelden, getuigen waren geweest, en het is zeker, alhoewel de Handelingen der Apostelen of de kerkgeschiedenis het niet uitdrukkelijk vermelden, dat onder deze velen zich tot het geloof van den gekruiste bekeerden en bij hunne terugkomst te Rome ook onder hunne verwanten en vrienden de nieuwe leer verspreidden en bekeerlingen maakten. Wie daar aan soms twijfelen mocht leze den brief van den H. Paulus aan die van Rome, vooral het 16de Hoofdstuk, waar de Apostel vele geloovigen met name noemt, om hun zijne groeten over te brengen en waarvan niet weinigen ter uitbreiding van het geloof arbeidden, zooals Thryphena, Thryposa, Persis die zegt hij, „in den Heer arbeiden”, wat zeker wel beduidt dat zij de geloovigen versterkten en ook anderen tot het geloof zochten te bekeeren. Drie en dertig jaren na den dood des Verlossers waren de bekeerlingen in Rome reeds zeer talrijk en niet meer, als in den beginne, met de Joden verward; om hen te vervolgen moet men reeds dwaze beschuldigingen tegen hen uitdenken. In de Europeesche landen zijn zij reeds tot in Spanje doorgedrongen, en Muratori heeft aldaar een steen met inschrift

gevonden, waarin Nero wordt geprezen als uitroeier van hen, die het menschelijk geslacht eene nieuwe bijgeloovigheid inprenten. Onder de verspreiders van die nieuwe bijgeloovigheid werden de christenen bedoeld. Lucianus zegt dat Pontus, zijn vaderland, overstroomd was door Epicuriërs (aanhangers van het wijsgeerig stelsel van Epicurus) en door Christenen, en tachtig jaren na de geboorte van Christus beklagt Plinius er zich reeds over dat de tempels leeg stonden en de offers geen koopers vonden; hij geeft daarvan de schuld aan de christelijke bijgeloovigheid, die tot in de gehuchten en de afgelegen hutten is doorgedrongen.

Dat het Christendom eerder eene bijna algemeene verspreiding onder de Heidenen dan onder de Joden vond, vindt, behalve in de bekende hardnekkigheid en verstoktheid dezer laatsten, nog zijne verklaring in de behoefte die het heidendom gevoelde aan een zuiverder godsdienst, aan de kennis van een Eenigen God. „Te vergeefs, zegt Cantu, trachten de menschen zich te verdooven te midden van zaken of zingenot, zij kunnen in hun geweten dat machtig instinkt niet versmooren dat aandrijft om te onderzoeken wat God is, wat de mensch is, welke betrekkingen er tusschen God en den mensch bestaan; hoe de zondaar zich kan vrijkoopen; wat van hem na den dood zal worden. Wat kan op die vragen de ijskoude trots der Stoïcijnen, de verdorvenheid der Epicuriërs, de ruwheid der Cynieken, het schoolsche scepticisme antwoorden? De beste meesters deden een verlangen naar de waarheid ontstaan in stede van dat te bevredigen, daar zij door twijfelingen en spitsvondigheden antwoordden, wanneer de ziel de rust der zekerheid vroeg.

Kon de heidensche godsdienst die zekerheid geven? Maar de Orakels hadden bijna hun stem verloren sedert de zaken, in den raad der vorsten behandeld, geheim waren geworden; het was moeielijk de beslissing er van te voorzien en zelf gevaarlijk die te openbaren; bovendien was het geheel nutteloos in den naam der goden dat gene tot overtuiging te brengen wat een decreet van den meester oplegde. De menigte scheen de oude goden moede te zijn, zoo begeerig was zij om er nieuwe in te voeren wier symbolen nog niet verlaagd waren door materiele uitleggingen, ten einde haar geloof te verlevendigen door een voortdurende afwisseling van bijgelovigheden en ongeloof. Geloofde het volk, dan vond het in zijn goden het voorbeeld van alle verdorvenheden, en vreezende dat de eer aan den eenen bewezen voor de anderen eene belediging kon zijn, wierp het zich in allerlei bijgeloovige praktijken. Voor de beschaafde geesten was het onmogelijk aan die menigte van goden en aan de hun door de dichters toegeschreven avonturen te gelooven. Kon een met edele gevoelens bezielde mensch zich met eerbied buigen voor een altaar, waarop voor een Antinoüs en een Drusilla wierook werd gebrand? De wijsgeeren, priesters, staatsmannen beschouwden de verschillende godsdiensten dan ook allen als even valsch, ofschoon zij ze voor nuttig hielden: de tiaar van den opperpriester, de lange tuniek van de auguren, zoowel als de toga van de magistraatspersonen bedekten dan ook slechts athëisme, godloochening.

Toen dan ook een nieuwe godsdienst werd geopenbaard die goddelijk in zijn oorsprong, eenvoudig en waar in zijn leer, zuiver en verheven in zijn zedeleer was, ontwaakte het verstand, al aarzelde ook nog de wil. Al zegepraalde de genade ook niet over de gewoonten der eerste opvoeding en over het eigenbelang, dan toch was de kennis van het christendom voldoende om gezonder denkbeelden te geven. Toen men dan ook trachtte het oude geloof te doen herleven, moest men er iets zuivers, iets

verhevens onder mengen, wat het vroeger niet had gehad; het grove veelgodendom naderde tot de kennis van een eenigen God; de eeredienst werd bijna uitsluitend beperkt tot Jupiter en Apollo; men beschouwde dezen laatsten zelfs als een soort bemiddelaar tusschen God en de menschen, belast met hun den oppersten wil door de orakels te doen kennen, en tevens als den redder der menschheid die, na een lichaam te hebben aangenomen, als slaaf op de aarde zou geleefd hebben en zich ter uitboeking aan kwellingen onderwierp. Maximus van Tyrus verzekert dat alle volken, welke ook hunne denkbeelden waren, in een eenigen God geloofden, als vader van alle dingen. Prudentius bevestigt hetzelfde; het volk had onophoudelijk in den mond de woorden: *God wil het; God zegene u; als God wil.* Zelfs de orakels erkenden een eenigen God."

Bood het heidendom van den eenen kant dus een gunstigen bodem aan om het zaad des Christendoms te ontvangen, van den anderen kant, daarentegen, waren er maar al te veel redenen die den Heiden beletten het Christendom te omhelzen en den Staat noopten het te vervolgen. In het *atrium* van zijns vaders huis zag de jonge Romein dagelijks zijne huisgoden, die als de beschermers van zijn familie, van zijn geslacht beschouwd werden en voor wier beelden hij nimmer zou in gebreke blijven zijn gebed te doen en eenige wierookkorrels te branden. Van zijn prilste jeugd was hij gewoon hunne namen te hooren, vernam hij hunne groote daden, de bescherming die zij aan de zijnen verleend hadden; zijn geheele opvoeding was van hun leer doortrokken en hij kon geen van de dichters of schrijvers van zijn land lezen, zonder aan de goden herinnerd te worden, waarvan hunne werken vol waren. Bij elke plechtige gelegenheid van zijn leven had de godsdienst een rol gespeeld, in zijne nooden had hij tot zijne goden zijne toevlucht genomen en na een ontweken gevaar of een verkregen gunst had hij hun zijn dankoffers gebracht.

Het Romeinsche volk was een godsdienstig volk. Godsdienst en Staat waren ten nauwste met elkander verbonden; in rampen en tegenspoeden nam men tot de orakels zijn toevlucht, raadpleegde men de Sibyllijnsche boeken, bracht men offers aan de goden; bij groote blijde gebeurtenissen trad de godsdienst evenzeer op den voorgrond. De zegepralende veldheer zou het Kapitoel niet bestijgen om den zegepalm te ontvangen zonder alvorens aan den Kapitolijschen Jupiter zijn dankoffers te hebben gebracht; een groot gedeelte van den oorlogsbuit werd besteed tot opbouw of verfraaiing der tempels; in één woord: de godsdienst was de spil waarom zoowel het bijzonder als het openbaar leven van den Romein zich bewoog. Men zal dus wel begrijpen dat alleen de goddelijke kracht van het Christendom, dat alleen een goddelijke genade en een gewillig medewerken met de genade in staat waren om over alle moeilijkheden, alle verloocheningen heen te stappen die door een overgang tot het christendom gevergd werden. Het was een breken met geheel het verleden, met de overleveringen, de geschiedenis van het Rijk, die juist dat Rijk groot en machtig hadden gemaakt; het was vaak een breken met dierbare verwanten, met trouwe vrienden. Bovendien sloot het omhelzen van het Christendom ook alle mogelijkheid uit om hooge ambten en waardigheden te bekleeden. Hoe toch zou een Christen een hooge betrekking in magistratuur of leger hebben kunnen aannemen, die hem elk oogenblik voor de noodzakelijkheid kon stellen voor de goden wierook te branden, deel te nemen aan de offers, zich te laten besproeien, te laten zegenen met het bloed der offerdieren. Wanneer men al deze beletselen wel overweegt en dan nagaat hoe snel en

algemeen toch de uitbreiding van het Christendom door geheel het Romeinsche rijk, in steden zoowel als op het land was, dan moet men reeds daarin den goddelijken oorsprong van het Christendom erkennen. Zelfs de uitspanningen, de vermakelijkheden de schouwburgen, de bloedige vertooningen in de renbanen waren den Christenen ontzegd. En tegenover al die voordeelen, al die genietingen, al die pracht der godsdienst-oefeningen en vermakelijkheden, al die hoop op hooge en winstgevende ambten en betrekkingen bood het christendom hen, wel is waar, een eenvoudige en verhevene leer aan, die aan al de behoeften van het menschelijk hart voldeed, die een weerklank vond in al de edele gevoelens zijner ziel, maar die ontbloot was van al den luister, al de pracht, al het vertoon van weelde en grootheid, waaraan hij vanaf zijne jeugd gewoon was; een godsdienst, waarvan de stichter, als een verachtelijke misdadiger, aan het schandelijke kruis was gestorven, een godsdienst die de armoede, den arbeid veredelde en prees, den slaaf den gelijke van zijn meester verklaarde, en den rijkdom als een gevaarlijk goed, de schatten der aarde als een nietig slijk deed beschouwen.

Dezelfde redenen, die den bijzonderen persoon vaak beletten het Christendom te omhelzen, gaven ook den Staat, den Keizer aanleiding het te vervolgen en tot zijn uitroeiing zoo mogelijk over te gaan.

Wij hebben reeds elders de opmerking gemaakt dat de oude volken er een roem in stelden om de stichters van hun stad of staat een goddelijke afkomst toe te kennen, ofwel hen tot goden verhieven en beschouwden als hunne bijzondere beschermers.

De Christenen verwierpen als fabelen of ongerijmdheden dien goddelijken oorsprong, die vergoding van menschen; zij ontnamen daardoor aan den Staat, aan het Rijk zijn roem, zijn eer, zijn moreele grootheid en werden derhalve als vijanden van den Staat beschouwd; zij weigerden aan de goden, aan den *numen* (godheid) der keizers te offeren; zij noemden de goden duivelen, de orakels bedrog of drogwerk der demonen, en werden derhalve als goddeloozen, als verachters der goden, als miskenners van den staatsgodsdienst, van de staatsinstellingen beschouwd en aan hunne goddeloosheid schreef men de rampen en onheilen toe die het Rijk of het volk teisterden. Die goddeloozen uitroeien, die ondermijners van de grondslagen waarop de heidensche Staat rustte, vervolgen, vernietigen, uitroeien, was derhalve niet alleen een den goden verdienstelijk werk, maar tevens een daad van staatkunde, een middel van zelfbehoud. Bij die redenen van een hoogere orde kwamen er nog van lageren, van stoffelijken aard. Een menigte winkeliers, neringdoenden, ambachtslieden leefden van den verkoop van wierook, van de levering der offerdieren, van de benoodigdheden voor de godsdienstige plechtigheden en de spelen, van het maken van afbeeldingen en symbolen der goden; priesters, auguren, offeraars, toovenaars, sterrewichelaars en een menigte andere personen vonden alleen hun bestaan en hun aanzien in de godsdienstige handelingen en in de bijgeloovigheden van het heidendom, en deze allen werden, naar mate de tempels verlaten, de offers minder veelvuldig, de verkoop van afgodische voorwerpen geringer werden, met een blinden en woesten haat vervuld tegen de Christenen, de oorzaken, de bewerkers van deze nadeelen. Hierbij kwamen nog de lasteringen, de aantijgingen van gruwelijke misdaden, waarvan men de Christenen beschuldigde. Dat zij iemand als God vereerden die door een Romeinsch landvoogd tot den kruisdood veroordeeld was, was voor de Romeinen reeds een dwaasheid, een krankzinnigheid, een zinneloosheid (*insania, dementia, stultitia, furoris opinio enz.*), maar ook hunne godsdienstvieringen, waarvan een en ander was uitgelekt, werden

verwongen tot de grofste lasteringen en als gruwelijke misdaden voorgesteld. Justinus, Origenes en Tertulianus schrijven die lasteringen vooral aan de joden toe, welke vertrouwde personen door het geheele rijk zonden om ze te verspreiden en zoo den haat tegen de Christenen op te wekken, en zij waren in dat laag en boos opzet zoo goed geslaagd dat, volgens Origenes, twee honderd jaren later de indruk ervan nog niet was uitgewischt en de naam van Christus het geheele rijk door een voorwerp van afschuw was. Eenige van die lasteringen schenen bestemd te zijn om de meer ontwikkelde heidenen te misleiden, andere meer berekend om indruk op het volk te maken, ofschoon zij zeker ook hunne uitwerking niet zullen gemist hebben op de meer beschaafden. Een lastering, die vooral indruk moest maken, werd door den heiden Cecilius tegen hen herhaald: „Het verhaal dat men van de inwijding of aanneming der christenen doet, zegt hij, is even afschuwelijk als waarachtig. Men legt hem die ingewijd moet worden, een kind voor dat met meel bedekt is, teneinde hem den moord, dien hij gaat plegen, te verbergen, en de nieuwelings, door den schijn bedrogen, doorboort het kind met verscheidene messteken. Het bloed vloeit en de omstanders zui-gen het begeerig op en verdeelen daarna onder elkander de lillende ledematen van het slachtoffer. Op die manier bezegelen zij hun verbond; 'tis aldus dat zij door een medeplichtigheid aan de zelfde misdaad zich tot stilzwijgen verbinden.” Een andere lastering was dat zij een gekruisten mensch, of zelfs het kruishout aanbaden of wel een ezelskop. Tertulianus zegt dat deze laatste laster uitgedacht was door een jood, die een schandelijke beeltenis met ezelsoreen had gemaakt, met het onderschrift *DEUS CHRISTIANORUM*, „God der christenen.” Op een muur van het paleis der Cesars, op den Palatijnschen heuvel, heeft men een *graffito*, d. w. z. met de punt van een scherp voorwerp ingekraste teekening gevonden, voorstellende een aan het kruis gehecht persoon met een ezelskop, waarnaast een jongeling in aanbiddende houding. Onder deze afbeelding stonden de grieksche woorden: *Alexamenos zebete teon*, hetgeen beteekent: Alexamenos aanbidt zijn God. Men meent dat de plaats, waar deze teekening gevonden werd, de wacht- of speelzaal was van de pages of jonge edellieden van het hof, die door deze figuur een hunner christen makkers wilden honen of bespotten. Maar het christendom werd niet alleen door zulke lasteringen en leugens bestreden en gehaat gemaakt, maar ook door uitgebreide geschriften.

Het merkwaardigste daarvan, maar dat wij alleen kennen door de weerleggingen ervan door Justinus en andere verdedigers en apologeten der eerste Kerk, was dat van Celsus, een man van kennis en belezenheid en bekend zoowel met de geschriften van het oude als van het Nieuwe Testament. Hij taste het christendom niet aan door praatjes en lasteringen, maar geheel op wetenschappelijke en rationalistische wijze, door zoowel de profetiën van het Oude Testament als de Evangelies en wat verder over den Zaligmaker in het Nieuwe Testament wordt gezegd, voor logens en verzin-selen te verklaren en de wonderen, door Christus gewrocht, uit te leggen op natuurlijke wijze, te ontkennen of toe te schrijven aan tooverkunsten, in Egypte geleerd. Men kan gerust zeggen dat al wat in den loop der eeuwen door ketters, godloochenaars, rationalisten, kortom door alle bestrijders van het christendom en de katholieke Kerk tegen beiden is aangevoerd, reeds in de 2de eeuw door Celsus is bijeengebracht. Al de gruwelen, al de onzedelijkheden, waaraan het heidensche Rome zich schuldig maakte, werden den Christenen bij hunne bijeenkomsten in de Katakomben toegedicht.

Maar deze aantijgingen gaven aan de geleerdsten onder de christenen, aan een

Justinus, een Terbulianus, een Origenes en anderen, gelegenheid om hunne heerlijke verweerschriften te schrijven, waarin zij niet alleen de lasteringen weerlegden, maar ook de leer en de strekking van het christendom in een helder daglicht stelden en er niet weinig toe bij brachten om het onder de edeldenkende en beschaafde heidenen meer en beter te doen kennen en waardeeren. Het eigenbelang, de haat, het staatsbelang bleven maar al te zeer doof voor deze leeringen en de vervolgingen woedden, met korte tusschenpoozen voort, totdat Constantijn den troon besteeg. Voegen wij, om eenigszins volledig te zijn in onze beschouwing over de oorzaken van de vervolging der christenen onder de Romeinsche keizers, er nog aan toe, dat bij de bovengenoemde beweegredenen, die wij natuurlijke kunnen noemen, ook de bovennatuurlijke kwamen, n.l. de rechtstreeksche inmenging der duivelen door hunne orakels en de sprekende afgodsbeelden. Zeer veel katholieke meenen dat de heidensche orakels uitsluitend bedrog en misleiding waren, en dat, wanneer de Kerkvaders en apologisten van het christendom de afgoden duivelen noemen, men deze woorden niet in de letterlijke, maar in een figuurlijke beteekenis moet opnemen. Niets is minder juist dan deze opvatting. Wij moeten niet uit het oog verliezen dat de wereld, tot voor de komst des Verlossers, die „dood en hel overwon”, geheel en al onder den invloed der duivelen stond en dat de booze geesten zich in de beelden der goden en onder den naam der goden goddelijke eer lieten bewijzen en in die beelden waren gevaren. De H. Attanasius zegt dat de steen en het hout de menschen, die hen aan baden, verleidden door de tooverkracht der duivelen die er zich van hadden meester gemaakt, d. w. z. die er in waren gevaren. De H. Augustinus en Lactantius gewagen ook van *sprekende* beelden, en dat niet in figuurlijken, maar in den meest positieven zin, en de H. Cyprianus zegt uitdrukkelijk: „Uwe afgoden, uwe *gewijde* beelden zijn de *woonplaats* der duivelen. Ja, het zijn die Geesten, die uwe *waarzeggers ingeven* die de *ingewanden der offerdieren bezielen*, die de *vlucht* der vogelen *regelen* en die zonder ophouden, het valsche met het ware vermengende, *orakels geven* en *wonderen verrichten*, waarvan het doel is om u onweerstaanbaar tot hun eeredienst te vervoeren”. Deze weinige aanhalingen mogen volstaan ter staving van ons beweeren.

De orakels, dat wil zeggen de duivelen, klaagden zelve de christenen aan. Toen Adrianus zijn prachtig buitenverblijf te Tibur (Tivoli) had voltooid, begon hij, om het in te wijden, schitterende offerfeesten; maar de offerdieren, de auguren, de auspicien gaven geen of zeer onheilspellende antwoorden. Toen de goden (duivelen) door krachtige bezweringen ondervraagd waren, antwoordden zij: „Hoe zouden wij nog orakels kunnen geven, wanneer Symphorosa en haar zeven zonen ons beleedigen door het aanroepen van hun God?” Alles spande dus samen om het ontluikende Christendom te bestrijden en zoo mogelijk uit te roeien. Gedurende drie eeuwen werden, met geringe tusschentijden van vrede en rust, alle middelen aangewend ter verdelging van den nieuwen godsdienst. Schitterende beloften, wulpsche verleidingen, gruwelijke kerkers, onmenselijke folteringen werden beproefd om de christenen tot afval te dwingen, en noch schuldellooze kinderen, noch jonge maagden, noch zwakke vrouwen, noch onder den last der jaren gebogen grijsaards werden gespaard; 't scheen alsof de duivel, die menschenmoorder van den beginne, al zijn haat tegen het menschelijk geslacht wilde uitputten tegen de Christenen, die, hij wist het, aan zijn rijk op aarde een einde zouden maken door de kracht van Hem, wiens naam zij droegen, wiens leerlingen en aanbidders zij waren. Maar al zijn woede was ijdel. Wel had de kerk

eenige afvallen, eenige zwakheden te betreuren, maar tegenover die enkelen stonden legioenen getrouwe belijders, die met hun bloed den bodem van het Romeinsche rijk purperden en hem zuiverden van de gruwelen van het heidendom. De Christenen werden derhalve vervolgd als *vijanden der goden, der Keizers, der wetten, der zeden en der geheele natuur*, maar, zonderling genoeg, de vervolgers moesten zelven erkennen dat zij rustige, gehoorzame burgers vervolgden, wier eenig misdrijf was, dat zij aan de goden niet wilden offeren.

De eerste vervolging brak, zooals wij gezien hebben, onder Nero uit die, om een afleiding te geven aan de verontwaardiging van het volk over den brand van Rome, de Christenen van dit misdrijf beschuldigde. Wel een bewijs, dunkt ons, dat zij reeds toen in Rome zeer talrijk en de lasteringen tegen hen reeds in omloop waren; het is toch moeilijk aan te nemen dat Nero er in geslaagd zou zijn om den volkshaat op te wekken tegen een secte zonder aanhangers en die men nog gewoon was met de joden te verwarren. Deze eerste vervolging schijnt dan ook niet algemeen te zijn geweest en zich hoofdzakelijk tot Rome bepaald te hebben. Onder de eerste slachtoffers behoorden Torpes en Evellius, beiden tot het huis of de onmiddellijke omgeving des Keizers behorende; hetgeen wederom een bewijs levert dat het Christendom niet, zooals soms beweerd wordt, in den beginne door slaven en lieden van geringen stand beleden werd, maar ook volgelingen onder de hoogste rangen en standen vond. De beroemdste martelaren onder deze vervolging waren zeker wel de H.H. Apostelen Petrus en Paulus, waarover wij ter gelegener plaatsen nader zullen spreken. Welke foltering Nero uitdacht om de christenen ter dood te brengen, hebben wij elders (zie blz. 9) reeds vermeld. De tweede vervolging, onder Domitiaan, vond haar eerste ontstaan hierin dat, toen deze Keizer den tempel van den Kapitolijschen Jupiter weer wilde oprichten, hij de Joden door een hoofdelijke belasting dwong tot de kosten bij te dragen. De Christenen, die toen nog met de Joden werden verward, weigerden bij te dragen tot den bouw van een afgodentempel, welke weigering de vervolging na zich sleepte; Flavius Clemens en Domitilla, uit het geslacht der Flaviërs en dus bloedverwanten van Domitiaan, behoorden onder de voornaamste martelaren. Trajanus vaardigde een verbod uit tegen de geheime genootschappen en hierin vond men aanleiding om ook tegen de christenen op te treden. Plinius de Jongere, die stadhouder van Bithynië en Pontus was, vroeg aan Trajanus inlichtingen hoe hij tegenover de Christenen moest vervaren, in welke hij geen misdaden maar wel grove bijgeloovigheid ontdekken kon. „Verscheidene personen, die als christenen aangeklaagd waren, zegt hij, hebben aan de goden geofferd en ik heb ze niet verder vervolgd, maar het dacht mij noodzakelijk door het geweld der pijnigingen de waarheid te ontrukken aan twee jeugdige slavinnen, die men zeide dat zeer gehecht aan dezen eeredienst waren. Maar ik heb slechts een tot het uiterst gedreven bijgeloovigheid in haar ontdekt en dat heeft mij de zaak doen schorsen, tot uwe nadere orders mij zullen worden. De zaak dacht mij uw nadenken te verdienen, met het oog op de groote menigte die in dit gevaar gewikkeld zijn. Een groot aantal personen van alle rangen en beide geslachten zijn en zullen in de beschuldiging begrepen zijn, want deze besmetting heeft niet alleen de steden aangetast, maar zich ook verspreid over de dorpen en het platte land, ofschoon ik het nog mogelijk acht er een middel tegen te vinden en haar tot staan te brengen. 't Is zeker dat de tempels, die voorheen bijna ledig stonden, weer

gevuld zullen worden; de sedert lang onderbroken offers beginnen opnieuw, terwijl de geslachte offerdieren, die geen koopers meer vonden, nu overal verkocht worden. Men moet daaruit besluiten dat veel lieden van hun dwaling kunnen teruggebracht worden, als men hen, zoo zij berouw betoonen, in genade aanneemt." Trajanus antwoordde op dit schrijven: „Mijn waarde Plinius, gij hebt den goeden weg gevolgd in het proces tegen de christenen die bij u zijn aangeklaagd, aangezien het niet mogelijk is een vasten en algemeenen regel in die soort van zaken aan te geven. Men moet ze niet gaan opsporen, maar als zij aangeklaagd en overtuigd worden, moet men ze straffen. Als de beschuldigde ontkent en de bewijzen levert door de goden aan te roepen, kan men hem, om zijn berouw, vergeven, hoe groot ook de vermoedens zijn, die op hem rustten. Overigens moet men voor geen enkel misdrijf onbestemde verklikkingen aanvaarden; dat is een noodlottig voorbeeld en het ligt niet in onze bedoeelingen het aan te moedigen." Zoowel uit het schrijven van Plinius als uit het antwoord van Trajanus blijkt dat men verlegen was met de zaak; de eerste vond bij de christenen niet anders dan bijgeloovigheid — zooals men hun geloof in Christus noemde. Trajanus zegt dat men ze niet moet opzoeken, maar alleen moet straffen als zij aangeklaagd werden. Waren de christenen inderdaad de gevaarlijke lieden die men in hen wilde zien, dan ware het plicht geweest hen overal op te zoeken en te vervolgen; de brief van Trajanus verraadt dus willekeur, onrechtvaardigheid. En hij en Plinius waren geen bloeddorstige wreedaards. Hoe moet de willekeur dan wel gewoed hebben onder wreede en op bloed beluste keizers en landvoogden! Maar Trajanus sprak zelf het vonnis uit over den tachtigjarigen bisschop van Antiochië, den H. Ignatius, die op zijn bevel in het Colosseum door de wilde dieren werd verslonden.

De H. Simeon, 2de bisschop van Jerusalem en 120 jaar oud, werd, vooral op aanstoken van de Joden, gekruisigd en de jongere Domitilla benevens, haar beide kamerdienaren, de H.H. Nereus en Achilleus, vonden te Rome den marteldood. Hadrianus was, zooals wij reeds gezien hebben (blz. 24) den Christenen niet vijandig, maar hij werd hun vervolger door een opstand der Joden onder Bar-Cebas, die zich voor den Messias uitgaf en door rabbi Akiba, die als een tweede Mozes werd vereerd, tot koning gezalfd en gekroond werd. De Christenen, die nog altijd met de Joden werden verward, leden mede in de vervolging; de heilige plaatsen in Palestina werden door heidensche tempels ontwijfd; naast het H. Graf werd een Jupiter-, op den Calvarieberg een Venustempel opgericht.

In deze vervolging verwierven de pausen Alexander, Sixtus en Telesphorus de martelkroon. Onder de om hun goedheid en menschlievendheid zoo hoog geprezen Antoninus Pius en Marcus Aurelius hadden de Christenen eveneens eene vervolging, de vijfde, te verduren; zelfs werd onder hen toegestaan de Christenen op te sporen en werden, tegen alle vroegere gebruiken in, aanklachten van slaven tegen hunne meesters aangenomen, wanneer deze Christenen waren. De vervolging woedde vooral in Rome, in Gallië en in Klein-Azië. In het jaar 167 of 168 werd de 86-jarige bisschop van Smyrna, de H. Policarpus, door het vuur ter dood gebracht, maar vóór hem hadden reeds een groot aantal Christenen met hun bloed hun geloof in Christus bezegeld. In Gallië stierf de 90-jarige bisschop Ponthinus van Lyon onder de mishandelingen; Sanctus, diaken van Vienne, de neofiet Maturus, Attalus van Pergamus, de slavin Blondina, de jonge Ponticus en vele anderen behaalden den palm der martelaren. Onder Commodus hadden de Christenen rust, maar Septimus Severus begon

opnieuw de vervolging, ofschoon hij den Christenen in den beginne gunstig gestemd was. De meest bekende martelaren onder deze vervolging waren wel de H.H. Perpetua en Felicitas, Leonidas, vader van Origenes, in het Oosten, en de H. Ireneus, bisschop van Lyon, in Gallië. Caracalla, Heliogabalus, Macrinus, Alexander Severus lieten de Christenen ongemoeid maar Maximinus trad weder woedend tegen hen op. Hoe gruwzaam al deze vervolgingen ook waren, hoeveel martelaren zij ook voortbrachten, toch waren zij betrekkelijk gematigd in vergelijking met die welke onder Decius tegen hen losbarstte. Deze, toch, wilde het op zijn grondslagen waggelende rijk nieuwe kracht en hechtheid geven door een herstel van de aloude instellingen en gewoonten: alle rampen, die het Rijk troffen, beschouwde hij als een straf der goden voor het verflauwen en verslappen van den godsdienst. Natuurlijk moest het Christendom den keizer een hinderpaal voor zijne plannen en de voornaamste oorzaak van het verval van den voorvaderlijken godsdienst toeschijnen, zoodat deszelfs uitroeiing hem eene noodzakelijkheid dacht te zijn.

Paul Allard, wiens groot gezag in deze materie door niemand kan ontkend worden, kenschetst den aard van de vervolgingen van Decius aldus: „Decius verklaarde hun (den Christenen) niet den oorlog met den ijver van een vrome, maar met het fanatisme van een man van de theorie. Misschien raakte de godheid van Jupiter, van Venus, van Minerva al zeer weinig zijn hart, maar in zijn oogen was de oude godsdienst van Rome vereenzelvigd met de godheid van den Romeinschen staat; en zich van den eenen afscheiden dacht hem hetzelfde toe als zich tegen de andere verzetten.

Het onderscheid tusschen de burgerlijke orde en de godsdienstige, tusschen de vaderlandsliefde en het geloof, dat door de verbreiding van de christelijke leer met elken dag duidelijker werd, ontging aan zijn bekrompen geest. Hij begreep niet dat men Rome kon dienen en terzelfdertijd een anderen God kon aanbidden dan de goden van Rome. Daar hij het oude heidendom, dat wil zeggen den eeredienst van den god-staat zag instorten, verbeelde hij zich getuige te zijn van den ondergang van den staat-zelfen. Het eenige middel om dien ondergang tegen te houden bestond, volgens hem, in het doen ophouden van alle meeningverschil en het met geweld terugvoeren van alle menschen naar de altaren der oude goden. Misschien kwam daar ook wel eenige persoonlijke haat bij in 't spel, althans de christelijke schrijvers zijn het allen eens om in de vervolging van Decius een reactie te zien tegen de staatkunde van Philippus, (die, zooals wij op blz. 29 gezien hebben, christen was), een wraakneming van de heidensche partij op de regeering van een vorst die de volgelingen van het Evangelie gunstig gezind was. Tevergeefs zou men willen aanvoeren dat Decius verheven was boven zulke kleinzielige wraaknemingen en geen reden had om nog wrok te koesteren tegen dengenen dien hij den voet had gelicht: de oude romeinsche zinspreuk *odisse quem laeseris* (haat dengenen dien gij beleedigd hebt) was in 249 zeker evenzeer waar als het zulks in alle eeuwen was. Het gevoelen door Eusebius, den H. Hyronimus, Rufinus en Orosius Decius toegeschreven, stemt trouwens volkomen overeen met de vooroordeelen, die bij de staatkunde van den nieuwen keizer voorzaten: afgekeerdheid tegen den christen Philippus, den geheimen belager van den officieelen godsdienst, was een van de vormen van den eeredienst dien hij voor den Staat gevoelde, een abstracte, berekenende, koud fanatieke en omgekeerd revolutionaire eeredienst, waartoe de zoogenaamde liberalen van onzen tijd, uit haat tegen de vrijheid der christenen, schijnen terug te willen keeren.

Een overdreven begrip van de rechten van den Staat, het verlangen om elke vrije gedachte daaraan op te offeren en het onderscheid dat zich elken dag meer en meer openbaarde tusschen de burgerlijke en de godsdienstige orden van zaken, die vóór het christendom met elkander versmolten waren, maar nu, dank aan hetzelfde, afgescheiden, weer tot eenheid te brengen, ziedaar de overheerschende gedachte van de vervolging van Decius. Men zou zich een geheel verkeerd begrip maken indien men er een juist staatkundig omschreven doel aan wilde geven, en de wreedheid ervan wilde rechtvaardigen door een voorgewende noodzakelijkheid van nationale verdediging. In 't midden van de 3de eeuw heerschte overal verval. Het rijk, dat van buiten bedreigd werd, stortte van binnen ineen, maar het zou een groote onrechtvaardigheid en tevens een groote geschiedkundige dwaling zijn, wanneer men de christenen er voor aansprakelijk wilde stellen en diengevolge verklaren dat Decius, als hij trachtte hen te verdelgen, uit een Romeinsch oogpunt beschouwd een ernstig en vaderlandminnend werk deed.

De vervolging van Decius heeft iets kunstmatigs, iets gedwongens; zij wortelt noch in godsdienstig fanatisme, noch in den volkshaat, die in sommige groote steden, zooals Alexandrie, soms zeer hevig was, maar die, tengevolge van een langen vrede, allengs verminderd was; 't is een bloot administratieve vervolging, zonder toorn begonnen maar koelbloedig doorgezet door een van die onvermurwbare theoriemannen, zooals de moderne revoluties ze te aanschouwen hebben gegeven, zachtmoedig in het bijzonder leven, maar zonder mededoogen wanneer zij besloten hebben het geweld ten dienste te stellen van hun *idée fixe*, van hun abstracten hartstocht. — Van zulk een man, die het bloed meer als berekenaar dan als beul vergoot, heeft men geen nuttelooze gewelddaden, geen onnoodige wreedheden te duchten; maar de hoeveelheid en de hoegrootheid van het lijden zullen er des te aanmerkelijker om zijn. Alles zal voorzichtig overlegd worden, met het oog op het te bereiken doel. Dat doel is de Christenen van de aarde te doen verdwijnen. Ze allen te dooden zou onmogelijk zijn: hun aantal is sinds een halve eeuw al te zeer toegenomen; men zal hen door alle mogelijke middelen dwingen om tot den staats-eeredienst terug te keeren. Dat men hen ter dood brengt, wanneer alle hoop op afval vervlogen is, is goed; men straft een weerspannige en schrikt door het voorbeeld degenen af, die geneigd mochten zijn diens weerstand na te volgen; maar in alle andere gevallen doet men beter met af te wachten. Alle middelen zijn goed; als men ze achtereenvolgens aanwendt, heeft men kans er althans één te zien gelukken. Het geduld van een christen uitputten door hem maanden lang in een kerker te laten; hem op de folterbank leggen en daarna zijn verseheurde ledematen verzorgen, teneinde zoolang mogelijk een leven te behouden, dat men hem in staat stelt door afzwering te redden; hem soms aan kiescher bekoering bloot te stellen en door den wellust een man trachten te overwinnen die voor de folteringen ongevoelig was gebleven: dat was het plan door Decius aan de ambtenaren van het gezag voorgeschreven. Dezen, die niet allen dweepzuchtig en ook niet allen bloeddorstig waren, de meesten ook vrij van vooroordeelen tegen de christenen, leenden zich gewillig aan deze voorschriften. „De rechters bedroeven zich er over wanneer de folteringen met standvastigheid worden verdragen, zegt Origenes, maar hun vreugde is grenzeloos wanneer zij over een christen kunnen zegevieren.” De christenen zelven verontschuldigten soms de ongelukkigen, die talloze malen met den dood bedreigd maar wien men dien altoos geweigerd had, die hem met moed onder de oogen hadden

gezien, verlangd, vruchteloos gevraagd hadden en die, ten slotte, afgemat, zonder weerstand, als 't ware versuft, bijna tegen wil en dank in de strikken vielen die hun sluw gespannen waren door overheidspersonen, wien het wachtwoord was gegeven: Tracht geen martelaren, maar wel afvalligen te maken."

Men begrijpt gemakkelijk dat zulk eene gluiperige vervolging veel gevaarlijker moet zijn dan een gewelddadige en woeste, en hierom en ook omdat zij alle christenen zonder uitzondering op het oog had, was deze vervolging de zwaarste die de Kerk nog te verduren had gehad. De eerste algemeene, die van Septimus Severus, had vooral ten doel de verdere verbreiding van het Christendom tegen te gaan, daarom was zij vooral gericht tegen hen die bekeeringen zochten te maken en tegen de nieuw bekeerden; de tweede, die van Maximinus, was vooral gericht tegen de bisschoppen en de leeraren, ofschoon ook onder beide vervolgingen een groot aantal andere Christenen leden; maar die van Decius was tegen alle Christenen gericht; 't gold nu niet meer de uitbreiding tegen te gaan, maar eene geheele uitroeiing van het christendom. Het edict van Decius, dat niet tot ons is gekomen, schijnt voorgeschreven te hebben dat alle christenen binnen een bepaalden termijn zich voor de magistraatspersonen moesten vertoonen om hunne afzwering te doen; deden zij het niet dan moest de overheid hen opsporen. Een weigering had een rechtsgeding ten gevolge; de folteringen werd aangewend om tot afval te dwingen, en wanneer de foltering zonder uitwerking bleef, volgde verbanning of dood. De goederen van de verbannen en vluchtelingen vervielen aan de staatskas.

Het eerste slachtoffer der vervolging in Rome was de H. paus Fabianus. Decius was in October 249 Keizer geworden en reeds den 20sten Januari 250 stierf Fabianus den marteldood. De Keizer had dus de voldoening den pauselijken stoel onbezet te zien. De H. Cyprianus zegt dat Decius liever een mededinger naar den troon dan een bisschop te Rome zou gezien hebben. Hieruit blijkt dat de bisschop van Rome reeds toen voor het burgerlijk gezag een persoon van groot gewicht was. Daags na de terechtstelling werd het stoffelijk overschot van den gemartelden paus naar de Katakombe van Callistus overgebracht en in de zoogenaamde paus-crypte bijgezet, waar zijn graf door de Rossi gevonden is. Paul Allard geeft ons een heerlijke beschrijving van de geestelijkheid van Rome tijdens deze vervolging. „De Romeinse Kerk leed niet al te zeer door dit interim (onbezet zijn van den bisschoppelijken zetel), dat door de ijverzuchtige oplettendheid van Decius, die in elken opvolger van den H. Petrus een mededinger zag, noodzakelijk was geworden. Terwijl men er zich zorgvuldig van onthield om zich een der prerogatieven van den vacanten zetel toe te eigenen, leidde de geestelijkheid der stad met koelbloedigheid en opoffering de gewetens der geloovigen, die door de vervolging bedreigd werden. Deze geestelijkheid bestond uit zeven en veertig priesters en zeven diakens, die voornamelijk belast waren met het stoffelijk beheer, hetgeen in de derde eeuw zoo gewichtig was dat de eerste diaken gewoonlijk tot opvolger van den paus was aangewezen; de lagere geestelijken, die als tusschenpersonen tusschen de priesters en de geloovigen optraden, waren zeer talrijk: men telde zeven onderdiakens, twee en veertig acolyten, twee en vijftig be-zweerders, lezers en deurhoeders. Onophoudelijk in verkeer met de verschillende Kerken, zooals men ziet uit de briefwisseling die met den H. Cyprianus gevoerd werd, slaagde deze geestelijkheid, die eendrachtig, standvastig, overtuigd van zijn moed was, maar wel een weinig te zeer geneigd om dien van anderen te verdenken, er in om de groote menigte christenen te Rome voor te veelvuldige zwakheden te behouden.

Daar zij zich beschouwden als de hoofden, de onder-herders der verweesde kudde trachtten de priesters van Rome de wifelende leden der broederschap op de helling van de afzwering tegen te houden. Geen moeite was hun te groot, zij deinsden voor geen gevaar terug, daar zij, zooals zij zelve zeiden, de vrees Gods en de eeuwige straffen voor oogen hielden, en de vrees voor de menschen en de voorbijgaande pijnen minachtten. Door hunne vermaningen, hunne gebeden, de pogingen die zij, in zekeren zin, onder het vuur van den vijand waagden, smaakten zij meer dan eens de vreugde om christenen, die op het punt waren voor de verleidingen of het geweld te bezwijken, naar den schaapstal terug te voeren. Wij zijn er zelfs in geslaagd, zeiden zij, om geloovigen naar hun huis terug te doen keeren, die reeds naar de tempels opgingen om te offeren. Tot deze behoorde misschien ook die Eteusa, waarvan in een anderen brief sprake is. Deze vrouw had reeds geld gegeven om vrijgesteld te worden van de verplichting om te offeren, maar meenende dat deze eerste zwakheid niet voldoende was om haar voor elk gevaar te behoeden, was zij besloten om aan het edict te gehoorzamen. Zij ging dan over het Forum naar het Kapitoel om daar wierook te branden en de bevolen plengoffers te doen, toen zij eensklaps door wroeging overvallen en gelukkig een dier onversaagde priesters ontmoet hebbende, die rondom de tempels doolden ten einde de wifelende geloovigen tegen te houden, staan bleef alvorens de *Clivus Capitolinus* (de helling van het Kapitoel) te beklimmen. De genade had overwonnen en de arme vrouw, gelukkig en reeds half vergeven, keerde op hare stappen terug. Maar de goede herders hadden niet altijd het geluk den goddelijken Herder, die zoo veelvuldig in de Katakomben afgebeeld staat, te kunnen navolgen en het verdoolde schaap op hunne schouders terug te kunnen brengen; zij werden door menigen afval bedroefd. Zonder namen te noemen wezen zij op bescheiden wijze zeer bekende, rijke of edele personen aan die, uit vrees voor het verlies van hun goederen of hun leven, toegaven, of op anderen die, aangehouden zijnde, onder de handen der beulen hunne afzwering deden. Maar deze zwakke christenen werden daarom niet aan hun lot overgelaten: de priesters bleven met hen in betrekking, brachten hen op zachte wijze hun vergrijp onder de oogen en vermaanden hen tot boetvaardigheid. Terzelfder tijd konden zij, door de diakens bijgestaan, voortgaan met het liefdadig beheer van de gelden der Kerk, zonder eene enkele bijzonderheid over het hoofd te zien. Niettegenstaande de schaarsheid dezer middelen, die door de vervolging van een gedeelte hunner inkomsten beroofd waren, omdat het moeilijker was de geregelde bijeenkomsten te houden en derhalve de gewone persoonlijke stortingen of bijdragen te innen, bleven vijftien honderd weduwen, gebrekkigen en armen van allerlei aard, die op de registers van de christelijke gemeenschap waren ingeschreven, zoowel als de catechumenen, de zieken, de gevangenen en de ballingen uit de Kerkelijke kas hun gewone ondersteuning ontvangen.

Bovendien bleef de begrafenis der christenen, martelaren zoowel als overledenen, in de gemeenschappelijke begraafplaatsen verzekerd, daar Decius, die te zeer gehecht was aan de oude wetten van Rome, er niet aan dacht de hand te slaan aan het gebied der dooden, en zij dus in 't bezit der christenen bleven.

De geestelijkheid van Rome spoorde niet slechts door vermaningen tot standvastigheid aan, maar zij gaf er ook zelve het voorbeeld van. Twee priesters, Mozes en Maximus; twee diakens, Nicostrates en Rufinus; een jonge Afrikaner, Celerinus genaamd, boetten

in de gevangenis voor hun gehechtheid aan het geloof, en met hen leden ook veel lagere geestelijken en leeken, zooals Maris, Urbanus, Sidonius, Macharius, Saturnus, Calphurnius, Satorus, Bassianus, Uranius, Alexius, Quintianus, Collecta, Emerita, Maria, Sabina, Severina, Januaria, Dativa, Donata, Colonica „en al degenen wier namen ik niet vernoemd heb, omdat ik te vermoeid was,” zooals de brief van Lucianus aan Celerinus luidt en door den H. Cyprianus meegedeeld wordt. Men meent ook dat onder Decius de marteldood plaats had van de twee persische prinses Abdon en Senen, ofschoon de acten van hun lijden veel onnauwkeurigheden aanwijzen. Allard meent dat zij onder Philippus of Gordianus als gijzelaars naar Rome werden gevoerd, en daar leefden totdat zij onder Decius het leven lieten. Zeker is het dat zij in de Katakombe van Pontianus, op den weg naar Porto, begraven werden, waar men in onze dagen hun graf heeft teruggevonden. Toen op het einde van 250 de woede der vervolging in Rome eenigszins verminderde en Decius in het voorjaar van 251 naar Mesië vertrok om een inval der Gothen af te slaan, kon men overgaan tot de verkiezing van een nieuwen Paus. De keuze viel op den priester Cornelius, die waarschijnlijk tot eene patricische familie behoorde, maar wiens groote deugden hem vooral voor deze hooge waardigheid in aanmerking deden komen.

Ofschoon wij vooral in dit werk de toestanden in Rome op het oog hebben, heeft het evenwel zijn groot nut ook den blik buiten Rome te wenden, vooral naar Afrika, waar de vervolging een veel woester en gewelddadiger karakter had dan in Rome-zelve. Aan de hand van P. Allard, die zijn verhaal op de geschriften van den H. Cyprianus grondt, zullen wij een oogenblik ons in Carthago verplaatsen. „De afkondiging van het edict van Decius, zegt de H. Allard, had op de christelijke bevolking van Carthago, die door een langen vrede verweekelijkt was, het uitwerksel van een donderslag. In de vorige vervolgingen kon ieder zich nog met de hoop vleien aan de verplichting om het geloof te belijden te ontsnappen. In de tweede eeuw was een bijzondere aanklacht noodzakelijk om een christen voor de rechtbank te dagen; onder Septimus Severus, en vervolgens onder Maximinus werden de vervolgingen geleid door de publieke overheid, maar zij troffen over het algemeen slechts de christenen van aanzien, en de onbekende menigte, de nederigen, de kleine lieden werden slechts toevallig voor den rechter gebracht wanneer een buitengewone omstandigheid de aandacht op hen vestigde. Onder Decius was de vervolging in waarheid algemeen en omvatte alle christenen, ten einde ze als met één slag te vernietigen. In Afrika, en vooral in Carthago, kan men, dank zij de geschriften van den H. Cyprianus, zich er het best rekenschap van geven. Er was een termijn bepaald binnen welken iedereen verplicht was zijn geloof aan te geven. Na afloop van dezen termijn zouden al degenen die geen bewijs van heidendom hadden geleverd, als christenen beschouwd en aan vervolgingen blootgesteld worden. Het schijnt dat niemand kon ontsnappen; de geheele bevolking werd aan de proef onderworpen; het was een soort van algemeene volkstelling, waar de overheid de zielen telde en op een in dubbel gehouden register de gewetens inschreef. Het is waarschijnlijk dat de geheele bevolking werd opgeroepen om te offeren voor het welzijn van den keizer, om deel te nemen aan een of andere plechtige *supplicatio* (smeekbede, gebed). De plaats van bijeenkomst was het Kapitol. Carthago en verscheidene steden van Afrika hadden, evenals alle steden die den titel van Romeinsche Kolonie droegen, een tempel van dien naam, aan den dienst van Jupiter, Juno en Minerva gewijd en waarschijnlijk op eene hoogte van het Forum gelegen. Daar werd

elken dag, totdat de termijn van uitstel was afgeloopen, het offervuur ontstoken. De rijken brachten geiten of schapen of ossen aan; de armen voldeden zekerlijk door eenige wierookkorrels op het vuur te werpen. Allen, op het hoofd een sluier en een krans dragende, spraken een gebedformule uit, waarin de Christus vervloekt werd. In den namiddag namen allen, die aldus de goden aanbeden hadden, deel aan een ander soort van offer. Er waren groote tafels aangericht, hetzij in de groote zalen die voor de maaltijden waren bestemd en met de keukens tot den tempel behoorden, hetzij in de ruime zuilenhallen die zich op de esplanade er voor uitstrekten, of in de open ruimten van het Forum, op welke het vleesch der offerdieren was geplaatst; de beker der plengoffers ging van hand tot hand. Na deze heidensche communie was de heiligschennis volbracht; men had van het vleesch gegeten dat aan de duivelen was gewijd, misschien wel de gebruiken van het H. Avondmaal nagebootst; men was geen christen meer.

Het aantal afvalligen was buitengewoon groot. Nooit had de Kerk zooveel zwakheden te betreuren gehad. In de vorige vervolgingen had meer dan één christen zijn geloof verzaakt voor de rechtbank, in tegenwoordigheid van den dreigenden magistraatspersoon, bij het zien van de martelwerktuigen of zelfs wanneer het lichaam reeds door de folteringen was gebroken.

Die zwakheid was misdadig, maar zij was ten minste voorafgegaan door een daad van tegenstand; maar nu was dat zoo niet. Vóór het proces begonnen was, op een enkele uitnoodiging van de overheid, verdrongen de christenen zich in menigte voor de altaren der valsche goden. De vrees, de lafhartige vrees had zich van de zielen meester gemaakt. De heidensche overheidspersonen staan verstomd over zulk eene schielijke gehoorzaamheid. Men heeft hen christenen, die al te dringend waren om af te zweren, tot den volgende dag zien uitstellen. Zij schijnen van walg vervuld te zijn voor die lange optochten die over het Forum gaan, de trappen van het Kapitol beklimmen met bloemen, offerdieren en wierook; rijke burgers, gevolgd door slaven, vrijgelatenen en onderhoorigen; ouders, die hunne kleine kinderen meebrengen; mannen, met geweld hun vrouwen, die niet offeren willen, medesleepende; allen elkander aansporende, en dringende alsof de lafheid minder groot was als zij gedeeld werd, de afval minder schandelijk als hij meer medeplichtigen had. Men aanschouwde er jammerlijke tooneelen. Hier is een geheele familie verdeeld; de zoon, de broeder worden in de gevangenis geworpen, de moeder en de zuster gaan offeren; daar wordt een vrouw tegen wil en dank naar den tempel gesleept; haar man en hare verwanten houden hare handen vast en laten haar zoo wierook op het altaar strooien, terwijl zij zich verzet en uitroept: „Ik doe het niet, maar gij hebt het gedaan.”

Een jeugdig christen echtpaar had de vlucht genomen, een klein meisje thuis achter latende; de min brengt het naar den tempel, en daar het noch geen vleesch kan eten, doet men het een stuk brood, dat in den aan de afgoden gewijden wijn was gedoopt, doorslikken. Maar het treurigste van al was, dat men ook leden der geestelijkheid onder de afvalligen zag. Te Carthago waren veel geestelijken onder de gevallenen. Te Saturnum, een andere stad uit de provincie, geleidde de bisschop Repostus zelve een gedeelte volk naar den tempel. De bisschop van Assur, Fortunatus, en twee andere Afrikaansche prelaten, Jovinus en Maximus, wier zetels onbekend zijn, hadden ook de zwakheid te offeren.

Maar meer dan eens werden de afvalligen verbijsterd en de geloovigen vermaand

door schitterende teekenen van den goddelijken toorn. De een werd, na het uitspreken van het goddeloos gebed, door stomheid geslagen. Een vrouw, die Christus had verzaakt, werd in het hart door vreeselijke pijnen overvallen en in haar razernij beet zij in de tong, die het onheilig vleesch aangeraakt en haar God vervloekt had; zij stierf weldra onder een afgrijselijk lijden. Velen, door wroeging vervolgd, vervielen tot wanhoop, werden bezeten of krankzinnig. Eenigen, die meenden aan de oplettendheid van hunne mede-geloofsgenooten ontsnapt te hebben, trachtten zelfs na hunne afzwering zich nog onder hen te begeven en waagden het aan de Sacramenten deel te nemen. Een onzichtbare hand trof hen. Een jong meisje, dat geofferd had, viel dood neder nadat zij de H. Eucharistie ontvangen had; een andere afvallige zag vuur uit het kistje opstijgen, waarin zij het H. Sacrament bewaarde. Een afvallige ontvangt, als naar gewoonte, het Eucharistisch Brood in zijn handen, maar vindt er niet meer in dan een handjevol asch. Zelfs het kleine kind, wier lippen door een min bezoedeld waren met aan de afgoden gewijden wijn, kan niet meer van den gewijden kelk drinken en werpt, onder brakingen, den genuttigden eucharistischen wijn uit. Deze voorbeelden, die ons megedeeld zijn door den tijdgenoot die het best was ingelicht, door den bisschop van Carthago zelf, moesten de christenen wel met schrik vervullen en deden, na eenigen tijd, wellicht de afzweringen ophouden; maar het getal afvalligen was reeds zeer groot; veel christelijke families bleven ten prooi aan wroegingen, schande, en de toekomstige kiem van veel verdeeldheden was gelegd.

Maar tegenover deze afvalligen stond ook een geheel leger van moedige en onverschrokken belijders, Paulus, Fortunio, Bassus, Mappolicus werden dagen achtereenvolgend aan de gruwelijkste foltering onderworpen en stierven te midden der martelingen. Op zekeren dag wierp het volk zich op een schaar geloovigen en beval hen den Christus te verlooehen. Aangemoedigd door een hunner, Numidicus, weerstaan zij kloekmoedig; de woedende volksmenigte werpt zich zelve als rechter en beul op; een gedeelte der christenen wordt levend verbrand, een ander gedeelte gesteenigd; door de steenen gewond en met brandende kleeren gaat Numidicus voort tot standvastigheid aan te moedigen, terwijl hij zijne vrouw naast zich levend ziet verbranden. Met de anderen voor dood achtergelaten, wordt hij den volgenden morgen door zijne dochter onder de steenen en lijken gevonden; hij ademde nog en werd bijgebracht. Eenigen tijd later kondigde de H. Cyprianus, door een jubelend schrijven aan de geestelijkheid en het volk, de verheffing van dezen held tot de priesterlijke waardigheid aan.

In Egypte, Klein-Azië, Cappadocië woedde de vervolging niet minder dan in Rome en Carthago, overal naast betreuenswaardige daden van lafhartigheid en afval schitterende voorbeelden van standvastigheid en heldemoed aanbiedende en het Christendom, dat Decius met den ondergang bedreigd had, zou weldra den ondergang van den vervolger aanschouwen. De Kerk bleef bestaan, gelouterd door de beproeving, door haar bloed versterkt en gereed voor die afwisselingen van krijg en vrede die haar lot zullen zijn tot het einde der eeuw. Decius kwam met een groot gedeelte van zijn leger in de moerassen van Thracië om, nadat hij eerst zijn zoon onder zijne oogen had zien sneuvelen; de Kerk, hoe fel ook besprongen, ging met reuzenschreden haar eind-zegepraal tegemoet.

De korte regeering van Gallus, die Decius opvolgde, was eveneens door eene vervolging gekenmerkt, die zich evenwel slechts tot enkele gewesten bepaalde en de regeering van Valerianus gaf aan de Kerk den vrede terug. Evenwel niet voor langen tijd, want tusschen 255 en 256 brak de vervolging opnieuw uit.

Het is een zonderling maar niet weg te cijferen feit, dat de vervolgingen tegen de Christenen onder de Romeinsche keizers veel meer een staatkundige dan wel een godsdienstige beweegreden hadden, wat trouwens bij de bekende groote godsdienstige verdraagzaamheid der Romeinen, die tempels voor de goden van alle natiën binnen hun stad toelieten, niet te verwonderen was. Maar die staatkunde was geheel en al van opportunistischen aard en nam bij elken keizer een anderen vorm aan. Allengs had het denkbeeld ingang gevonden dat de Christenen over groote schatten te beschikken hadden en dat zij die tot een staatkundig doeleinde wilden aanwenden. Aanleiding of meerder voedsel tot deze meening had het volgende gegeven. Een Grieksche familie, bestaande uit de ouders Hadrias en Paulina en de kinderen Neo en Maria, was naar Rome gekomen en bekeerd door een harer bloedverwanten, Hyppolitus, die in een zandgroeve aan den Appischen weg verbleef om haar in een begraafplaats te veranderen. Na door den priester Eusebius en den diaken Marcellus in de christelijke leer onderwezen te zijn, werden de bekeerlingen door Paus Stephanus gedoopt. Zij beschikten over groote rijkdommen en in hun ijver verdeelden zij die onder de armen. Maximus, die tusschen 255 en 256 prefect van Rome was, werd gewaarschuwd; de edelmoedigheid der nieuwe Christenen kwam hem verdacht voor en hij berichtte Valerianus van de aankomst van rijke vreemdelingen die het geld onder het volk strooiden en het van den dienst der goden afbrachten. Hyppolitus, Hadrias, Paulina, Neo, Maria, Eusebius en Marcellus werden herhaalde malen voor den Keizer of een van diens raadslieden gebracht. Valerianus sprak tot Hadrias: „Zeg ons toch eens van waar die groote rijkdommen, die onmetelijke schatten komen, waarvan gij u bedient om het volk te verleiden? — „Mijn fortuin is de vrucht van de spaarzaamheid en den arbeid mijner ouders”, was het antwoord. Maar in den geest van den Keizer moest zij een anderen, meer geheimzinnigen oorsprong hebben en voortkomen uit een of ander geheim genootschap, dat over onmetelijke schatten beschikte en een staatkundig doel nastreefde. Hadrias en Hyppolitus werden, na de anderen, ter dood gebracht, toen men alle hoop had opgegeven zich meester te kunnen maken van de fabelachtige schatten, die de verbeelding der vervolgers hun toeschreef. De martelaren werden op een mijl afstands van Rome begraven, in de onderaardsche gangen langs den Appischen weg, waar Hyppolitus zijn verblijf hield.

Men had den oud geworden Valerianus allengs achterdochtig weten te maken. Gewoon overal samenzweringen te zien; verontrust door de numerieke uitbreiding en de stoffelijke welvaart van de Kerk; doordrongen van den oud-romeinschen geest, wisten zijne raadslieden hem te overreden dat een langere verdraagzaamheid een gevaar voor het rijk zou zijn, daar zij gelegenheid zou geven tot het vormen van een talrijke, machtige en natuurlijk vijandige partij. Bij deze quasi-staatkundige redën kwam er nog een van bijgeloovigen aard. Een der voornaamste raadgevers van Valerianus was Maerianus, een verwoed vijand der christenen en geheel overgeleverd aan de Egyptische tooverkunsten. Door bezweringen, verschijningen van geesten en alle toovermiddelen waarin de Egyptenaren volleerde meesters waren, werd de Keizer omstrikt; jonge kinderen, waarvan het bloed moest dienen om de bezweringen te doen, werden geslacht, en wanneer de verwachte wonderen niet plaats hadden werd de schuld er van op de christenen geworpen, omdat deze de goden beletten zich te openbaren. Van alle kanten aangespoord gaf Valerianus toe en weldra werd een vervolgingsdiedt uitgevaardigd tegen hen, die hij tot dusverre als zijn beste vrienden had beschouwd.

De bewoordingen van het edict zijn niet tot ons gekomen, maar het schijnt alleen een offer aan de goden, geen formeele afzwering geëischt te hebben; wat evenwel van groot gewicht er in was en het staatkundig doel van de vervolging te kennen geeft is, dat het zich ook uitstreckte over de vergaderplaatsen der christenen; het werd den christenen verboden om in de Katakomben te treden en bijeenkomsten te houden; de begraafplaatsen worden met beslag belegd. 't Is de eerste maal dat een vervolger de hand aan de begraafplaatsen slaat die, volgens de Romeinsche wetten, de wettelijke zetel waren van het begrafeniscollege, waarvan de meeste Kerken de rechtspersoonlijkheid hadden verkregen.

In de eerste periode van deze vervolging valt de marteldood voor van den H. Tarcisius. Teneinde de Katakombe van den H. Callistus voor een inval van de heidenen te behoeden, was men reeds tijdens Septimus Severus begonnen met er geheime ingangen aan te brengen en deze arbeid werd nu hervat en voortgezet. De treden van verscheidene trappen werden vernietigd en de toegang naar sommige gallerijen werd door muren afgesloten, zoodat het voor oningewijden bijna onmogelijk was den weg naar de voornaamste heiligdommen te vinden. De acolyt Tarcisius, die waarschijnlijk behoorde tot de lagere geestelijkheid aan de Katakombe van St. Callistus verbonden, doorliep Rome en het gebied van den Appischen weg, als rondbrenger van de Heilige Species. Op een zijner gangen werd hij overvallen door een troep soldaten, waarschijnlijk belast met de bewaking van den ingang der Katakombe. Hij weigerde het geheim te verraden van den kostbaren schat die hem was toevertrouwd „en aan de razende honden de ledematen van zijn God over te leveren,” zoodat hij op de plaats zelve gedood werd. De in de nabijheid verzamelde christenen namen zijn lichaam op en de martelaar van het H. Sacrament werd in de nabijheid van de pauselijke crypte bijgezet. In de tweede periode van deze vervolging valt de roemrijke marteldood voor van paus Sixtus II en die niet minder roemrijke van den H. Laurentius. Men zocht overal naar den bisschop van Rome. Sixtus II had niet opgehouden bijeenkomsten te leiden en de heilige geheimen te vieren; maar daar men niet bijeen kon komen in de Katakombe van Callistus, die bij de Romeinsche overheid officieel bekend was als coöperatief eigendom der Kerk en door de politie bewaakt werd, zoo vergaderde men op de andere zijde van den Appischen weg, en daar werd in een der Kapellen van de Katakombe van Pretextatus op den 6^{den} Augustus van het jaar 258 door den Paus het H. offer opgedragen. Deze Katakombe was zekerlijk toen nog privaat eigendom en dus onschendbaar, maar wanneer het de christenen gold ging willekeur boven wet. Op het oogenblik dat de soldaten er binnen drongen, zat Sixtus op zijn zetel en richtte hij het woord tot de geloovigen. Hij werd met zijn geestelijkheid weggevoerd. De aanwezige geloovigen verzochten met hem te mogen sterven, maar de soldaten, tevreden met hun belangrijke vangst, ofwel vreezende door een te groot aantal gevangenen in ongelegenheid te geraken, sloegen geen acht op de eenvoudige geloovigen. Voor een der prefecten gebracht die, zooals de H. Cyprianus verhaalt, voortdurend zetelden, werd Sixtus veroordeeld om op dezelfde plaats onthoofd te worden, waar hij bij de viering der H. Geheimen gevangen was genomen.

Terwijl men hem daarheen terugvoert, snelt de eerste diaken, Laurentius, die bij de gevangenneming niet tegenwoordig was, toe, om den Paus zijn laatsten groet te brengen. Volgens de overlevering had toen tusschen hen de volgende treffende samenspraak plaats.”

„Vader, waar gaat gij heen zonder uw zoon? Priester waar gaat gij heen zonder uw diaken?” vroeg Laurentius op den toon van een zacht verwijt. „Mijn zoon,” antwoordde de opperpriester, „ik verlaat u niet. U wacht een grooter strijd. Houd op met weenen; binnen drie dagen zult gij mij volgen.” Men is aan de Katakombe genaderd en daalt in de crypte neder waar Sixtus het woord des levens verkondigd had. Hij neemt voor de laatste maal plaats op zijn zetel en biedt zijn hoofd aan het zwaard van den beul aan. Vier diakens, Januarius, Magnus, Vincentius en Stefanus worden na hem ter dood gebracht; twee andere, Felicissimus en Agapitus, stierven denzelfden dag op eene andere plaats. Toen de Christenen weer in 't gebruik hunner begraafplaatsen waren gekomen, werd het lichaam in de paus-crypte in de katakombe van Callistus overgebracht; in zijne nabijheid werden zijne vier gezellen in den marteldood begraven en achter in de crypte, achter het altaar, werd zijn bebloede zetel geplaatst. De beide andere diakens, Felicissimus en Agapitus, vonden een rustplaats in de Katakombe van Pretextatus.

Weinig martelaren der eerste Kerk zijn meer algemeen bekend dan de H. Laurentius. Deze populariteit, als wij ons zoo mogen uitdrukken, dankt hij zoowel aan den gruwelijken dood dien hij leed, als aan de bijzondere omstandigheden die denzelfden voorafgingen of vergezelden. Ofschoon de acten van zijn marteldood reeds zeer vroeg zijn verloren gegaan, mag men toch het verhaal, wat daaromtrent wordt gedaan, als geloofwaardig en in alle opzichten juist beschouwen. Wij zullen het hier beknopt mededeelen. Kort na den dood van Paus Sixtus liet Cornelius Secularis, prefect van Rome, Laurentius voor zich komen en beval hem den aan zijn hoede toevertrouwden Kerkschat uit te leveren. De diaken verzocht uitstel ten einde hem bijeen te brengen en te inventariseeren. Den volgenden dag kwam hij terug, gevolgd door de armen die door de aalmoezen der Christenen onderhouden werden. Ten hoogste verbolgen over het antwoord en de handelwijze, en teleurgesteld in zijn verwachting van de vermeende schatten, veroordeelde hij Laurentius om levend verbrand te worden. Door den martelaar die langzame foltering te doen ondergaan, hoopte de prefect waarschijnlijk hem voor zijn dood nog het geheim der schatten te ontlokken. De overlevering zegt dat Laurentius den moed had tot den rechter te zeggen: „Deze zijde is genoeg gebraden, laat mij omkeeren”; en op het punt van den geest te geven: „Proef er nu van.” — Het lichaam werd in de katacombe van Cyriacus, op den Tubertijschen weg, bijgezet.

Deze vordering van den prefect tot uitlevering van de schatten der Kerk is geheel en al in overeenstemming met hetgeen wij te voren hebben gezegd over de staatkundige beteekenis van de vervolging van Valerianus. Over het algemeen maakt men zich een geheel verkeerde voorstelling van het Christendom en deszelfs verhouding tot den Staat in de 3de eeuw na Christus. De Christenen hadden, teneinde hunne begraafplaatsen en al wat daarmede in verband stond tegen verbeurdverklaringen enz. te vrijwaren en tevens om op wettige wijze gelden te mogen ontvangen, zich onder de bestaande Romeinsche wetten betreffende de Vereenigingen geplaatst en wel door zich te constitueeren tot een begrafenis-vereeniging, die rechtspersoonlijkheid verwierf. Door dezen maatregel hadden zij zich wel onder de bescherming der wet gesteld, maar waren zij tevens verplicht om, krachtens de wet, aan de overheid, de prefectuur, de samenstelling en het bestuur hunner vereeniging bekend te maken. De Romeinsche prefectuur wist derhalve dat de eerste diaken belast was met het beheer, dat hij de boeken

en de kas der vereeniging hield; zij wist ook dat die kas gevoed werd door maandelijksche bijdragen en vrijwillige giften en meende waarschijnlijk dat die kas zeer goed gevuld was, niet wetende dat die gelden voortdurend werden besteed voor het onderhoud der priesters, de onkosten van den goddelijken dienst, het onderhoud der begraafplaatsen of katakomben, tot loskoop van de gevangenen, onderstand voor weduwen, weezen, gebrekkigen, zieken, ballingen. De Kerk, zegt de H. Cyprianus, deed geen besparingen. De heidenen waren van een ander gevoelen en meenden dat de duistere gangen der Katakomben onmetelijke schatten verborgen. Vandaar die aan Laurentius gestelde eisch tot uitlevering der schatten, op welke vordering de eerste diaken antwoordde door onder de oogen van den prefect de lieden te brengen ten behoeve van wie die schatten waren besteed; en dat getal was niet gering, want niet minder dan vijftienhonderd weduwen, armen, gebrekkigen enz. werden in die dagen door de Kerk van Rome ondersteund.

Een ander beroemd martelaar van die dagen is de H. Hyppolitus. Deze was een man van groote geleerdheid, maar hij had zich vroeger laten verleiden tot de scheuring van Novatianus, ontstaan tengevolge van de verheffing van Cornelius tot den pauselijken zetel, ofschoon hij reeds onder Maximinus Christus beleden en de ballingschap van Paus Pontianus op Sardinië gedeeld had. Nu werd hij als christen en priester aangehouden en toen hij naar de gerechtsplaats werd gevoerd erkende hij zijn dwaling en smeekte hij allen, die in hem hadden vertrouwd, tot de eenheid der Kerk terug te keeren. Men zegt dat de rechter hem veroordeelde om op dezelfde wijze te sterven als Hyppolitus, waarvan de fabelleer verhaalt, n.l. dat hij aan den staart van wilde paarden zou gebonden zijn, die hem in woeste vaart langs de wegen sleurden en zoo een afgrijselijken dood deden sterven.

Dat de rechters meermalen zulke willekeurige doodstraffen toepasten, blijkt uit honderden voorbeelden. De wet schreef voor dat personen van hoogen of deftigen stand door het zwaard moesten sterven, maar dat de geringe lieden aan den brandstapel, de wilde dieren of daarmede gelijkstaande straffen konden overgeleverd worden, en dat „gelijkstaande” werd in den meest ruimen zin toegepast. Evenwel zien wij dat ook zeer voorname christenen door het vuur, de wilde beesten of een „daarmee gelijkstaande straf” werden ter dood gebracht. Deze schijnbare tegenspraak vindt evenwel hare natuurlijke verklaring in de omstandigheid dat hooggeplaatste personen, ambtenaren, officieren, senatoren enz. eerst gedegradeerd, van hun waardigheid en aanzien vervallen werden verklaard en teruggebracht tot den stand van „gering volk,” en dus ook de doodstraf der geringe lieden konden ondergaan.

Een maand later werden de beide broeders Protus en Hyacinthus levend verbrand; hunne half verkoolde beenderen werden eerbiedig verzameld en in de Katakombe van den H. Hermes bijgezet. De H. Eugenia en de heilige zusters Rufina en Seconda, stierven eveneens in Rome den mardeldood.

In Afrika barstte de vervolging terzelfder tijd als te Rome uit, want reeds den 24 Augustus 258 werd te Uttica een groot aantal christenen voor den rechter gebracht, aan welke men den naam van *Massa Candida* (de witte menigte of schaar) gegeven heeft en wel, naar de overlevering zegt, tengevolge van de wijze waarop zij het leven lieten. Men verhaalt namelijk dat te midden van een veld een groote kuil was gegraven, die men tot boven toe met ongebluschte kalk had gevuld; naast de kuil had men een altaar geplaatst, aan de christenen de keuze latende om aan de afgoden te offeren

of in de kuil geworpen te worden. Driehonderd personen werpen zich zelfden in de kuil, den afgrijselijken dood verkiezende boven een verzaking van hun geloof. Dat de christenen door ongebluschte kalk werden ter dood gebracht was niet ongewoon; onder Decius had men die martelingen op christenen van Alexandrie toegepast, maar van den bovengenoemden dood van driehonderd personen in een zelfde kuil bestaan geen vaste bescheiden en daarom meenen enkele schrijvers dan ook dat de naam van *Massa Candida* gegeven was aan eene groote menigte moedige martelaren wegens hun schitterende overwinning in den strijd, en dat de legende van de kuil met ongebluschte kalk alleen in zooverre waarheid bevat dat de prefect, na de ter dood brenging van zulk een menigte slachtoffers in eens, beval hunne lichamen in de ongebluschte kalk te werpen, hetzij om ze aan de vereering der geloovigen te onttrekken, hetzij om de groote ontroering, die door de begrafenis van zooveel lijken kon ontstaan, tegen te houden. Evenwel bewijst het ontbreken van bescheiden niet dat het feit op zichzelf onmogelijk is; de vervolgers deinsden voor geen terechtstellingen terug, hoe vreemdsoortig zij ook waren, en het theatrale, als wij ons zoo mogen uitdrukken, mishaagde hun daarbij evenmin.

Te Carthago bezegelde de H. Cyprianus, bisschop dier stad, een heilig en vruchtbaar leven met den marteldood. Het proces-verbaal van zijn verhoor is bewaard gebleven, wij laten het, als voorbeeld van dergelijke rechtsgedingen, hier volgen:

»De proconsul Galerius Maximus zegt tot Cyprianus, bisschop: zijt gij Thrascius Cyprianus? — Cyprianus, bisschop, antwoordde: Die ben ik. — De proconsul Galerius Maximus zegt: Gij hebt U tot bisschop van die goddelooze menschen gemaakt. — Cyprianus, bisschop, antwoordde: Ja. — De proconsul Galerius Maximus zeide: De zeer heilige keizers hebben bevolen dat gij zult offeren. — Cyprianus, bisschop, antwoordde: Ik doe het niet. — Galerius Maximus zeide: Denk er over na. — Cyprianus, bisschop, zeide: Doe wat u bevolen is. In zulk een rechtvaardige zaak komt geen overwegen te pas. — Galerius Maximus, na zijn raad gehoord te hebben, sprak met leedwezen dit vonnis uit: Gij hebt langen tijd in goddeloosheid geleefd, gij hebt veel medeplichtigen in uwe schuldige samenzwering om u verzameld, gij hebt u tot vijand van de goden van Rome en van deszelfs heilige wetten gemaakt, onze vrome en zeer heilige keizers Valerius en Gallienus, Augusti, en Valerius, zeer edele Cesar, hebben u niet tot de beoefening van hun eeredienst kunnen terugbrengen. Daarom zult gij, aanstoker tot groote misdaden, banierdrager van uwe secte, tot voorbeeld dienen van hen, die gij deelgenooten van uwe boosheid hebt gemaakt. Uw bloed zal een bezegeling der wetten zijn. — Dit gezegd hebbende las hij van een schrijftafeltje het vonnis voor: Wij bevelen dat Thrascius Cyprianus door het zwaard worde ter dood gebracht. — Cyprianus, bisschop, zeide: „God zij geloofd!”

Uit de christenen rees een luide kreet op; „Ook wij willen met hem onthoofd worden.” Een talrijke en woelige menigte volgde de soldaten tot aan de vlakte van Sexti, waar de volvoering van het vonnis zou plaats hebben. Velen klommen op de boomen om beter te kunnen zien. Cyprianus knielde neder, deed zijn mantel af en bad met het gelaat op den grond; daarna ontdeed hij zich van zijn dalmatiek. Gekleed in een linnen hemd, wachtte hij den beul af. Toen deze kwam, beval de tot het eind toe edelmoedige bisschop dat hem vijftientig goudstukken zouden worden gegeven. De geloovigen spreidden rondom den martelaar lakens en doeken uit om het bloed op te vangen, Cyprianus bond zelf zijn oogen toe, een priester en een onder-diaken, beiden

Julianus geheeten, bonden hem de handen, waarna hij den doodelijken slag ontving. Zijn lichaam werd een weinig verder gebracht ten einde het aan de nieuwsgierigheid der heidenen te onttrekken. Des avonds kwamen de christenen processiesgewijs, met brandende fakkels en onder het zingen van lofzangen het weghalen, en daar het niet naar de algemeene begraafplaats kon gebracht worden, werd het op de bijzondere begraafplaats van een geloovige, de procurator Macrobius Candidianus, bijgezet.

Na den bisschop werden een groot aantal priesters en leeken ter dood gebracht. Lucius, Montanus, Flavianus, Julianus, Victorius, Remes, de bisschop Successus en eene groote menigte wier namen niet vermeld zijn, legden getuigenis van Christus af en bezegelden hun geloof met hun bloed. Ook in Azië en de andere deelen van het rijk waren de slachtoffers der vervolging zeer talrijk.

Wij hebben elders (blz. 29) het ongelukkig lot van Valerianus medegedeeld, en men zegt dat zijn zoon Gallienus daarin, met de christenen, een straf voor den vervolger ziende, alle gewelddadige maatregelen tegen de christenen herriep, zoödat zijn regeering een tijdperk van rust voor hen was, met uitzondering van het Oosten, waar Macrianus zijn haat tegen hen nog eenigen tijd botvierde. De regeering van Gallienus duurde evenwel niet lang. Zijn opvolger, Claudius de Goth, vaardigde evenmin edicten tegen hen uit, ofschoon in Rome en in de omstreken nog verscheidene christenen ter dood werden gebracht. De Acten van den H. Maris gewagen van tweehonderd zestig martelaren die den 1sten Maart (269) langs den salarischen weg zouden bijgezet zijn. Te Catania leed de H. Corvinus, te Ferentum Eutyehius, te Rome den 17 September de priester Justinus. Verder worden nog genoemd de H.H. Tryphonia en Cyrilla, naar men zegt echtgenoot en dochter van den jongeren Decius; de H.H. Martana en Valeria; de H. Maris met vrouw en twee kinderen. De vervolging onder Claudius was noch algemeen noch van langen duur; zij zou met meer geweld uitbreken onder zijn opvolger. Deze, Aurelianus, was een bekwaam krijgsman, streng voor zich-zelfen, maar ook streng voor anderen, evenwel niet wreed of bloeddorstig en vol edele gevoelens. Ongelukkigerwijze was hij geheel en al aan het heidendom overgegeven en zelfs, wat bijna een zeldzaamheid was geworden, een overtuigd, een ijverig vereerder der goden en vooral van Mithra, de zon, waarvan zijne moeder priesteres was geweest. Trots deze opvoeding en deze groote vereering voor het heidendom, had Aurelianus zich bij den aanvang zijner regeering zeer welgezind tegenover de christenen betoond en zelfs in een geschil, dat voor hem was gebracht, ten gunste van den bisschop van Rome beslist. De zaak was deze. Paulus van Samosate, de eerste minister van Senobia, koningin van Palmyra, had zeer kettersche leerstellingen verkondigd en was door een concilie om zijne leer veroordeeld en van zijn bisschoppelijken zetel vervallen verklaard. Niet-tegenstaande deze veroordeeling bleef hij toch wederrechtelijk de bisschoppelijke woning en de kerk bezetten. Toen Aurelianus Zenobia had overwonnen bracht de in de plaats van Paulus benoemde Demetrianus, met de rechtzinnige geestelijkheid en het volk de zaak voor den keizer en vroegen van hem teruggave aan de wettige bezitters van de wederrechtelijk door Paulus behouden gebouwen. Aurelianus sprak dit vonnis uit: „Het goed, waarover het geding loopt, moet toebehooren aan hen die in gemeenschap zijn met de bisschoppen van Italië en den bisschop van Rome.” Dit vonnis is van groot belang, daar het opnieuw het bewijs levert dat de overheid van Rome volkomen op de hoogte was van de inrichting der Kerk in de 3de eeuw en de gemeenschap met den bisschop van Rome erkende als een onmisbare voorwaarde om rechten te kunnen

doen gelden op het gemeenschappelijk goed der Kerk. Een opstand, die te Rome was uitgebarsten en door zware straffen en doodvonnissen onderdrukt werd, schijnt den keizer verbitterd te hebben, en misschien kwam ook allengs bij hem het denkbeeld tot meerdere rijpheid dat het rijk geen hechtheid kon hebben zonder eenheid van godsdienst, en beschouwde hij degenen, die niet zijn godsdienstige gevoelens deelden, als vijanden van het rijk. Hoe het zij, de vervolging barstte opnieuw uit en schijnt hare eerste offers in Gallië geeischt te hebben, waarheen de keizer getrokken was om de oproerige gistingen aldaar te onderdrukken. Men plaats althans onder zijn regeering en tijdens zijn verblijf in Gallië den marteldood van de H.H. Priscus en Cothus bij Auxerre, van den bisschop Reverianus, den priester Paulus en zijn gezellen te Autun, van de H. Julia en hare gezellinnen te Troyes, van de H. Sabina, den H. Venerandus, den H. Savinianus en de H. Colomba te Sens. De vervolging was evenwel niet algemeen; Aurelianus werd vermoord eer hij haar een meer uitgebreid karakter had kunnen geven; evenwel stierven nog verscheidene christenen in Italië den marteldood; onder dezen noemt men ook Mustala, te Clusium, die men voor een bloedverwante van Claudius den Goth, Aurelianus' voorganger, houdt.

Na den dood van Aurelianus kwam voor de Kerk een tijd van vrede aan, die veertig jaren duurde. Dat wil evenwel niet zeggen dat er gedurende dien tijd geen martelaren waren; de prefecten de pro-consuls, de magistraatspersonen die den Christenen vijandig waren, vonden in de vroegere edicten een ruim arsenaal voor plaatselijke vervolgingen, zoodat men eigenlijk kan zeggen dat gedurende de 2de en de 3de eeuw der Kerk de vervolgingen nooit geheel ophielden; weldra zouden zij opnieuw en op eene vreeselijke wijze uitbarsten onder de regeering van Diocletiaan.

De nieuwe keizer trad, als zoovele zijner voorgangers, in de eerste jaren zijner regeering niet als vervolger tegen de Christenen op; zelfs scheen hij hen te begunstigen, want er werden Christenen tot stadhouders der provincies aangesteld en aan zijn hof bekleedden zij zelfs hooge ambten en betrekkingen. Om het rijk, dat van alle kanten door de opdringende barbaren bedreigd werd, meerderen steun te geven, had Diocletiaan, zooals wij reeds elders gezegd hebben, Maximianus Iherkulus tot mederegent aangenomen en bovendien nog twee Cesars, Galerius Maximianus en Constantius Chlorus, aangesteld. Terwijl Diocletiaan het Oosten voor zich behield, werd Maximianus over het Westen gesteld, Galerius voor Illyrie en Constantius voor Spanje, Gallie en Brittanje. Maximianus werd door zijne moeder Romula, die de Christenen vinnig haatte, tegen hen opgezet en wist eindelijk ook Diocletiaan te overtuigen dat eene uitroeiing der Christenen voor de eenheid van het rijk noodzakelijk was. Stadhouders, orakels, waarzeggers en al wat den nieuwen godsdienst haatte, voegde zich bij Maximianus, zoodat Diocletiaan voor dezen aandrang ten slotte bezweek. Den 24 Februari 303 verscheen te Nikomedia, waar Diocletiaan zijn hof had, het eerste edict van vervolging, waarin bevolen werd dat alle Christenkerken met den grond gelijk moesten gemaakt de heilige boeken verbrand en zij, die in hun geloof volharden, van hunne waardigheden ontzet en als eerloos beschouwd worden; privaatspersonen moesten van hunne vrijheid, slaven van de mogelijkheid om zich vrij te koopen beroofd worden.

De prachtige kerk van Nikomedia werd verwoest en een Christen, die het edict had afgescheurd, ter dood gebracht. Een brand in het keizerlijk paleis en opstanden in Syrië en Armenië werden den Christenen ten laste gelegd en vele werden, als verdacht van samenzwering, op de pijnbank gelegd. Een tweede edict, dat spoedig op

het eerste volgde, beval alle hoofden der kerken gevangen te nemen en tot offeren te dwingen; een derde beval hen die geofferd hadden in vrijheid te stellen, die weigerden door alle mogelijke martelingen er toe te dwingen. Het personeel van het keizerlijke hof ontving bevel den goden te offeren; Prisca en Valeria, gemalinnen der beide Augusti, werden er toe gedwongen, maar stierven later op ellendige wijze in ballingschap. Dorotheus en Gregorius, twee ambtenaren van het hof, werden gewurgd omdat zij weigerden te offeren, Anthurius, bisschop van Nicomedia, werd onthoofd. De Christenen weigerden zelfs de heilige boeken uit te leveren, wat voor velen den dood ten gevolge had; zoo onder andere voor bisschop Felix van Venusia.

Daar deze eerste edicten nog niet het gewenschte gevolg hadden, verscheen in 304 een vierde, dat den Christenen slechts de keuze tusschen afval of den dood overliet. Met waarlijk duivelachtige scherpzinnigheid dacht men nieuwe folteringen uit om tot afval te dwingen. Van sommigen christenen verpletterde men de beenen, anderen werden aan de voeten boven een klein vuur opgehangen opdat zij door den rook zouden stikken; nog anderen hakte men een voor een de ledematen af. In het Westen, waar Maximianus regeerde, ging men niet minder gruwzaam te werk; te Rome werd de H. Agnes, te Syracuse de H. Lucia gemarteld; de H. Sebastianus werd met pijlen doorboord, de H. Anastasia en de „Vier gekroonden” leden voor hun geloof in den Gekruiste; in Augsburg stierf de boetvaardige Afra den vuurdood. Wie zich eenigszins een denkbeeld wil vormen van de helsehe vindingrijkheid der vervolgers om de christenen te martelen, bezoeke de kerk van den H. Stefanus *della Rotonda*, te Rome, waar men op de wanden de folteringen heeft afgemaald.

Maar deze zwaarste en laatste vervolging zou ook voorbijgaan, nadat zij het talloos heer der martelaren met duizenden nieuwe geloofshelden had vermeerderd. De bezeeidelde wereld was door het bloed der martelaren gezuiverd; weldra zou Constantijn het zoo zwaar en lang vervolgde Kruis als het onderpand der overwinning boven zijn veldteekens plaatsen. Zijn zegepraal op Maxentius (zie blz. 30) was ook de zegepraal van het christendom op het heidendom. Nog eenmaal zou dit het hoofd opsteken onder den afvalligen Juliaan, maar ook deze zou moeten bekennen dat de „Galileër overwonnen heeft.”

Hoe groot is het aantal martelaren gedurende deze drie eerste eeuwen der Kerk in 't algemeen, en hoe groot dat van Rome in 't bijzonder? Ziedaar een vraag die met geen mogelijkheid ook maar ten naastebij kan beantwoord worden. De kerkvaders spreken van een onnoemelijk getal. De H. Theodorus zegt dat zij zoo talrijk zijn als de sterren aan het firmament, als de zandkorrels aan het zeestrand; de H. Eusebius zegt dat het onmogelijk is het aantal op te geven van hen die dagelijks, zoowel in de steden als in de provincies, den marteldood stierven; de H. Brigitta, zoo vermaard door de openbaringen die de Zaligmaker haar deed, tracht in eene vergelijking het onnoemelijk aantal bloedgetuigen aan te geven. „Wanneer gij een stuk land van honderd voeten lang en even zoo breed afmeet, zegt zij, en gij bezaait dat zoo dicht met tarwe dat er tusschen den eenen graankorrel en den anderen geen afstand is zoo groot als een vingerlid, en dat graan honderdvoudige vruchten voortbrengt, dan zijn er nog meer martelaren en belijders te Rome vanaf den tijd dat Petrus te Rome kwam tot aan den dood van Celestinus.” Zelfs de heidensche schrijvers geven getuigenis van hun aantal. Van de christenen die onder Nero den marteldood stierven, zijn slechts weinigen met name bekend, maar Tacitus spreekt van een overgroote menigte (*ingens*

multitudo); van Lyon sprekende, zegt de H. Gregorius van Tours: „Daar (te Lyon) werd zulk eene groote menigte christenen voor de belijdenis van den naam des Heeren ter dood gebracht, dat de openbare pleinen stroomden van hun bloed, zoodat wij *noch het getal, noch de namen der slachtoffers hebben kunnen verzamelen*.” Prudentius, over die van Rome sprekende, zegt: „Wij hebben een onnoemelijke menigte asch van Heiligen in de stad van Romulus gezien . . . maar het is mij niet mogelijk ze te noemen, zooveel rechtvaardigen werden door een goddelooze woede geslachtofferd”. Men heeft evenwel getracht dat onnoemelijk aantal eenigszins door cijfers te berekenen en komt dan tot de gevolgtrekking dat hun aantal in de geheele kerk over de *elf millioen* bedraagt, en voor Rome alleen *twee en een half millioen*. Dit ontzaggelijk cijfer moet ons niet verbazen. Gedurende driehonderd jaren woedden de vervolgingen bijna onafgebroken door de geheele uitgestrektheid van het Romeinsche Rijk, dat de geheele toen bekende wereld omvatte. De Christenen waren, zooals wij gezien hebben, overal zoo verspreid dat zij tot in de kleinste gehuchten en dorpen gevonden werden, terwijl sommige groote steden bijna voor de helft uit Christenen bestonden. In hunne woede om het Christendom uit te roeien deinsden de vervolgers voor geen geweldmiddelen terug; door een enkel vonnis werden soms geheele scharen in eens veroordeeld en geslacht; een geheel legioen, het Thebaansche, 6000 man sterk, werd op bevel van Maximinus vernietigd; een kerk, waarin de christenen vergaderd waren, werd verbrand met allen die er in waren. Het opgezweepte volk richtte soms zelf een gruwelijke slachting aan, zoodat soms duizenden op een enkelen dag het leven lieten. De martelaarsboeken spreken van 30, 120, 270, 300 en zelfs van 3000 geloovigen die op een dag (22 dec.) het leven lieten, zonder dat van een enkelen de naam wordt opgegeven; „hunne namen staan in het Boek des Levens opgeteekend”, heet het. Op den 9 Juli vindt men aangegeven de H. Zeno met tienduizend tweehonderd en drie andere martelaren, die onder Diocletiaan leden. In de Katacomben heeft men graven van martelaren gevonden, op welker sluitsteen men de cijfers XXX en XL vermeld zag. Sommige onderzoekers meenden daarin alleen een volgnommer der graven te moeten zien, maar latere omstandigheden hebben de zekerheid verschaft dat zij het getal martelaren moeten aanduiden, wier overblijfselen in een gemeenschappelijk graf werden bijgezet en die, zooals de namen der consuls aanduiden, onder Trajanus leden. Alle twijfel wordt evenwel weggenomen door andere opschriften, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten. In de Katacombe van den H. Callistus vond Boldetti een steen met het opschrift: MARCELLA ET CHRISTI MARTYRES CCC CCL. Marcella en 550 martelaren van Christus; in die van den H. Hermes: RVFFINUS ET CHRISTI MARTYRES CL MARTYRES CHRISTI. Ruffinus en Martelaren van Christus 150 Martelaren van Christus. Wanneer men dit alles in aanmerking neemt kunnen die groote getallen ons niet meer verbazen; zij vervullen ons evenwel van bewondering voor die helden des geloofs, die alle folteringen, alle mishandelingen, den wreedsten dood blijmoedig te gemoet gingen voor hun geloof in den Christus, wiens bloedgetuigen zij waren.

Wij zullen nu een bezoek brengen aan de Katakomben, dat onderaardsche Rome, waar zoo velen hunner onderwezen werden in het geloof, gesterkt in hunne overtuiging, voorbereid tot den strijd en na de zegepraal over de vervolgers een eervolle en geëerde rustplaats vonden gedurende tal van eeuwen.

DE KATAKOMBEN.

De Katakomben. Hunne inrichting. Wie ze hebben aangelegd. Hunne ligging en namen. De voornaamste graven. Paus-Kapel. De H. Cecilia.

„Toen ik nog jong was en te Rome mijne letterkundige studies deed, zegt de H. Hieronymus, was ik gewoon om elken zondag met mijne jeugdige medeleerlingen de graven der apostelen en martelaren te bezoeken. Ik doorkruiste vaak die in den schoot der aarde uitgegraven gangen, wier wanden aan elke zijde begraven lichamen vertoonen, en waar zulk eene diepe duisternis heerscht, dat men geneigd zou zijn de woorden van den profeet er op toe te passen: *Ik ben levend in de hel neergedaald*. Zelden komt een weinig licht de afgrijselijkheid van die duisternissen verminderen, wanneer het door de openingen, die men geen vensters kan noemen, doordringt; en wanneer men stap voor stap in dien duisternen nacht doordringt, kan men niet nalaten te denken aan hetgeen Virgilius zegt over die stilten die de verbeelding met vrees vervullen: *Horor ubique animas, simul ipsa silentia terrent*. Aeneid. II. 755).” En de dichter Prudentius, de plaats in de Katakomben beschrijvende waar het lichaam van den H. Hyppolitus werd bijgezet, zegt het volgende: „Niet ver van de muren der stad, waar lachende tuinen zich uitstrekken, is de opening van de crypte die tot in de sombere diepten zich verliest. Daar binnen voert een schuine weg, met kronkelende treden uwe schreden in die doolgangen, waar het licht afwezig is. Want het daglicht dringt ter nauwernood de eerste opening der deuren binnen en verlicht slechts de drempels der voorportalen. Van daar verspreidt de sombere nacht, door niets tegen gehouden, zijn schaduwen in de onbekende schuilhoeken van deze plaats; maar weldra ontmoet men openingen, die uit de doorboorde daken nederdalen en eenige heldere lichtstralen in deze hollen werpen. Ofschoon het net van talrijke gangen, als enge *atrium's* onder schaduwwijke portieken, zich overal uitstrekt, dringen toch veelvuldige lichtstralen door de in de gewelven geboorde gaten tot in de holle ingewanden der aarde door. Zoo kan men in die onderaardsche gangen nog de weerkaatsingen van de afwezige zon zien en van het licht genieten.”

Nauwe, donkere en smalle zich in de ingewanden der aarde verliezende gangen, waarvan de wanden uit graven bestaan, slechts hier en daar een zwakke lichtscheuring ontvangende door enge openingen in het gewelf, ziedaar in algemeene termen de Katakomben beschreven.

Wanneer, door wie en met welk doel zijn zij gemaakt, wat beteekent de naam? Ziedaar eenige vragen waarvan de beantwoording ons gelegenheid zal geven een ruimen blik te slaan in het godsdienstig leven der eerste christenen en, wat zeker niet minder belangrijk is, in de gebruiken, gewoonten, viering der H. Geheimen, toediening der Sacramenten, symboliek enz. der Eerste Kerk.

Over den oorsprong en de beteekenis van den naam „Katakombe” zijn de christelijke oudheidkundigen het niet eens; sommigen wilden dien afgeleid hebben van twee grieksche woorden die zouden beteekenen: onder en uitgravingen; anderen van een gr. woord dat een scheepsruim beteekent, omdat de graven, in den vorm van sarcofaag, daar eenigszins op gelijken. Wat daarvan ook zij, het eerst werd de naam toegepast op dat gedeelte van de Katakombe van St. Callistus, waar een tijdlang de lichamen van de H.H. Apostelen Petrus en Paulus rustten; die plaats werd genoemd *ad catacumbas*; later werd de naam uitgebreid over alle christelijke begraafplaatsen van Rome, en ten slotte

ook over die in andere steden, zooals Napels enz.; de eerste christenen noemden ze *coemiterium*, van het Grieksche woord *koimeterion*, dat slaap- rustplaats beteekent. Hunne bijzondere namen ontleenden zij ofwel aan een of meer beroemde heiligen die er begraven werden en ze soms zelven hadden doen aanleggen of aan de kerk hadden afgestaan voor begraafplaats, of wel aan de plaats waar ze gelegen waren; andere nog werden genoemd naar de eigenaars van den grond, onder welken zij waren aangelegd. Tot de eersten behooren o. a. die van de H. Agnes, van de H. Pricilla, van de H.H. Nereus en Achilles, van St. Pancratius enz.; tot de tweeden die genaamd *inter duos lauros*, tusschen de twee laurierboomen; tot de derden die van Pretextatus, Maximus, Pontius enz. Nadat Constantijn den vrede aan de kerk geschonken had, verloren sommige Katakomben hun oorspronkelijken naam voor dien van een paus, een heilige of een bijzonder heilighdom waardoor zij zich kenmerkten, zooals b. v. b. de Katakombe van Callistus die vaak die van Sint Sixtus en van St. Cecilia wordt genoemd. Zij zijn altijd op zekere diepte in den grond aangebracht, omdat men voor de hechtheid der gangen een tufsteenlaag noodig had die genoeg weerstand bood om er de talrijke uitgravingen in te kunnen doen. Sommige Katakomben hebben evenwel twee, drie en zelfs vijf boven elkander liggende verdiepingen (*area*), omdat bij het groot aantal slachtoffers der vervolgingen voortdurend vele en nieuwe graven noodig waren en het niet altijd mogelijk was geheel nieuwe Katakomben aan te leggen; niettemin telt men er in en om Rome niet minder dan vijf en zestig, de eenen zeer uitgebreid, de anderen kleiner, maar toch altijd ruimte voor 2000 graven aanbiedende. Steile trappen voerden naar de eerste verdieping en van daar weer andere trappen naar de volgende. De gangen waren over het algemeen zeer eng, zoodat twee personen nauwelijks naast elkander kunnen gaan; deze rechte gangen worden weer door dwarsgangen doorsneden, deze wederom door andere gangen, zoodat het geheel een waren doolhof vormt, waarin men al spoedig den weg zou verliezen. In de wanden dezer gangen zijn de graven uitgehold, waarin de lichamen in de lengte werden neergelegd; soms ook werden twee personen (*bisomus*) in een graf gelegd, maar dan lag het hoofd van den eenen aan de voeten van den anderen. Deze graven heeten *loculi*. Van tijd en wijle verbreedten de gangen zich ook tot grafkamers, *cubicula*, een soort familiegraven, waarin zich gewoonlijk ook het graf van een martelaar bevond, om hetwelk de andere graven zich kwamen scharen, daar de eerste christenen er grooten prijs op stelden in de nabijheid van een bloedgetuige te rusten. Eindelijk liepen soms verscheidene gangen op eene groote ruimte, *crypta* uit, en zelfs op wezenlijke kerken, waar in tijden van vervolging de H. Geheimen werden gevierd en de H.H. Sacramenten toegediend. De crypten en kerken waren in twee deelen gescheiden, een voor de mannen en een voor de vrouwen; in 't midden van het achtergedeelte stond het altaar, geheel vrij, en daarachter de bisschoppelijke zetel. De crypte werd soms verlicht door een opening in het gewelf, (*luminarium*) maar meestal door bronzen lampen, die van het gewelf afhingen. Ook de gangen werden, wanneer zij geen licht van buiten door de openingen konden ontvangen, wat meestal het geval was, verlicht door kleine lampjes van gebakken aarde, die van afstand tot afstand tegen de wanden waren geplaatst. Men heeft een groot aantal van die lampjes gevonden en de wanden wijzen door de zwarte plekken, diè de walm er op achter gelaten heeft, de plaatsen aan waar zij gehangen hebben. De wanden en gewelven der *cubicula* en der crypten waren dikwijls met stuc, marmer en schilderwerken versierd, welke laatste vooral van het hoogste belang zijn voor de kennis van

de leer en de symboliek der Eerste Kerk, zooals wij later zullen aantoonen. Zeer belangrijk zijn ook de bronnen of putten in sommige dier crypten, omdat daar de eerste christenen door het doopsel tot ledematen van de Kerk herboren werden. Het water ontsprong soms in de Katakomben zelven of het werd er door leidingen van boven ingebracht. Dit vluchtig overzicht van de inrichting en den bouw der Katakomben doet ons reeds het tweeledig doel kennen, waarvoor zij werden aangelegd: n.l. 1o. Als begraafplaats voor de christenen: 2o. Als plaats van bijeenkomst en godsdienstuitoefening en als toevluchtsoord in tijden van vervolgingen.

In de eerste eeuwen der christelijke jaartelling was het eene algemeene gewoonte om de lijken te verbranden, de asch te verzamelen en in aschkruikjes of urnen te bewaren, die vervolgens, het zij in het familiegraf, het zij in een nis van het *columbarium*, werden geplaatst. Algemeene begraafplaatsen kende men in Rome niet; men had slechts familiegraven voor zich en zijne naaste verwanten. Sommige van die familiegraven waren bouwwerken van buitengewone grootte; de tegenwoordige Engelenburgt was oorspronkelijk een praalgraf, waar de aschurne van keizer Hadrianus werd geplaatst; de aschkruik van Marcus-Aurelius werd geplaatst onder de prachtige kolom die zijn naam draagt en zich op de *Piazza Colonna* verheft; langs den Appischen weg bevindt zich nog de ronde toren die het GRAF VAN CECILIA METELLA is; ook andere beroemde graven, die der Scipio's b. v. b. zijn daar ontdekt, want de Appische weg, de koningin der wegen, zooals de oude Romeinen hem met voorliefde noemden, was aan weerszijde omboord met prachtige grafmonumenten. In de muren waren soms kleine nissen aangebracht, waarin men de aschkruikjes plaatste van de vrijgelatenen of slaven van het geslacht; door deze nissen geleken die graven inwendig veel op een duivenslag, van waar hun de naam *Columbarium* gegeven werd. De slaven en armen werden zonder eenige plichtpleging in groote kuilen (*puticuli*) onder den grond gestopt. De Christenen hadden een afschuw van de heidensche behandeling der lijken. De lichamen der afgestorvenen, die een tempel van den H. Geest waren geweest, die zoo dikwijls geheiligd werden door de ontvangst der H.H. Sacramenten en bestemd waren om eenmaal te verrijzen, waren het voorwerp van hun bijzonderen eerbied. De joodsche gewoonte aannemende en zeker ook wel in navolging van hetgeen gebeurd was met het Goddelijk Lichaam des Zaligmakers, legden zij hunne dooden in een nieuw graf, dat in den tufwand van de Katakomben was uitgehouwen, en vooral voor de lichamen der martelaren droegen zij de grootste zorg. Zij werden dikwijls in kostbare met welriekende stoffen doortrokken weefsels gewikkeld en onder gebeden en psalmgezang in hunne laatste rustplaats neergelegd. Deze gewoonte moet reeds door de eerste christenen van Rome gevolgd zijn en de martelaren werden gewoonlijk bijgezet in de nabijheid van de plaats, waar zij den heldenstrijd voor Christus gestreden hadden. Zoo werd het lichaam van den H. Petrus die, naar men tegenwoordig algemeen aanneemt, niet op den Janiculus, maar op den Vaticaanschen heuvel (in den circus van Nero) gekruisigd werd, bijgezet in de Vaticaansche Katacombe; zooals duidelijk blijkt uit dezen tekst van Anastatius de Bibliothecaris, waar hij zegt: *Qui sepultus est in via Aurelia in templo Apollinis, juxta locum ubi crucifixus est, juxta palatium Neronianum in Vaticano.* (Hier werd hij (de H. Petrus) op den Aureliaanschen weg in den tempel van Apollo, bij de plaats waar hij gekruisigd werd, in de nabijheid van het paleis van Nero, op den Vaticanus, begraven). Zoo ook de martelaren die in de eerste vervolging in de renbaan en de tuinen van Nero op den Vaticanus gemarteld werden. De eerste opvolger

van den H. Petrus, de H. Linus, en diens onmiddellijke opvolgers vonden daar eveneens hun rustplaats; later, toen de vervolgingen meer algemeen werden, vonden de bisschoppen van Rome — eerst later werden zij bij uitsluiting van alle andere bisschoppen Paus genoemd — hunne begraafplaats in de Katakombe van St. Callistus, in de zoogenaamde Paus-crypte, waarover wij later zullen spreken. De H. Paulus, die aan de DRIE FONTEINEN, op den weg naar Ostia door het zwaard stierf, werd in de Ostiaansche Katakombe bijgezet. De Vaticaanse en Ostiaansche Katakomben zijn dan ook de oudste van Rome. Nergens vindt men eene aanduiding van eenige andere begraafplaats, maar talloze bewijzen zijn aanwezig dat de overleden christenen te Rome van den beginne af in de Katakomben werden bijgezet. De schilderwerken getuigen het door hun stijl en uitvoering, en een aantal consulaire datums, loopende van het jaar 78 tot aan de vierde eeuw, maken het voor sommige onweerlegbaar. Ook de overleveringen en de acten der martelaren getuigen hetzelfde.

Niet ver van den Aureliaanschen weg stond Lucina een haar toebehoorend stuk lands af als begraafplaats voor de martelaren Processus en Martinianus, (zie blz. 53) Zelfs zou, volgens de overlevering, de H. Petrus in een Katakombe langs den Salari-schen weg het H. Doopsel hebben toegediend en is deze dus zeker wel de oudste van Rome, daar zij reeds voor het jaar 67, in welk jaar de eerste Paus den marteldood leed, in gebruik moet geweest zijn. Hoe grooter het aantal Christenen in en om Rome hoe talrijker de martelaren werden, des te meer begraafplaatsen moesten dan ook aangelegd worden, daar de bestaande niet in 't oneindige konden vergroot worden. Maar terwijl er nieuwe werden aangelegd, werden ook oude, die geheel gevuld waren, buiten gebruik gesteld en dikwijls weer aangevuld met de uitgehouwen tufaarde der nieuwe, waarmede men niet altijd een weg wist.

Nadat de vrede aan de Kerk was geschonken bleef men nog langen tijd in de Katakomben begraven, daar de geloovigen, zooals wij reeds aangemerkt hebben, er grooten prijs op stelden in de nabijheid van de graven der martelaren een rustplaats te vinden; zelfs werden er toen graven in den bodem der gangen gemaakt, maar behalve drie nieuwe Katakomben, die onder Paus Julius (336–347) werden aangelegd, vindt men geen melding gemaakt van nieuwe aanleggen; men vergenoegde zich met de bestaande te vergrooten. Uit deze latere tijden dagteekenen ook veel herstellingswerken, vooral de ruimere en gemakkelijker toegangen, meerdere lichtgaten die, jammer genoeg, soms kostbare en belangrijke gewelfschilderingen geheel of gedeeltelijk verwoestten, kostbare marmer- en mozaiekbekleedingen in *Cubicula* van beroemde martelaren enz; zooals die welke paus Celestinus in 423 in de Katakombe van Priscilla en van de H.H. Nereus en Achilleus deed uitvoeren. Toen evenwel op het einde der 8e eeuw de Longobarden herhaaldelijk Rome belegerden, de omstreken er van te vuur en te zwaard verwoestten en zelfs de kerken en heilige plaatsen niet ontsagen, werden de Katakomben meer en meer verlaten, vooral ook nadat paus Paulus I een groot aantal lichamen en overblijfselen van martelaren uit de Katakomben naar de stad had doen overbrengen, ten einde ze aan de ontheiliging der Longobarden en Saracenen te onttrekken. Niettemin bleven zij nog kostbare overblijfselen van Heiligen bewaren, die evenwel in latere eeuwen werden gevonden en naar de kerken in Rome overgebracht.

Alhoewel de onderaardsche begraafplaatsen meer en meer als zoodanig werden verwaarloosd, bleven zij toch een voorwerp van groote godsvrucht en uit alle oorden der wereld trokken vrome pelgrims naar de Eeuwige Stad om die geheiligde plaat-

sen te bezoeken, er te bidden en in de overdenking van hetgeen de eerstelingen des Geloofs voor Christus geleden hadden, hun geloof te verlevendigen en te versterken. Van deze pelgrimstochten zijn kostbare verhalen te boek gesteld en tot op onze dagen bewaard gebleven, en de groote nauwkeurigheid waarmede in die werken de ligging en de voornaamste merkwaardigheden der Katakomben werden te boek gesteld, zijn voor de latere onderzoekers, vooral voor P. Marchi en J. B. de Rossi onschatbare aanduidingen en leidraden geweest in hunne opsporingen. De invallen der barbaren, de ineensstorting van het Westersch-Romeinsche Rijk en de groote beroeringen waarvan Europa dien tengevolge het tooneel was, deden deze pelgrimstochten allengs ophouden en zelfs Rome, dat door de herhaalde plunderingen bijna ontvolkt was, had vergeten welke kostbare schat onder zijn bodem verborgen lag. Een enkele vreemdeling drong nog wel eens in de onderaardsche gangen door, zooals een opschrift van 1490 getuigt, maar zulk zeldzaam feit vermocht niet de aandacht er opnieuw op te vestigen. Die vergetelheid had evenwel de gelukkigste gevolgen; God had de Katakomben gesloten, om ze weer te openen en te doen dienen als onwraakbare getuigenissen voor de onvervalschtheid, de trouwheid van de leer der Kerk toen deze door de Hervormers der 16e eeuw met zoo groot geweld werden aangetast en ontkend. Wel waren in de dertiende en in het midden der 16e eeuw eenige werken over de Katakomben verschenen, zooals de *Mirabilia urbis Romae*, (de Merkwaardigheden der stad Rome) (in de 13e) en de: *De Coemeteriis urbis Romae*, (over de begraafplaatsen der stad Rome,) door Panvinio, (in de 16e eeuw,) maar die werken berustten niet, althans het laatste zekerlijk niet, op eigen opsporingen en onderzoekingen in de Katakomben, maar waren samengesteld op andere bronnen; eerst in 1578 zouden de eigenlijke opsporingen weer beginnen.

Op den 31 Mei van gemeld jaar waren eenige arbeiders bezig om in een wijnberg langs den Salarischen weg, op korten afstand van Rome, puzzolaanaarde uittegraven, toen zij met hun werktuigen een gewelf deden instorten, waaronder zij uitgestrekte gangen bemerkten, waarin men bij nader onderzoek grafkamers met schilderwerken, opschriften en namen ontdekte. Geheel Rome stond verbaasd over deze vondst; alles stroomde uit de stad om zich met eigen oogen van de wonderbare ontdekking te overtuigen; men had zoo volkomen de herinnering aan de Katakomben verloren, dat men nu verstomd stond over het feit, dat onder de stad zich nog eene onderaardsche stad bevond, die eenmaal aan de eerste christenen tot begraafplaats, kerk en toevluchtsoord had gediend. De dominicaner pater Alfonso Ciacconio, een man vol ijver en belangstelling voor de christelijke oudheidkunde, begon terstond de nieuw gevonden stad te doorkruisen en gaf een *album* uit van de schilderijen, opschriften enz. die hij er had aangetroffen. Weldra vond hij een even ijverigen als begeesterden helper in een jong edelman uit Leuven, Philippus Wingh of de Winghe, die in manuscript een menigte merkwaardigheden, door hem in de Katakomben gevonden, naliet; ongelukkiger wijze stierf de Winghe in nog jeugdigen leeftijd, zoodat hij de taak, die hij zich gesteld had, niet ten einde kon brengen. Evenwel zou het onderaardsche Rome in Antonio Bosio een even geleerden als ijverigen onderzoeker en beschrijver vinden, en deze Bosio is zeker een der grondleggers der christelijke oudheidkunde. Hij was Maltheser van geboorte en advocaat en door de Maltheser Ridderorde als haar agent naar Rome gezonden. Hij besteedde vijfendertig jaren van zijn leven en aanzienlijke geldsommen om overal opgravingen te doen, waarin hij zich door geen hinderpalen, door geen gevaren liet tegenhouden.

Meer dan eens moest hij met zijn handen en met levensgevaar zich een nieuwen uitweg banen, wanneer soms de gangen of gewelven achter hem waren ingestort; maar niets kon zijn ijver en zijn volharding weerhouden. Hij heeft zelf verhaalt dat hij, om de Katakombe van St. Callistus veilig te kunnen doorgaan, zich voorzorg van een kluwen koord waarvan hij het uiteinde aan den ingang van de begraafplaats bevestigde, en vervolgens met schuppen, en houweelen gewapend en voorzien van levensbehoeften en een groote hoeveelheid kaarsen, verscheidene dagen en nachten achtereenvolgens zijn onderzoekingen voortzette. Zijn ontdekkingen en de talrijke plannen, inschriften en teekeningen die hij verzamelde, werden door hem te boek gesteld in een Italiaansch werk *Roma sotterranea*, dat dertig jaren na zijn dood door Giov. Severano, van het Oratorium, in 1632 werd uitgegeven en waarvan Aringhi dertig jaren later eene latijnsche vertaling leverde. Terzelfder tijd trachtte Johannes Macarius (Jean l'Heureux of Jan de Gelukkige), een Belg, reeds een verklaring te geven van de schilderingen en symbolen door Bosio en anderen ontdekt; maar zijn werk is eerst in 1856 gedrukt.

Deze ontdekkingen hadden plaats, zooals wij reeds gezegd hebben, in het tijdperk der 16e eeuw, toen de Hervormers geheel de leer der Katholieke Kerk voor valschen en als een maakwerk van pausen en geestelijkheid verklaarden. 't Is te begrijpen dat de ontdekking van het onderaardsche Rome, hetwelk op de wanden zijner gangen en kappen duizenden bewijzen leverde dat de Katholieke Kerk der 16e eeuw nog juist hetzelfde leerde als de eerste Kerk, de Kerk der Apostelen en der Kerkleeraren, den nieuwigheidverkondigers zeer ongelegen moest komen. Zij lieten dan ook niet na de wezenlijkheid en echtheid der ontdekkingen te loochenen, maar deze ontkenning leidde tot nieuwe en nauwkeuriger onderzoekingen, die de waarheid in telkens helderder en krachtiger licht stelden.

Boldetti en Marangoni vervolgden de taak van Bosio, maar het volle licht over de Katakomben werd eerst in deze eeuw ontstoken door P. Marchi van de Societeit van Jesus, en vooral door diens leerling, den beroemden kenner en vorscher der Christelijke oudheidkunde, ridder Giovanni Battista de Rossi, den 23 Februari 1822 te Rome geboren en aldaar in 't jaar 1894 overleden, die in veel aangelegenheden door zijn broeder Michele de Rossi ter zijde werd gestaan. P. Marchi en de Rossi hadden vooral veel te danken aan de aanwijzingen, vervat in de beschrijvingen der oude pelgrimsreizen, waarover wij gesproken hebben, en die aan hunne voorgangers onbekend waren gebleven; maar niettemin komt aan beiden laatsten en vooral aan de Rossi den onsterfelijken roem toe die oude werken te hebben weten uit te leggen en op hunne aanwijzingen nieuwe opgravingen te hebben ondernomen. De Rossi bezat bovendien een wonderbaar talent om uit de geringste aanduidingen de grootste gevolgtrekkingen te maken, die later altijd bleken waar te zijn. Dóór en dóór bekend met al wat over de Katakomben in vroegere en latere jaren was geschreven, de gewijde schrijvers, de acten der martelaren, alle werken doorgesocht hebbende die maar eenigszins betrekking hadden op het leven der Eerste Kerk, trad hij met een aan 't wonderbare grenzende zekerheid voort. Een paar brokstukken marmer met enkele letters erop, waren hem voldoende om een geheel grafschrift van verscheidene regels te herstellen, en wanneer latere opgravingen de ontbrekende brokstukken aan 't licht brachten en veroorloofden de stukken tot een geheel te vereenigen, bleek het dat zijne uitlegging letterlijk, of met een onbeduidend verschil, met het oorspronkelijke overeenkwam. De Rossi heeft het onmetelijk materiaal van zijne opsporingen verzameld in zijn onschatbaar werk

„*Roma sotterranea*” en in zijn *Bulletino di archeologia cristiana*, die een blijvend gedenkteeken van zijn onmetelijke kennis, onbegrensden ijver en vurig geloof zullen blijven. Voor het opmaken der grondplannen, de topographie en de geographie der Katakomben heeft hij een onschatbaren medewerker gevonden in zijn broeder Michele, die met hem den roem dezer groote werken deelt. Evenals in 1578 was ook in 1848 een toeval oorzaak dat de Rossi zijn omvangrijke onderzoekingen begon. In dat jaar werd langs den Appischen weg de ingang eener Katakombe ontdekt. De Rossi vorschte terstond in de pelgrimsboeken, legenden en kerkkalenders na, welke deze Katakombe kon zijn en spoedig stond bij hem de overtuiging vast dat het die van Praetextatus moest zijn. Hij bewees in een gedenkschrift dat het zoo moest zijn en voorzeide dat men in die Katakombe het graf zou vinden van den H. Januarius, den oudsten der zeven zonen van de H. Felicitas, en ook de begraafplaatsen van de H.H. Felicissimus en Agapitus en die van de H.H. Tiburtius, Valerianus en Maximus die, zooals men weet, terzelfder tijd als de H. Cecilia den marteldood leden. Elf jaren later vond de Rossi een stuk marmer met de letters B E A., waarin hij terstond de beroemde schriftteekens erkende waarmede Paus Damasus de graven van verscheidene martelaren had laten versieren; later vond hij nog eenige brokstukken die hem in staat stelden het geheele grafschrift samen te stellen, dat aldus luidde: DEN ALLERGELUKZALIGSTEN MARTELAAR JANUARIUS (ter eere) PLAATSTE BISSCHOP DAMASUS DIT GRAFSCHRIFT. Later gevonden brokstukken, die het geheele grafschrift voltooiden, bewezen dan ook dat hij zich niet vergist had.

Daar de H. Felicitas en hare zeven zonen in verschillende Katakomben werden bijgezet, is het hier misschien de plaats eenige bijzonderheden over deze beroemde martelaren, die men niet ten onrechte vergelijkt met de moeder der Macchabeën en hare zonen, mede te deelen, te meer daar in hun lijdensgeschiedenis eenige bijzonderheden voorkomen, die aan den aandachtigen lezer niet zullen ontsnappen.

Ten tijde van keizer Antonius ontstond er een volksoproer tegen de christenen, dat door de heidensche priesters was aangestookt, en daar de edele matrone Felicitas, door hare groote deugden veel invloed onder de geloovigen had verkregen, den christelijken naam tot roem strekte en vele heidenen tot het geloof bracht, besloten de heidensche priesters, teneinde het nadeel dat zij hun toebracht te herstellen, Felicitas en geheel haar gezin aan te klagen, opdat zij gedwongen zouden worden aan de afgoden te offeren. De prefect Publius liet haar alleen bij zich komen en trachtte haar door beloften en bedreigingen tot afval te brengen, en daar deze niet hielpen, dreigde hij hare zonen voor hare oogen te zullen dooden. In de acte der martelaren leest men dat Felicitas op deze bedreigingen ten antwoord gaf: *Vivent filii mei, si non sacrificaverint idolis, si vero hoc tantum scelus admiserint, in aeternum ibunt interitum.* (Mijn zonen zullen leven, als zij niet aan de afgoden offeren, maar wanneer zij deze groote misdaad bedrijven, zullen zij den eeuwigen dood tegemoet gaan). Na deze samenspraak met de moeder liet Publius moeder en zonen gezamenlijk voor zijn rechterstoel komen, die op het Forum van Mars was opgericht, en zich opnieuw tot Felicitas richtende en op hare zonen wijzende, vermaande hij haar medelijden met hen te hebben. Felicitas, zich tot hen wendende, zeide evenwel. *Videte, filii, coelum et sursum adspicite, ibi vos expectat Christus cum sanctis suis. Pugnate pro animabus vestris, et fideles vos in amore christi exhibite.* Ziet ten hemel, mijne kinderen, en schouwt naar omhoog, waar Christus met zijne heiligen u wacht. Strijdt voor uwe zielen en blijft

getrouw in de liefde van Christus.) Toen Publius zag dat de bedreigingen niet hielpen, maakte hij de zaak aan Antoninus bekend en deze besloot tot de doodstraf over te gaan, en belastte vijf rechters met de uitvoering. *Antoninus vero misit eos ad diversos iudices, ut variis suppliciis officerentur.* (Antoninus zond hen naar verscheidene rechters, opdat zij verschillende straffen op hen zouden toepassen.) De eerste rechter deed den oudsten zoon, Januarius, door de looden kogels dooden (*plumbatis occidit*); de tweede rechter liet den tweede en derden, Felix en Philippus, met knuppels doodslaan (*fustibus mactavit*); de derde Silvanus, den vierden zoon, van een hoogte afwerpen; de vierde den vijfden, zesden en zevenden, Alexander, Vitalis en Martialis, onthoofden, de vijfde beval hunne moeder het hoofd af te slaan. Felix en Philippus werden in de Katakombe van Priscilla, Martialis, Vitalis en Alexander in die van Gordianus, Silvanus in die van Maximus en Januarius in die van Praetextatus bijgezet. De moeder, die na hare zonen stierf, werd eveneens in de Katakombe van Maximus begraven. Uit de verschillende gegevens meent men af te moeten leiden dat niet alle zonen en de moeder op denzelfden dag leden, maar dat men, om de standvastigheid van deze laatste te overwinnen, nu eens een, dan meer kinderen ter dood bracht en eindelijk, ziende dat niets deze heldhaftige christin aan 't wankelen kon brengen, ook de moeder.

In November 1885 heeft men de Katakombe van Maximus ontdekt en daarin een merkwaardige muurschildering gevonden, de H. Felicitas en hare zonen voorstellende; ongelukkigerwijze evenwel was zij zeer beschadigd. De Rossi deelt hier omtrent het volgende mede. „Terwijl men een der kuilen groef voor de fondamente van het gebouw van den ingenieur Nodari, vertoonden zich ons de eerste sporen van de afbeeldingen van de H. Felicitas en hare zeven zonen op de kalk van een muur.

Nadat de aarde was weggeruimd kwam de geheele groep verminkt voor den dag, met de kronen van de eeuwige belooning op het hoofd en met de klare aanduidingen van de namen; en daarboven de Zaligmaker als borstbeeld, in de heerlijkheid des hemels. De schildering staat in den achterwand van een ruime crypte, die nu geheel van de aarde is ontdaan, zoodat men zien kan dat zij kolommen en een altaar had en een ruimen trap om een gemakkelijken toegang te verleen aan de menigte godvruchtige bezoekers.”

Eene nadere beschrijving van deze merkwaardige muurschildering meenen wij den lezers niet te mogen onthouden. In de open ruimte van een *arcosolium* (1) van de ontdekte crypte ziet men op den wand den Zaligmaker ten halve lijve afgebeeld en gesierd met de kruisvormigen nimbus; met de rechterhand geopend en opgeheven en de linkerhand, zoover men kon zien, gewikkeld in de plooien van het *pallium* (mantel); men bespeurt evenwel een golvende strook, zoodat het schijnt dat de Zaligmaker zich door de lucht beweegt en naar Felicitas toegaat.

In het lagere gedeelte zijn acht personen in staande houding afgebeeld, het hoofd omgeven door een heilighenschijn (*nimbus*). Onder het beeld van den Zaligmaker ziet men duidelijk een vrouwegelaat, dat aanmerkelijk grooter is dan dat van de beelden ter rechter en ter linkerzijde van haar; ook het kapsel wijst duidelijk aan dat het een vrouw is, die niemand anders dan Felicitas kan zijn. De zeven andere beelden ver-

(1) Men geeft den naam van *arcosolium*, aan een in den muur uitgeholte boognis waarin een altaar was geplaatst. De *arcosolia* worden gewoonlijk in Crypten, die familie-graven zijn, gevonden, ofwel boven de graven van bekende martelaren.

toon en zeven jongelingen die, voor zoover men uit hetgeen van de schildering is overgebleven, besluiten kan, volkomen op elkander gelijken; vier staan aan de linkerzijde hunner moeder, de H. Felicitas, en drie ter rechterzijde. Zij zijn allen gekleed in de *tunica listata* (tuniek met purperen streep) en het over den linkerschouder geworpen pallium. Bij een hunner ziet men in de hand nog het overblijfsel van een boek en is boven het hoofd, in de lucht, een fraaie met edelgesteenten versierde kroon, en beiden moet men zeker bij allen hebben kunnen zien toen de schildering nog ongeschonden was. Boven eenige der figuren zijn nog enkele letters der namen overgebleven; links van St. Felicitas bevond zich (*phili*) PPVS — MARTIA (*lis*), rechts S (*ilvanus*). (*ia*) NVA (*rius*). Van de andere namen is niets meer te zien. Boven de hoofden der zeven broeders moeten kronen geweest zijn, maar boven dat van de H. Felicitas, hetwelk geheel zichtbaar is, bevindt zich geen kroon; men vermoedt nu dat de Zaligmaker in de linkerhand, die op de schildering niet meer te zien is, een kroon had, die Hij de H. op het hoofd kwam plaatsen. Voor deze meening pleit ook de zwevende houding van den Verlosser.

Alvorens de voornaamste Katakomben nader te beschrijven moeten wij nog een paar vragen voorkomen, die zeker door dezen of genen belangstellenden lezer zullen opgeworpen worden n.l.: door wie zijn die onderaardsche gangen, begraafplaatsen en crypten, gemaakt; en welke kan hunne uitgestrektheid zijn?

Op de eerste vraag hebben wij reeds vroeger geantwoord met te zeggen dat de eerste christenen er de aanleggers van waren. Evenwel verdient dit antwoord eene nadere bespreking en een afdoend bewijs.

In de vorige eeuw werden tegen hun christelijken oorsprong eenige bemerkingen gemaakt; men beweerde dat de christenen slechts gebruik hadden gemaakt van verlaten zandgroeven, door de heidenen aangelegd; maar de grondige onderzoekingen van P. Marchi en van de Rossi hebben deze beweringen reeds lang te niet gedaan en thans zal er wel geen enkele oudheidkundige meer gevonden worden om hunne afdoende bewijzen te weerleggen. De voornaamste gronden waarop p. Marchi en de Rossi hun bewijzen steunden zijn: 1o het groot verschil dat bestaat in den aanleg en de gesteldheid van de Katakomben met de *arenariae* of zandgroeven; 2o het geheel ontbreken van eenig heidensch opschrift of gedenkteeken in de Katakomben. Zie hier in 't kort de gronden voor het eerste bewijs. De bodem van Rome en de onmiddellijke omgeving bestaat uit eene vulcanische massa, die men in drie soorten verdeelt: de *puzzolaanaarde*, de *korreltuf* en de *steentuf*. De Romeinen nu hebben alleen die aardlagen ontgonnen, welke de eerste en de derde soort bevatten. De puzzolaanaarde werd, en wordt nog thans, gebruikt als metselspetie, de steentuf wordt aangewend voor bouw materiaal en leverde het materiaal voor de meeste huizen en openbare gebouwen. De korreltuf, daarentegen, die voor metselspetie niet deugt en te weinig vastheid en zelfstandigheid bezit om als bouwsteen te kunnen dienen, bood juist aan de christenen, door hare gemakkelijke bewerking, een uitstekend materiaal aan voor hunne graven. Alle Katakomben, met uitzondering van een paar der minst uitgestrekte die in een andere aardlaag zijn nitgegraven, werden dan ook in de korreltuf aangelegd. Deze omstandigheid is reeds op zich zelve een bewijs, maar de inrichting, de wijze van werken levert er nog een ander. Wanneer men een aardlaag exploiteert om er voordeel uit te trekken, zooals natuurlijk het geval was met de groeven waaruit men de metsel-

spetie en bouwsteen en haalde, dan bracht die exploitatie van zelf mede dat men de gangen, de groeven zoo breed mogelijk maakte om het werk te vergemakkelijken en zooveel mogelijk grondstof te halen uit een geopende schacht. De *arenariae* vertoonen dan ook breede en tevens zeer onregelmatige gangen, omdat men daar werkte en groef waar men het beste materiaal vond.

In de Katakomben, daarentegen, vindt men nauwe maar zeer lange gangen, met recht opstijgende wanden, door dwarsgangen doorsneden en hier en daar verbreed tot *cubacula*, crypten en kerken. Dit verschil van bouw worde tusschen de *arenariae* en de Katakomben is zoo in 't oogloopend, dat er geen twijfel kan bestaan over den oorsprong en de bestemming dezer laatsten. Tegen de bewering dat men in de Katakomben geen heidensche opschriften of iets dergelijks heeft gevonden, heeft men de opmerking gemaakt dat men er toch grafsteen en met heidensche opschriften heeft ontdekt. Het feit is waar, maar het is ook bewezen dat die lijksteen en aan den anderen kant een christelijk opschrift dragen, waaruit men de gevolgtrekking heeft gemaakt dat men, bij gebrek aan het noodige materiaal of door de haast, gedwongen is geworden reeds gereed zijnde steenen te gebruiken, maar dat men die met het heidensch opschrift naar binnengekeerd voor de graven heeft geplaatst en er vervolgens buiten op een christelijk grafscript plaatste. Deze bewering heeft later hare bevestiging gevonden toen men, nog gesloten graven openende, heidensche opschriften vond op de naar binnen gekeerde zijde, waardoor zij aan het oog der christenen onttrokken werden.

Wij meenen hiermede genoeg gezegd te hebben van eene zaak waarover thans geen redelijke twijfel meer bestaat.

Over de totale uitgestrektheid der Katakomben is veel geschreven en in de eeuwen die P. Marchi en de beiden de Rossi voorafgingen heeft men er een overdreven denkbeeld van gemaakt; zelfs gezegd dat, wanneer men al de gangen aaneen kon voegen, men een tunnel zou verkrijgen die geheel Italië van het noordelijkste tot het zuidelijkste punt zou doorsnijden. Michel de Rossi heeft de zaak evenwel aan een nieuw en nauwkeurig onderzoek onderworpen en de uitkomsten daarvan in 1860 openbaar gemaakt in een werkje getiteld: *Dell' ampiezza delle Romane catacombe*. (Over de uitgestrektheid der Romeinsche Katakomben). Volgens zijne berekening zouden de *uitgegraven* ruimte twee miljoen vierhonderd zes en zestig duizend vierkante meters beslaan. Maar men verlieze hierbij niet uit het oog dat verscheidene Katakomben uit twee, drie, ja soms vier en vijf boven elkander liggende verdiepingen bestaan, en dat men dus bovenstaand getal met het aantal verdiepingen moet vermenigvuldigen. Wanneer men evenwel slecht gemiddeld twee verdiepingen voor elke Katakombe aanneemt, komt men nog tot eene gezamenlijke lengte van galerijen van achthonderd zes en zeventig kilometers. Daar de geheele lengte van Italië 1200 kilometers bedraagt, zouden de galerijen der Katakomben een tunnel kunnen vormen onder meer dan $\frac{2}{3}$ van het schiereiland.

En deze verbazende uitgestrektheid gangen, door wie zijn ze gemaakt. De Katakomben hebben zelven ons de makers leeren kennen; het waren de *fossores* of grafdelvers. Toen paus Evaristus ten tijde van keizer Trajanus de stad Rome in een zeker aantal kerken of parochiën had ingedeeld, gelastte hij dat bij elk dezer een college van acht of tien *fossores* zou worden aangesteld, waarvan elk zijn bijzonder kerkhof moest verzorgen. Maar deze indeeling betreft alleen eene nieuwe regeling, niet de instelling van de grafdelvers als zoodanig, want de instelling is zeker even oud als de christelijke Kerk te Rome zelve. De *fossores* schijnen tot de lagere geestelijke rangen

althans tot de zoogenaamde *clerici*, klerken, te hebben behoord; misschien ook waren de *fossore*s alleen belast met het delven der graven, terwijl het aanleggen en openen van nieuwe gangen en de verdere werken aan andere personen werd opgedragen. Men heeft verschillende graven van deze *fossore*s gevonden, met hunne namen en hun beroep op den grafsteen vermeld; soms ook met eene afbeelding van de gereedschappen waarvan zij zich bij hun arbeid bedienden. Ook afbeeldingen van de *fossore*s zijn niet zeldzaam. Gewoonlijk dragen zij kort geschoren haar, een korten tuniek met gordel en een soort van hooge laarzen of beenbekleedsels. Eenigen zijn bezig met een schop den grond te openen, anderen maken met het houweel een gewelf, terwijl een lamp naast hen hangt. Een schildering uit de begraafplaats van de H.H. Marcellinus en Petrus stelt een grafdelver voor zonder houweel en alleen met een lamp in de hand, waarmede hij iemand schijnt bij te lichten. Hij is reeds bejaard en draagt een baard en de breede mouwen zijn niet opgestroopt; wanneer men hierbij nog voegt dat hij met den wijsvinger iets schijnt aan te duiden, mag men gevoegelijk de gevolgtrekking maken dat deze persoon een zeker gezag uitoefende en aan de arbeiders in de gangen zijn bevelen gaf. In katakombe van H. Callistus heeft men zelfs een houweel of hak van de *fossore*s gevonden die, hoewel sterk door roest aangetast, nog zeer goed te herkennen was. In de eerste tijden en onder de vervolgingen voorzag de Kerk zelve in de begraafplaatsen voor de geloovigen, maar in latere tijde kochten de welgestelde christenen voor zich en de hunnen een graf van de grafdelvers. Men heeft verscheidene steenen gevonden met de vermelding dat het graf van den delver voor naar een zekere som was gekocht en van twee andere *fossore*s, die als getuigen optraden. Een dezer opschriften luidde: Artemisius heeft dit tweepersoons graf (bisomus) gekocht van den grafdelver Hilarius, in tegenwoordigheid (als getuigen) van Saverus en Laurentius. Een ander luidde: Saturninus heeft van Sixtus een tweepersoons graf gekocht voor twee gouden *Solidi*, onder de groote lichtopening, waar zij is bijgezet die met haar man veertig jaar vereenigd was.

Maar, zoo vraagt men allicht, hoe konden de Christenen zulke reusachtige werken uitvoeren, ongestoord in 't bezit blijven van hunner Katakomben, er hunne dooden begraven, de H.H. Geheimen er vierden, er vergaderen en bijeenkomen zonder lastig gevallen te worden door de vervolgers, die niet onkundig er van konden zijn en het ook niet waren?

De vraag heeft haar gegrondheid en haar gewicht, ofschoon de beantwoording er van zeer gemakkelijk is. De Kerk had van af haar eerste ontstaan een vast en geregeld bestuur en eene vaste hiërarchie. Aan het hoofd stond de bisschop, zoowel het hoofd in geestelijke als wereldsche zaken, met zijn diakens, onderdiakens, priesters, geestelijken van lageren rang enz. In het wereldlijk bestuur stond de eerste diaken den bisschop ter zijde en was als 't ware de tweede persoon in de kerkelijke hiërarchie zoo zelfs dat het geruimen tijd als vasten regel gold dat de eerste diaken, den bisschop (en te Rome den bisschop der stad of den Paus) opvolgde. Van dezen regel werd het eerst afgeweken toen na den dood van den H. Fabianus de H. Cornelius tot diens opvolger werd benoemd, hetgeen de scheuring van Novatianus ten gevolge had. Uit de martelaarsacten van den H. Laurentius vermenen wij dan ook dat de prefect van dezen overgave eischte van de vermeende schatten der Kerk. Evenzeer als de christenen zich onderwierpen aan de wetten van het Rijk, wanneer deze wetten althans van hen niets

vorderden wat tegen hun geloof en hun geweten streed, evenzeer maakten zij ook gebruik van de bestaande wetten om hunne bezittingen te vrijwaren en voor alles wat voor de veiligheid, de zekerheid en de onschendbaarheid van hunne instellingen kon dienstig zijn. De Romeinen hadden een grooten eerbied voor hunne dooden. De plaats waar een doode was begraven werd, door het feit zelf, dier bijzetting, *heilig* (*sacrosanctus*) en onschendbaar, en niet slechts gold deze onschendbaarheid het graf alleen, maar ook een zekere uitgestrektheid gronds die bij het graf behoorde. Wanneer derhalve een vermogend Christen voor zich zelve of voor een ander een stuk grond afstond tot begraafplaats, dan werd die grond, zoodra een lijk er was bijgezet, krachtens de Romeinsche wet onschendbaar, en de Romeinen, die zeer gehecht aan hunne wetten waren, eerbiedigden die ook, al betrof het dan ook de zoozeer gehate en vervolgde christenen; er zijn slechts weinig voorbeelden bekend dat de Katakomben verstoord werden of haar geheiligd karakter ontwaard. Bij deze, op zich-zelve reeds gunstige beschikking, kwam nog een andere die eveneens van zeer groot gewicht voor de eerste christenen was. In het oude Rome bestonden een groot aantal vereenigingen, vakvereenigingen, volgens welke de personen die een zelfde beroep of bedrijf uitoefenden, zich tot maatschappijen of vereenigingen konden constitueeren, onder een zelf verkozen bestuur hunne belangen bevorderen, bijeenkomsten en vergaderingen houden, bijdragen van de leden innen ter bestrijding der kosten, kortom, al datgene doen wat in onzen tijd vakvereenigingen doen. Deze vereenigingen werden door bijzondere wetten geregeld en konden ook rechtspersoonlijkheid erlangen. Een der meest belangrijke was die waarbij de leden zich vereenigden om voor hunne begrafenis, en wat daarmede samenging, te zorgen. Een onderlinge begrafenisvereening alzoo. De christenen hadden al zeer spoedig begrepen welk voordeel er voor hen in gelegen was zich onder de bestaande wetten tot zulk eene vereeniging te constitueeren, en verzuimden dan ook niet zulks te doen.

Krachtens die wet vormden zij dus een wettig erkende vereeniging en als zoodanig konden zij bijeenkomsten houden, hunne belangen bespreken, de geregelde of buitengewone bijdragen en de contributies innen, hunne dooden begraven en deze naar hunne laatste rustplaats vergezellen. Een groot aantal dier vereenigingen in Rome werd wel in den lateren keizersstijd opgeheven omdat zij zich meer met staatkundige woelingen bezig hielden dan met de belangen van hun bedrijf of beroep, maar de begrafenisvereenigingen waren niet in deze opheffing begrepen, zoodat de Christenen, op weinige uitzonderingen na, zooals wij reeds vroeger hebben gezegd, ongestoord hunne Katakombenkerken en verdere bezittingen konden beheeren onder de bescherming der wet, en vrij hunne bijeenkomsten houden. De Romeinsche wetten en instellingen beschermden dus de Christenen, wien men verweet de wetten des Rijks te minachten en te ontkennen. Al deze zaken wijzen er dus op dat de Eerste Kerk reeds uitstekend was ingericht, met veel wijsheid werd bestuurd; maar ook tevens dat, bij den onzekeren toestand waarin zij verkeerde en de veelvuldige vervolgingen waaraan zij bloot stond, aan dat beheer, naast groote belangen, ook een groote mate van kennis, omzichtigheid en vastberadenheid moest verbonden zijn. Wanneer wij dat alles overwegen, moeten wij met eerbiedige bewondering opzien naar dat groote werk, uit zoo nederig een begin ontstaan, en dat in alles den stempel draagt van zijn goddelijken oorsprong.

Na dit algemeen overzicht van de Katakomben, hun ontstaan, uitbreiding, inrichting, wettelijken toestand en uitgestrektheid, zullen wij de voornaamste ervan aan eene

nadere beschouwing onderwerpen, om daardoor vooral te doen uitblinken hoe, van de eerste tijden af, in de Katholieke Kerk de zelfde leer werd verkondigd, de zelfde sacramenten werden toegediend, de zelfde discipelen heerschte als in onze dagen; wij zullen dan, tot onze groote bewondering en tot versterking en bevestiging van ons geloof zien, dat, met uitzondering van zaken van bijkomenden aard, de Kerk van haar eerste ontstaan af zich aan ons voordoet in al hare ceremoniën, in hare geheele discipline en hierarchie, zooals zij, na negentien eeuwen, zich nog de geheele wereld door in eenheid en algemeenheid heeft voortgezet en voort zal zetten tot aan het einde der eeuwen. „Want, zooals l'abbé Boulfroy in zijn *Rome* zegt”, 't is waarlijk het katholiek geloof dat als een zon in de duisternis der Katakomben schittert. Uit de diepte der *cubacula*, waar geheele gezinnen als in een gemeenschappelijke slaapzaal rusten, uit de diepte der *loculi*, die op boven elkander geplaatste wiegen gelijken en die inderdaad wiegen van onsterfelijkheid zijn, schijnen beminde en bekende stemmen, broederstemmen, op te gaan, die een overwinningslied zingen: de overwinning van de waarheid op de dwaling, van den Christus en zijn Kerk op de verbonden machten der Hel.” Aanvaarden wij dan met diepen en heiligen eerbied onze wandeling door die uitgestrekte gangen, waar elke voetstap een wonderbaren echo oproept, die ons, na negentien eeuwen, het heerlijke loflied der overwinning herhaalt.

Tot de oudste Katakomben behooren in de eerste plaats de Vaticaansche en de Ostriaansche, en vervolgens die van Commodilla, Domitilla en Priscilla, van Pretextatus van Lucina en van St. Hermes.

Onbestreden de oudste is de OSTRIAANSCH, wijl daar, volgens de overlevering, de H. Petrus het H. Doopsel aan de eerste Christenen van Rome heeft toegediend. Deze overlevering berust op zulke goede gronden, dat men haar wel als een bewezen waarheid mag beschouwen. Behalve uit de apoeriefe acten van den H. Liberius, waar gezegd wordt dat de H. Petrus in die Katakombe (de Ostriaansche) gedoopt had, blijkt zulks nog zekerder uit de authentieke acten van de H.H. Papias en Maurus die, onder Dioeletiaan gemarteld, bijgezet werden op den Nomentaanschen weg, *ad Nymphas ubi Petrus baptizaverat*, bij de Nimphen, waar Petrus gedoopt heeft. In het vroeger reeds door ons genoemde werk: *Mirabilia urbis Romae*, wordt zij *coemiterium fontis S. Petri*, begraafplaats bij de bron van den H. Petrus, genoemd. Een verder bewijs geeft de *lijst van de relikwiën, door den pelgrim Joannis* te Rome verkregen voor de Longobarden-Koningin Theodolinda, voor de nieuwe kerk, die zij te Monza ter eere van den H. Johannes den Dooper had opgericht.

Op dat lijstje vindt men ook vermeld: *sedes ubi prius sedit ses Petrus ex oleo*. Dat wil zeggen, dat deze relikwie bestond in een weinig olie, genomen uit de lamp die brandde voor den stoel, op welken de H. Petrus het eerst gezeteld had. Daar deze relikwiën allen van heiligen zijn, die langs den Salarischen weg rustten, is het ook als zeker aan te nemen dat de olie genomen is bij den zetel van den H. Petrus, welke zich dàar bevond, en niet bij dien, welke in de Vaticaansche Basiliek wordt bewaard. Bovendien werd den 18 Januari ook gevierd de *Dedicatio Cathedrae S. Petri Apostoli qua primum Romae sedit*. (Feest van den stoel van den H. Petrus Apostel, waar hij het eerst te Rome op zetelde.) Ook de Rossi wijst er op dat er eertijds twee feesten van St. Petrus stoel werden gevierd; een op den 18 Januari en een ander op den 22 Februari.

In de 6e eeuw vertoonde men nog den stoel waarop de eerste Paus gezeteld heeft. Deze Katakombe was langen tijd niet meer te doorgvorschen, dewijl zij geheel en al

met puin en aarde was volgestort; evenwel heeft Armellini, een der leerlingen van de Rossi, er in de laatste jaren van 70 nieuwe opgravingen gedaan en er kapellen en talrijke opschriften ontdekt; in een dier kapellen heeft men een in den tufsteen uitgehouwen bisschopstoel gevonden, dien men voor den zetel van den H. Petrus houdt. In deze Katakombe werden nog begraven de H. Emerentiana, de H.H. Victor en Alexander en de H.H. Felix, Papias en Maurus

In de VATIKAANSCH KATAKOMBE werd, zooals wij vroeger hebben vermeld, het lichaam van den H. Petrus bijgezet, nadat hij in de nabijheid daarvan den kruisdood was gestorven; ook de martelaren, die onder Nero in diens tuinen en renbaan getuigenis van Christus aflegden, vonden daar een rustplaats. Men heeft er een steen ontdekt die den naam droeg van den H. Linus, die, zooals men weet, den H. Petrus op den bisschoppelijken stoel van Rome opvolgde. Bij den bouw van de eerste St. Pieterskerk, onder Constantijn den Grooten, en meer nog bij het bouwen der tegenwoordige Basiliek in de 16e eeuw, werd deze Katakombe geheel verwoest. De tegenwoordige Crypte, waar zich het graf van den prins der Apostelen bevindt, is er nog een overblijfsel van. De Katakombe van Commodilla, op den weg van Ostia, diende tot begraafplaats van den H. Paulus; ook deze is door den bouw van de St. Pauluskerk grootendeels vernietigd. Zij klimt evenwel onbetwistbaar tot de tijden der Apostelen op; men heeft er inschriften gevonden uit de jaren 107 en 110, dus uit een tijd die slechts veertig jaren van den dood der beide Apostelen verwijderd is.

De H. Domitilla, die haar naam heeft gegeven aan de volgende Katacombe, waarvoor zij den grond had geschonken, behoorde tot het geslacht der Flavii (zie blz. 21), waartoe ook de keizers Vespasianus, Titus en Domitianus behoorden. De vervolging van dezen laatsten spaarde zelfs zijn naaste bloedverwanten niet. Toen de H. Petrus den marteldood leed, was een Flavius Sabinus prefect van Rome, en veel omstandigheden pleiten voor het gevoelen dat hij zich tot het christendom bekeerde. Zijn zoon, Flavius Clemens, stierf den marteldood, de H. Domitilla was zijne gemalin, die onder Domitianus de martelaarskroon verwierf. De jongere Domitilla was haar nicht. Volgens de overlevering zou zij, met hare beide kamerdienaren Nereus en Achilleus, door den H. Petrus gedoopt zijn. Zij had zich aan Christus als bruid gewijd en weigerde derhalve een huwelijk aan te gaan met Aurelianus, die haar verloofde was. Deze, over de weigering verbitterd, klaagde haar bij den Keizer aan, door wien zij naar het eiland Pontia verbannen werd, waar zij haar heilig leven eindigde. Haar lichaam werd te Terracina begraven. Nereus en Achilleus, evenwel, werden door de bijl onthoofd; zij hebben hun naam geschonken aan een beroemde Katakombe, waar hunne heilige overblijfselen in het jaar 1861 ontdekt werden. De Katakombe van de H. H. Nereus en Achilleus behoort tot de grootste van Rome en bestaat uit vijf verdiepingen. Stempeldrukken op sommige steenen wijzen op het jaar 123. Hier ook rustte het lichaam der H. Petronilla die, naar de overlevering luidt, eveneens door den H. Petrus onder de bruiden van Christus werd opgenomen. Toen de vrede aan de Kerk werd geschonken, bouwde men boven haar graf een prachtige kerk, waarvan men in 1874 de overblijfselen heeft gevonden.

De eerste restauratie van dezen eerbiedwaardigen tempel geschiedde op kosten van Mgr. Felix de Merode, den beroemden minister van Pius IX, maar zij werd voltooid en de toegang tot de Katakombe van de H. Domitilla heropend door de goede zorgen en den ijver van de oudheidkundige commissie, zoodat men zich nu een juist denkbeeld

kan vormen van de indeeling en inrichting van een basiliek uit de eerste tijden van het Christendom. Men ziet er het prestyterium, de afdeeling voor de vrouwen, de *schola cantorum* of het zangkoor enz. Verder heeft men er een groot aantal monumenten, inschriften, sarcofagen enz. bijeengebracht van hooge oudheid, zoowel van Christelijken als heidenschen oorsprong. Den 14^{den} Mei 1899, op den 25sten verjaardag van de ontdekking van de basiliek der H. Petronella bij deze Katakombe, werd er een plechtige Mis gevierd, waarbij de leerlingen van het Fransche Seminarie Gregoriaanschen zang uitvoerden, op de plaats zelve, waar de H. Gregorius dien 13 eeuwen vroeger deed hooren.

De *Civiltà Cattolica* van den 3^{den} Juni 1899, geeft naar aanleiding van deze plechtigheid, de volgende historische herinneringen ten beste. „De basiliek van de H.H. Nereus, Achilleus en Petronilla langs den Ardeatinischen weg, is een der eerbiedwaardigste heiligdommen der romeinsche Katakomben, dat wil zeggen dat zij de rustplaats is van het edele geslacht der Christelijke Flaviërs, dat ten nauwste verwant was met de keizers uit het geslacht der Flaviërs (Vespasianus, Titus en Domitianus). Hier bevond zich inderdaad de onderaardsche begraafplaats die aan Flavius Clemens, consul en martelaar, toebehoorde welke onder de vervolging van Domitianus gemarteld werd, aan Flavia Domitilla, zijne gemalin, en aan de maagd Domitilla, hunne nicht. Daar werden ook begraven de beide beroemde martelaren Nereus en Achilleus, die eenmaal tot het huis der jongere Domitilla behoorden en in dezelfde vervolging het leven verloren; hier was ook het graf van de beroemde Christen maagd Petronilla, de geestelijke dochter van den H. Apostel Petrus.

Boven deze zoo eerbiedwaardige herinneringsplaats uit de eerste eeuw, werd, op het einde der vierde eeuw, de grootsche basiliek met drie beuken opgericht, die nu onlangs gerestaureerd werd. Het graf van de martelaren Nereus en Achilleus bleef op zijn oorspronkelijke plaats na de oprichting van het nieuwe gebouw en moest zich bevinden voor de *absis*, die men op den achtergrond ziet; niet ver van daar was ook de sacofaag geplaatst van de H. Petronilla. De lichamen dezer heiligen werden op het einde der achtste eeuw uit de basiliek buiten de stad weggevoerd en de overblijfselen van de H. Petronilla naar het Vaticaan overgebracht, terwijl die van de H.H. Nereus en Achilleus werden vervoerd naar den ouden titel van Fasciola, welke kerk, binnen de stad gelegen, thans hun naam draagt. Onder de kostbaarste herinneringen, die men bij de opgravingen heeft gevonden, kan men het heerlijke opschrift rekenen dat paus Damasus ter eere der beide heldhaftige martelaren maakte en nu in het voorportaal der basiliek is geplaatst, benevens de kleine marmeren zuil in de *absis*, die in half verheven werk den marteldood van den H. Achilleus voorstelt; in de *absis* ziet men de nis voor den bisschoppelijken kanzel, waar de H. Gregorius de Groote een zijner schoonste homiliën uitsprak.

Rondom de basiliek strekt zich een onmetelijke en allerbelangrijkste onderaardsche begraafplaats uit, die in uitgestrektheid en grootschheid der monumenten zelfs de beroemde Katakombe van St. Callistus overtreft.

Een bezoek aan deze Katakombe van Domitilla is het meest aantrekkelijke en leerrijke wat de beminnaars van de christelijke oudheidkunde kunnen doen, daar men er de groote geschiedkundige perioden van de eerste Kerk ziet voorgesteld, van de tijden der Apostelen af tot aan de volkomen zegepraal van het Christendom. De oorspronkelijke voorhal der Flaviërs, met haar klassieke schilderijen en de opschriften

der Flaviërs zelven, herinneren ons aan dit edele geslacht, dat eigenaar van de plaats was, en door den ijver der Apostelen bekeerd werd; zoo ook werd de eerste periode van den aanleg der Katakombe aangeduid door de zoogenaamde wijk van Ampliotus, die misschien dezelfde persoon is welke door den H. Paulus in zijn brief aan de Romeinen genoemd wordt.

De uitgestrekte wijk der 3de eeuw, met verschillende schilderwerken, waaronder een zeer kostbare van de H. Maagd, vertoont ons de bewonderenswaardige uitbreiding van het Christendom in deze eeuw der groote vervolgingen, toen, volgens het gezegde van Tertullianus, *het bloed der christenen een zaad van nieuwe christenen was*; de doolhof van begraafplaatsen, in de 4de eeuw er aan toegevoegd, herinnert ons aan de rustige dagen van den vrede der Kerk en aan den grooten paus Damasus, die hier, met zijn moeder en zijn zuster, een rustplaats vond. Eindelijk kan de groote basiliek, in de dagen van keizer Theodosius opgericht, beschouwd worden als een roemrijk zegeteeken van de volledige zegepraal der Kerk op de afgoderij.

Een bezoek aan deze grootsche onderaardsche begraafplaats is derhalve van groot nut voor een ieder die een duidelijk begrip wil hebben van het bewonderenswaardige werk der romeinsche Katakomben en op de plaats zelve de geschiedkundige ontwikkeling der oude christelijke begraafplaatsen bestudeeren.

De Katakombe van Domitilla heeft haar ingang langs de *Via delle Sette Chiese*, No. 22a (tusschen St. Paulus en St. Sebastiaan), en grenst aan de basiliek van de H.H. Nereus, Achilleus en Petroniila. Zij is alle dagen te bezichtigen van 9 tot 5 uur.

Langs de *Via Labicana* bevonden zich verscheidene Katakomben, waarvan die van de H.H. PETRUS EN MARCELLINUS de beroemdste was. Deze Katakombe ligt niet ver van de TOR PIGNATTARA of praalgraf van de H. Helena. Hier werd onlangs de historische crypte teruggevonden waar de lichamen van de H.H. Petrus en Marcellinus langen tijd gerust hebben. Genoemde martelaren leden voor het geloof tusschen de jaren 304 en 305, tijdens de wreede vervolging van Domitianus. Hunne lichamen werden in de Katakombe langs de *Via Labicana* bijgezet, totdat zij, in 827, naar Duitschland werden overgevoerd. Meer dan duizend jaren lag de onderaardsche crypte, waar zij eenmaal rustten, bedolven onder de puinen der Katakombe. Bij herstellingen, die er aan gedaan werden, vond men de crypte terug en den 14^{den} April 1899 was zij geheel opgedolven en weer geopend voor de vereering der geloovigen. Op dien dag had er een plechtig godsdientig feest in de heropende historische crypte plaats. Na den middag vereenigden de genoodigden zich in het gebedenhuis boven den grond, waar eertijds het graf van den H. Tiburtius was, in de nabijheid van het praalgraf van de H. Helena.

Zoo opent Rome dag voor dag haar lang verborgen schatten weer voor het oog der wereld en in deze eeuw van ongeloof en scepticisme rijzen daar voor ons op de onwraakbare getuigen van geloof en heldenmoed, van zelfverloochening en verachting der wereld, om ons te wijzen op Christus en Zijn Kruis, die de wereld op het heidendom veroverden en ook de overwinning zullen behalen op ongeloof en materialisme.

DE KATACOMBE VAN DE H. PRISCILLA heeft haar naam te danken aan de echtgenoot van den Senator (?) Pudens. Volgens eene overlevering zou Pudens niemand anders zijn dan de hoofdman Cornelius, waarvan in de lijdensgeschiedenis des Zaligmakers sprake is en tot het beroemde geslacht der Corneliï hebben behoord; maar

hier schijnt de overlevering niet met de waarheid in overeenstemming te zijn. Volgens de Rossi is het zeer onzeker of hij tot dat geslacht behoorde en nog minder waarschijnlijk is het dat een Senator een eenvoudige hoofdman eener centurie zou zijn geweest. Het dragen van den naam Cornelius zegt nog volstrekt niet dat iemand ook tot dat geslacht behoorde, daar de vrijgelatenen den naam aannamen van hun vroegere meester. Deze opmerking, die wij alleen doen omdat wij zooveel mogelijk onzen arbeid op de hoogte willen brengen der laatste ontdekkingen en controversen, neemt evenwel niets weg van de waarheid der hoofdzaak, zoodat wij dan ook kunnen aannemen dat de H. Priscilla de echtgenoot van Pudens was, en dat de beide H. H. Maagden Pudentiana en Praxedes tot hunne naaste verwanten behoorden. Eenigen meenen evenwel dat de Priscilla, die haar naam aan deze Katakombe gaf, de echtgenoot was van Aquila, waarvan sprake is in de Handelingen der Apostelen. Wanneer wij over de schilderingen en symbolen spreken, zullen wij gelegenheid hebben op deze Katakombe terug te komen.

DE KATACOMBE VAN PRETEXTATUS werd reeds elders door ons vermeld; zij behoorde eertijds tot de meest bekende en de meest bezochte, daar zij een groot aantal beroemde martelaarsgraven bevatte, waarvan enkele vermeld verdienen te worden. Zoo komen in de eerste plaats in aanmerking die van den H. Quirinus en van zijne dochter, de H. Babina. Quirinus werd door keizer Hadrianus belast met de bewaking van paus Alexander. Voornamen gevangenen werden soms in hun eigen woning gevangen gehouden en hunne bewaking aan een hooggeplaatst officier toevertrouwd, zooals dan ook het geval was met paus Alexander. In den omgang met zijn gevangene leerde Quirinus het christendom kennen en bekeerde zich met geheel zijn gezin. Hij stierf voor zijne overtuiging den marteldood. In 162 werd de H. Jannarius, de oudste zoon van de H. Felicitas, hier bijgezet, zooals wij dat reeds vroeger uitvoerig hebben vermeld. De H. Valerianus, de verloofde van de H. Cecilia, diens broeder Tiburtius en hun beider metgezel in 't lijden en de zegepraal, de H. Maximus, vonden, na hun marteldood, hier een rustplaats in gezelschap van den H. Urbanus, die hen tot de kennis van Christus en de eeuwige glorie bracht. Den 6 Augustus van 't jaar 258 werd hier een bloedig tooneel afgespeeld; de H. Paus Sixtus II werd op bevel van keizer Valerianus op zijn bisschoppelijken zetel onthoofd; met hem leden de diakenen de H. H. Felicissimus en Agapitus met nog twee geestelijken. Ook de H. Zeno vond hier zijn laatste rustplaats.

De KATACOMBE VAN DEN H. HERMES behoort mede tot de oudste van Rome. Zij is vooral beroemd door een gemetselde kerk, de grootste die men in het onderaardsche Rome gevonden heeft. De bouwvalligheid van deze Katakombe maakt een bezoek er van zeer gevaarlijk.

De KATACOMBE VAN DEN H. CALLISTUS is zeker wel de meest beroemde en de meest bezochte onder alle Christelijke begraafplaatsen van het onderaardsche Rome, zoowel om hare groote uitgestrektheid en de menigte martelaarsgraven, die zij bevatte, als om den roem van eenigen dezer; bovendien was zij de wettelijk erkende officieele begraafplaats van Rome en strekte zij tot laatste rustplaats aan 46 pausen. Zij lag aan den Appischen weg, en alle oude pelgrimsboeken spreken van haar, van de 140.000 martelaren die zij in haar schoot verborg, van het graf der H. Cecilia, van de grafkamer der pausen; maar hoe beroemd ook, hoe goed ook eertijds bekend, toch was zij in vergetelheid geraakt. In het 1849, echter, vond de Rossi in een wijngaard een brokstuk van een marmeren plaat, waarop hij de woorden NELIUS MARTYR las. Terstond

rees bij hem het vermoeden op dat dit stuk steen tot het graf behoorde van den H. Paus Cornelius, die in 't midden der 3de eeuw den marteldood stierf en volgens de oude bescheiden in de nabijheid van de paus-crypte was bijgezet. Paus Pius IX kocht den wijnberg en nu begon de Rossi zijne nasporingen. In 1852 vond hij in een grafkamer onder een aardhoop een brokstuk, waardoor het gansche grafschrift werd hersteld; het luidde:

CORNELIUS MARTYR.
E P.

Hiermede was het graf van dezen paus ontdekt, maar de Rossi wist tevens dat hij zich in de nabijheid van de paus-crypte en van het graf der H. Cecilia moest bevinden, en zette dus met nieuwen ijver zijne nasporingen voort. Twee jaren later ontdekte hij dan ook de ruimte die aan een groot aantal pausen uit de eerste eeuwen der Kerk tot laatste rustplaats verstrekke en algemeen bekend is onder den naam van paus-crypte of grafkamer der pausen. Daar vond hij ook, in 154 stukken gebroken, het beroemde opschrift dat paus Damasus veertien eeuwen vroeger aldaar had aangebracht, en het gelukte hem dit gedenkstuk in zijn geheel te herstellen. Kort na dien werd ook het graf gevonden waar eenmaal het maagdelijk lichaam van de liefelijke H. Cecilia had gerust, en zoo was dan een der beroemdste Katakomben weer voor de blikken der wereld ontsloten. Uit het grondplan, dat de Rossi er van maakte, bleek dat de Katakombe van den H. Callistus samengesteld was uit meerdere kleine begraafplaatsen en dat een gedeelte behoorde tot die van de H. Lucina, andere tot die van de H. Babina, den H. Soter, den H. Hippolytus enz.

Op eenigen afstand van de Poort van St. Sebastiaan den Appischen weg verlatende en rechts omslaande, komt men aan een gebouw met drie ingangen, dat voor wijnkelder wordt gebruikt, maar waarin de Rossi een gebouw uit de 3^e eeuw herkende, een kerkje dat eenmaal aan den H. Sixtus en de H. Cecilia was gewijd. Links van dit gebouw voert een houten trap van vijf en dertig treden in de onderaardsche gangen, en weldra komt men aan de paus-crypte, die van de 3^e eeuw dagteekent. De menigte inschriften, de vrome aanroepingen, de teedere verzuchtingen, de tallooze namen op de wanden gegriffeld, toonen reeds aan dat men eene plaats nadert die gedurende eeuwen voor duizenden geloovigen een voorwerp van groote vereering en bijzondere godsvrucht was. Onder die namen, op de wanden der gangen gekrast, zal men ook die vinden van Sofronia, welke Dr. H. J. A. M. Schaepman aanleiding gaf tot het schrijven van zijn heerlijk dichtstuk „Sofronia, of een bloem der Katakomben” in „*De Wachter*” 1872 geplaatst. De vrome pelgrim, die deze gewijde plaats bezoekt, zal het den dichter nazingen:

Er golft een stroom herinneringen,
Een leger vragen door de lucht,
Die immer naadren, immer dringen
In lange rij, in bonte vlucht;
Die aan 't bewogen harte kloppen
Op iedere plek, in ieder uur,
Ontelbaar als de regendroppen,
Verzengend als het lavavuur;

Geheime wrekters, sombre boden
 Van dreigende oneer, schande en pijn;
 Gestalten uit het rijk der dooden,
 Die kinderen van ons leven zijn.

De pausgroeve is slechts $4\frac{1}{2}$ meter lang en $3\frac{1}{2}$ meter breed; op den achtergrond bemerkt men een soort marmeren hoogte met vier openingen; daar stond eens het door vier kolommen gedragen altaar. Daarachter bevond zich eertijds het hoofdgraf, welks vlak deksel tot altaartafel diende. De graven der pausen zijn in den tufwand uitgehouwen en door breede strooken van elkander gescheiden; op den grond stonden twee steenen doodkisten of sarcofagen, onder den bodem van de crypte waren eenige graven van vreemde bisschoppen en van martelaren. Oorspronkelijk waren de wanden in *stuc* bepleisterd, maar in latere tijden werden zij met marmeren platen, friesen, kolommen enz. van marmer, serpentijn en porfier bekleed, waarvan de meeste eer toekomt aan paus Sixtus III (432–440.) In de vijfde eeuw werden de twee lichtgaten aangebracht, die men in het gewelf ziet. De Rossi vond er verschillende brokstukken van steen en sluitplaten der pausgraven, o. a. die van de pausen Anteros, Urbanus, Fabianus, Lucius, Eutuchianus. De volgende Pausen werden hier bijgezet. De eerste is de H. Zephyrinus, (202–218) die de crypte aanlegde; Urbanus I (223–230), Pontianus (230–235), Fabianus (236–250), Cornelius (251–252), die niet in maar, zooals wij gezien hebben, in de nabijheid der crypte werd bijgezet; Lucius I (252–253), Stefanus I, Sixtus II, Dionysius, Felix I, Eutuchianus en Cajus. Eusebius, die op Sicilië in ballingschap stierf, werd later door zijn opvolger Melchiades (311–314) naar de pausgroeve overgebracht; hij-zelf is de laatste paus die in de Katakombe werd begraven, hoewel niet in de pausgroeve.

De grafplaats van de H. Cecilia is door een nauwen gang van de paus-crypte gescheiden, maar op sommige punten raken de wanden elkander.

Het wedervinden van het lichaam der H. CECILIA is een der merkwaardigste gebeurtenissen uit de zoo rijke en treffende geschiedenis der Katakomben. Na haar roemrijken marteldood, waarover wij later zullen spreken als wij een bezoek zullen brengen aan de haar gewijde kerk in Trastevere, werd het lichaam der maagdelijke martelares in de Katakombe van Callistus bijgezet. Toen in de 9de eeuw de omstreken van Rome door Longobarden en Saracenen werden verwoest en de heilige plaatsen door hen niet gespaard bleven, besloot Paus Paschalis V de overblijfselen der martelaren voor ontheiliging te behoeden en liet hij de relikwieën van meer dan 2500 hunner naar Rome overbrengen, onder welke zich ook die van de paus-groeve bevonden. Het graf der H. Cecilia vond hij evenwel niet en reeds begon hij geloof te slaan aan de geruchten die zeiden, dat de Longobarden het kostbaar overblijfsel hadden ontvreemd. Toen de paus evenwel kort na dien een plechtige godsdienstoefening aan het graf van den H. Petrus bijwoonde – Paschalis heeft het voorval zelf vermeld –, overviel hem eene lichte sluimering en eene schoone jonkvrouw met edele trekken stond voor hem. Zij deed zich kennen als de H. Cecilia en maakte den Paus er een verwijt van dat hij ook niet haar lichaam had laten overbrengen, daar hij toch zoo nabij haar graf was geweest dat zij met elkander hadden kunnen spreken.

Paus Paschalis hervatte nu zijne nasporingen en vond, in eene zorgvuldig gesloten verdieping van den muur en slechts door een dunnen steenen wand van de pausgroeve gescheiden, een kist van cipressenhout en daarin het lichaam der heilige, juist zooals de overlevering haar beschreven had: op de zijde liggende, aan den hals de diepe

zwaardwonde vertoonende en aan hare voeten de met haar bloed doortrokken doeken. Het lichaam, nog geheel ongeschonden, was gekleed in een met goud gestikt gewaad. Nadat hij de kist van binnen met zijde had laten bekleeden en een kleed van zijden gaas over het lichaam had uitgestrekt, liet hij de kist opnieuw sluiten en naar de kerk, die hare naam draagt, overbrengen.

Op 't laatst der 16e eeuw liet Kardinaal Sfondrati, die den titel van de H. Cecilia droeg, herstellingen aan hare kerk doen. Den 20 October 1599 werd in tegenwoordigheid van verscheidene getuigen het grafgewelf onder het hoogaltaar geopend. In eene vrije ruimte vond men twee kisten van wit marmer; toen men een er van opende vond men er een kist van cipressenhout in.

De Kardinaal hief met eigen handen het lichte deksel op en daar vertoonde zich aan zijne ontroerde blikken het lichaam der heilige, juist in den toestand zooals paus Paschalis het bijna achthonderd jaar te voren aanschouwd had. De zijden stof bekleedde nog de wanden en door het dunne gaas bespeurde men het met goud doorwerkte kleed dat het maagdelijke lichaam der heilige jonkvrouw omsloot. Kardinaal Sfondrati verwijderde met bevende hand den zijden sluier... en ongerept, door geen bederf aangetast, ligt zij daar, de H. Cecilia, als ware zij alleen in eene zoete sluimering gedompeld. Nog zag men aan haar hals de diepe wonde van het zwaard, nog lagen aan hare voeten de met haar bloed gedrenkte doeken. Geheel Rome stroomde naar de kerk om de wonderschoone trekken der roemrijke heilige te aanschouwen, en onder hen bevond zich ook de beroemde geschiedschrijver Baronius en de Katakombenvorscher Bosio, die beiden van de wondervolle gebeurtenis een gelijkkluidend verhaal opstelden. Na eenige weken werd de kist opnieuw gesloten en op de vroegere plaats gezet, waar boven de kardinaal een prachtig altaar liet oprichten, onder hetwelk men het heerlijke wit marmeren beeld der heilige ziet, in de houding zooals zij door Paus Paschalis en door Kardinaal Sfondrati gevonden werd. Dit wonderschoone beeld is het werk van Stefano Maderno.

Zooals wij zagen bestaat de Katakombe van den H. Callistus uit meerdere andere, die vroeger evenwel afgezonderd er van waren; de voornaamste er van is die van de H. Lucina. De naam Lucina werd door verscheidene in de kerkgeschiedenis bekende vrouwen gedragen, maar men meent dat de heilige, aan wie deze christelijke begraafplaats haar naam ontleent, bij 't H. Doopsel aldus genoemd werd; Lucina beteekent de Verlichte, de Lichtvolle. Men houdt het er voor, ofschoon de zekere bewijzen ontbreken, dat zij de beroemde Pomponia Graecina was, de gemalin van Platius, een Romeinsch Veldheer, die groote veroveringen in Britanje maakte. Volgens heidensche schrijvers werd zij in 't jaar 58 van „vreemd bijgeloof” beschuldigd, onder welke benaming, zooals wij vroeger aangemerkt hebben, de heidenen het christendom aanduidden. Voor een familierecht gedaagd, werd zij evenwel vrijgesproken. Talrijke nog bestaande bouwwerken wijzen er op, dat deze Katakombe bestemd was tot familiegraf van een aanzienlijk geslacht, waartoe ook paus Cornelius behoorde, die in ballingschap te Civitavecchia stierf. Men vermoedt dat Lucina het lichaam van haar gestorven bloedverwant heeft opgeëischt en in de aan haar geslacht behorende Katakombe liet bijzetten. Dit verklaart dan ook waarom de H. Cornelius niet in de pausgroeve werd bijgezet. Links van het graf van den H. Cornelius bevonden zich die van „Cerealis en Sallustia met een en twintig (martelaren)”, die allen door den H. Cornelius bekeerd waren en, evenals hij, voor hun geloof leden.

Zeer beroemd was ook ten allen tijde de KATAKOMBE VAN ST. SEBASTIANUS, die het eerst met den naam van Katakombe werd aangeduid, welke naam, wij hebben het reeds eerder gezegd, later op alle andere onderaardsche begraafplaatsen werd overgedragen. Hier rustten een tijd lang de lichamen der H.H. Apostelen Petrus en Paulus. De H. Gregorius verhaalt namelijk het volgende :

„Het is wel bekend dat ten tijde van den marteldood der Apostelen Petrus en Paulus de christenen uit het Oosten kwamen om de lichamen van hunne landgenooten en die zij meenden tot de hunnen te behooren, in ontvangst te nemen en dat zij die, toen zij aan de tweede mijlpaal van Rome gekomen waren, op eene plaats verborgen die „bij de Katakomben” genoemd wordt”. Volgens denzelfden H. Paus zou een zwaar onweder, van bliksem en donder vergezeld, de roovers het verdergaan belet hebben; misschien hebben de christenen van Rome, de ontvoering bemerkende, de heilige lichamen aan de ontvoerders ontnomen en ze in de nabijheid in een grafkamer bijgezet. Zeker is het, dat een constante overlevering, die bijna een geschiedkundige waarheid kan genoemd worden, zegt, dat de beide Apostelen daar een tijd lang gerust hebben, het zij kort na hun marteldood, het zij in de tweede helft der derde eeuw. Behalve genoemde tekst van den H. Gregorius, getuigt zulks ook het *Liber pontificalis*, waar gezegd wordt dat paus Damasus, *platonam ipsam ubi iacuerunt corpora sancta versibus exornavit*, (d. w. z. den stuwmuur, waar de heilige lichamen rustten, met verzen versierde.) Over de eigenlijke ligging van deze graven is in de laatste jaren een geheel nieuw licht opgegaan, waarover wij evenwel later zullen spreken, als wij de kerk van den H. Sebastianus behandelen. Zeker is het dat daar, waar de H.H. Apostelen een tijd lang rustten, eene kerk werd gebouwd, die aanvankelijk den naam droeg *ecclesia apostolorum* (kerk der Apostelen) en later meer algemeen bekend werd onder den naam van kerk van St. Sebastiaan, naar den heiligen krijgsman die onder Diocletiaan den marteldood leed en wiens lichaam in die Katakombe eene rustplaats vond. Bij zijne opsporingen naar die ligplaats heeft Mgr. de Waal, de bekende directeur van het Duitsche College *l'Anima* te Rome, de begraafplaats ontdekt van den H. Quirinus, die te Siscia in Pannonie den marteldood leed en wiens gebeente omstreeks het jaar 400 door zijne landgenooten naar Rome werd overgebracht en in Sint Sebastiaan bijgezet. Deze Quirinus is zeker niet dezelfde wiens graf men in de Katakombe van Pretextatus aanwijst, daar hij bisschop was en in Pannonie den marteldood leed, terwijl de andere Quirinus krijgsman was en te Rome stierf.

DE KATAKOMBE VAN DE H. AGNES munt uit door een aantal fraaie schilderwerken en is vooral merkwaardig omdat zij nog tot in den laatsten tijd veel ongeopende graven bezat en wellicht nog thans bezit, waaronder ook van martelaren; zooals blijkt uit de bloedvaasjes die in den mortel, welke de grafsteen vasthecht, ingemetseld zijn. Het is overbekend dat de eerste christenen een groote vereering hadden voor de overblijfselen der martelaren en vooral voor hun bloed, dat zij voor Christus' leer vergoten, zoodat het dan ook niet te verwonderen is dat zij dat edele bloed zooveel mogelijk zochten te vergaderen. Zij volgden vaak, den beulen en vervolgers ten trots en met gevaar voor hun eigen leven, de belijders van Christus' naam naar de strafplaatsen, en vingen hun bloed in doeken op, of lieten het van den bodem in sponsen inzuigen die zij later in bijzondere steenen vaasjes uitpersten en bij de martelaren in het graf of wel tegen de dekplaat buiten het graf plaatsten. Wij hebben daar even gezien dat men in de lijkstijl der H. Cecilia en aan hare voeten de met haar bloed gedrenkte

doeken had gevonden. Men verhaalt nog dat de H.H. Pudentiana en Praxedes hun geheele leven doorbrachten met voor de begrafenis der martelaren te zorgen en hun bloed te verzamelen. In de kerk van de H. Pudentiana, die ontstaan is uit het huis waar deze heilige zusters woonden, wijst men een put aan waar zij, naar de overlevering luidt, de met het bloed der martelaren gedrenkte sponzen uitpersten. Ontelbare plaatsen uit de gewijde schrijvers getuigen van deze gewoonte, en de christendichter Pudentius, die met zooveel getrouwheid een aantal feiten en handelingen uit het leven der eerste christenen weergeeft, zegt „Velen kleuren een linnen stof met het bloed dat (uit de aderen der martelaren) vloeit. 't Is een gewijd behoedmiddel, dat zij in hunne woningen voor hunne nakomelingen bewaren". De aanwezigheid van zulk een bloedfleschje in of voor een graf wordt, met den palmtak op den deksteen geteekend, als een zeker bewijs beschouwd dat in dat graf een martelaar rust. Soms ook werd de met bloed gedrenkte spons zelve in zulk een vaasje bewaard. De protestanten en ongelooovige schrijvers hebben beweerd dat de opgedroogde neerslag, in die vaasjes gevonden, niet anders dan verdroogde wijndroesem was, van de *agapen* afkomstig, maar herhaalde scheikundige onderzoeken, waarvan onder andere één door den beroemden protestantschen scheikundige Leibnitz werd gedaan, hebben bewezen dat genoemde neerslag bloed is. Men heeft vaasjes gevonden die nog gesloten waren en bij opening vloeibaar bloed bevatten. De bovenste vochtlaag was wel is waar wit, maar deze was de bloedwei, terwijl de gekleurde zelfstandigheid, de bloedbolletjes, bezonken waren; werden de bloedvaasjes evenwel geschud dan nam de geheele massa de roode bloedkleur aan. De congregatie der riten heeft dan ook verklaard dat de bloedvaasjes door de christenen bij de graven hunner broeders werden geplaatst om daardoor de getuigenis af te leggen van hun roemrijken dood voor Christus. Deze in 1558 afgelegde verklaring werd onder de regeering van Pius IX herhaald, toen nieuwe bedenkingen werden opgeworpen tegen de beteekenis der bloedvaasjes bij de graven.

DE KATAKOMBE VAN DE H. CYRIACA bevatte het graf van een der roemrijkste martelaren der Kerk, den H. Laurentius, over wiens marteldood wij reeds gesproken hebben (blz. 73), benevens dat van den H. Hyppolitus, wiens roemrijk uiteinde, na een kortstondige afdwaling, wij eveneens vermeldde (blz. 75). Ook de edele matrone, die aan deze rustplaats haar naam gaf, werd er in bijgezet.

IN DE KATAKOMBE VAN DEN H. CALEPODUS bevond zich het graf van den H. Pancratius die, nog slechts veertien jaren oud, met groote heldhaftigheid zijn geloof in Christus beleed en voor dat geloof blijmoedig zijn leven gaf. De meeste lezers kennen de schoone figuur van dezen edelen jongeling wel uit het heerlijke werk „Fabiola of de kerk der Katakomben" van wijlen kardinaal Wiseman. Pancratius werd evenwel niet, zooals in Fabiola gezegd en nog door P. Kuhn in zijn „Roma" herhaald wordt, door de wilde dieren verscheurd, maar stierf door het zwaard. De aan zijne nagedachtenis gewijde kerk bevindt zich een weinig buiten de poort, die zijn naam draagt. Onder de vervolging van Diocletiaan werden hier ook de lichamen van den H. Tiburtius en later die van den H. Marcellinus en zijne gezellen door twee edele vrouwen, Lucina en Firmina, begraven. Ook de H. Helena, de moeder van Constantijn de Groote vond, naar de overlevering luidt, hier hare laatste rustplaats.

Met dit kort overzicht hebben wij op lange na niet alle Katakomben doorloopen, waarvan, zooals wij vroeger gezien hebben, meer dan zestig bekend zijn. De hier behandelde zijn evenwel de voornaamste; van de andere, voor zooverre zij nog bekend

en toegankelijk zijn zullen wij wellicht de gelegenheid hebben te spreken bij de behandeling van andere onderwerpen, zooals wij o. a. reeds deden over de *Katakombe van Maximus* (blz. 88). Wij zullen nu een blik gaan werpen op de voornaamste afbeeldingen in de verschillende Katakomben gevonden.

De voorstelling van tafreelen uit het leven van den Zaligmaker, de H. Maagd, de Heiligen, zoowel als de afbeeldingen van dezen door de schilder- of beeldhouwkunst, is zoo oud als de Kerk; een enkele blik op hetgeen de Katakomben hebben opgeleverd laat daarover geen redelijken twijfel bestaan. Wij zeggen „redelijken twijfel” want de onredelijke twijfel, het dom en vooropgevat vooroordeel laat zich niet overtuigen. Een bewijs hiervoor werd door de Rossi meegedeeld.

Op zekeren dag doorliep de geleerde onderzoeker de Katakombe van St. Priscilla in gezelschap van een Anglicaansch professor van de universiteit van Oxford. Bij een *arcosolium* gekomen, waarvan het plafond met uitstekend bewaard decoratief schilderwerk was versierd, wendde hij zich tot den vreemden bezoeker en vroeg hem: „Zoudt u ongeveer den tijd kunnen bepalen, waarin dit *fresco* werd gemaakt?” — „Ik ben pas van Pompeï teruggekomen, antwoordde deze, en ik heb de schilderwerken er van met aandacht bestudeerd; deze schijnen mij uit hetzelfde tijdperk afkomstig.” — „Gij hebt gelijk. Beide schilderwerken, die van Pompeï en die van deze Katakombe, komen met elkaar overeen. Wij hebben dus hier een gedenkteeken voor oogen uit het einde der eerste of minstens uit de eerste jaren der tweede eeuw. De Engelschman gaf een teeken van toestemming. De zeer juist bekende datum van de uitbarsting van den Vesuvius, die de stad Pompeï onder haar asch bedolf, is het jaar 79 van de christelijke jaartelling. Hij beschouwde derhalve met veel opmerkzaamheid den rijkdom van bloemen en bladeren, die het penseel van den kunstenaar op grillige wijze op het gewelf van het *arcosolium* had geschilderd. — „Zie nu eens hier”, sprak de Rossi, en de vlam van zijn fakkel op den wand van een zijmuur latende schijnen, maakte hij den geleerden professor opmerkzaam op een heerlijke afbeelding van de H. Maagd, het Kind Jezus in haar handen houdende — „Herkent gij deze afbeelding?” vroeg hij aan den bezoeker. — „’t Is een afbeelding van Maria.”, was het antwoord. — „Welnu! drie maanden geleden, hervatte de Rossi, was deze gang nog geheel opgevuld met het zand, dat de eerste Christenen er in hadden geworpen, zooals zij gewoon waren te doen wanneer alle graven bezet waren. Gij ziet derhalve voor u een gedenkteeken uit de Eerste Kerk, en het getuigt voor de oudheid van de vereering der H. Maagd.” De anglikaansche geleerde bleef lang sprakeloos staan, met aandacht elke lijn onderzoekende van deze op zoo wonderbare wijze weer aan ’t licht gekomen afbeelding. Eindelijk hief hij het hoofd op en liet aan zijne lippen deze woorden ontglippen, die de gewaarwordingen van een inwendigen strijd verraden: „*Antiqua semina superstitionum*” (oud zaad der bijgeloovigheden) — „Zeg veel liever met den H. Cyprianus, antwoordde de beroemde oudheidvorscher: „*O tenebras ipse sole lucidores!*” (O duisternissen die klaarder zijn dan de zon-zelve).

Tegen het blind vooroordeel helpen zelfs geen wonderen. Daar rijst voor den geleerden Engelschman een beeld op dat, hij bekent het zelf, uit de eerste tijden der Kerk moet voortkomen, geschilderd 30, 40, misschien vijftig jaren na den dood van de beide Apostelen Petrus en Paulus; onder de oogen zekerlijk van hen, die uit hun mond de leer en de onderwijzingen van Christus hadden opgevangen en die gewis in dat

kort tijdsbestek niet vervalscht konden zijn met „bijgeloovigheden”. Maar tegenover dat slaande bewijs blijft het vooroordeel blind en het spreekt van „de oude zaden der bijgeloovigheden”. Voor ons, katholieken, zijn de afbeeldingen in de Katakomben een schitterend bewijs voor ons geloof, wanneer het geloof bewijzen noodig mocht hebben. Ons zeggen zij dat wat de Kerk ons thans leert over de H.H. Sacramenten, over de vereering en de voorbede der heiligen, over hel, hemel en vagevuur, kortom over alles wat ons wordt voorgehouden als geloofspunten, op dezelfde wijze werd geleerd en voorgehouden aan de eerste Christenen en door dezen aanvaard en geloofd werd met hetzelfde onwrikbaar vertrouwen in de onfeilbaarheid dier leer, dat ook wij moeten hebben om onze voorvaderen in 't geloof waardig te blijven.

Eusebius, de groote Kerk-geschiedschrijver, verhaalt dat de vrouw, die door den Zaligmaker van een bloedvloeijing was genezen, in de stad Paneas een beeld ter eere van den Verlosser had opgericht en verzekert het beeld zelf gezien te hebben; en Sonomenes voegt er bij dat gemeld beeld ten tijde van Juliaan den Afvallige door de heidenen verbrijzeld zijnde, de christenen met eerbied de brokstukken er van verzamelden en ze in de kerk bewaarden. Dezelfde Eusebius getuigt dat er in zijn tijd afbeeldingen van den Zaligmaker en de H.H. Petrus en Paulus bestonden, die naar een *oude overlevering* waren gemaakt, en dat Constantia, de dochter van Constantijn, hem verzocht had haar die van den Zaligmaker te bezorgen. Tertulianus vermeldt afbeeldingen van den Goeden Herder in den bodem van de glazen bekens, die men zoowel gebruikte voor het dagelijksch leven als voor de viering der H. Geheimen, en van die glazen bestaan er nog in het Vaticaansch museum. Men verhaalt verder nog dat keizer Alexander Severus in zijn huiskapel (*lararium*) ook een beeltenis van den Zaligmaker had. Ofschoon al deze verhalen misschien niet onbetwifelbare feiten bevatten, hebben zij toch, door het gezag van hen die ze mededeelden, een groote mate van waarschijnlijkheid; in elk geval bewijzen zij dat de eerste christenen volstrekt geen afschuw hadden van de beelden, zooals door de protestanten wordt beweerd. Zeker en onbetwistbaar staat evenwel vast dat in de eerste eeuwen der Kerk de Katakomben op bevel en onder de oogen der Pausen opgeluisterd werden met afbeeldingen op de meest verschillende leeringen der Kerk betrekking hebbende.

Men kan de afbeeldingen in de Katakomben in twee categoriën verdeelen: de symbolische en de niet symbolische. De eerste verbergen onder afbeeldingen uit het oude Testament en soms zelfs onder die aan het heidendom ontleend, onder voorwerpen van dagelijksch gebruik, dieren, planten, enz. een diepe beteekenis over de leer en de geheimen des geloofs, waarvan de zin evenwel aan de ingewijden, de gedoopten bekend was, maar die verborgen bleef voor de heidenen of die catechumenen welke nog niet voldoende onderwezen waren om ze te mogen kennen, de niet-*competentes*. Evenwel week men van die geheimhouding soms af, vooral in de werken der apologeten, wanneer het gold de lasteringen der heidenen te weerleggen, zooals b.v.b. die van Celsus, waarover wij reeds gesproken hebben. Men noemde dat de discipline van het geheim. De tweede geven onverholen afbeeldingen van den Zaligmaker, de H. Maagd, de heiligen enz.

Deze discipline van het geheim werd vooral ten opzichte van de H.H. Sacramenten streng in acht genomen, en dat niet alleen wat hun werkelijken aard, maar ook wat hun ritus betreft, maar meer in 't bijzonder toch het H. Sacrament des Altaars, het Doopsel en het Vormsel.

Toen de Zaligmaker tot de Joden sprak: „Wie mijn vleesch eet en mijn bloed drinkt”; en verder „Want mijn vleesch is waarlijk een spijs en mijn bloed is waarlijk een drank”, zeiden velen van zijne leerlingen: „Dit woord is hard, wie kan het hooren? en velen verlieten Hem en gingen niet meer met Hem. Aldus lezen wij in het Evangelie van den H. Johannes. Wanneer dat woord hard en niet aan te hooren was voor de leerlingen die Christus’ wonderen gezien en Zijne leeringen gehoord hadden, hoe veel te meer moest het dan niet onverstaanbaar zijn voor hen, die nog met den eenen voet op den bodem van het heidendom stonden. Hoe tot die onwetenden in het christendom te spreken van het geheim der H. Drievuldigheid, tot hen die misschien het zuurdesem van het veelgodendom nog niet geheel van zich hadden afgeschud. Hoe gesproken over die ondoorgrondelijke geheimen, die het verstand niet kan bevatten en die alleen door het geloof aannemelijk worden, tot lieden wier geloof nog niet in het doopsel was beleden, door het vormsel gesterkt. Daarom werden al die groote geheimen verborgen onder symbolen en allegoriën, waarvan de beteekenis alleen achterhaald kon worden door hen die reeds de Sacramenten hadden ontvangen en wier geloof beproefd en bevestigd was. „*Nooit*”, zegt de H. Cyrillus van Jerusalem, *werd er tegen een heiden gesproken over het geheim van den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest; wij spreken er zelfs niet openlijk over in tegenwoordigheid der Catechumenen* (d. w. z. die zich tot het Doopsel voorbereiden); *maar wij spreken er dikwijls op een verborgen wijze over zoodat de geloovigen, zij die de dingen weten, het begrijpen, en zij, die ze nog niet kennen, niet geërgerd worden door een te vroegtijdige openbaarmaking.*

Na deze korte uitweiding over de noodzakelijkheid en de beteekenis van dit *arcanum*, deze discipline van het geheim, zullen wij de meest voorkomende symbolen met hunne verklaring bespreken en wel zooveel mogelijk in eene dogmatische volgorde, die wij als volgt kunnen ordenen. Symbolen betrekking hebbende

- I. Op God, op de H. Drievuldigheid, den Zaligmaker;
- II. Op de Kerk;
- III. Op de H. H. Sacramenten;
- IV. De Christelijke Deugden;
- V. Het geloof aan de Opstanding;
- VI. De vereering en de aanroeping der Heiligen;
- VIII. Andere zinnebeeldige voorstellingen.

God, God de Vader wordt in de oudste christelijke begraafplaatsen altijd afgebeeld of voorgesteld door een *hand* die uit een wolk komt, overeenkomstig de H. Schrift waar de handeling Gods altijd wordt genoemd *de sterke Hand*, de *krachtige Hand*, de *Rechterhand Gods*. God is onzichtbaar, onlichamelijk; hij openbaart zich alleen door zijne daden, waarvan de hand de zinnebeeldige voorstelling is. Talrijke afbeeldingen in de Katakomben stellen ons dit duidelijk voor oogen. In vele *cubicula* heeft men eene afbeelding gevonden van de offerande van Abraham. Isaac ligt neergeknield, nu eens op, dan weer naast het altaar, of wel op een bundel hout of op een rots. Een fraai fresco uit de Katakombe van de H.H. Marcellinus en Petrus geeft de volgende voorstelling. In 't midden staat Abraham, in een lange tuniek gekleed en in de rechterhand een zwaard of offermes houdende, zijn linkerhand rust op het hoofd van Isaac, die, met de handen op den rug gebonden, aan de voeten van zijn vader ligt geknield. Rechts van den Aartsvader staat een altaar in den vorm van een sterk afgeknotten kegel, waarop het offervuur reeds brandt; tusschen dit altaar en Abraham en eenigs-

zins in de hoogte steek uit een wolk de hand Gods, die met uitgestreken vinger naar den ram wijst. Dezelfde voorstelling, met eenige wijzigingen, ziet men ook elders, zooals wij hierboven zeiden. Soms wordt Isaac ook afgebeeld met een blinddoek voor de oogen. Deze afdeeling heeft eene dubbele beteekenis; de hand is het symbool van God den Vader; de offerande van Abraham is een zinnebeeldige voorstelling van den zoendood des Zaligmakers, die door Isaac werd voorafgeduid. Veelvuldig komt ook de afbeelding voor van Mozes, die de hand uitstrekt naar de tafelen der Wet, welke een uit de wolken stekende hand hem voorhoudt. In latere eeuwen, althans na de 4^e of 5de eeuw, wordt God ook soms voorgesteld onder de gedaante van een grijsaard of een man van zekeren leeftijd; zooals op twee sarcofagen, waarvan een uit de Katakombe van de H. Lucina, de andere uit die van de H. Agnes, waar God, als een man opgevoerden leeftijd, zittend wordt voorgesteld, terwijl Cain en Abel Hem hunne offeranden komen aanbieden.

De symbolische afbeelding der H. DRIEVULDIGHEID komt slechts zelden en alleen in den vorm van een triangel of gelijkzijdigen driehoek voor, waarvan de allegorische beteekenis geen verdere verklaring behoeft. Evenwel werden de Drie Goddelijke Personen ook in latere eeuwen persoonlijk afgebeeld.

Op een sarcofaag, die uit de tweede helft der 4de eeuw dagteekent en in de fondementen van de Basiliek des H. Paulus gevonden werd, wordt de H. Drievuldigheid voorgesteld door drie gebaarde personen die, als teeken van hunne gelijk-eeuwigheid, even oud schijnen te zijn. Zij zijn bezig met de schepping van Eva. God de Vader is op een opengewerkten en met een draperie bedekte zetel gezeten, met een voetbankje onder de voeten. Een tweede persoon, God de Zoon, staat voor Hem en met de oogen naar Hem gewend, terwijl Hij het lichaam van Eva, dat uit de zijde van Adam komt, ondersteunt; de derde persoon, de H. Geest, staat achter den zetel van God den Vader. Deze merkwaardige sarcofaag bevindt zich in het museum van Latrane; wij zullen misschien gelegenheid hebben er nog op terug te komen.

Een enkele maal wordt de driehoek van den top tot de basis doorsneden met den kruisbalk, terwijl de beide armen van het kruis boven den top uitsteken; het kruis dat den X of T vorm heeft, is gekroond met een kleine cirkel, waarin een stip. In de symboliek der Eerste Kerk beteekent deze figuur het volgende: de driehoek de H. Drievuldigheid; het Kruis het verlossingswerk; de cirkel met de punt, die voor de griekse letter *thèta* staat, welke de eerste is van het woord *theos*, „God”, de godheid van Christus, zoodat in deze figuur worden voorgesteld het geheim van de H. Drievuldigheid en de verlossing door den Godmensch.

Natuurlijk is de tweede persoon der H. Drievuldigheid het veelvuldigst afgebeeld. De menschgeworden God, de Zaligmaker, de Christus, die de Stichter der Kerk, de leeraar der Apostelen is, wiens Blijde Boodschap het menschedom kwam vrij maken, voor wiens naam duizenden en honderdduizenden blijmoedig hun bloed vergoten, moest wel het meest den Christenen dierbaar zijn en de voornaamste gebeurtenissen uit Zijn leven tot troost, bemoediging en sterkte dienen voor hen, die om Zijnen naam zooveel moesten verduren. Inderdaad vinden wij dan ook den Zaligmaker voorgesteld van Zijne geboorte af tot aan Zijn dood, in al de omstandigheden Zijns levens, waarvan de Evangeliën melding maken.

Bestaat er een ware gelijkende afbeelding des Zaligmakers?

Tot heden heeft men op deze, voor allen christenen zoo belangrijke vraag, nog geen

bevestigend antwoord kunnen geven. Men gewaagt wel van eene beeltenis des Verlossers, door den H. Lucas geschilderd, maar hierbij is meer de overlevering dan wel de geschiedenis aan het woord. Wij weten wel uit de Handelingen der Apostelen dat Lucas geneesheer was, maar nergens staat vermeld dat hij schilder was. Zooals wij op blz. 102 gezien hebben, gewaagt Eusebius van afbeeldingen des Zaligmakers die naar *eene oude traditie* waren gemaakt, maar ook dit gezegde geeft geen zekerheid. Niettemin schijnt men reeds in de eerste eeuwen eene *type* te hebben aangenomen, die zich tot op onze tijden heeft bewaard en waar naar de beroemde meesters der Italiaansche schilderschool hunne heerlijke Christusfiguren gemaald hebben. In de Katakombe heeft men eene afbeelding des Verlossers gevonden, afkomstig, naar men meent, uit de tweede eeuw, en die men, als wij zoo mogen spreken, de oer-type zou kunnen noemen. De Zaligmaker is er *en buste* voorgesteld; het gelaat is langwerpig ovaal, de gelaatsuitdrukking ernstig, zacht en eenigszins zwaarmoedig, de wenkbrauwen fraai gewelfd, de volle baard, niet zeer zwaar of lang, eindigt in een punt; de haren zijn op 't midden van het hoofd gescheiden en vallen golvend en krullend over de schouders. Deze type vindt men in alle oude mosaïeken en voorstellingen van de eerste eeuwen af tot aan de 7de en 8^e eeuwen en zelfs later terug. Men vindt haar later weer bij de schilders der Renaissance en thans is zij, mag men wel zeggen, bijna algemeen als *de* type aangenomen. Een andere afbeelding uit de Katakombe van St. Pontianus, en minstens een paar eeuwen jonger dan de eerste, vertoont wel in hoofdzaak de zelfde trekken, maar eenigszins harder; de geheele uitvoering is iets stijver en stroever, ofschoon men er geen adel, noch goedheid aan ontzeggen kan. Het hoofd is omgeven met een kruis-nimbus en de linkerhand draagt een geopend boek, waar op de eerste bladzijde het woord *DOMINUS* staat met twee kleine kruisjes er onder en op de tweede de letters *IE*. Een zeer oude afbeelding van Christus en, naar 't gevoelen van geleerde oudheidvorschers en vooral van de Rossi, de oudst bekende, is een beeltenis op ivoor die in het Vaticaan wordt bewaard. Deze beeltenis vertoont groote overeenkomst met die van St. Callistus, zooeven door ons besproken.

In het najaar van 1898 werd de wereld verrast door het bericht dat de heer Royer d'Agen, van Parijs, aan een stalletje op het *Campo di Fiori* te Rome, een medaille had gevonden die aan de eene zijde een waarlijk prachtigen Christuskop en aan de andere een hebreeuwsch opschrift vertoonde. Men meende aanvankelijk hier een eenige en authentieke afbeelding van den Zaligmaker te hebben gevonden, maar later bleek dat deze medaille niet eenig is. Over haar ouderdom en oorsprong kan niets met zekerheid gezegd worden, zoodat ook hier van geen authentieke beeltenis sprake kan zijn. Ideaal schoon is evenwel deze beeltenis des Zaligmakers onbetwistbaar zeker.

Zeer veelvuldig wordt de Zaligmaker afgebeeld als „*de Goede Herder*”. De gelijkenis van den herder, die de negenennegentig schapen in de woestijn laat om het eene, dat verloren was, op de schouders terug te brengen (Lucas 15. 4. 5), en nog meer die plechtige verzekering: Ik ben de goede herder, de goede herder geeft zijn leven voor zijne schapen, maar de huurling vlucht, wanneer de wolf komt, en verlaat zijne schapen. Ik ben de goede herder en ken de mijnen en de mijnen kennen mij (Johan. 10, 11, 12, 13, 14), waren als zoovele bewijzen en verzekeringen van de liefde en de barmhertigheid des Verlossers, en moesten den eersten Christenen tot groote troost en bemoediging dienen, zooals zij ook voor ons een blijvende bron van hoop en vertrouwen zullen zijn. Ontelbare malen en op de meest verschillende wijzen is deze Goede Herder afge-

beeld, nu eens alleen als herder, met den krommen herdersstaf (*pedum*) in de hand en het melkvat aan zijne voeten; dan weer vergezeld van zijn hond als zoekende naar het verloren schaap, een andere maal met het verloren schaap op de schouders, of omringd door zijne schapen in den schaapstal, terwijl de herdersstaf, als bewijs dat het verloren schaap is gevonden en de herder rusten kan, op twee melkvaten ligt. Gewoonlijk wordt de Zaligmaker in zijne beteekenis van „Goede Herder” afgebeeld als een schoonen jongen man zonder baard (om Zijn eeuwige jeugd te doen uitkomen); het hoofd is met korte haren omgeven, het lichaam gedekt met een korte tuniek, een gordel om de lenden en den staf in de hand, terwijl, zooals wij zeiden, het melkvat zich aan zijne voeten bevindt.

In het Museum van Laterane bevindt zich een zeer fraai antiek marmeren beeld den Goeden Herder voorstellende. Hij is gekleed in een korte omgorde tuniek, de beenen zijn bekleed met kruiselings over elkander loopende banden of windsels, die de knieën en de voeten bloot laten. Het haar is lang en krullend. Over den rechterschouder loopt een bandelier naar de linkerzijde, waaraan een herderstasch is bevestigd; op zijne schouders rust het verloren en teruggevonden schaap. Op een gewelfschildering in de Katakombe van St. Priscilla vertoont zich in het midden de *Goede Herder* met het schaap op de schouders en staande tusschen twee boomen ter rechter en ter linker zijde; aan Zijne voeten staat een schaap. Op een aarden graflamp, die men meent dat uit de 3de eeuw is en in een Katakombe werd gevonden, vertoont zich, te midden van andere zinnebeeldige voorstellingen, zooals de duif op den ark van Noë; Jonas, die door den visch wordt uitgespuwd; Jonas onder den boom slapende enz., op den voorgrond ook de Goede Herder met het schaap op de schouders en een zevental schapen aan zijne voeten, die allen naar Hem opzien. Hier draagt hij, behalve de korte tuniek, ook nog een langen mantel en schoeisel aan de voeten. Er zou een klein boekdeel noodig zijn, wilden wij ook maar eene korte beschrijving geven van de talrijke afbeeldingen van den *Goeden Herder*; wij meenen evenwel met het boven gezegde te kunnen volstaan.

Voorstellingen van de voornaamste gebeurtenissen uit het leven des Verlossers komen in de Katakomben en in de kunst der eerste Christenen veelvuldig voor, zooals wij reeds gezegd hebben, en vooral die, welke de veelvuldige mirakelen van Christus tot onderwerp hebben. Twee gebeurtenissen, evenwel, en nog wel de voornaamste, die welke het begin en het einde van het verlossingswerk zijn: de Geboorte en de Kruisdood, komen, althans in de eerste tijden, niet voor. „En de reden daarvan is, zegt Detzel in zijn *Christliche Ikonographie*, dat de eerste Christenen zorgvuldig elke afbeelding vermeden die aan de aardse nederigheid van den Zaligmaker herinnerde.” Een God, die in een stal geboren wordt en aan het Kruis, de doodstraf voor slaven en roovers, sterft, moest de Catechumenen afschrikken en zelfs op de gedoopten een vernederenden indruk maken. Met het doopsel zwoeren de nieuwbekeerden wel het heidendom af, maar daarom werden nog niet alle indrukken, alle vooroordeelen van een heidensehe opvoeding uitgewischt; derhalve vermeed men zooveel mogelijk op een te duidelijke wijze voor te stellen wat nog te zeer de gevoeligheid eener vroegere meening kon kwetsen. Evenwel ontbreken de voorstellingen van de geboorte niet, maar bijna altijd ook tegelijkertijd die van de aanbidding der Herders en der Drie Koningen, om daardoor, als 't ware, terstond de goddelijke en koninklijke waardigheid van het Kind te doen uitkomen. Men ziet er het Kind Jezus, in doeken gewikkeld, in een kribbe liggen, waarbij ook de os en de ezel, soms ook een paard in stede van den ezel, geplaatst zijn;

Maria en Jozef bevinden zich voor de kribbe, terwijl de herders ter zijde staan. In de verte ziet men de Drie Koningen te paard naderen. Soms ook is het Kindje voorgesteld op de knieën der H. Maagd, zooals op een sarcofaag van het Lateraansche Museum. Men ziet uit deze beide voorbeelden, die nog met meerdere konden aangevuld worden, dat de Geboorte des Zaligmakers niet geheel ontbreekt in de voorstellingen der Eerste Kerk en dat die voorstellingen overeenkomen met die van latere tijden, ofschoon er dikwijls in de bijzaken groote verscheidenheid bestaat, vooral op de afbeeldingen der schilders van de Renaissance en hunne navolgers.

Schreef de wijze voorzichtigheid van de herders der Eerste Kerk reeds voor om het nog wankelend of niet bevestigd geloof der pas bekeerden of der Catechumenen niet te zeer te beproeven door de voorstelling van de nederige en voor het menschelek begrip vernederende geboorte van Christus in een armoedigen stal, met nog meer zorg vermeed men den smadelijken kruisdood van den Godmensch voor te stellen. De afbeelding van den gekruisigden Zaligmaker, zegt Martigny, bood in de eerste eeuwen meer moeilijkheid en gevaar aan. De afschuw en de tegenzin, die zelfs voor de bekeerden tot het Christendom het schandelijke kruishout inboezemde, konden eerst langzamerhand verdreven worden, en die afkeer overleefde nog geruimen tijd de afschaffing van den kruisdood van misdadigers door Constantijn. Bovendien was de vereering van een gekruisigden God, door de heidenen slecht begrepen of op een boosaardige wijze uitgelegd, de bron of het voorwendsel tot talloze lasteringen tegen de geloovigen. Wij hebben hierop reeds gewezen toen wij spraken van het spot-crucifix, (blz. 61), en, volgens getuigenis der oudste kerkelijke geschiedschrijvers, waren het vooral de joden, die deze lasteringen verspreidden en met schandelijke voorstellingen van den gekruisigden Zaligmaker den spot en den haat der heidenen opwekten. Evenwel werd de lijdende en voor de verlossing van het diepgezonken menschedom gestorven Godmensch op verschillende wijzen voorgesteld, waarvan de zin en de beteekenis aan de ingewijde en gedoopte Christenen bekend was. Het veelvuldigst voorkomende symbool is de *VISCH*. De vijf letters, waaruit het woord Visch in 't Grieksch (*ichthus*) bestaat, vormen de beginletters van den zin: Jezus Christus Gods Zoon Zaligmaker.

Het *KRUIS* alleen werd evenmin in de eerste eeuwen als zoodanig afgebeeld, maar in plaats daarvan ziet men veelvuldig het anker, met het dwarshout eraan, zoodat deze allegorie ook verstaan kan worden, dat het kruis onze hoop is, daar het anker, zooals men weet, het zinnebeeld daarvan is. Soms ziet men aan de beide armen van den dwarsbalk een visch hangen, waarvan de beteekenis, na hetgeen wij over den visch en het anker hebben gezegd, geen verdere toelichting behoeft; soms ook is de visch aan den staanden balk van het anker bevestigd, hetgeen de zelfde symbolische beteekenis heeft. Eenige nadere bijzonderheden over het kruis en deszelfs gebruik en vereering mogen hier niet ontbreken. De ouden kenden drie soorten van kruisen als strafwerktuig; het *crux decussata*, dat de vorm van een X had en door ons gewoonlijk St. Andries-Kruis genoemd, omdat de II. Apostel van dien naam aan zulk een kruis stierf; het *crux commissa* of *patibulata* dat den vorm van een T had en eindelijk het *crux immissa*, in dezen vorm †. Volgens het algemeen aangenomen gevoelen was het aan zulk een kruis dat de Zaligmaker stierf. Over het algemeen was het straffkruis laag, maar in enkele gevallen gebruikte men ook hooge kruisen, en Suetonius verhaalt dat keizer Galba een aantal misdadigers aan zeer hooge kruisen liet slaan; en volgens het gevoelen van eenige Kerkvaders was het kruis van den Ver-

losser ook hooger dan de kruisen waaraan de beide moordenaars werden gehecht. Maar, zoo het kruis al in de eerste drie of vier eeuwen niet openlijk werd voorgesteld en zooveel mogelijk geweerd werd uit de openbare plaatsen die voor allen toegankelijk waren, dan wil zulks volstrekt niet zeggen dat het kruis niet vereerd werd. Ofschoon, voor zoover wij weten, geen voorwerpen uit de eerste drie eeuwen bekend zijn, waarop het kruis in zijn werkelijken vorm staat afgebeeld, zijn er toch aanwizingen genoeg om met bijna zekerheid te mogen aannemen dat het werd voorgesteld op kleinere voorwerpen, aan bijzondere personen toebehoorende en die gemakkelijk voor het oog van oningewijden konden verborgen worden, en zulks mag men met te meer gerustheid aannemen, daar de H. Vaders verzekeren dat het teken des kruises tot de Apostolische tijden opklimt, dat de Christenen zich met het kruis teekenden bij de meest gewone bezigheden van het dagelijksch leven: bij het opstaan, bij het kleden, bij het verlaten en het binnenkomen van het huis. In de martelaarsacten van de H. Afra leest men dat een heiden van den H. Narcissus en zijn diaken zeide: „Ik weet dat zij Christenen zijn, want telkens teekenen zij hun voorhoofd met het kruis.” Ook bij het toedienen van de Sacramenten werd het kruisteeken gebruikt, zoodat het zeker is dat het kruis, al werd het ook ter wille der zwakken en ongeloovigen niet openlijk vertoond, toch in groote vereering stond.

En hoe zou het ook anders kunnen zijn! Wanneer de eerste Christenen zulk een grooten eerbied betoonden voor de werktuigen die tot pijniging der martelaren hadden gediend, hoe zouden zij dan geen eerbied hebben gehad voor het martelhout des Zaligmakers. Na de zegepraal van Constantijn op Maxentius kwam langzamerhand het kruis als zoodanig meer in gebruik. Wij hebben o. a. gezien dat het *Labarum* van Constantijn een dwarsbalk aan de schacht had en dus reeds werkelijk den kruisvorm vertoonde, terwijl het aan zijn top een krans droeg waarin het monogram van Christus stond. Dit monogram was gevormd van de twee eerste letters van den griekschen naam van Christus, en bestond dus uit de χ of X met de grieksche R , die den vorm van de latijnsche P heeft: later ook soms in dezen vorm terwijl aan de balken terweerszijde de grieksche letters *alpha en omega*, de eerste en laatste letter van het gr. alphabet hingen, waarmede men de godheid van Christus aanduidt, daar God het Begin en het Einde van alles is. De terugvinding van het ware kruis des Zaligmakers door keizerin Helena, moet natuurlijk zeer veel hebben bijgedragen om de openlijke vereering van het kruis te verspreiden.

In de 6de eeuw vindt men afbeeldingen van het Lam — een ander zinnebeeld van Christus, die als een offerlam ter slachtbank werd geleid — met een kruis op den schouder, een symbool dat ook in onze kerken algemeen is om het Lam Gods voor te stellen. Het crucifix, dat wil zeggen het kruis met den daar aan hangenden Verlosser, schijnt niet voor het einde der 6de eeuw openlijk te zijn afgebeeld. De Zaligmaker Lazarus van den dood opwekkende, de blinden geneezende, of den lamme, die afgebeeld wordt zijn bed wegdragende, en vele andere soortgelijke voorstellingen, zijn als zoo-vele afbeeldingen, die zoowel de almacht als de goedheid des Heilands op troostvolle wijze in herinnering roepen. Opmerkelijk is het dat op al die afbeeldingen de Zaligmaker jeugdiger wordt voorgesteld en grooter dan de andere personen, waarmede men van den eenen kant Zijne eeuwige jeugd en van den kant Zijne almacht, Zijne grootheid wil te kennen geven.

De H. GEEST, die in de gedaante eener duif op het hoofd van Christus nederdaalde

toen Hij door Johannes in den Jordaan werd gedoopt, was bij de eerste Christenen, zoowel als nog bij ons, de zinnebeeldige voorstelling van den derden Persoon der H. Drievuldigheid. Met deze korte toelichtingen meenen wij over dit onderwerp genoeg te hebben gezegd; de omvang van dit werk laat niet toe in verdere bijzonderheden te treden.

De H. KERK wordt op verschillende wijzen zinnebeeldig voorgesteld. Niets is natuurlijker dan dat Christus, de Stichter der Kerk, het onzichtbare opperhoofd ervan, zelven als de Kerk wordt voorgesteld, omgeven door zijne apostelen, en zoo vinden wij ook in een grafgewelf van een der Katakomben een heerlijke afbeelding van den Zaligmaker, omringd door zes apostelen. De Heiland heeft de beide vingers der rechterhand opgeheven als een leeraar of onderwijzer, terwijl de apostelen in de houding van toehoorders zijn.

Nog duidelijker is een andere afbeelding. Christus zit op een verheven troon, ter rechter- en ter linkerzijde zijn de twaalf Apostelen; terwijl Petrus en Paulus, als om hun voorrang aan te duiden, op oud-romeinsche stoelen zitten, staan de tien anderen; op den voorgrond, voor den Zaligmaker, staat een *scrinia libellorum* (boekenkastje), een ronde doos, waarin schriftrollen, die de H. Schriftuur voorstellen. De kuische Suzanna, uit Daniël bekend, komt ook voor als de belaagde, vervolgte Kerk, maar zij wordt afgebeeld door een lam, dat door twee wolven wordt belaagd; om allen twijfel aan de beteekenis weg te nemen staat boven het lam het woord *Suzanna*, en boven een der wolven het woord *Senioris* (voor *seniores*, grijsaards). Ook de Ark van Noë verzinnebeeldt de Kerk, maar zij wordt afgebeeld als een vierkante kist; Noë, die een duif uit het dak laat vliegen, verklaart evenwel genoegzaam de ware beteekenis. Dat de Kerk als een schaapstal wordt voorgesteld is bekend, en daarom kan ook de voorstelling van den Goeden Herder, die de schapen daarheen voert, eveneens als een zinnebeeldige voorstelling van de H. Kerk gelden. De Rossi heeft in de Katacombe van St. Callistus een schoone voorstelling gevonden. Zij vertoont een staande vrouw in biddende houding, die door de handen van een priester de H. Eucharistie aan God offert. Deze vrouwenfiguren, die met uitgestrekte handen en ten hemel geheven blik in biddende houding staan en nu eens als zinnebeelden der Kerk, dan als die der ziel worden opgevat, komen in de katakomben zeer talrijk voor; men heeft er den naam van *Orante* (biddende) aan gegeven. Dat het *scheepje van Petrus* de H. Kerk verbeeldt, is vrij algemeen bekend en het *schip* wordt dan ook meermalen in die beteekenis afgebeeld. Een fraai bronzen lampje uit de Katacombe stelt zulk een scheepje voor. Aan den achterkant zit een persoon die in de eene hand een schriftról en in de andere het roer houdt; op het voorste gedeelte staat een tweede figuur in de boven beschreven biddende houding met uitgestrekte armen. De Kerk, als *de zuil en de grondslag der waarheid*, wordt ook door een zuil of kolom afgebeeld. Op een gegraveerde steen, waarvan de herkomst en de ouderdom ons niet bekend zijn, ziet men een met edelgesteenten versierde kolom op een trapvormig voetstuk; boven op de zuil staat in een krans of aureool een Lam, het bekende monogram van Christus op den rug dragende; uit de zuil schieten palmtakken op en aan weerskanten staat een schaap, de oogen naar het Lam richtende. Een fraaie en zinrijke voorstelling.

De H.H. SACRAMENTEN worden bijna altijd door symbolen of door voorstellingen uit het Oude Testament voorgesteld. De reinigende wateren van den Zondvloed, het water dat onder den staf van Mozes uit de steenrots vloeyde, de golven der Roode Zee, de Samaritaansche, worden door de H.H. Vaders als zoovele afbeeldingen van het H. DOOPSEL beschouwd en vinden als zoodanig veelvuldige voorstellingen in de Katakomben en op

de oudste monumenten der Eerste Kerk; ook de Palmboom, als zinnebeeld der overwinning, en het Hert, smachtende naar de waterbronnen, herinneren er aan. Wij hebben vroeger reeds gezien dat, volgens eene constante overlevering en de getuigenis der oudste schrijvers, de H. Petrus in de Oostiaansche Katakombe het H. Doopsel toediende. In de oudste tijden schijnt het Doopsel meestal door onderdompeling te zijn toegediend, waartoe of natuurlijke of kunstmatige bronnen in de Katakomben dienden; maar men heeft ook een bekken of vaas gevonden voor *begieting* van de doopelingen met een afbeelding er bij van de wonderbare vischvangst, en in de Katakombe van de H. Cyriaca eene afbeelding, den H. Laurentius voorstellende, terwijl hij Romanus het water des Doopsels door middel van een soort kannetje over het hoofd giet.

Het H. VORMSEL, dat in de eerste tijden der Kerk terstond na het doopsel werd toegediend, wordt verzinnebeeld door de Duif, die ook het zinnebeeld is van den H. Geest, omdat vooral door het Vormsel de kracht van den H. Geest aan den geloovige gegeven wordt. Op het graf van een christelijk echtpaar, Catervius en Severina, heeft men deze woorden gegriffeld gevonden: „De priester Gods Protianus doopte en zalfde hen”, welke beteekenis, wanneer men denkt aan de heilige chrisma, waarmede de vormeling gezalfd wordt, duidelijk genoeg is. In de simbolische taal wordt het H. Vormsel genoemd *Signaculum Domini, spirituale signum*, (de stempel des Heeren, de geestelijke stempel). Op het graf van een twaalfjarig kind liet de moeder dit inschrift plaatsen: *crucem accepit*, hij heeft het kruis ontvangen, en dat met dit „ontvangen van het kruis” wel het H. Vormsel wordt bedoeld, leert ons een der beroemde inschriften van paus Damasus. bij de doopkapel van het Vaticaan, aldus luidende:

ISTIC INSONTES COELESTI FLVMINE LOTAS
PASTORIS SVMMI DEXTERA SIGNAT OVES
HVC VNDIS GENERATE VENI QVO SANCTVS AD VNVM
SPIRITVS VT CAPIAS TE SVA DONA VOCAT
TV CRVCE SVSCEPTA MVNDI VITARE PROCELLAS
DISCE MAGIS (MONITOR) HAC RATIONE LOCI

waarvan de vertaling aldus luidt:

*„Hier teekende de hand van den oppersten herder de schapen
Die de hemelsche bron van alle smet zuiverde,
Komt hierheen, door de wateren herborenen, waar de H. Geest
U roept, opdat gij zijne gave zoudt ontvangen
Leer, na het kruis ontvangen te hebben, de stormen des levens vlieden,
Door de beteekenis van de plaats nog te meer daartoe aangemaand.*

Deze weinige aanhalingen zeggen duidelijk dat, al zijn de afbeeldingen van het H. Vormsel ook niet veelvuldig of niet altijd *sprekend*, ze volkomen en op schitterende wijze door de inschriften worden aangevuld.

Van het sacrament der BIECHT zijn, zooverre ons bekend is, geen bijzondere symbolen bekend, maar daarmede wil niet gezegd zijn dat zij niet bestaan hebben. De opwekking van Lazarus, b. v. b. zou er een zeer passend zinnebeeld van kunnen zijn. Maar al ontbreken ook de plastische voorstellingen, toch getuigen talrijke plaatsen in de werken der eerste christelijke schrijvers, dat de oorbiecht van de apostolische tijden af in de Kerk algemeen was; de naam, OXOMOLAGESE, het geen beteekent openbaarmaking, bekennen van een verborgen zaak, duldt zulks reeds genoegzaam aan.

Het H. ALTAARSACRAMENT, de H. EUCHARISTIE. Droeg de Eerste Kerk ijverig zorg

om de groote en diepe beteekenis der H. H. Sacramenten voor de oogen der oningewijden te verbergen, toch werd dat geheim nergens dieper bewaard dan in hetgeen het H. Altaarsacrament betrof. Een God, die Zijn eigen vleesch en bloed als spijs en drank ten beste geeft, overtreft zoo zeer alles wat het menschelijk verstand kan omvatten dat men, om dat aanbiddelijk Sacrament voor spot en hoon te behoeden, of wel om het geloof der nog niet genoegzaam onderwezenen op geen te zware proef te stellen, het moest verbergen onder woorden en afbeeldingen, waarvan de diepe en innerlijke beteekenis alleen te achterhalen waren door hen, wier geloof reeds bevestigd was door de genaden van het H. Doopsel en het H. Vormsel. En zelfs, trots deze voorzorg, was van het groote geheim iets aan de Heidenen uitgelekt, die niet nalieten er een afschuwelijke uitlegging aan te geven; immers de lastering dat christenen in hunne bijeenkomsten een in meel of deeg gewikkeld kind slachtten, zich voedden met zijn vleesch en zijn bloed dronken, heeft betrekking op het H. Sacrament der Eucharistie. De oudste kerkvaders, de oudste christelijke schrijvers noemden het in hunne werken niet; de Grieksche Vaders duiden het aan door het Grieksche woord *to Agatha* (het Goede, de Goede zaken); de Latijnsche door *Desiderata*, (het gewenschte, het verlangde); maar vooral in de plastische voorstellingen maakte men gebruik van een aantal symbolen of allegoriën.

Wij hebben reeds elders gezien welke hooge beteekenis men aan de afbeelding van den visch gaf en dat nog wel naar aanleiding van deszelfs Griekschen naam; de visch wordt dan ook als voorstelling van het H. Sacrament gebezigd, evenwel meestal in verbinding met de afbeeldingen van brood en wijn. De visch is een spijs en zoo is ook de zinnebeeldige visch, die Christus is, een spijs der ziel. Maar de visch draagt soms een korf van gevlochten teenen waarin brood is en in 't midden van het brood een vaas met wijn. Christus, die zich-zelfen als spijs en drank aanbiedt en onder de gedaante van brood en wijn die spijs op zich draagt. Geheel in overeenstemming met deze afbeelding zijn de woorden van een onbekenden schrijver uit de vijfde eeuw, die Christus noemt: de groote Visch die, op den oever, Zijn leerlingen met zich-zelfen voedt en zich als visch aan de geheele wereld aanbiedt. De H. Augustinus zegt nog duidelijker: „De Heer gaf aan zijn zeven leerlingen een maaltijd, bestaande uit visch, die zij op gloeiende kolen hadden gebraden, en uit brood. De gebraden visch is Christus; hij is ook het brood dat van den hemel gedaald is.” In een ander gedeelte van de Katakombe van St. Callistus, waar ook de Visch met den broodkorf op den rug voorkomt, heeft men een andere afbeelding gevonden, die de eerste aanvult en voltooit. Op een tafel ligt brood en daarnaast staat een schotel met een visch erop; naast de tafel staat een persoon, alleen met het *pallium* gekleed, die de handen op de offeranden legt (om ze te zegenen) en daarbij eene vrouw met uitgestrekte en ten hemel geheven armen.

Hier dus hebben wij de afbeelding van de zegening, consecratie, van het brood en den visch en daarnaast eene persoon, de *Orante* (zie blz. 109) welke de offerande aan God opdraagt. Op een andere afbeelding ziet men een tafel staan met twee schotels, elk met een visch er op, en verder zeven korven met brood. Overal dezelfde zinnebeeldige maar onmiskenbare voorstelling van den geheimzinnigen Visch en van het brood, en niet alleen in Rome, maar ook elders ontmoet men dezelfde voorstellingen, vaak nog duidelijker gemaakt door de opschriften. Zoo heeft men te Autum (Frankrijk) een stuk marmer gevonden met het opschrift: „Neem de zoete spijs van den Zaligmaker der heiligen, eet en drink, terwijl gij de Visch in uwe handen houdt.”

Het *Melkvat* wordt ook algemeen aangenomen als een symbool van het H. Altaar-

sacrament. In de Katakombe van de H.H. Petrus en Marcellinus heeft men een schildering gevonden voorstellende in een driehoek een lam, met het melkvat op den rug en een palmtak in de poot; het melkvat is omgeven door een krans of *nimbus*. Op een mozaïek van St. Vitalis te Ravenna, uit de 6de eeuw dagteekenend, vindt men eene niet minder duidelijke voorstelling van het H. Sacrament en van het H. Misoffer. Voor een altaar, waarop twee kleine brooden en een vaas met wijn zijn, staat Melchisedech, met uitgestrekte armen en de handen zegenend boven het altaar houdende, boven zijn hoofd staat het woord MELCHICEDES; aan den overkant ziet men Abel, uit een huis komende en met ten hemel geheven handen; boven zijn hoofd het woord ABEL. Abel, die de eerstelingen zijner kudde, het lam, ten offer bracht en Melchisedech, die het eerst een onbloedig offer, brood en wijn, aan God offerde, zijn beiden, zooals men weet, afbeeldingen van het H. Misoffer; het lam als zinnebeeld van het Lam Gods; het brood en de wijn als zinnebeeld van het Onbloedig offer van het Nieuw Verbond.

De Manna-regen in de woestijn, Daniël in de leeuwenkuil aan wien een engel het brood brengt, komen evenzeer voor als zinnebeelden van de H. Eucharistie. En deze voorbeelden kunnen door een aantal andere vermeerderd worden, maar wij meenen hiermede voldoende te hebben aangetoond dat het H. Sacrament des Altaars van de eerste tijden des christendoms af op omhulde, maar voor de geloovigen onmiskenbaar zekere wijze, door woorden en afbeeldingen wordt voorgesteld, aangeduid en verklaard.

Van het H. OLIESEL zijn, voor zoover ons bekend is, geen afbeeldingen of voorstellingen in de drie eerste eeuwen der Kerk voorhanden, hetgeen deels moet toegeschreven worden aan het *geheim*, waarmede de toediening der H.H. Sacramenten was omgeven, deels aan de omstandigheid dat een groot aantal christenen den marteldood stierven en dus dit H. Sacrament niet konden ontvangen. Een andere oorzaak, waarvan wij de veronderstelling wagen, is deze, dat, terwijl de andere Sacramenten in de Katakomben konden worden toegediend en het meestal ook werden, zulks met het H. Oliesel uit den aard van dit Sacrament, niet het geval was. In de taal der Eerste Kerk wordt het genoemd: *Sacramentum excuntium* (Sacrament van hen die uit (het leven) gaan; *unctio sancti olei*; *unctio sacra* (zalving der H. Olie, heilige zalving). Geen enkel Sacrament is evenwel in het nieuwe Testament duidelijker uitgedrukt dan dit. „Wanneer iemand onder u ziek is, zegt de Apostel Jacobus, dat hij dan de priesters der Kerk roepe, en dat zij over hem bidden, hem zalvende in den naam des Heeren, en de Heer zal hem verlichten, en wanneer hij in staat van zonde is, zullen zijne zonden hem vergeven worden.”.

Een afbeelding van een *priesterwijding* en derhalve van het PRIESTERSCHAP als Sacrament meent men te moeten erkennen is een bas-relief van een *arcosolium* in de Katakombe van Tiburtius en Valerianus. Op een verheven zetel, waartoe vijf treden voeren, is een bisschop gezeten, die in de eene hand een open schriftrol houdt en de andere hand op het hoofd legt van een jongen man, die voor hem staat; deze draagt boven den tuniek nog een dalmatiek, op de voorzijde met twee purperen strepen versierd. Aan weerszijde van den zetel staan twee andere personen. Men meent hierin de wijding te zien van een diaken door een bisschop, bijgestaan door twee priesters. In de oudste tijden en ook van eenigszins lateren tijd komen evenwel aanwijzingen genoeg voor, betreffende de toediening van het H. Priesterschap. In het *Liber pontificalis* kan men zien dat de pausen elk jaar priesters wijdden en met de grootste nauwkeurigheid wordt het aantal der gewijden aangegeven. Van den H. Petrus wordt gezegd: „Hij

verrichte wijdingen gedurende de maand December: zes bisschoppen, tien priesters, acht diakens.

Afbeeldingen van het HUWELIJK, of althans daarop wijzende, heeft men gevonden op medailles, op glazen enz. Een dezer laatste stelt in een medaljon de twee echtelieden voor elkander bij de hand houdende en tusschen hen beiden in, maar in de hoogte, het monogram van Christus. Achter de vrouw bevindt zich een schriftrol, die men veronderstelt te zijn het huwelijkscontract. Rond om beide personen staat het randschrift: MATURA EPICHETE VIVATIS (in Deo) (Matura en Epichetis, moogt gij (in God) leven.

De GODDELIJKE DEUGDEN vinden, volgens het algemeen gevoelen der christelijke oudheidkundigen, uitdrukking in verschillende vrouwelijke figuren; zooals b. v. b. de *Hoop* door een figuur die de samengevouwen handen en de oogen ten hemel heft; de *Liefde* in eene andere figuur die een brandende fakkel in de hand houdt; ook andere christelijke deugden, de *voorzichtigheid*, de *grootmoedigheid*, waarvan de beteekenis vaak door hunne Grieksche namen duidelijk wordt aangeduid.

Het GELOOF AAN DE OPSTANDING wordt wel het duidelijkst en op de meest treffende wijze aangetoond door de talrijke en roerende opschriften op de graven. Men kan geen voet bijna verzetten of men vindt het opschrift in PACE, VIVAS IN PACE, in vrede, leef in vrede, leef in vrede met Christus. Andere, zooals: „Alexander is niet dood, hij leeft boven de sterren,” of „Marcianus, nieuw gedoopte, de Hemelen staan voor u open; „Fructuarius, uw ziel is bij de rechtvaardigen;” spreken nog duidelijker taal. Overal wordt men herinnerd aan het eeuwige leven, en deze inschriften vinden hunne aanvulling nu eens in een voorstelling van de opwekking van Lazarus of van het dochtertje van Jairus, in Jonas, die door den visch wordt uitgeworpen, in de Drie Jongelingen in den oven, in Daniël in de Leeuwenkuil, of wel in den Pauw, als zinnebeeld van de onsterfelijkheid.

Dat de eerste Christenen eene groote vereering hadden voor de heiligen, voor hunne broeders die voor Christus en zijn leer hun leven zoo blijmoedig hadden gegeven, ligt voor de hand. Zelfen getuigen van hun lijden en hun verheven moed, misschien zelfen geroepen om hen in hun lijden en zegepraal te volgen, moesten zij, uit het voorbeeld hun gegeven, kracht en moed putten in den strijd die hen te wachten stond, en verzekerd, als zij waren, dat hunne broeders, na hun bloedigen strijd, met palmtakken in de hand om het Lam stonden, riepen zij hunne voorspraak aan, zooals uit ontelbare inschriften blijkt en stelden zij er hooge waarde op in de nabijheid van hunne graven ook een rustplaats te vinden. „Gentianus, *bid voor ons* in uwe gebeden, want wij weten dat gij in Christus leeft” leest men hier. Daar weer: „Atticus, leef in God en *bid voor uw ouders.*” „Sabatius, zoet hart, *bid voor uwe broeders en uwe vrienden*”. Ziedaar slechts eenige van die vrome verzuchtingen, van dat geloof en dat vertrouwen in de voorbede der Heiligen. Maar wanneer de eerste Christenen reeds zooveel eerbied hadden voor hun in Christus gestorven broeders en zusters, grooter nog moest dan wel hun vertrouwen zijn in en hunne vereering van Haar die de Koningin der Martelaren is, van de Moeder des Heeren, van de H. Maagd. Veelvuldig zijn de afbeeldingen, die men van de roemrijke Moeder des Heeren vindt, maar evenmin als van den Zaligmaker, bezit men van haar wat men kan noemen een officieel, een authentiek portret, doch wel komt overal een nagenoeg gelijkende, een conventioneele afbeelding voor. Gewoonlijk wordt de H. Maagd met jeugdige trekken afgebeeld, waarop een bekoorlijke lieftalligheid en reinheid uitgedrukt staan; het gelaat wordt door een sluier omsloten, die over

de schouders afhangt, terwijl de kleeding uit een wijd gewaad, de *stola*, bestaat, met twee strepen van purper versierd. Op een der gewelven in de Katakombe van St. Agnes wordt zij afgebeeld met uitgestrekte armen, den sluier om het gelaat en gekleed in een ruim gewaad met wijde mouwen; op haar schoot zit het Goddelijk kind. Deze afbeelding is van eenigszins jongere dagteekening; in de andere wordt het kind Jesus altijd voorgesteld zittende op de knie zijner maagdelijke Moeder. Zooals wij reeds vroeger hebben meegedeeld wordt de H. Maagd veel afgebeeld in de voorstellingen van de aanbidding der Drie Koningen. Op sommige glazen bekens ziet men ook de Moeder Gods alleen afgebeeld, zooals op een dezer, waar zij te midden van de Apostelen Petrus en Paulus staat; de namen, boven de afbeeldingen geplaatst, laten geen twijfel betreffende de identiteit over. Op een marmeren plaat in de crypte van St. Magdalena bij Saint Maximinus, staat Maria afgebeeld in de houding eener *orante*; boven haar hoofd leest men: MARIA VIRGO MINISTER DE TEMPUIO GEROSALE, waaruit blijkt dat de Eerste Kerk reeds geloofde dat Maria in haar jeugd aan den dienst van den tempel van Jerusalem verbonden was.

Wij hebben reeds gelegenheid gehad om over de opschriften op de graven en de wanden te spreken en kunnen dus verder kort hierover zijn. De vrome pelgrim, die Rome bezoekt, kan in het Museum van Laterane en in de Katakomben er een groot aantal en groote verscheidenheid van vinden, en wanneer hij dan deze opschriften vergelijkt met die op de heidensehe graven, waarvan de musea der Eeuwige Stad hem ook voorbeelden genoeg zullen te zien geven, zal hem het groote onderscheid tusschen beiden opvallen. Terwijl de heidensehe grafschriften allen getuigen van troosteloos heengaan zonder hoop op weerzien, waar zij allen spreken van duisternis en gebrek aan licht, ademen die op de christelijke graven allen een geest van vertrouwen op een beter leven, van een wederzien na het sterven, van licht, van vrede, van een leven in God, in Christus. De duif wordt er afgebeeld als het zinnebeeld der ziel; de palm als zinnebeeld van de overwinning, van het martelaarschap; de bloedvaas legt getuigenis af van een roemrijke zegepraal in den bloedigen strijd behaald; het monogram van Christus wijst terug op Hem die gezegd heeft: „Ik ben het leven, die in Mij gelooft zal leven, al ware hij ook gestorven”; de Pauw verbeeldt de Onsterfelijkheid, omdat de ouden meenden dat het vleesch van den Pauw aan geen bederf onderhevig is. Lazarus herinnert aan de opstanding uit den dood, aan de Verrijzenis des Vleesches, en zoo spreken die beelden en die inschriften in de Katakomben en op de monumenten uit de eerste eeuwen des Christendoms een verheven, heerlijke en vertroostende taal, die ook wij verstaan, die ook in onze zielen een weerklink vindt en in de duisternis van de katakombengangen, te midden van al die duizende grafschriften, afbeeldingen, symbolen doorstroomt een nieuw leven der ziel geheel ons wezen en nergens gevoelen wij meer die eenheid, die algemeenheid, die katholiciteit van ons H. Geloof, van de H. Kerk, nergens meer die Gemeenschap der Heiligen dan daar, op die gewijde plaatsen, waar zij leden, strede en baden en de overwinning behaalden door de kracht en genade van Christus, den Bemiddelaar, den Verlosser, den Zaligmaker, die leeft, heerscht en regeert in alle Eeuwigheid. Amen.

De abbé Boulfroy heeft in zijn „Rome” de heerlijke bladzijde overgenomen uit het werk van Mgr. Gerbet: „*Esquisse de Rome Chrétienne*”. Ik kan niet nalaten haar hier op mijn beurt over te nemen; zij geeft den indruk weer van een twintigjarige jonge vrouw na haar bezoek aan de Katakomben.

„Ik heb de Katakomben gezien, en de indruk, dien ik er ontvangen heb en er nog van bewaar, is, den Hemel zij dank, levendiger en dieper dan een van al degene welke de gedenkteekenen en de bouwvallen, die ik te Rome met de meeste bewondering gezien heb, bij mij hebben achtergelaten. Ik gevoel nu met dankbaarheid dat mijne sterkste aandoeningen opgewekt zijn door hetgeen het beste in mij is, en ik dank God dat hij mijn hart zoo heeft geschapen dat het bij machte is te doen gevoelen wat mijne verbeelding mij nooit heeft doen ondervinden. Ik had slechts een onbestemd denkbeeld van de uitwerking, welke die plaats op mij zou uitoefenen. Ik had er te voren niet veel aan gedacht en ik ben er gekomen zonder te hebben voorzien, welke de gevoelens zouden zijn die er mijn ziel zouden vervullen.

Misschien heeft die omstandigheid ze levendiger gemaakt. Ik meen althans dat geen enkele voorbereiding ze zou hebben kunnen vermeerderen, evenmin als eenige uitdrukking ze kan weergeven. Bij het binnentreden in dien donkeren spelonk, gevoelde ik mij eerst aangegrepen door zulken diepen eerbied en ingetogenheid, dat ik geen woord zou hebben kunnen uitbrengen, zelfs niet om te bidden; en toch gevoelde ik nog niet duidelijk welke herinneringen die plaats in mij opwekte. Ik was ontroerd, vóór ik mij nog kon herinneren waarom, en eerst toen mijn hart reeds ontroerd en goed voorbereid was om haar te ontvangen, kwam de gedachte aan de *christenen*, aan de *martelaren* het met zulk eene geweldige ontroering vervullen, dat ik mij niet herinner in mijn leven ooit iets dergelijks gevoeld te hebben. Ik stond voor het altaar, waar in de tijden der vervolgingen de Mis was opgedragen. Ik zag naar dien steen, waarop de oogen waren gevestigd geweest van hen die, op dezelfde plaats waar ik stond, roerender en verhevener gebeden dan ooit tot God waren gericht, gestameld hebben. Ik had wel willen knielen en ook bidden, maar ik durfde niet, ik was niet alleen en ik volgde, zonder iets te zeggen, hen die voor mij gingen, mijn best doende mij niet te laten afleiden van de gevoelens, die ik niet kon uitdrukken. Maar toen wij verder gingen in die nauwe gangen, maakte een nog sterker aandoening zich van mij meester. Voor het altaar dacht ik slechts aan hunne gebeden en vergat ik hun lijden; maar die graven, waartusschen nauwelijks voor de dooden meer plaats overblijft dan voor de levenden, hebben mij herinnerd wat er geleden werd door hen, die op denzelfden bodem staande waar ik mijne voeten had, het oogenblik afwachtten, waarop ook zij eene ligplaats zouden vinden naast hunne broeders. Gedurende een oogenblik bracht ik mij in den geest terug de smart, de angsten van hen, die lang den dood afwachtten; maar ik vergat dat zij christenen waren! Ik vergat dat een hoop, sterker dan alle pijnen, de klachten en het afgrijzen er uit gebannen hadden en dat men te midden van dien vreeselijken spelonk slechts lofzangen van hoop en vreugde had gehoord; ik vergat dat het eenige gevoel, hetwelk hun heldenharten van leedwezen had doen kloppen, een leedwezen was dat zij hun bloed nog niet hadden kunnen vergieten zooals zij, die, gelukkiger, hen in den hemel waren voorgegaan, en hun eenige vrees bestond in te sterven, zonder hun geloof te hebben beleden. Al die herinneringen zijn weer bij mij opgekomen, en ik schaamde mij iets anders gevoeld te hebben dan afgunst voor hen, die dit somber verblijf bewoond hebben. Toen heb ik met schaamte aan mij-zelve gedacht; ik schaamde mij bij de gedachte dat ik christen was als zij, die, jonger en zwakker dan ik, alles vergetende wat de wereld gelukkigis aanbiedt, op die plaats aan God niets anders gevraagd hebben dan den roem om er voor Hem te sterven. Ik heb mijne gebeden vergeleken met de hunne en ik heb gevonden dat zij zeer onwaardig waren. Op dat oogenblik heb ik

verlangd hun lot te mogen deelen; ik heb in alle oprechtheid in mijn hart gezegd dat ik althans gaarne een gedeelte van hunne deugden zou willen koopen ten koste van al mijn geluk in deze wereld, en ik heb aan God gevraagd dat dit gebed niet het gevolg mocht zijn van een voorbijgaande geestdrift, maar dat Hij het oprecht en duurzaam mocht maken. Wij hebben de Katakomben verlaten langs den trap die den christenen er toegang toe verleende, en toen ik daar kwam, gevoelde ik terzelfder tijd in mijn hart al de verschillende indrukken, die ik achtereenvolgens ondervonden had. De treden zijn dezelfde die hunne voeten hebben aangeraakt toen zij naar de gerechtsplaats gingen. Ik had willen neerknielen en de indrukken ervan willen kussen! Ik zou die plaats wel niet hebben willen verlaten en er zonder stoornis weenen; ik gevoel dat ik daar de gevoelens had kunnen uitdrukken, die mijn hart vervulden. Ik dacht toen, dat de jonge maagden, die die treden bestegen hebben om den heldendood te sterven, uit de hoogte des hemels op mij nederzagen en baden voor mij, die hen zoo weinig gelijk. Ik verheugde mij in de gedachte, dat zij in mijn hart zagen wat ik niet kon uiten, en dat zij mijn gebed onder hare hoede namen. Ik gevoelde mij onwaardig den voet te plaatsen waar zij den hunnen hadden gezet, en toch beklom ik met een gevoel van onuitsprekelijke zoetheid die treden, die zij met evenveel kalmte en meer geluk betreden hebben, toen de dood hen daar boven verbeidde.

„Te veel gevoelens overstroomden mijn hart, ik heb geen weerstand kunnen bieden aan de behoefte die ik gevoelde om met alle vurigheid dien gewijden steen te kussen, eer ik weer in de kerk terugkeerde. Toen ik daar terug was, ben ik gaan knielen; en ik zou er gaarne lang gebleven zijn. Ik gevoelde verrukkingen, zooals geen enkel oogenblik mijns levens mij ze heeft doen ondervinden. Ik had het te danken aan den godsdienst in welken ik het geluk heb gehad geboren te worden, en ik gevoelde behoefte God er voor te danken en hem te vragen, dat geheel mijn leven een uitdrukking van dankbaarheid en liefde tot Hem mocht zijn”.

Er zijn dertig jaren verloop en sinds schrijver dezes het geluk had in deze aan heilige herinneringen zoo rijke plaatsen door te dringen en na zulk een lang tijdperk, dat in een menschenleven telt, is het hem moeielijk nog al de indrukken van toen weer te geven; maar nog herinnert hij zich duidelijk de heilige huivering, die zich van hem meester maakte toen hij, de donkere trappen van St. Callistus' kerkhof afgedaald zijnde, bij het flauwe schijnsel der walmende kaarsen, door de sombere gangen dier doodenstad voortschreed en trachtte met den blik de donkere *loculi* te doorvorschen die aan beide zijden in de wanden zijn uitgehouwen. Zulke indrukken laten een onuitwisschbare herinnering na en nu, bij het schrijven dezer regels, treedt zij met nieuwe kracht in het geheugen en den geest terug met eene netheid, die zij, in den loop der jaren, bijna geheel had verloren.

HET CHRISTELIJKE ROME.

HET CHRISTELIJKE ROME

I. ALGEMEEN OVERZICHT.

De Romeinsche Maatschappij in de eerste twee eeuwen na Constantijn. Zorg voor 't behoud der heidensche bouwwerken en kunstschaten. Invallen der Barbaren, Gothen en Vandalen. Plunderingen van Rome. Verwoesting van groote bouwwerken.

Ofschoon met de overwinning van Constantijn den Groote op Maxentius ook het Christendom zijne overwinning op het Heidendom behaalde, was die overwinning toch verre van volkomen en de geheele uitroeiing van den dienst der valsche goden nog niet bereikt. Het Heidendom was te zeer met het openbare en het bijzondere leven vergroeid dan dat het eensklaps met wortel en tak kon uitgeroeid worden, en de belangen van te velen waren aan zijn voortbestaan verbonden dan dat een algeheele ommekeer denkbaar of mogelijk was. Zelfs onder de Christen keizers bleven in het openbaar leven vele heidensche gebruiken voortleven en de tempels der goden, ofschoon door zeer velen verlaten en gemeden, telden nog een zeer aanzienlijk getal bezoekers. Een oogenblik scheen het heidendom zelfs al zijn macht en overwicht terug te zullen erlangen toen keizer Juliaan, openlijk het christelijk geloof afzwerende, den ouden Staatsgodsdienst weer in eere trachtte te brengen. Onder zijne regeering hadden de Christenen andermaal eene zware vervolging te doorstaan, die wel is waar niet de bloedigste was, ofschoon zij aan de Kerk menigen martelaar schonk, maar wel een der gevaarlijkste, daar Juliaan hen meer door uitzonderingswetten en spot vervolgde dan door het zwaard en de martelingen. De dood van Juliaan den Afvallige, die in een krijg tegen de Perzen sneuvelde, gaf aan de Kerk den vrede terug, die nog slechts éénmaal ernstig bedreigd werd. Het was toen Keizer Valentianus II, die als mederegent van Keizer Theodosius het Westersche rijk bestuurde, door een heidenschen Frank, Arbogast, vermoord was. Zooals men weet had Constantijn de Groote, weinige jaren na zijne overwinning op Maxentius, den zetel van de regeering en de hoofdstad des rijks naar Bysantium overgebracht, dat naar hem den naam van Constantinopel ontving; spoedig (in 395) daarop volgde de verdeeling van het uitgestrekte rijk in een Oostersch en een Westersch keizerrijk.

Arbogast bood de kroon zekeren Eugenius, een voormaligen rhetor aan, en deze, hoewel christen geboren, sloot zich, ter verdediging van zijn onrechtvaardig verkregen

heerschappij, bij de heidensche partij in Rome aan en maakte zich gereed haar tegen Keizer Theodosius te verdedigen. De ziel van de krijgsbeweging en tevens van de heidensche partij was Flavianus Nicomachus, die al den invloed en al de macht die hij als prefect van het Pretorium bezat, ter beschikking van Eugenius stelde. Het heidensch element hernam al het overwicht in de stad; de tempels werden weder gevuld, het offervuur vlamde alom en het Christendom ten hoon liet Flavianus de Eenwige Stad die, zooals hij zeide, door het Christendom ontheilgd was, weer volgens heidensch ritueel herwijden. Vrees, heerschzucht, eigenbelang en andere hartstochten maakten veel afvalligen, en zware beproevingen stonden den Christenen te wachten, want Flavianus had gedreigd het Christendom te zullen uitroeien, wanneer hij de overwinning op Theodosius zou behalen. Deze trok, hoewel over veel geringere strijdkrachten beschikkende dan zijn tegenstander, niettemin vol vertrouwen zijn vijand te gemoet. Hij liet het Labarum van Constantijn den Groote voor zijn leger uitdragen, en toen zijn soldaten zich beangst betoonden voor de groote overmacht van den tegenkeizer, voegde hij hun toe: Wij mogen het Kruis van God toch niet de schande aandoen het voor machteloos te houden. Wij zullen toch aan het beeld van Hercules (dat voor het leger van Flavianus werd uitgedragen) geen kracht toeschrijven, waarvoor wij zouden vreezen. Ons leger gaat het Kruis vooraf, laat het beeld van Hercules de vijanden maar beschermen." Het geloovig vertrouwen van Theodosius werd niet beschaamd en het Kruis van Christus behaalde andermaal de overwinning op de goden van den Olympus; Flavianus sneuvelde in den strijd, Eugenius werd in den slag gevangen genomen en gedood. De heidensche schrijver Zosimus en de christelijke geschiedbronnen vermelden dat bijzondere natuurverschijnselen op zichtbare wijze de Christenen ter hulpe kwamen. Deze merkwaardige slag viel voor bij Aquileja, den 5^{den} September 394. De Christenen herademden, en toen Theodosius Rome binnentrok werd hij met groote geestdrift ontvangen.

De slag bij Aquileja had wel het heidendom voor altijd tot machteloosheid gedoemd, maar aan de uitroeiing ervan viel niet te denken. Wel hadden de christen Keizers voor en na Theodosius veel heidensche gebruiken en feesten verboden, maar verder konden zij niet gaan zonder Rome in een puinhoop te veranderen. Zoolang de altaren der Goden staan bleven zou ook het heidendom aanhangers blijven tellen; maar die tempels waren zóó talrijk, dat hare omverwerping gelijk zou gestaan hebben met een geheele verwoesting der stad. Men heeft veel malen gezegd, en het wordt nog herhaald, dat de christenen ze verwoestten of tot hun godsdienstige gebruiken inrichtten en verbouwden, maar in deze bewering ligt een groote mate van onwaarheid en overdrijving. De christenen bezaten reeds een groot aantal kerken en basilieken die veel beter aan hun doel beantwoordden dan de tempels der afgoden, en het getal christenkerken in Rome, die van heidenschen oorsprong zijn, is zeer beperkt en voor het jaar 526 is van zulk een verandering geen spoor te vinden. Het heidendom, dat al meer en meer verviel, liet de tempels zijner goden in puin storten en de invallen en plunderingen der Barbaren en de binnenlandsche oorlogen der middeneeuwen deden het overige. Hetzelfde kan ook gezegd worden van een groot aantal der vermaardste bouwwerken uit den heidenschen tijd: van het Colosseum, van het Mausoleum van Augustus, van dat van Hadrianus, van de triomfbogen en eerezuilen, van de theaters en badstoven. Zelfs zijn er talrijke voorbeelden bekend dat de heidensche Keizers en overheden zelve de monumenten hunner voorgangers van hunne voornaamste sieraden en kunstvoor-

werpen beroofden om daarmee de bouwwerken, die zij deden oprichten, te tooien en te verfraaien. Daarentegen is het niet minder waar dat meerdere Keizers en verscheiden Pausen alles in 't werk stelden om de prachtige bouwwerken van Rome te behouden en voor den ondergang te bewaren. Zoo vaardigde Keizer Honorius, de zoon van Theodosius, wien na de verdeeling van het rijk het Westersche Keizerrijk was toegewezen, kort na zijns vaders dood een bevel uit waarin hij zeide: Evenzeer als wij de offers verbieden, willen wij dat de openbare gebouwen als sieraad bewaard blijven.

In 't jaar 408 herhaalde hij dit gebod en beval hij „dat in de steden en in haar gebied de tempels als staatsgoed zullen behandeld, maar de altaren verwoest moeten worden.” De altaren der valsche Goden en niet hunne tempels werden dus veroordeeld. Merkwaardig is ook een verordening van Keizer Constans, waarin gezegd wordt: „Vele van deze heiligdommen (de tempels) hebben aan de openbare spelen, de circus- en kampgevechten hun oorsprong te danken en het is derhalve niet passend dat dat-gene waaruit de overoude gemakkelikheden van het Romeinsche volk zijn voortgekomen, verwoest worde”. Het Mausoleum van Hadrianus (Fort St. Angelo) bezat nog de prachtige beelden, waarmee het uitwendig versierd was, toen de Gothen Rome belegerden en plunderden. Het prachtige Theater van Marcellus bleef bijna ongeschonden bestaan tot de tijden der burgeroorlogen, die onmiddellijk de Middeleeuwen voorafgingen, en het Colosseum bestond, volgens Beda, in de 8ste eeuw nog in zijn geheel; zelfs in 1332 werd er nog een schitterend toernooi in gegeven, maar na dien tijd kwam het in groot verval; alleen de zorg van verschillende pausen behoeftte het voor een geheel ondergang. En zoo zijn er meer voorbeelden van oude heidensche monumenten, die eeuwen lang geheel of bijna geheel ongedeerd zijn gebleven. Hetgeen van de tempels is gezegd kan ook op de godenbeelden worden toegepast. Zij werden, evenmin als de heiligdommen waarin zij stonden, verwoest, maar uit hunne donkere en geheimzinnige nissen op veranderde voetstukken ter versiering van pleinen en straten in het openbaar gebracht. Van die gewijzigde voetstukken zijn er verscheidene tot ons gekomen. Niet zelden werden ook de beelden der goden door de heidenen zelf verborgden, met de hoop om ze later weer in hunne tempels terug te kunnen brengen wanneer de oude godsdienst, zooals velen meenden dat zeker gebeuren zou, weer in zijn macht en luister zou hersteld worden. Aan deze omstandigheid heeft men het behoud van een groot aantal kunstwerken te danken, die het toeval in latere eeuwen in hunne bergplaatsen deed ontdekken en terugvinden.

De opvolgers van Theodosius bezaten noch diens groot karakter, noch diens krijgsmanskunde, zoodat de toestand van het Westersch-Romeinsche rijk, waarvan de regeeringszetel te Milaan gevestigd was, allengs meer en meer van de naderende horden der barbaarsche volken te duchten had. Op het einde van de 4de eeuw overstroonden de Gothen, hun woeste en onherbergzame woonplaatsen verlatende, Griekenland, waar de aloude en hooggeroemde kunst en beschaving door hunne wilde strooptochten bijna geheel vernietigd werd. Weldra baanden zij zich, onder hun meest beroemden aanvoerder Alarik, door Panonië den weg naar Italië en slechts aan de dapperheid en krijgskunde van zijn ervaren krijgsoverste Stilico, had Honorius het te danken dat zijn kroon en rijk voorsnog behouden bleven, daar Alarik in twee bloedige veldslagen, de een bij Pallentia, de andere bij Verona, het onderspit moest delven.

Van Stilico vergezeld toog Honorius, op verzoek der inwoners, naar Rome, waar hem de eer van een plechtigen zegetocht te beurt viel; de laatste waarvan de geschiedenis

van het Romeinsche rijk gewaagt. Het was bij de feesten, te dier gelegenheid gegeven, dat in het Colosseum de laatste zwaardvechtersspelen plaats hadden, zooals wij op bladz. 46 verhaald hebben.

Rome, dat na de verplaatsing van den rijkszetel naar Constantinopel, geen keizerlijke residentie meer was, begon hoe langer hoe meer den Bisschop van Rome, den Paus, als zijn vorst te beschouwen en onder den toenemenden invloed van het christendom onderging ook de oude maatschappij eene wel langzame maar toch merkbare verandering. De gebrekkigen, de slaven, die in de heidensche maatschappij met minachting beschouwd en met wreedheid behandeld werden, ondervonden het allermeeest de heilzame gevolgen van de verheven leer van de gelijkheid der menschen voor God; zij waren niet meer de verlatenen, de verstootenen, de aan willekeur overgeleverden, maar voorwerpen van de liefderijkste zorgen, van de verhevenste broederliefde; alom werden voor hen schuilplaatsen, hospitalen, instellingen van liefdadigheid in 't leven geroepen, waar de weezen opgenomen, de ouden van dagen verpleegd, de zieken en ellendigen verzorgd, de hongerigen en dorstigen gespijsd en gelaafd, de verlatenen opgenomen werden. Wat er hards en onrechtvaardigs in de oude wetten was, werd afgeschaft, veranderd, verzacht, en dit maatschappelijk werk van het Christendom bracht veel meer heidenen tot de erkenning van deszelfs voortreffelijkheid en de heiligheid van deszelfs leer, dan alle vervolgingen, alle wetten van den Staat tot uitroeiing van de valsche leer hadden kunnen doen. Door het Christendom leerde de wereld voor het eerst de juiste grenzen van gezag en vrijheid, de ware rechten van den mensch kennen.

Ofschoon het Christendom de godsdienst van den Staat was geworden, was het er toch nog verre van af dat het wereldlijk bestuur in alles gelijken tred met den godsdienst hield. Wanneer een wagen gedurende geruimen tijd langs een mullen weg een zelfde richting volgt, maakt hij in dien weg een spoor dat te dieper is naar gelang de wagen er langer in geloopen heeft; maar des te moeilijker is het ook den wagen dit spoor te doen verlaten en een nieuwe richting in te laten slaan. Zoo ook met het voertuig van den Staat. De heidensche plechtigheden, die, in vroegere tijden, bij alles wat den Staat betrof, voorzaten, waren wel afgeschaft, maar het was onmogelijk om de ideën, in dezen bijna duizendjarigen Staat door de heidensche begrippen en denkbeelden zoo diep ingeworteld, in niet veel meer dan een eeuw te wijzigen en van richting te doen veranderen. Dit mogen zij wel bedenken die het der Katholieke Kerk en het Christendom tot een grief aanrekenen, dat zij niet terstond al wat op heidensche beschouwingen en begrippen berustte, hebben weten te vernietigen. Zoo b.v.b. bleef de slavernij, niettegenstaande het Christendom haar in beginsel veroordeelde en leerde dat de slaaf als mensch dezelfde rechten heeft als zijn meester, nog eeuwen bestaan en door de wetten erkend. Wanneer men evenwel bedenkt, dat de geheele economische inrichting van het oude staatswezen op de slavernij berustte, dat de slaven een overwegend deel van de bevolking uitmaakten, dan zal men wel bevroeden dat eene plotse-linge opheffing daarvan en eene ondoordachte vrijmaking van alle slaven, voor de toenmalige wereld gevolgen zou gehad hebben, waarvan men de uitgestrektheid met geen mogelijkheid kan overzien; dan zal men de wijsheid der Kerk erkennen die, zonder de instelling op te heffen, door hare wetten, door de canons van hare conciliën en synoden, zooveel mogelijk de hardheid er van ophief en den toestand der slaven menschelijk en dragelijk maakte. Wat in onze eeuw in Amerika is geschied, tengevolge van de afschaffing der slavernij, stelt deze wijsheid en verziendheid van de Kerk in een

helder licht. Trouwens, begrippen en denkbeelden worden niet, als landen, door geweld van wapenen veroverd; alleen de langzame maar zekere werking van den tijd kan in de orde der gedachten verandering brengen; wel kunnen bijkomende omstandigheden, geweldige verstoringen van bestaande toestanden die werking verhaasten. Zoo ook in Rome. De invallen der barbaarsche volken hielpen krachtig mede om de laatste en latente sporen van het heidendom te vernietigen; zij werkten als een reinigend vuur en zuiverden de nieuwe maatschappij van de oude smetstoffen van weelde, wulpschheid, zingenot en wreedheid, die het heidendom er achtergelaten had. De H. Ambrosius heeft ons eene schildering van de zeden der Romeinsche maatschappij in zijne dagen achtergelaten. „Daar liggen zij”, zegt hij, „naar Oostersche manier op hunne tapijten uitgestrekt, op de plaats waar zij, na de eene kroeg vóór de andere ná bezocht te hebben, eindelijk het rechte tooneel voor hunne daden gevonden hebben. De roes verandert den Plebejer, met den tooverslag van Circe, in een groot en rijk man. Hij erlangt in den wijn eensklaps macht, vrijheid, eer, ja een koninklijken rang; maar hij keert vaak met bebloeden kop uit het drinkgelag huiswaarts, dat in zulk een zoete begoocheling begonnen was. De eigenlijke rijken, de heeren van de fijne wereld, liggen aan tafel tusschen bloemen en kransen en dragen een kunstig gemaakten haardos. Uitgelaten vrouwen omzwermen hen en reiken hun den beker. Zij slingeren later als schepen die van hun anker zijn geslagen. Zij vervallen altijd tot nieuwe gelagen ten einde de doodelijke verveling te ontgaan, die op hun werkeloos leven rust. Reeds in de eerste vroegte moeten kok en inkoopers de ronde door alle winkels maken, en waar zij de middelen tot een weelderig levensgenot vinden, vechten en krakeelen zij om de fijnste vischsoorten en de meeste uitgezochte ganzenlevers machtig te worden.” En van de officieren zegt hij: „Daar ziet men hoe de krijgslieden met zijden degengehangen, met gouden halsbanden, gouden gordel en degenscheeden, zich den kostbaren beker door jonge slaven laten vullen. Hun moedige uitdagingen tot elkander gelden niet de wapenproef, maar het zijn wedstrijden in 't drinken. Hun oorlogskreet luidt: laat ons drinken — op het welzijn des Keizers! Wie den beker niet tot den bodem ledigt is des Keizers vijand! Dat zijn de nakomelingen van Curius Dentatus. Aanschouwt die voor den vijand zoo vreeselijke helden! Men pakt ze aan en draagt ze de deur uit. In dezen toestand hebben zij den mond vol van overwinningen en veldslagen. Wat moet de dienaar wel denken, als zijn heer in zijn roes hem in de armen valt of wanneer hij den vermeenden overwinnaar met moeite op zijn paard moet helpen? Zij zijn alleen in den morgen krijgslieden, dan snuiven zij van woede; des avonds dienen zij den kinderen ten spot. In den bloei des levens zijn zij afgeleefde grijsaards.” Een andere schrijver van dien tijd, Salvianus van Massilia, (Marseille), geeft een niet minder treurige beschrijving van de zeden die toen, de geheele romeinsche wereld door, heerschten. 't Is zeker dat die schilderingen niet op de geheele maatschappij van die dagen van toepassing zijn, en misschien zijn zij ook niet van eenige overdrijving vrij te pleiten, want de voorbeelden van waarlijk christelijken levenswandel, van edelen zin, van groote deugden en heldhaftige zelfverloochening vullen menige bladzijde in de geschriften van diezelfde en andere schrijvers. Vooral mag hier vermeld worden Pammachius, die lid van den Senaat, de afstammeling van consuls en, zooals Hieronymus hem noemt, een sieraad van het geslacht van Camillus was. Met zijne gemalin Paulina blonk hij uit door zijne veelvuldige en onuitputtelijke liefdadigheid en door een verheven beoefening van alle deugden. Toen Paulina gestorven was deed Pammachius, tot groote verbazing

der tijdgenooten, afstand van alle eer der wereld. De vroegere pro-consul kleepte zich in een eenvoudige tunica, verliet zijne onmetelijke rijkdommen en wijdde zich geheel aan den dienst van de „Broeders van Christus,” dat wil zeggen, van de noodlijdenden en behoeftigen. „Toen werden” zegt Hieronymus, „de diamanten, de paarden en kleinodiën, die zijne gemalin tot tooisel hadden gediend, in brood veranderd tot spijzing van hen die honger leden; de met goud doorwerkte zijden gewaden, waarmede het paleis opgevuld was, dienden niet meer om de naaktheid der ijdelheid of van den wereldschen zin ten toon te stellen, maar werden tegen grove vól verwisseld, die tot kleeding diende van hen, die door de koude leden. Alles wat zijne voorvaderen eenmaal aan de weelde hadden geofferd, werd nu tot een werktuig der deugd gemaakt. Vroeger werd het paleis nog opgezocht door vrienden en vleiers; nu wordt het belegerd door de ellende in elke gedaante. Vroeger trok Pammachius door de stad, omgeven door de schaar zijner cliënten; thans vormen de dankbare armen zijn eergeleide zoodra hij zich in 't openbaar vertoont.”

Ongeveer twee jaren na den dood zijner gemalin, omtrent 398, stichtte Pammachius met het overige van zijn vermogen een groot *hospitaal* te Portus Romanus aan den Tibermond. Dit hospitaal werd in onzen tijd in de nabijheid van de haven van Trajanus opgegraven. Later zullen wij Pammachius bij een ander zijner groote werken ontmoeten. Maar toch blijkt uit genoemde schrijvers dat een groot gedeelte der samenleving nog doortrokken was van het zuurdeesem des heidendoms, wat zeden en levenswijze aanbetreft, en dat er een geweldigen storm vereischt werd om dien besmetten dampkring te zuiveren. En dien storm brachten de Gothen, de Vandalen, de Hunnen en hoe zij verder heeten mogen, die Barbaren die het Romeinsche Rijk overstroomden, Italië verwoestten, Rome bedreigden en het niet zelden plunderden, brandschatten en van zijn kunst en rijkdommen beroofden.

*
* * *

In het jaar 408 belegerde Alarick, nadat Stilico, zijn gevreesde tegenstander en vroegere overwinnaar te Ravenna gedood was, voor 't eerst Rome. Zijn komst werd door de tijdgenooten als onvermijdelijk, onweerstaanbaar, als een bezoeking Gods beschouwd; men scheen een algemeen, niet te verklaren voorgevoel te hebben, dat hij kwam als de wrekende engel, als de zuiverende vuurgloed, en men verhaalt dat Alarik zelf aan een kluizenaar, die hem verzocht Rome te sparen, tot antwoord gaf: dat een hooger wezen hem naar de stad dreef en dat een inwendige stem hem toeriep: vernietig haar. Paus Innocentius I stelde zich aan het hoofd van een gezantschap dat zich naar het hof van keizer Honorius te Ravenna begaf om den keizer te verzoeken van den Gothenkoning den vrede af te koopen, maar de trotsche hofpartij wist den keizer diets te maken dat het een schande en oneer zou zijn van een Barbaar den vrede te koopen; en zoo mislukte de zending des Pausen, die zelfs niet meer in Rome kon terugkeeren, omdat de stad door de Gothen nauw omsingeld was. Alvorens den beslissenden storm te beginnen zond Alarik-zelf nog een gezantschap naar den keizer, dat in zijn naam verklaarde de stad te willen sparen, die meer dan duizend jaar de wereld beheerscht had, indien de keizer met hem wilde onderhandelen, en dat hij zelfs bereid was zijne eischen te verminderen. Honorius volharde blind, halstarrig in zijne weigering. De stad bleef dit maal evenwel gespaard, daar de Romeinen de zijde van

Honorius verlieten, een tegenkeizer, Athalus, uitriepen en hem, uit naam van Alarik, de kroon aanboden. Alarik trok nu met Athalus tegen Ravenna op; maar den tegenkeizer in den steek latende en vertoornd over den afval van een zijner onderaanvoerders die zich bij Honorius aansloot, keerde hij terug voor de muren van Rome, vast besloten de stad te vermeesteren, wat het hem ook kosten mocht. Den 24sten Augustus van 't jaar 410 viel zij dan ook, hetzij door verraad, hetzij door een krijgslist, in de macht van Alarik, die zijnen wilden horden verlof gaf gedurende drie dagen de stad te plunderen; alleen beval hij hun de kerken en vooral de basiliek van den H. Petrus te sparen. Bij die plundering werden een aantal paleizen met hunne kunstschatten in de asch gelegd, en ofschoon Alarik verboden had te moorden, bedekte toch een groot aantal dooden de straten en wegen der stad. Het bericht van de inname en plundering van Rome veroorzaakt door de geheele toenmaals beschaafde wereld eene onbeschrijfelijke ontzetting, waarvan de geschriften der tijdgenooten ons den naklank hebben achtergelaten; het verlies, dat de kunst bij dien ramp geleden heeft, laat zich gissen, niet beschrijven; in elk geval was het onherstelbaar. Deze zware bezoeking, die door de tijdgenooten algemeen als een strafgericht van God werd beschouwd, vermocht nog niet den wereldschen zin van de bevolking te veranderen, en de H. Augustinus roept vol smartgevoel en verontwaardiging uit: „De toekomstige tijden zullen het nauwelijks kunnen gelooven dat zij die (uit Rome) naar Karthago gevlucht zijn, ook daar nog, als bannelingen en hulpzoekenden, dagelijks de schandelijke en bandeloze tooneelen van de schouwburgen toejuichen.

Nog zwaardere beproevingen dreigden Rome te treffen. Atilla, de geesel Gods, rukte met zijne afschuwelijke en gevreesde Hunnen tegen Italië op. Bange ontzetting maakte zich van geheel het land meester, zoo zelfs dat een oogenblik het plan bestond den jeugdigen keizer Valentianus naar het Oosten in zekerheid te brengen. In dezen nood bracht de groote paus Leo I redding. Er werd een vredesgezantschap, aan welks hoofd de Paus stond, naar den gevreesden Hunnen-koning gezonden, die zich met zijne legerescharen niet ver van Mantua bevond. De Paus wist met zooveel aandrang tot Atilla te spreken, dat deze met zijn leger over den Donau terug trok, waar zijn spoedig daarop gevolgde dood de wereld van zijn woeste strooptochten en van de vrees, dien zijn naam allen inboezemde, verlost. In een der *Stanze* van het Vaticaan bevindt zich een heerlijke schilderij van Rafaël Paus Leo voor Atilla voorstellende, terwijl boven in de lucht met getrokken zwaard en dreigende de Apostelvorsten Petrus en Paulus zweven. De voorstelling, die meer allegorisch dan geschiedkundig waar is, berust evenwel op het algemeen gevoelen der tijdgenooten, dat Atilla, gedachtig den schielijken dood van Alarik na de plundering van Rome en misschien bevreesd voor de straffende hand Gods en de wraak van de H.H. Apostelen, hem door Paus Leo voorgehouden, zijn plan om tegen Rome op te rukken liet varen.

Nauwelijks was dit onheil van de stad afgeweerd of een ander, niet minder ernstig, kwam uit Afrika opdagen in den persoon van Genserich, die met zijne Vandalen koers naar Italië had gezet en te Portus geland was. Keizer Valentianus was, nauwelijks 35 jaren oud, in 455 vermoord geworden en Petronius Maximus had zich van den troon meester gemaakt, dien hij evenwel niet wist te verdedigen; op het bericht dat de Vandalen in Italië geland waren en zich gereed maakten tegen Rome op te rukken, nam hij lafhartig de vlucht, door duizenden beangste inwoners gevolgd. Op die vlucht werd hij evenwel door zijn eigen dienaars vermoord. Rome lag nu bijna

weerloos voor de Vandalen open en nu ook was het weer de H. Paus Leo die althans het ergste van de stad wist af te wenden. Genserich beletten of overreden de stad niet te vermeesteren was eene onmogelijkheid, maar hij wist van den Vandalenkoning de belofte te verkrijgen dat geen bloed vergoten, de stad niet door het vuur verwoest en den inwoners niet door folteringen hun bezittingen en schatten zouden afgeperst worden. Gedurende veertien dagen werd Rome nu stelselmatig en met de grootste nauwgezetheid geplunderd. Niets wat kostbaar was of waarde bezat ontging aan de scherpe en hebzuchtige blikken der plundersaars; paleizen, tempels, openbare en bijzondere gebouwen werden leeg geroofd, en zelfs de groote kunstwerken werden in hunne schepen geladen, die op den Tiber geankerd lagen. De verguld bronzen platen, waarmede de prachtige tempel van Jupiter op het Kapitoel was gedekt, werden er voor de helft afgenomen en de gouden met edelgesteenten bezetten sieraden en gewijde voorwerpen, die eenmaal in den tempel te Jerusalem prijken en door Titus, na de verovering der stad, naar Rome gevoerd, en, naar men meent, in den tempel des Vredes bewaard werden, deelden het lot van de sieraden uit den tempel van den kapitolijnschen Jupiter. Eindelijk bestegen de Vandalen hunne met schatten beladen schepen en zetten weer koers naar de Afrikaansche kust, een groot aantal gevangenen, onder welke zich keizerin Eudoxia, de weduwe van Valentianus en hare beide dokters Eudoxia en Placidia bevonden, met zich slepende. Met de te Rome geroofde schatten tooiden de Vandalen hunne hoofdstad; later vielen zij in handen der Bizantijnen en der Arabieren en werden over het gansche Oosten verspreid; vele zijn spoorloos en voor altijd verdwenen; een met prachtige marmeren en bronzen beelden beladen schip zank in de Middellandsche zee. Van deze plundering van Rome door de Vandalen die, naar men meent, den 15 Juni 455 begon en den 29 daarop eindigde, dagteekent het verval van een groot aantal prachtige bouwwerken der Eeuwige Stad, zooals van den Jupitertempel en andere, die eenmaal door hun rijkdom de wereld verbaasden en waarvan de weinige en verminkte overblijfselen nog thans onze bewondering opwekken. Wat de Vandalen nog verschoond en overgelaten hadden viel weinige jaren later ten buit aan de troepen van Ricimer, die den 11 Juli 472 de stad vermeesterde en aan de plundering overgaf. De hand des tijds en de burgeroorlogen deden het overige. Met het Wester-Romeinsche rijk liep het weldra op een einde en in 476 legde Romulus Augustulus, zijn laatste keizer, voor goed de kroon neder. Rome kwam weer onder het gezag der Oostersche of Bizantijnsche keizers, wier macht en invloed al meer en meer taanden naar gelang die der Pausen toenamen. Een verdere bespreking van de latere lotgevallen van Rome ligt niet in het bestek van dit werk; wie er een kort overzicht van wil hebben verwijzen wij naar ons vroeger werk „Pro Petri Sede” (1); wij achtten deze korte schets noodzakelijk tot beter begrip van veel wat wij later zullen te zeggen hebben over vele monumenten van het hedendaagsche Rome, en tevens om den lezer te doen weten wanneer en door welke omstandigheden de prachtige gebouwen, de ongeëvenaarde kunstschaten, de ongehoorde rijkdommen, gedurende eeuwen binnen Rome opgehoopt, verloren zijn gegaan, in een betreurenswaardig verval zijn geraakt of in vormelooze puinhoopen zijn veranderd. Wij zullen nu overgaan tot de beschrijving van de voornaamste kerken museums en monumenten van het christelijke Rome en wel, zooals rechtens is, beginnende met de kerken. Ofschoon er onder de meer dan driehonderd kerken, welke Rome

(1) Malmberg, Nijmegen.

in hare muren omvat, bijna geen enkele is of er valt eenige bijzonderheid over mede te deelen, zullen wij ons evenwel bepalen tot de voornaamste, tot die welke door hunne beteekenis voor het katholieke leven, door hunne kunstschaten of door hunne oudheid en oorsprong de meeste belangstelling verdienen en gewoonlijk ook het eerst door de vreemdelingen bezocht worden.

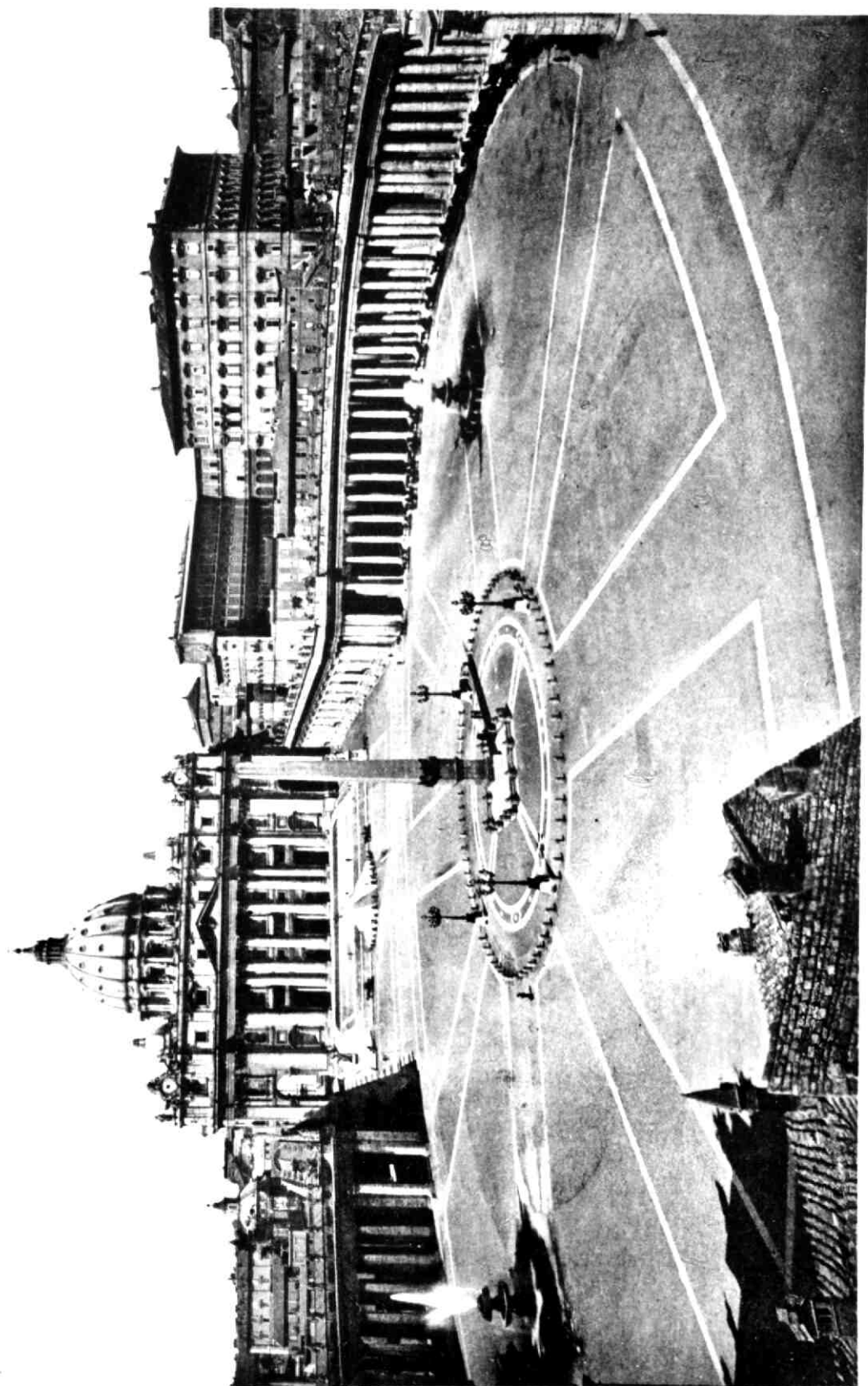
2. DE BASILIEKEN VAN ROME.

De Basiliek van den H. Petrus of St. Pieterskerk. (*Basilica di San Pietro in Vaticano.*)

Ofschoon onder de kerken van Rome de eereplaats zou toekomen aan St. Jan van Laterane, daar deze de bisschoppelijke kerk van den Paus als Bisschop van Rome is en zij derhalve de Kerk van de Stad en de Wereld, de Moeder en het hoofd van alle Kerken (*Ecclesia urbis et orbis, Mater et caput Ecclesiarum*) genoemd wordt, zullen wij toch, in navolging van alle vreemdelingen die de Eeuwige Stad bezoeken, het eerst onze schreden wenden naar de St. Pieterskerk, de Basiliek van den H. Petrus op het Vaticaan. Rome bezit zeven basilieken, n.l.: die van St. Jan van Laterane, van den H. Petrus op het Vaticaan, van den H. Paulus buiten de Muren, van de H. Maria de Meerdere, van het H. Kruis in Jerusaleem, van den H. Laurentius buiten de Muren en van den H. Sebastianus buiten de Muren. Hun naam en vorm ontleenden zij aan zekere oud-Romeinsche gebouwen (*Basilica ulpia, B. Julia*), ofschoon zij zich in menig opzicht van de heidensche basilieken, die meer voor het marktverkeer en openbare vergaderingen berekend waren, onderscheidden. De christelijke basiliek bestond uit een groot middenschip, dat aan 't einde in een halffrond (*Apsis* of *Tribuna*) eindigde. Het dak, waarvan men de structuur van binnen kon zien, was van hout en liep aan beide zijden schuin af. In de zijmuren waren vensters aangebracht. Tegen dit middenschip waren lagere zijschepen aangebouwd, waarvan de daken onder de vensters van het middenschip begonnen en schuins afliepen. Van binnen waren deze zijschepen, nu eens twee dan weer vier in getal, zoodat het geheel uit vijf beuken bestond, door zuilenrijen van het middenschip gescheiden. De ingang bevond zich tegenover de *Apsis*. Als verdere bijzonderheid diene, dat de oude basilieken vooraf werden gegaan door een open voorhal, met een zuilengang omgeven, in welks midden zich de Cantharus of fontein bevond, waarin de geloovigen de symbolische handenwassing deden, alvorens het eigenlijke kerkgebouw binnen te gaan. Verscheidene kerken van Rome vertoonen nog in meerdere of mindere mate deze eigenaardige bouwvorme, zooals St. Jan van Laterane; S. Clemens; St^a. Maria Maggiore; St^a. Pudentiana, St^a. Sabina; St^a. Agnese; St^a. Prassede enz. Ook de oude St. Pieterskerk had dezen basiliekvorm, terwijl de tegenwoordige den vorm van een Latijnsch kruis vertoont.

Alvorens dezen reuzentempel, de grootste en schoonste der wereld, nader te beschouwen, zullen wij eenige oogenblikken vertoeven bij de Oude Basiliek, die door haar oorsprong, haar rijkdom en de gewichtige gebeurtenissen welke binnen hare muren voorvielen, zeker wel verdient nader bekend te worden.

De Vaticaanse heuvel, waarop de Basiliek en het Paleis van 't Vaticaan zich verheffen, lag niet binnen de muren van het oude Rome. Nero bezat hier zijne tuinen en liet er een circus oprichten, en bij de weelderige en wulpsche feesten, die hij aan

PIAZZA E CHIESA DI S. PIETRO — PALAZZO VATICANO
PLEIN EN KERK VAN ST. PIETER — PALEIS VAN 'T VATICaan

zijne genoodigden in zijn lusttuinen aanbood, liet hij de Christenen, omwikkeld met in hars, pek en zwavel gedrenkte doeken, als fakkels dienen, en bij het schijnsel van deze menschelijke toortsen verlustigde hij zich met de zijnen. De christenen bestelden de eerbiedwaardige overblijfselen van hunne heldhaftige broeders ter ruste in de katacombe, die zij in den heuvel uitgegraven hadden. Toen in het jaar 67 de H. Petrus in den circus aldaar den marteldood had geleden, werd ook zijn geheiligd lichaam in de zelfde Katacombe bijgezet en boven zijn graf richtte paus Anacletus in 306 een bedehuis op. Na zijn schitterende overwinning op Maxentius, onder de schutse van het kruis bevochten, deed Constantijn de Groote, op verzoek van den H. Paus Silvester, boven het graf van den eersten Paus een prachtige Basiliek bouwen, die vijf schepen of beuken had, op 92 groote marmeren kolommen rustte, en een lengte van 410 op een breedte van 285 Romeinsche palmen (ruim 98 op 68 meter) bezat. Men is eeuwenlang in het onzekere geweest over de eigenlijke uitwendige gedaante van deze eerste St. Pieterskerk, daar de afbeeldingen, die men er tot dusverre van had, niet geheel en al betrouwbaar waren; maar een viertal jaren geleden heeft men in een codex van het Eton-College bij Windsor, in Engeland, een geillustreerd *Vita Gregorii Magni* (leven van Gregorius den Groote) gevonden, waarin ook een plaat voorkomt die de begrafenis van dezen paus in de voorhal van de Vaticaanse Basiliek voorstelt. Deze codex dagteekent uit de 11de of hoogstens uit het begin der 12de eeuw en werd niet ver van Rome, in de abdij van Farfa, vervaardigd. Daar deze abdij in de 11de eeuw een bloeiende school van schrijvers en teekenaars bezat, heeft men alle waarborgen dat deze afbeelding de oude Basiliek in alle opzichten getrouw weergeeft; 't is zelfs waarschijnlijk dat zij in Rome zelve gemaakt is, daar de abdij in dien tijd ook een huis te Rome, nabij de tegenwoordige kerk *San Luigi de' Francesi*, bezat. De voorgevel van deze oude Basiliek had veel overeenkomst met dien van de nog heden bestaande Basiliek van den H. Laurentius buiten de muren. Het groote vierkant van het front verheft zich statig boven het schuine dak van den portiek, is gekroond met een driehoekigen timpaan en verlengt zich aan beide zijden in de eveneens driehoekige vleugels, die de beide daken der zijbeuken verbergen. Het groote vlak van den gevel is een weinig boven het midden door drie rondboogvensters onderbroken, en biedt zoo een schoone ruimte aan voor een gefigureerde afbeelding, die er werkelijk ook in Mozaiek moet geweest zijn, althans ten tijde van paus Leo I, en vier dieren, den Zaligmaker omringende, voorstelde. Op de bedoelde afbeelding, nu, ziet men nog de vier zinnebeeldige dieren der Evangelisten, in een zelfde lijn onder den timpaan geplaatst, namelijk: den Stier (H. Lucas), den Mensch (H. Matheus), den Leeuw (H. Marcus) en den Arend (H. Johannes). De beeltenis van den Zaligmaker ontbreekt, maar in plaats daarvan ziet men in 't midden van den timpaan in een dubbelen kring, het Lam Gods, met de kruisnimbus omgeven. Men meent dat deze verandering het gevolg is van een herstelling door paus Sergius I (687 — 701) ondernomen. Wij zullen de geheele beschrijving van deze oude Basiliek niet volgen, alleen vermelden wij nog als een bijzonderheid dat *op de onderste hoeken van den timpaan zich twee pauwen bevonden*. Deze verguldbronzen pauwen waren, zooals in de *Mirabilia Urbis Romae* gezegd wordt, afkomstig van het hek dat het Mausoleum van Hadrianus afsloot. Zij moeten in lateren tijd op den timpaan zijn geplaatst, als zinnebeelden der onsterfelijkheid, welke beteekenis de Pauw in de christelijk symboliek heeft.

Aan het front, boven den portiek, moesten zich dankverzen bevonden hebben, waar-

van enkele bewaard zijn gebleven en waaruit, onder meer, blijkt dat de keizer tien maanden lang aan een zware ziekte had geleden, dat hij reeds alle hoop op genezing had opgegeven, daar alle geneesmiddelen zijn pijnen slechts deden toenemen, maar dat hij eindelijk, volgens zijn overtuiging, op voorbede van den Apostel Petrus genezen was. „O, tot welke eer” roept Constantijn uit, „heeft Christus den Apostel verheven. Het leven, dat Christus mij gegeven had, werd mij opnieuw door Petrus geschonken”.

Bij het afbreken van de oude *Apsis* heeft men een aantal gebrande steenen gevonden die den naamstempel van Constantijn droegen. Daar deze gestempelde steenen tot heden alleen aan de St. Pieterskerk werden gevonden, leidt men er uit af dat zij uitsluitend ten behoeve van deze kerk gemaakt werden.

Het inwendige was met kostbare marmersoorten versierd en Constantijn schonk er rijke gaven in gouden en zilveren sieraden aan. Het *Liber pontificalis* zegt daarover: „Ten tijde van (paus) Silvester bouwde de Augustus Constantijn den zaligen Petrus de Basiliek bij den tempel van Apollo. Hij versierde het graf van den zaligen Apostel, waar diens lichaam rust, op de volgende wijze.” Uit die beschrijving vernemen wij dat Constantijn boven het graf een gouden Kruis van 150 pond gewicht deed plaatsen, met een opschrift uit ingelegd werk, dat luidde: Constantijn Augustus en Helena Augusta hebben dit koninklijk huis versierd, dat omgeven is van een in denzelfden glans schitterenden voorhof.”

Boven de grafkamer liet de keizer een kleine versierde ruimte, een cel, of zooals men later zeide, een ark (*arca*) oprichten. Deze ark schitterde van goud. Het altaar, dat Constantijn boven de *arca* liet oprichten, werd met portieren zuilen getooid. De altaartafel was van zilver, door een gouden lijst omvat. Voor de grafark hing een gouden kroonluchter, waarvoor niet minder dan 35 pond goud werd verbruikt; hij was versierd met 50 dolfijnen, waarschijnlijk onder de 50 vlammen, die van den luchter uitgingen. Bovendien stonden om het graf nog vier kandelabers, rijk met zilver versierd, waarvan elk een gewicht van 300 pond had. In de woelige tijden die vooral de 7de en de 8ste eeuw kenmerkten, had de Basiliek, die, zooals wij gezegd hebben, buiten de muren der stad lag, veel van de Longobarden en Saracenen te lijden, zoodat Paus Leo IV de muren der stad ook om dit gedeelte liet rondtrekken. Deze oude basiliek was, zooals wij reeds gezegd hebben, het tooneel van zeer gewichtige gebeurtenissen. Daar werd Paus Stefanus III gedurende eenige dagen door den Longobardenkoning Desiderius gevangen gehouden. Daar gaf Pepijn en hernieuwde Karel de Groote de beroemde schenkingen, die den grondslag legden tot de wereldlijke macht der Pausen; daar werd op den kerstdag van het jaar 799 ⁽¹⁾ door Leo den Groote de keizerskroon op het hoofd van Karel den Groote gezet; daar ook had menige verzoening plaats tusschen de Pausen en de Duitsche keizers, die evenwel door de trouweloosheid der laatsten maar al te vaak zonder duurzaam bestand was. In een woord: die oude Basiliek van St. Pieter was een merkwaardig gebouw in alle opzichten ⁽²⁾.

Deze oude Basiliek was omgeven door kloosters, hospiciën en andere gebouwen van christelijken aard. In een dezer kloosters, dat van de H.H. Johannes en Paulus genaamd,

¹⁾ Gewoonlijk geeft men het jaar 800 aan, maar hierbij dient men in 't oog te houden dat ten tijde van Karel den Groote het nieuwe jaar den 25sten December, dus den eerste Kerstdag begon, zoodat, volgens die tijdrekening, de kroning inderdaad in 't jaar 800 plaats had. Volgens de tegenwoordige tijdrekening, die het nieuwe jaar op 1 Januari doet aanvangen, had zij evenwel in 799 plaats.

²⁾ Zie hierover nader mijn werk. „Pro Petri Sede” bij Malmberg te Nijmegen.

woonde de H. Galla, de dochter van den patricier Symmachus, die, nadat zij in het eerste jaar van haar huwelijk haar gemaal had verloren, zich daar terug trok om zich geheel aan den dienst van God en van de armen te wijden. Ter linker en ter rechterzijde van de Basiliek bevonden zich twee bisschoppelijke woningen (*Episcopia*), die de eerste oorsprong van het paleis van het Vaticaan vormden.

Niettegenstaande de talrijke herstellingen in den loop der eeuwen aan deze eerbiedwaardige basiliek gedaan, was zij toch in de 15de eeuw zoo bouwvallig geworden, dat paus Nicolaas V tegen het jaar 1450 tot den bouw van een nieuwen tempel besloot, waarvan hij de uitvoering aan twee bouwmeesters, Bernardino Rossellino en Leon Battista Alberti, opdroeg. Door den dood van dezen paus bleef het pas begonnen werk steken en werd het eerst weer onder Paulus II hervat; maar den grooten stoot aan het werk gaf paus Julius II in 1503, die, na de plannen van de beroemdste bouwmeesters van zijn tijd onderzocht te hebben, zich bepaalde tot dat van Bramante, van wien het denkbeeld om in 't midden een grooten koepel te doen verrijzen, voortkomt en die dan ook de vier groote pilaren, die denzelfden moesten dragen, deed oprichten en aan het gebouw den vorm van een Latijnsch kruis wilde geven. Toen Julius II en Bramante uit de wereld waren gescheiden, droeg Leo X aan Giuliano da Sangallo, Fra Giocondo en Rafaël van Urbino den verderen bouw op, en dezen, vreezende dat de vier peilers het overweldigend gewicht van den koepel niet zouden torschen, deden de grondslagen er van versterken.

Na den dood van deze drie, die het werk nog slechts weinig hadden kunnen doen vorderen, belastte Leo X den bouwmeester Baldassare Peruzzi er mede, die, voor de enorme kosten vreezende, het plan van Bramante in zooverre wijzigde dat hij er een Grieksch in plaats van een Latijnsch kruis van maakte, en onder de regeeringen van Adrianus VI en Clemens VII de door Bramante begonnen tribune voltooidde. Antonio da Sangallo, die door Paulus III tot bouwmeester van de basiliek was aangesteld, keerde weer tot het oorspronkelijk plan van Bramante, het Latijnsche Kruis, terug. Nadat nog verscheidene Pausen hunne zorgen aan den bouw besteed hadden en verschillende bouwmeesters, die nu eens den Latijnschen dan weer den Griekschen kruisvorm aannamen, met de uitvoering belast waren, werd het reuzenwerk onder de regeering van Paulus V door den beroemden bouwmeester Carlo Maderno, die tot het oorspronkelijk plan van Bramante betreffende den vorm was teruggekeerd, voltooid. Onder Alexander VII bracht Bernini de beroemde en bewonderenswaardige zuilengangen, die het St. Pietersplein omsluiten, gelukkig ten uitvoer, terwijl hij tevens vóór aan den gevel een klokketoren ter hoogte van bijna 50 meters oprichtte, die evenwel spoedig daarna, onder paus Innocentius X, afgebroken werd; volgens de eenen omdat hij te zwaar was voor de fondamenten, volgens anderen op aanstoken van de benijders van Bernini. Pius VI liet door Maderno de sacristie er bij bouwen en de beide torens oprichten, terwijl hij opnieuw het gewelf der basiliek deed vergulden. Zoo was dan dit reuzenwerk, nadat een aantal pausen en bouwmeesters aan zijn oprichting hun zorgen, schatten en talenten gedurende twee en een halve eeuw besteed hadden, voltooid. Volgens eene berekening van Carlo Fontana had de bouw tot aan het jaar 1694 ongeveer 47 millioen Romeinsche kronen of ongeveer 113 millioen guldens gekost. Wanneer men daarbij nog de kosten van herstellingen, van schilder- en mosaïekwerken en andere verfraaiingen voegt, dan komt men tot een nog ontzaglijker som, waarvan het gansche bedrag met geen mogelijkheid te berekenen is. Men kan zonder overdrijving

getuigen, zegt Nibby, ⁽¹⁾ dat alle kunsten het hare hebben bijgedragen tot versiering van dit heerlijk gebouw, dat het prachtigste monument van het nieuwere Rome is, en dat de beroemdste meesters in schilder-, beeldhouw- en bouwkunst er hunne talenten aan ten beste hebben gegeven, zoodat, wanneer er in Rome geen andere tempel buiten dezen was, het niettemin een reis derwaarts zou waard zijn.

Na deze korte geschiedkundige schets over haar ontstaan, zullen wij de verschillende onderdeelen der Basiliek een weinig nader beschouwen.

De prachtige en statige VOORGEVEL, die door Carlo Maderno aan het oorspronkelijke plan werd toegevoegd, is geheel uit travertijnssteen opgebouwd, en bestaat uit zeven *loggia's*, zes nissen, en een attiek, die in een balustrade eindigt waarop 13 reusachtige beelden staan, den Zaligmaker en de twaalf Apostelen voorstellende, en twee torens met uurwerken. Zooals men op de fries van de kornis kan lezen, werd deze gevel in 1612 ter eere van den Prins der Apostelen opgericht; zij is niet minder dan 127 meter lang en 50 meter hoog; de kolommen hebben een doorsnede van bijna 3 meter en eene hoogte van ongeveer 32 meter, met inbegrip van de voetstukken en de kapiteelen. De groote koepel, die reeds door Bramante was bedoeld, en de twee kleinere van Vignola, maken een schoon effect en de bal van den koepel, die, van beneden gezien, niet zeer groot schijnt, kan zestien personen bevatten; het kruis, dat zich daarboven verheft, bereikt een hoogte van 150 meter.

De vijf poorten van den gevel, waar tegenover vijf andere zijn die toegang tot de Basiliek geven, voeren ons in een prachtige portiek van 13 meter op bijna 160 meter lengte ⁽²⁾, daarin begrepen de beide vestibuls aan de beide uiteinden, waar men twee ruitersstandbeelden ziet, een van Constantijn den Groote door Bernini, het andere, links, van Karel den Groote door Cornacchini. Al deze ingangen worden geflankeerd door marmeren kolommen, terwijl de portiek van binnen versierd is met pilasters, die de kornis dragen, waarop het 22 meter hooge gewelf rust, door Algardi met verguld stucwerk opgeluisterd. Van denzelfden kunstenaar zijn ook de figuren op de kornis. Tegenover den hoofdingang bevindt zich een beroemd mozaïek, het scheepje van Petrus (*la Navicella*) genaamd, een werk van Giotto da Bondone en Pietro Cavallini uit het jaar 1298 en dat eens de oude basiliek versierde.

Van de vijf deuren, die toegang tot de Basiliek verleen, is er een dichtgemetseld en met een koperen kruis in 't midden. Deze is de *porta santa* (heilige deur), die alleen op den dag, waarop het jubilee begint, geopend wordt. De twee kolommen aan weerszijden zijn van een steensoort die naar deze deur den naam van *porta-santa* heeft gekregen. De middelste deur is van brons en versierd met basreliefs, die op last van paus Eugenius IV voor de oude basiliek vervaardigd werden; zij stellen den marteldood van de H.H. Petrus en Paulus, de kroning van keizer Sigismond door den zelfden paus Eugenius en andere tafreelen voor. De mythologische voorstellingen, die er op voorkomen, zijn hier minder ter plaatse. Boven deze deur ziet men een half-verheven beeldhouwwerk (basrelief) van Bernini, den Zaligmaker voorstellen die aan Petrus Zijne kudde toevertrouwt. Drie van de vijf poorten worden opgeluisterd door kolommen van het zeldzame en kostbare pauwmarmer (*paronazzetto*).

¹⁾ Itinerario di Roma e delle sue vicinanze. Roma 1830.

²⁾ Wij nemen altijd de meest nabijkomende ronde getallen.

Gaan wij over tot het INWENDIGE der kerk.

De vreemdeling die, voorgelicht door verhalen en beschrijvingen over de onmetelijke grootte van dezen bewonderenswaardigen tempel, denzelfen met hooggespannen verwachting binnentreedt, gevoelt zich in den aanvang teleurgesteld. Het gebouw dunkt hem niet zóó groot; hij vindt het zelfs niet buitengewoon. Deze teleurstelling verdwijnt evenwel spoedig en maakt plaats voor verbazing en bewondering, zoodra hij verder er in binnendringt, waar alles in grootheid overtreft wat hij in zijn stoutste verbeelding zich had voorgesteld. De Engelen, die aan den eersten pilaster de geel-marmeren schelpen, die het wijwater bevatten, vasthouden, schijnen hem in den beginne niet grooter dan kinderen toe, maar naderbij komende staat hij versteld over hunne reusachtige afmetingen; en zoo vervalt hij van de eene verbazing in de andere. Dit gezichtsbedrog vindt hare verklaring in de bewonderenswaardige verhoudingen waarin de verschillende voorwerpen tot elkander staan, in de onderbroken rechte lijnen en in sommige bouwkundige bijzonderheden, waarop wij niet nader zullen ingaan. Het meest evenwel doordien het achtergedeelte van de basiliek breeder is dan het voorgedeelte, zoodat de vernauwingen die op een grooten afstand zich altijd aan het oog voerden, hier gedeeltelijk zijn opgeheven en de lengte dus ook minder opvalt. In werkelijkheid overtreft de St. Pieter in grootte alle bekende tempels, zooals de maatstaf, op den vloer aangebracht, in cijfers duidelijk aantoon. De lengte van den ingang tot aan het achtergedeelte, waar zich de St. Pietersstoel bevindt, bedraagt niet minder dan 2030 Romeinsche palmen, hetgeen overeenkomt met ongeveer 200 meter, terwijl de breedte in het kruis 600 R. palmen of 150 meter is, hoewel de breedte van het middenschip 123 R. palmen of 50 meter bedraagt, op een hoogte van 386 R. palmen of 70 meter.

Zooals wij reeds gezegd hebben heeft de Basiliek den vorm van een Latijnsch kruis met drie beuken of schepen, waarvan de middelste over hare geheele uitgestrektheid aan beide zijden doorbroken is door vier groote bogen, die naar evenveel kappellen voeren. Elke muur, tusschen deze bogen, heeft twee gecanneleerde of gegroefde peilers van Corintische bouworde, die een kornis dragen, welke om de geheele kerk loopt. Tusschen deze peilers bevinden zich twee boven elkander geplaatste nissen, waarvan de onderste reusachtige marmeren beelden bevatten, die de stichters der verschillende geestelijke orden voorstellen. Boven de bogen bevinden zich figuren van stuc, die verschillende Deugden verzinnebeeldigen. De zijden der peilers zijn met fraaie marmersoorten bekleed en bevatten elk twee medaljons van pausen, door kleine geniusjes vastgehouden, terwijl tusschen deze medaljons andere geniusjes zijn die driekronen, bisschopsstaven, sleutels en andere zinnebeelden van het pausdom dragen; alles op bevel van paus Innocentius door Bernini in halfverheven werk uitgehouwen, zooals de duiven, uit het wapen van dezen paus, op elken peiler te kennen geven. Het groote gewelf van deze beuk is met verdiepte vakken en rosetten van verguld stuc versierd. De bovengenoemde beelden van stichters van geestelijke orden stellen voor: de H. Teresia door Filippo Valle; daartegenover den H. Petrus van Alcantare, uit een oogpunt van kunst het merkwaardigste, door Francesco Vergara; den H. Vincentius à Paulo door Pietro Bracci, tegenover dezen den H. Camillus de Lellis door Pietro Pacilli; dan den H. Philippus Neri van Gio. Battista Maini, met den H. Ignatius aan den overkant, door Giuseppe Rusconi. Aan het einde van de groote beuk bevindt zich op een voetstuk van albast, het bronzen beeld van den H. Petrus, met vooruit-

geschoven voet, waarvan de teen door de eerbiedige vereering der geloovigen aanmerkelijk is afgesleten. Naar het gevoelen van zeer gezaghebbende schrijvers moet dit beeld reeds van de 5de eeuw dagteekenen en Leo de Groote zou het, nadat Rome in 452 voor den inval der Hunnen bewaard was gebleven, hebben doen gieten van het brons van een beeld van den Capitolijnschen Jupiter. Toen de nieuwe basiliek voltooid was, liet paus Paulus het in de vestibule plaatsen, vanwaar Paulus V het deed overbrengen naar de plaats waar het zich nog heden bevindt. Leo de Isauriër, de beeldstormende Bizantijsche Keizer, had gedreigd het te zullen vernietigen, maar de bronzen Petrus heeft het Bizantijsche Keizerrijk overleefd, zooals de katholieke Kerk ook het Oostersche Schisma zal overleven. In de nis daar tegenover, bevindt zich het beeld van den H. Francesco di Paula.

In den laatsten tijd heeft men aan dit beroemde beeld zijn karakter van hooge christelijke oudheid willen ontnemen en beweerd dat het uit latere tijden en wel uit de 13de eeuw zou dagteekenen. Pater Grisar is in de *C. Cattolica* tegen deze bewering opgetreden en heeft bewezen dat zij geheel ongegrond is. Volgens dezen geleerden oudheidkundige heeft men den H. Petrus voorgesteld in het gewaad van een oud wijsgeer en de bijzondere drapeering alleen aangenomen om daardoor den arm, die ter zegening of leering is opgeheven, vrij te maken. Het beeld kan niet van Midde-eeuwschen oorsprong zijn, maar is een fraai stuk oud-christelijke kunst.

Wanneer men St. Pieter binnentreedt wordt het oog terstond getroffen door een hoog, op vier kolommen rustend baldakijn, onder den koepel en in 't midden van het kruis staande. Onder dit baldakijn bevindt zich het pauselijk altaar, dat boven het graf van den H. Petrus, de zoogenaamde *Confessie*, is opgericht.

Alvorens ons bezig te houden met het huidige graf van den Prins der Apostelen, moeten wij eenige woorden, aan de hand van p. Grisar, over de begraafplaatsen bij het Vaticaan zeggen.

Van de *Pons Elius* (Brug van het fort Sant Angelo) liep in den vóór-Constantijnschen tijd, een der groote wegen (*de via Cornelia*) naar den Vaticaanischen heuvel, en viel in de richting waar nu het midden van het beroemde St. Pietersplein is en door de St. Pieterskerk. Evenals alle andere groote wegen buiten Rome, was ook deze weg aan beide zijden met grafmonumente bezet. Van deze graven heeft men bij den bouw van de nieuwe St. Pieterskerk een groot aantal overblijfselen gevonden, waaronder ook sarcophagen enz. Toen men den 30 Juni 1626, de uitgravingen deed voor confessie, vond men zelfs dáár overblijfselen van heidensche en christelijke begraafplaatsen. In de Katakomben, die alleen ten behoeve der christenen waren aangelegd, vindt men zulk zamenzijn van heidensche en christelijke graven niet; wel evenwel langs de *via Cornelia* en bij den *Vaticanus*, waar de grondgesteldheid het aanleggen van een Katakombe niet gedoogde. Van die Christelijke begraafplaatsen heeft men er verschillende ontdekt en onder de gevonden sarcophagen zijn er van niet weinig beteekenis voor de christelijke oudheidkunde. Op die van Livia Primitiva ziet men b. v. b. onder het opschrift: Livia Nicarius Livae Primitivae Sorori fecit q. v. An. XXIII. M. VIII. (Livia Nicarius heeft dit (grafmonument) voor haar zuster Livia Primitiva, die 24 jaar en 8 maanden leefde, opgericht), in 't midden den Goeden Herder met het schaap op de schouders en ter linker en rechterzijde een naar Hem opziend schaap. Links ziet men den

Simbolischen Visch, rechts het Anker. Belangrijk is ook de in 1890 gevonden sarcofaag uit de IVe eeuw, die Jonas voorstelt tusschen twee herders. Maar van veel meer belang is nog een derde sarcofaag, die zich thans in het Museum van Laterane bevindt. In beelden van *hautrelief* is daar, tusschen de offerande van Abraham en de Veroordeeling van Christus, de plechtige overhandiging der wetrollen aan Petrus door den Zaligmaker voorgesteld. Petrus is daar afgebeeld als een krachtig man, met kort gekroesd haar en een vollen ringbaard, die met omhulde handen vol eerbied de wetrollen in ontvangst neemt.

In den vóór-Konstantijnschen tijd bevond zich op de plaats waar thans de confessie (het graf) van den H. Petrus zich bevindt, een bij de christenen in hooge eer staande Crypte (*Memoria*). Naar algemeen geloofd en aangenomen werd bevatte deze Crypte het lichaam van den Apostel Petrus. Volgens de traditie van de gemeente van Rome was Petrus, na den te Rome onderganen marteldood, op deze plaats, ter zijde van de *Via Cornelia*, ter ruste besteld, evenals de H. Paulus langs den *Ostiaanschen weg* een rustplaats vond; en dat bij de Crypre van den H. Petrus ook de eerste Bisschoppen van Rome werden begraven. Ook het oudste tot ons gekomen Pelgrimsboek spreekt daarover in de volgende bewoordingen: „Ten eerste Petrus. Hij rust aan de oostelijke zijde der stad, aan de *Via Cornelia*, bij den eersten mijlsteen. Op dezelfde plaats rusten zijne navolgers, op eenige uitzonderingen na, in eigen grafmonumenten”. Ook het *Liber pontificalis* vermeldt hetzelfde. Maar nog veel andere bronnen dan deze, waaronder er uit de tweede en zelfs uit de eerste Christelijke eeuw zijn, gewagen van het werken en den marteldood van de HH. Apostelen te Rome. Wanneer wij later over de plaats van den marteldood van den eerste Paus zullen spreken, komen wij hier nader op terug. Toen, na een strijd van meer dan drie eeuwen, het christendom zegenvierend de sombere gangen der Katacomben kon verlaten, deed Constantijn boven de graven der apostelen prachtige basilieken oprichten en hunne lichamen in sterke bronzen kisten leggen, die verder in onderaardsche kamers van zware en massieve muren werden geborgen, waarboven zich de hoofdaltaren der beide kerken verhieven. Bij den bouw der nieuwe basilieken bleven deze graven ongeschonden en de nieuwe altaren namen de plaats der oude in. In St. Pieter bevindt zich het hoofdaltaar, aan hetwelk alleen de paus de H. Mis leest en waartoe men langs zeven trappen opklimt, onder een prachtig baldakijn van verguld brons, op vier heerlijke gedraaide kolommen, van gemengde bouworde, en eveneens van verguld brons rustende, een meesterwerk door Bernini op bevel van paus Urbanus in 1633 uitgevoerd. Deze kolommen dragen een kornis van welker vier hoeken vier hooge ribben oprijzen, die in 't midden te samen loopen en een werelddbol dragen, waarboven zich een kruis verheft. De geheele hoogte van dit imposant werk bedraagt meer dan 30 meter. Het brons, dat er voor gebruikt werd, is, naar men zegt, afkomstig van het Pantheon, en de kosten van het geheel overtroffen de som van honderdduizend Romeinsche Kronen of ongeveer tweehonderdveertigduizend gulden; er werd voor veertigduizend gulden aan goud verbruikt voor de vergulding. Evenals bij de oude basilieken, is het altaar naar het Oosten gekeerd, zoodat de celebrant met het gelaat naar de geloovigen gekeerd staat. Voor het altaar bevindt zich eene balustrade, waar 112 lampen, door horens van overvloed van verguld koper gedragen, dag en nacht branden. In het midden der balustrade daalt men met een trap naar de inwendige ruimte af. Aan den voet van dezen trap ziet men het knielend beeld van Paus Pius IV, wiens lichaam in de nabijheid rust. Dit beeld is een meester-

werk van den beroemden beeldhouwer Canova. Paulus V liet deze ruimte door Maderno versieren met zeldzame marmersoorten en met engelen, bloemfestoenen en de beelden der H.H. Apostelen Petrus en Paulus terzijde van het hek; het al van verguld brons. Door dit hek ziet men een soort langwerpige nis, die de eigenlijke *Confessie* is; op den achtergrond bevindt zich een oude afbeelding van den Zaligmaker in mozaïek. Daar rust het roemrijk lichaam van den H. Petrus, den eersten Paus.

In de oude Basiliek strekte zich boven het graf de hooge boog uit die het schip afsloot, de zoogenaamde triomfboog. Deze werd door Constantijn met een groote mozaïekschildering versierd, die, lange eeuwen onbekend gebleven, in 1883 weer bekend werd uit een lang vegeten beschrijving. In de XVIe eeuw was het hoofdmotief nog te zien; het stelde Keizer Constantijn voor die den Zaligmaker en den Prins der Apostelen het model der nieuw gebouwde Basiliek aanbood. Een opschrift in groote gouden letters, dat nog in 1525 bestond, gaf deze, tot Christus gerichte woorden te lezen: „Daar onder uwe leiding de wereld zegevierend tot de sterren is opgestegen, stichtte de overwinnaar Constantijn U deze aula.” Ook boven de *apsis* bevonden zich nog in IXe eeuw inschriften die dankbetuigden aan den Keizer voor den bouw als „een zetel der gerechtigheid, een huis des geloof, een hal der deugd.”

Pater Grisar S. J., wel bekend door zijn kennis en geschriften over de christelijke oudheid, heeft een viertal jaren geleden een grondig onderzoek naar den toestand van de graven der H.H. Petrus en Paulus ingesteld en zijne bevindingen in eene zeer belangrijke studie ⁽¹⁾ openbaar gemaakt, waaraan wij eenige bijzonderheden overnemen, die zeker de belangstelling van elken katholieke ten volle verdienen.

„De onbekende schrijver van het leven van den H. Silvester in het *Liber Pontificalis*, die zijn werk in 530 te boek stelde, verhaalt dat keizer Constantijn, op wiens bevel de Vaticaanse Basiliek ter eere van den H. Petrus en de Ostiaanse ter eere van den H. Paulus werden opgericht, het lichaam van elk der beide Apostelen derwaarts in een sterke bronzen kist liet leggen, die vervolgens diep in den bodem in een kamer van zware en massieve steenen werd gesloten. Uit een brief van den H. Gregorius den Groote, waar deze gewaagt van eenige werken die om het graf van den H. Petrus werden uitgevoerd, blijkt dat het eigenlijk gezegde graf van den Heilige, ter diepte van ongeveer 15 voet of vier en halven meter van de *mensa* van het er bovenstaande altaar verwijderd was. Deze ruimte werd deels ingenomen door een tweede gemetselde en van binnen ledige kamer, op welks gewelf, op dezelfde hoogte van den ouden vloer der Basiliek, een steenen plaat was en ook nu nog is. Een soortgelijke steen bevond zich ook in gelijke omstandigheden op het graf van de H. Paulus (waarover later). In deze steenen plaat bevindt zich de opening van een soort putje van 35 centim., dat wederom uitkomt in eene ledige ruimte van 84 cm. diepte waar, in de gemetselde kamer, de bronzen kist rust die het lichaam van den Prins der Apostelen bevat. In deze ledige ruimte werden, volgens een oud gebruik, strooken linnen of stof neergelegd die, in aanraking komende met de gewijde rustplaats van den H. Petrus, als hooggeschatte relikwieën aan voorname en vorstelijke personen werden geschonken. Ook werd daar, volgens een oud liturgisch gebruik, op den feestdag van den H. Petrus door den Paus een wierookvat opgehangen, dat bij den feestdag van het volgend jaar

⁽¹⁾ Le tombe apostoliche di Roma, studj di archeologia e di storia. Con due tavole in fototipia e quattro zincotipie nei testi. Roma, tip. Vaticana, 1892, in 40 di pag. 56.

door een ander werd vervangen. Ook de kolen uit dit wierookvat werden als voorwerpen, door de aanraking met het graf van den heilige gewijd, als kostbare relikwieën beschouwd. In de genoemde opening heeft pater Grisar nog den haak gevonden waaraan, in vroegere eeuwen, het wierookvat werd opgehangen. De steenen plaat is in 't midden gebroken en deze breuk kan het gevolg zijn van een of ander ongeluk of van eene poging tot schending van het graf; zulk eene schending zou, volgens genoemden onderzoeker, alleen kunnen plaats gehad hebben in 846, onder de regeering van Paus Sergius II, toen de Saracenen de Vatikaansche Basiliek overweldigden en ontwijdden. Indien zij al zulk eene schending beproefden, dan moeten zij er toch niet in geslaagd zijn, omdat deze hun te veel moeielijkheden aanbod, daar het graf zich verscheidene meters onder den vloer bevond en besloten was binnen dikke muren en in een zeer sterke bronzen kist. Geen enkele schrijver van dien tijd, al spreken zij ook over de plunderingen door de Saracenen in de Basiliek bedreven, gewaagt trouwens van eene schending van het graf en in het leven van Leo IV (842 - 855) wordt telkens vermeld dat het zich nog altijd op dezelfde plaats bevond als voor den inval der Saracenen. Uit deze en verscheidene andere gegevens trekt p. Grisar de gevolgtrekking, dat in de ruim 15 eeuwen, die tusschen Constantijn en onze dagen liggen, de gewijde lichamen van den H. Petrus (en ook van den H. Paulus) zich altijd bevonden hebben en ook nog heden bevinden, op de plaats waar zij in de 4de eeuw werden bijgezet. Op de steenen plaat, thans door een bronzen plaat bedekt, bevindt zich een verguld zilveren vaas waarin het *Pallium* wordt bewaard, dat de Paus aan de Aartsbisschoppen geeft.

In dit putje (*finistella* genaamd) legde Karel de Groote de oorkonde neder waarbij hij aan den H. Petrus en aan Paus Adrianus (d. w. z. aan de Kerk) de schenkingen toekende, vroeger door zijn vader Pepijn aan paus Stefanus gedaan.

Wanneer men, voor de Confessie staande, den blik omhoog slaat, staart men met verrukking in het inwendige van den wonderbaren koepel, die als een waardige diadeem dezen wonderbaren tempel kroont. Zooals wij gezien hebben heeft men het eerste denkbeeld, om den grootsten koepel, dien men ooit gezien heeft, op de nieuwe Basiliek te plaatsen, aan Bramante te danken, die ten dien einde de vier groote peilers, met een omtrek van 70 meters, liet optrekken. Het stoute genie van Michelangelo Buonarroti gaf aan het plan van Bramante nog meer uitbreiding; hij wilde het Pantheon boven op de St. Pieterskerk plaatsen, en werkelijk volvoerde hij zijn voornemen, daar de koepel slechts een halven meter minder in doorsnede heeft dan de inwendige ruimte van het Pantheon aanwijst, en dezen reusachtigen bouw wist hij op een hoogte van 60 meter te plaatsen. De lantaarn begint op 120 meter hoogte van den vloer der kerk. De omtrek van den koepel is 192 meter, de grootste doorsnede inwendig 45 meter. De geheele hoogte, gerekend van den vloer tot aan de uiterste spits, is 145 meter. De trommel is versierd met 32 gepaarde corinthische zuilen, waartusschen 16 vensters zijn. De zuilen dragen een kornis, waarboven een zuilvoet is, van waar de holte van den koepel begint, in zestien ribben verdeeld die in het oog van den lantaarn eindigen. De versieringen bestaan uit verguld stuc en uit mozaïekwerken, die de H. Maagd, verscheidene engelen, de apostelen en eenige heiligen voorstellen, en in het gewelf van den lantaarn stelt een mozaïekbeeld, naar een origineel van Arpino genomen, God den Vader voor. Op de vier hoofdpeilers en de bogen rust een groot kornis, op welks fries men in reusachtige mozaïekletters de volgende woorden van den Zaligmaker tot

den H. Petrus leest: *Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam, et tibi dabo claves regni coelorum.* (Gij zijt Petrus, en op deze steenrots zal ik mijne Kerk bouwen, en ik zal u de sleutels van het Rijk der Hemelen geven).

De voorzijde van elk der vier zuilen die de koepel dragen, is versierd met twee groote, boven elkander geplaatste nissen; de bovenste, die een soort van loggia met balustrade vormen, hebben aan weerszijden een gedraaide kolom die men, hoewel er geen zekeren grond voor bestaat, zegt afkomstig te zijn uit den tempel van Salomon en eertijds, met nog vier andere, het oude Baldakijn van de Confessie vormden. In deze loggia's, en vooral in die boven het beeld van de H. Veronica, worden kostbare relikwieën van het lijden des Zaligmakers bewaard, waaronder een gedeelte van het H. Kruis, de Lans die de zijde van Christus doorboorde, en het H. Aanschijn. Deze relikwieën worden op Witten Donderdag en op Goeden Vrijdag ter vereering uitgesteld. In de nissen bevinden zich de 5 meter hooge beelden van den H. Longinus door Bernini; van de H. Helena door Andrea Borghi; van de H. Veronica door Francesco Mochi en van den H. Andreas door Fiammingo. Dit laatste is als kunstwerk het beste. Onder het beeld van de H. Veronica bevindt zich een trap, die naar de crypte of onderaardsche grotten voert.

De CRYPTEN of de GROTTEN VAN HET VATICAN. Het halfcirkelvormige gedeelte bij de confessie wordt de nieuwe, het overige de oude Grotten genoemd. De vloer ervan is die van de oude Basiliek door Constantijn gebouwd. Het door Clemens VIII prachtig versierde altaar van de H.H. Petrus en Paulus, dat tot het jaar 1122 opklimt, bevat kostbare relikwieën van de beide groote Apostelen. In de kapel van *S. Maria del Portico* ziet men eenige gezichten van de oude Basiliek en een antiek marmeren beeld van den H. Petrus. De kapel van de *Madonna delle Partorienti* bezit een opschrift van paus Damasus uit de 4de eeuw, een beeld van Bonifacius VIII en een mozaiek naar Giotto. Daar ook rust, naast de overblijfselen van den H. Petrus, het hart van Pius IX, z. g.; een treffend beeld van die onvergankelijkheid van het Pausdom, die Christus aan Zijne Kerk beloofd heeft. In de oude grotten, die uit drie beuken bestaan, vindt men een aantal graven van Pausen en de monumenten der laatste Stuarts. In een ouden christelijken sarcofaag rust Gregorius V, in het middenschip zijn de graven van Alexander VI, van Pius VI en van Christina van Zweden, de tot de katholieke Kerk bekeerde dochter van Gustaaf Adolf. De linkerbeuk bevat de graven van Adrianus IV, Pius II, Pius III, Bonifacius VIII, Nicolaas V, Paulus II, Julius II, Nicolaas III, Urbanus VI, Innocentius VII enz. De sarcofaag van Junius Bassus, Prefect van Rome, gestorven in 359 n. Chr., wordt beschouwd als een der beste werken der oude christelijke kunst. Deze grotten zijn te bezichtigen voor de mannen op den feestdag van den H. Petrus, 29 Juni, en voor de vrouwen den volgende zondag. Met bijzondere toestemming kunnen zij ook op andere dagen bezocht worden.

Keeren wij nu weer naar de bovenkerk terug, waar de *Tribuna* en de *Cathedra di S. Pietro* (tribune en stoel van den H. P.) het eerst onze belangstelling trekken.

In het bovengedeelte van de groote beuk, die evenals de beide armen van het Kruis, halfcirkelvormig eindigt, ziet men de heerlijke tribune, die naar de teekening van Michel Angelo versierd werd. Men klimt er langs twee treden van porfier op en heeft dan op den achtergrond een altaar van prachtige marmersoorten. Boven dit altaar verheft zich een groot monument van verguld brons, door Bernini op last van

paus Alexander VII uitgevoerd. Dit wordt de stoel van den H. Petrus genoemd omdat de vier reusachtige beelden een grooten zetel dragen, waarin dezelfde zetel wordt bewaard waarvan de H. Petrus en verscheidene Pausen na hem, zich bedienden bij de uitoefening van hun gewijd ambt. De vier bovengenoemde beelden, die 7 meter hoog zijn, stellen vier kerkleeraars voor, de twee voorste van de Latijnsche Kerk, n. l. de H.H. Ambrosius en Augustinus, de twee achterste van de Grieksche, te weten de H.H. Anastasius en Johannes Chrysostomus. Boven den zetel bevinden zich twee engelen die de pauselijke driekroon opgeheven houden en aan de zijden twee andere engelen. De luister waarmede de Cathedra omgeven is, wordt nog verhoogd door een krans van Engelen, die naar boven toe in een stralenbundel uitloopt, waar, op een doorschijnend glasveld, dat de kleur van het licht nabootst, de H. Geest zich vertoont. De kosten van dit wondervol geheel hebben 108 duizend Rom. Kronen bedragen, terwijl er 219 duizend Rom. ponden brons voor werden gebruikt dat, naar men zegt, eveneens van het Pantheon afkomstig is.

Volgens de overlevering, die door verschillende schriftelijke oorkonden bevestigd wordt, is de H. Petrus tweemaal te Rome geweest; de eerste maal onder de regeering van Keizer Claudius, de tweede maal onder die van Nero, toen hij den marteldood stierf. Bij dit eerste bezoek leeraarde en doopte Hij in de Oostriaansche Katacombe op den Nomentaanschen weg, die ook genoemd wordt *ad nymphas S. Petri, ubi Petrus baptizabat* waar ook een stoel van den H. Petrus was, waarvan in vroegere eeuwen de feestdag op den 18 Februari gevierd werd. De zetel, evenwel, die in St. Pieter bewaard werd, is die, waarvan de Apostel zich bediende bij zijn tweede verblijf in Rome en, naar de overlevering wil, hem geschonken werd door Pudens, in wiens huis hij verbleef. Welken maatschappelijken rang deze Pudens bekleedde, is niet met zekerheid bekend. Volgens eenigen zou hij tot het beroemde geslacht der Corneli, volgens anderen tot dat der Emili behoord hebben. De Rossi waagt het niet in deze te beslissen; dat hij niet dezelfde persoon is als de honderdman Cornelius, die bij den dood des Zaligmakers tegenwoordig was en zich bekeerde, wordt op zeer goede gronden als zeker aangenomen. In elk geval was hij een man van aanzien en mischien van senatorialen rang.

De zetel, die in de Basiliek van den H. Apostel zich bevindt, is van zeer massieven vorm en heeft eenigszins de gedaante van een hooge bank die op vier zware zijbalken rust. De leuning loopt vierkant omhoog en eindigt in een timpaan. Het geheel is met acaciahout bekleed, waarop men later, ter versiering, ivoren platen heeft bevestigd die de werken van Hercules voorstellen en zeker van een of ander meubelstuk zijn afgenomen. Aan de vier zijden zijn later ringen bevestigd ten einde hem als draagstoel te kunnen gebruiken.

De twee prachtige grafmonumenten ter weerszijde zijn: rechts dat van Paus Paulus V, van het geslacht Farnese, een zeer gewaardeerd werk van Guglielmo della Porta, onder de leiding van Michelangelo uitgevoerd. Het beeld van den Paus is van brons, de beide andere, de Voorzichtigheid en de Rechtvaardigheid voorstellende, van marmer; dit laatste was in den beginne naakt, Bernini maakte er een koperen gewaad om dat in marmer geschilderd werd. Links bevindt zich het monument van paus Urbanus VIII, Barberini, eveneens van brons, met de marmerenbeelden van de Rechtvaardigheid en Menschlievendheid er bij, uitgevoerd door Bernini. De vier nissen om de tribune bevatten de beelden van Stichters van geestelijke orden: den H. Domi-

nicus, van Le Gros, den H. Franciscus van Assisi, van Carlo Monaldi, den H. Elias, van Agostino Cornacchini en den H. Benedictus van Antonio Montanti.

Na deze vluchtige opsomming van de meest merkwaardige voorwerpen in het middenschip, zullen wij een bezoek aan de zijbeuken brengen. Ten einde evenwel niet telkens in herhalingen te treden, deelen wij hier mede dat, behalve den grooten koepel, er nog tien andere in de zijbeuken zijn, waarvan vier ronde en zes ovale; dat de 96 kolommen, die deels tot versiering der altaren dienen, deels de boogen der zijbeuken ondersteunen, van zeldzame en kostbare marmersoorten zijn, en dat zoowel de 29 schilderstukken der altaren als die der gewelven mozaïek copiën zijn van de werken der beste meesters en de schilderstukken der altaren elk eene waarde van 20 duizend kronen vertegenwoordigen ⁽¹⁾. Verder zijn er 19 grafmonumenten, waarvan verscheidene meer dan 23 duizend R. kronen gekost hebben.

In de RECHTERBEUK, van de tribune of gerekend, dus de linker als men de kerk in komt, heeft men een altaar dat tegen den peiler van den grooten koepel rust en met twee kolommen van zwart Oostersch graniet prijkt; de mozaïekschilderij stelt den H. Petrus voor den kreupele genezende. Tegenover het altaar bevindt zich het grafmonument van Alexander VIII Ottoboni, in 1691 gestorven; het beeld des Pausen is van brons, de beide andere, den Godsdienst en de Voorzichtigheid voorstellende, zijn van marmer; het basrelief op het bassement stelt een heiligverklaring door dienzelfden paus voor en is, evenals de marmerbeelden, het werk van Angelo de Rossi.

Het daarop volgende altaar is dat van den H. Leo den Groote, wiens lichaam er in bewaard wordt. Boven het altaar bevindt zich, tusschen twee kolommen van Oostersch graniet, het beroemde basrelief van Algardi, paus Leo voor Attila voorstellende. Het volgende altaar bezit een afbeelding van de H. Maagd, dat onder den naam van *Madonna della Colonna* vereerd wordt, omdat het eertijds geschilderd was op een der kolommen die het sacramentsaltaar in de Oude Basaliek versierden.

Een weinig verder ziet men tegen een zijdeur der kerk het graf van Alexander VII Chigi, in 1667 gestorven. 't Is een der laatste, maar niet een der minste werken van Bernini. De deur der kerk, die niet weggenomen mocht worden, bevindt zich in het bassement van de graftombe, zoodat het den schijn heeft alsof het de ingang naar de grafkelder ware; zij wordt gedekt door een reusachtig kleed van marmer, dat de Dood, die er onder uit komt, met de eene hand opgeheven houdt, terwijl hij in de andere een zandlooper draagt. Terzijde van het knielende beeld des pausen bevindden zich twee beelden, de Rechtvaardigheid en de Voorzichtigheid voorstellende, en meer naar voren die van de Liefdadigheid en de Waarheid.

Tegenover dit waarlijk grootsche monument bevindt zich, tegen de zijde van den grooten peiler, een altaar met een op lei geschilderde afbeelding van den val van Simon den Toovenaar.

De zuidelijke arm van het kruis, door Michelangelo ontworpen en door Maini met versierselen en basreliefs van verguld stuc opgeluisterd, heeft drie altaren, waarvan vier kolommen van zwart graniet en twee van gekannellerd *giallo antico* (antiek geel

⁽¹⁾ De Rom-kroon (*scudo*) heeft eene waarde van 2.40 gulden van onze munt, maar bij deze waarde moet men nog de meerdere waarde voegen welke het geld in vorige eeuwen had, zoodat elk schilderwerk minstens honderd duizend gulden van onze tegenwoordige munt gekost heeft.

marmer) zijn. Op het middelste altaar ziet men, in mozaïek de kruisiging van Petrus, naar de beroemde schilderij van Guido die in de gallerij van het Vaticaan bewaard wordt; het rechter bevat een mozaïek den H. Martinus en de H. Valeria voorstellende; deze laatste brengt zelve haar hoofd, nadat het afgehouden was, aan den H. Martialis zooals men in het leven der heilige leest. Het linker stelt den H. Thomas voor, naar den beroemden Rom. schilder Camuccini. In de nissen bij dit altaar staan de beelden van den H. Norbertus en van de H. Juliana Falconieri; daar tegenover die van den H. Petrus Nolasco en van den H. Johannes de Deo. Een weinig verder vertoont het altaarstuk Ananias en Zaffira, door den H. Petrus met den dood gestraft wegens hun bedrog. Het altaar draagt hiervan den naam van leugenaltaar. De deur, die men hier ziet, voert naar de nieuwe sacristie. Deze kapel van den H. Petrus bevindt zich nagenoeg op de plek waar de Apostel, in de renbaan van Nero, den kruisdood stierf. De Basiliek, toch, beslaat de plaats waar zich de tuinen en de circus van dit gepurperd monster uitstrekten.

De CAPELLA CLEMENTINA, aldus genaamd naar paus Clemens VIII, waar wij nu binnentreden vertoont, op het altaar-mozaïek een der wonderen van den H. Gregorius den Groote, wiens lichaam onder het altaar rust. In de nabijheid staat de graftombe van Pius VII, een meesterwerk van den beroemden Zweedschen beeldhouwer Thorwaldsen. In de kleine beuk komende staat men voor een altaar, tegen den grooten peiler van den koepel gebouwd, voor een der heerlijkste mozaïeken, de gedaanteverandering (Transfiguratie) van Christus, naar het onvergelijkelijke meesterstuk door Raffaël, waarvan men in het Vaticaan het origineel kan bewonderen. Onder den boog staat het grafmonument van paus Leo XI, in 1605 gestorven; het basrelief op den sarcofaag stelt de afzwering van het Calvinisme voor van Hendrik IV, koning van Frankrijk. Op het tegenoverstaande monument van Innocentius XI, verbeeldt het basrelief de bevrijding van Weenen van de Turken, door Jan Sobieski, koning van Polen; de beelden stellen de Rechtvaardigheid en den Godsdienst voor.

CAPELLA DEL CORO (koorkapel). In deze kapel houdt het kapittel van St. Pieter dagelijks zijn officies; er zijn drie rijen banken of koorstoelen van notenhout, met basreliefs versierd; voorts bevindt er zich het oude beroemde orgel van Mosca. Het kapittel bestaat uit een kardinaal-aartspriester, 30 kanunniken, 36 *beneficiati*, 4 kapelaans en 26 gebeneficieerde geestelijken. Het voorste gedeelte draagt een koepel, waarvan de mozaïeken genomen zijn naar schilderstukken van Ciro Ferri en Carlo Maratta. De kapel wordt afgesloten door een ijzeren hekwerk, met brons versierd en glazen deuren. Het altaarmozaïek stelt voor de Ontvangenis der H. Maagd, benevens de H.H. Franciscus, Antonius van Padua en Johannes Chrysostomus, wiens lichaam onder het altaar rust. Onder den volgende boog, ter linkerzijde, staat het bronzen grafmonument van Innocentius VIII, door Antonio Pollazuolo; de paus is er tweemaal op afgebeeld; eenmaal in zittende houding en zegenende; vervolgens uitgestrekt op de grafurne. Aan de overzijde bevindt zich een deur die naar het zangkoor voert en waarboven een grafurne is, waar het lichaam van den overleden paus zoo lang blijft rusten tot het door dat van zijn opvolger wordt vervangen en naar zijn blijvende grafstede wordt overgebracht. Van deze gewoonte is ten opzichte van Pius IX afgeweken, wiens lijk enkele jaren na het overlijden reeds naar San Lorenzo werd overgebracht.

De CAPELLA DELLA PRESENTAZIONE wordt aldus genoemd naar het altaarstuk, dat de opdracht van Maria in den tempel voorstelt; het is een mozaïek naar de schilderij van Francesco Romanelli.

Onder den volgenden boog bevindt zich rechts de graftombe van Maria Clementina Sobieski Stuart, koningin van Engeland, die door het kerkbestuur van St. Pieter ter harer eer werd opgericht en 18 duizend kronen heeft gekost. 't Is een werk van Pietro Bracci, naar de teekening van Filippo Barigioni. De lijkurne is van porfier, met verguld brons versierd en gedekt door een lijkkleed van albast. Boven de urne staat het beeld van de Christelijke Liefde, die met een Genius een medaljon opgeheven houdt, waarin het portret in mozaïek van de vorstin zich bevindt. Tegenover dit kostbaar monument is dat van haar gemaal Jacobus III en van haar beide zonen: een werk van den beroemden beeldhouwer Canova. De deur onder het monument der koningin leidt naar het inwendige van den koepel en naar den grooten bal.

De laatste kapel van deze beuk, of, zoo men wil, de eerste links, wanneer men de kerk door een der hoofdingangen binnentreedt, is de DOOPKAPEL (*Capella del Fonte battesimale*). De porfieren met geniussen en bloemfestoenen van verguld metaal versierde urn, die bijna vier meter lang en meer dan twee meter breed is en tot doopvont dient, behoorde vroeger tot het grafmonument van keizer Otto, in 934 te Rome gestorven, en stond in het atrium (voorhal) van de oude basiliek. In de kapel bevinden zich drie mozaïektafreelen, waarvan het middelste het doopsel des Zaligmakers voorstelt; een ander vertoont de H.H. Processus en Martinianus, de beide gevangenvaarders der Mamertijsche gevangenis, door den H. Petrus bekeerd en gedoopt toen hij aldaar den marteldood verbeidde; het derde stelt den honderdman Cornelius voor. De mozaïeken van den koepel zijn genomen naar schilderstukken van Trevisiani, Passeri en Ricciolini.

De eerste kapel in de rechterbeuk, gerekend van de hoofdingangen der kerk, is die van de *Pietà*, aldus genaamd naar een heerlijken marmergroep door Michelangelo op 24-jarigen leeftijd vervaardigd en de Moeder der Smarten voorstellende, het lijk van haar goddelijken Zoon op den schoot houdende. Naast deze kapel zijn er twee kleinere, waarvan die ter rechterzijde een antiek Crucifix bezit door Pietro Cavallini bewerkt, benevens een mozaïek den H. Nicolas van Bari voorstellende. In die ter linkerzijde ziet men een kolom, tegen welke, naar de overlevering luidt, de twaalfjarige Zaligmaker geleund heeft, toen hij in den tempel van Jerusalem met de Wetgeleerden disputeerde, benevens een antieke met basrelief versierde urne, die eertijds tot het graf van Probas Anicius, prefect van Rome behoorde en in de oude basiliek als doopfont dienst deed. Het schilderwerk van het gewelf der kapel is van Lanfranco, terwijl het mozaïek van den koepel naar schilderstukken van Pietro da Cortona en Ciro Ferri is genomen; het mozaïek boven de deur stelt den Apostel Petrus voor naar een werk van Arpino.

Onder den boog, die naar de tweede kapel voert, ziet men aan de rechterhand een grafurne in *stuc*, waar het stoffelijk overschot van paus Innocentius XIII, in 1724 overleden, rust. Daartegenover is het monument van Christina van Zweden, in 1689 te Rome overleden, en door Innocentius XII ter harer gedachtenis opgericht. Het basrelief op het onderstuk stelt hare afzwering van het Lutteranisme voor in de kathedraal van Insprück, in 1665.

DE KAPEL VAN DEN H. SEBASTIANUS, die dan volgt, bevat in het altaar een mozaïek, den dood van dezen grooten krijgsman en martelaar voorstellende, genomen naar de beroemde schilderij van Domenichino. Onder den boog, die op de kapel volgt, is het graf van paus Innocentius XII, in 1700 overleden. Daar tegenover is het grafmonument

van de beroemde gravin Mathilda van Canossa, de moedige verdedigster van paus Gregorius VII in diens strijd tegen den Duitschen keizer Hendrik IV. Urbanus VIII liet haar asche uit het klooster van den H. Benedictus bij Mantua, naar Rome overbrengen. Het hoofd van de gravin is een werk van Bernini, die ook de teekening van het monument maakte. Het basrelief stelt de gewichtige geschiedkundige gebeurtenis voor van de onderwerping van den keizer in het kasteel van Canossa, waar Gregorius VII vertoefde en hem van den ban onthief.

De SACRAMENTSKAPEL is zeker de fraaiste van allen. Zij wordt afgesloten door een ijzeren hek met bronzen versierselen, gelijk aan dat van de tegenover gelegen koorkapel. Het gewelf is opgeluisterd door ornamenten en basreliefs van verguld stuc, terwijl de vloer van marmer is met een mozaïek in 't midden. Op het altaar bevindt zich een prachtige ciborie van verguld brons en ingelegd met lapislazuli; zij heeft den vorm van een ronden tempel met kolommen en koepel, een copie van den tempel van Bramante in het klooster van den H. Petrus in Montorio. De hoogte bedraagt ruim drie meter; zij werd naar de teekening van Bernini uitgevoerd, evenals de beide bronzen engelen die aan weerszijden er van zijn. De altaar-schilderij, de H. Drievuldigheid voorstellende, is een fresco-schildering van Pietro da Cortona. In dezelfde kapel bevindt zich ter linkerzijde een ander altaar, waarvan de beide kolommen afkomstig zijn van de Confessie der oude basiliek; het altaarstuk is van Bernini en stelt den H. Mauritius voor. Voor dit altaar is het bronzen monument van Sixtus IV, in basrelief door Pollaiuolo uitgevoerd. Hier rust ook paus Julius II, wiens marmeren monument door Michelangelo zich in de kerk van St. Pieters Banden bevindt. De mozaïeken van den koepel zijn naar de origineelen van Pietro da Cortona. In de kapel zijn twee deuren, waarvan de eene naar de Sacristie voert en de andere naar een trap, waar langs men in het Vaticaan kan komen. Onder den volgenden boog zijn twee monumenten; rechts dat van Gregorius XIII, († 1585) een werk van Rusconi, met het beeld van dezen paus vergezeld van den Godsdienst en de Sterkte. Het basrelief op het voetstuk stelt de regeling van den Kalender voor, door dezen paus bewerkt. Het andere is van Gregorius XIV, in 1591 overleden. Op den grooten peiler van den grooten koepel is de mozaïek-copie van de beroemde schilderij van Dominichino, die zich in het Vaticaan bevindt en de Communie van den H. Hieronimus voorstelt.

De laatste kapel in deze beuk is die van de *Madonna* (de H. Maagd), door paus Gregorius XIII naar de teekening van Michelangelo gesticht. Op het altaar, dat van kostbare marmersoorten is, wordt eene oude beeltenis van O. L. Vrouw van Bijstand (*Madonna del Soccorso*) vereerd. Onder het altaar rust, in een urne van graniet, het lichaam van den H. Gregorius van Nazianze. Naar den arm van het kruis gaande ontmoet men het monument van Benedictus XIV, in 1758 overleden; tegen den peiler is het altaar van den H. Basilius met een mozaïek naar het origineel van Subleyras, dat zich in O. L. Vrouw der Engelen bij de Termini bevindt.

Eindelijk zijn wij genaderd aan den NOORDELIJKE ARM van het kruis. Hier werden in 1870 de zittingen gehouden van het laatste Eucumenisch Concilie, waar o. a. ook het dogma van de onfeilbaarheid des Pausen in zake geloofs- en zedeleer werd afgekondigd. Aan het halfcirkelvormige uiteinde bevinden zich drie altaren. Het eerste, dat van den H. Weneslaus, stelt dezen heilige in mozaïek voor, naar het origineel van Angelo Caroselli; het tweede is dat van de H.H. Processus en Martinianus, het derde

dat van den H. Erasmus; de origineelen van de mozaïeken altaarstukken bevinden zich in het Vaticaan, zij zijn: het eerste van Valeschin, het tweede van Pussino (Nicolas Poussin). In de nissen staan de beelden van den H. Joseph Calasanzio, door Spinazzo en de prachtige H. Bruno, van Slode; daartegenover die van den H. Hieronimus Emilianus, door Bracci en den H. Gaetanus, door Monaldi.

Verder voortgaande kan men op het altaar ter linkerzijde een prachtig mozaïek naar Lanfranco bewonderen, den H. Petrus voorstellende, die op een wenk zijns meesters op de golven wandelt. Tegenover dit altaar staat het grafmonument van paus Clemens XIII, een van de meesterwerken van den onsterfelijken Canova; het bevat drie figuren: den knielenden paus; den Godsdienst, het kruis in de hand houdende en den Dood, met omgekeerde zeis; op het voetstuk zijn in basrelief de Christelijke Liefde en de Sterkte voorgesteld. Op het bassement zijn twee prachtige liggende leeuwen, de schoonste welke de nieuwere beeldhouwkunst heeft voortgebracht. Een weinig verder is de kapel van den H. Aartsengel Michaël, met een mozaïek naar het oorspronkelijke van Guido Reni; in deze zelfde kapel bevindt zich het fraaiste mozaïekbeeld van den geheelen St. Pieter; het stelt de H. Petronilla voor, naar het oorspronkelijke van Guercino. Een weinig verder ontmoet men het grafmonument van Clemens X, in 1676 gestorven; de twee beelden stellen de Goedertierenheid en de Zachtmoedigheid voor; het fraaie basrelief de opening van de H. Deur voor het groote Jubilé door dezen paus afgekondigd. De opwekking van Tabita door den H. Petrus, op het volgende altaar, is een mozaïek genomen naar de schilderij van Constanzi. En hiermede hebben wij onze wandeling door de beroemde Basiliek volbracht, de voornaamste kunstwerken en merkwaardigheden aan een vluchtige beschouwing onderwerpende. De opmerksame bezoeker zal er nog veel aantreffen wat zijn bewondering verdient; maar wat wij er van hebben gezegd is voldoende voor den gewonen bezoeker, wien zelden zooveel tijd wordt overgelaten om tot de kleinere bijzonderheden af te dalen.

De SACRISTIE, door Paus Pius VI volgens de plannen van Marchioni gebouwd, verdient om hare kunstschaten, hare prachtige kolommen en houtwerken ten volle de aandacht. Wanneer men de deur, die zich in de kapel van het koor bevindt, door gaat, komt men in een vestibul, die met vier heerlijke kolommen en met pilasters van rood oostersch graniet is versierd, en waar een reusachtig beeld van den H. Andreas het eerst de oogen op zich trekt. Van daar voert een gang in drie prachtige gallerijen met kolommen van antiek grijs marmer en pilasters van Afrikaansch groen marmer, waar tusschen talrijke antieke en moderne opschriften benevens de busten van verschillende pausen aangetroffen worden. De eerste gallerij voert naar de sacristie van de *Beneficiati* en wordt doorsneden door de tweede, waar twee deuren zijn van welke de eerste naar de algemeene sacristie en de andere, de linkere, de hoofdingang is waardoor men van buiten in de sacristie komt. Door deze gallerie komt men in de, parallel met de eerste loopende, derde gallerij die naar de sacristie der kanunniken en links naar de kapel van het koor voert. De algemeene sacristie is van achthoekigen vorm en versierd met vier bogen die op acht gegroefde kolommen van antiek grijs marmer rusten, terwijl in de achthoeken even veel gegroefde pilasters van antiek geel marmer (*giallo antico*) bevatten. De koepel is met *stuc* versierd, terwijl hij bovendien opgeluisterd wordt door vier kolommen van het zoogenaamd *bardiglio* (wit en donkerblauw gestreept marmer.) De sacristie van de kanunniken, die links gelegen is, is langs de wanden

gevuld met prachtige kasten van Braziliëhout, terwijl de kapel met vier kolommen van albast prijkt en een zeer fraai schilderstuk, de Moeder Gods met het Kind, de H. Anna en de H.H. Petrus en Paulus voostellende; 't is een werk van Fattore, een leerling van Rafaël; bovendien kan men er nog een schilderwerk van Giulio Romano bewonderen, de Moeder Gods met het Kind en den H. Johannes voorstellende; boven het venster is een zeer gewaardeerde schilderij van Cavallucci.

In de kappittelzaal zijn de zetels eveneens van Braziliëhout, zoo ook het voetstuk van het groote marmeren beeld van den H. Petrus; terwijl ter rechterzijde de afneming van het kruis van Lorenzo Sabatini de aandacht verdient. In de sacristie der *Beneficiati* zijn de kasten eveneens van Braziliëhout. Een aantal kostbare schilderstukken versieren verder deze fraaie sacristie. Christus, de sleutels aan Petrus overgevene, is van Muziano; de antieke Madonna, genaamde *della Febbre*, is afkomstig uit de sacristie der oude Basiliek. Bij deze sacristie bevindt zich die der gebeneficieerden met kasten van notenhout; de grootste bevat het zilverwerk voor den H. Dienst. Verder bevinden zich nog in de nabijheid de vertrekken der kannuniken en der *Beneficiati*. Een prachtige dubbele trap voert uit de sacristie naar buiten; denzelfden afdalende kan men nog het beeld van Pius VI, door Agostino Perma gebeeldhouwd, bewonderen.

Een tocht naar het bovengedeelte van de kerk en naar den bal is zeker een loonende maar ook een zeer vermoeiende onderneming, waartegen evenwel zelfs een groot aantal vorstelijken en andere voorname personen niet hebben opgezien, zooals de talrijke opschriften, hunne namen vermeldende, doen zien. Een wenteltrap van 141 treden voert er heen en vergunt een blik te werpen op de zes ovale en de vier achthoekige koepels, die met den grooten koepel het reuzengebouw kronen. Van dit plat van den tempel tot de spits van het kruis bedraagt de afstand nog 100 meter. Dit tempelvlak, door een balustrade omringd, gelijkt op een uitgestrekt plein, bijna op een kleine stad, en kan alleen een juist denkbeeld geven van de reusachtige uitgestrektheid van de Basiliek. Een trap van 28 treden voert van hier naar de kornis van den grooten koepel; een tweede trap leidt naar den koepelkap en van daar een derde in den bronzen bal, die 16 personen kan bevatten. Een ijzeren trap, van buiten aangebracht, veroorlooft een verderen tocht naar de uiterste spits van het kruis; een onderneming die evenwel niet aan iedereen aan te raden is, aangezien maar weinigen zulke sterke zenuwen hebben om aan de duizeling te weerstaan, die de ontzettende hoogte veroorzaakt. Van het plat, en meer nog uit den bal, heeft men een verrukkelijk vergezicht over de *Campagna Romana*, tot aan de blauwende bergen en over de azuren golven der Middellandsche zee. Over het paleis en de Museums van het Vaticaan en het bewonderenswaardige St. Pietersplein spreken wij ter gelegener plaatse, wanneer wij eerst de Basilieken en de voornaamste kerken zullen bezocht hebben.

BASILICA LATERANENSE. — DE BASILIEK JAN ST. JAN VAN LATERANE.

Zooals wij reeds gezegd hebben is de Basiliek van St. Jan van Laterane eigenlijk de hoofdkerk van Rome en de eerste kerk der wereld (*Mater et caput Ecclesiarum*), daar zij de catedrale kerk van den Bisschop van Rome, den Paus, is. De Basiliek met het aangrenzende Paleis van Laterane beslaan de plaats waar eenmaal het paleis stond van Plautius Lateranus, die, deel genomen hebbende aan een zamenzwering tegen Nero, ter dood werd gebracht, waarna zijn goederen aan den keizer, d. w. z. aan den staat,

vervielen. Keizer Constantijn liet daar, op verzoek van paus Silvester, een prachtige basiliek bouwen, die aan den Zaligmaker werd gewijd; van waar de basiliek dan ook *del Salvatore* wordt genoemd; aan de vele kostbare geschenken, waarmede zij begiftigd werd, ontleende zij den naam van *Basilica aurea* (Gulden Basiliek), ten slotte werd zij toegewijd aan de H.H. Johannes den Dooper en Johannes den Evangelist, van waar dan ook haar meest gebruikelijke naam *S. Giovanni in Laterano*, (St. Jan van Laterane), afkomstig is. Als bisschoppelijke kerk van Rome neemt de Paus, na zijne verkiezing, dan ook onmiddellijk bezit van haar als van zijn catedraal. Voor de overweldiging van Rome begaf de Paus er zich in plechtigen optocht heen; nu, evenwel, neemt hij er bezit van door delegatie. In vroegere tijden droegen de Fransche Koningen rechte den titel van kanunnik van St Jan. Dit voorrecht werd hun geschonken toen Hendrik IV in 1595 plechtig het Calvinisme afzwoer en tot de Moederkerk terugkeerde. Henkrik schonk aan de basiliek de abdij van Clérac in Gascogne, en vóór de Fransche Revolutie begaf de Fransche gezant bij het pauselijk Hof zich telken jare op den feestdag des konings naar de Basiliek, waar hij in de kapittelbanken de voor den Koning gereserveerde plaats innam en, voor zijn vorst, de hulde van het kapittel ontving. De Fransche Revolutie schafte, zooals men wel denken kan, dit gebruik af. Na de restauratie vroegen de Bourbons dit voorrecht terug; alleen Lodewijk Philips weigerde het. Napoleon III was, in dit opzicht, verstandiger, en hij schonk zelfs aan de Basiliek eene jaarlijksche rente, in vervanging van de inkomsten van de abdij van Clérac, die de Revolutie had ingehouden. In de eerste eeuwen hadden de Pausen hunne residentie in het paleis van Laterane, terwijl in de Basiliek zelve twaalf concilies, zoowel algemeene als provinciale, werden gehouden. Nadat deze Constantijnsche Basiliek, door de pausen herhaalde malen gerestaureerd, in 1306, onder de regeering van paus Clemens V, die te Avignon verblijf hield, door brand bijna geheel vernield was, werd zij onmiddellijk door genoemden paus weder opgebouwd en vervolgens door Urbanus V, Alexander VI en Pius IV verder versierd. Deze laatste bracht het prachtige, vergulde plafond aan en Sixtus V voegde er, naar de teekening en onder leiding van Fontana, den dubbelen portiek aan toe, die door Salimbeni met arabesken werd opgefraaid. Het bronzen beeld van Hendrik IV, Koning van Frankrijk, die, zooals wij zagen, de basiliek met de abdij van Clérac beschonk, werd uit dankbaarheid door het kapittel opgericht. Clemens VIII vernieuwde het geheele bovenschip van het kruis naar de plannen van Giacomo della Porta en Innocentius X liet door Borromini het groote middenschip herstellen. Eindelijk voltooide Clemens XII den prachtigen tempel door er den voorgevel naar de plannen van Alexander Galilei aan te voegen. Van travertijnsteen opgetrokken is hij versierd met vier halve zuilen en zes pilasten van gemengde bouworde, die een prachtige kornis dragen met een frontespies, waarop zich een balustrade bevindt die twaalf reusachtige beelden van verschillende heiligen draagt, met dat van den Zaligmaker in 't midden. Tusschen bovengemelde zuilen en pilasters zijn vijf balkons, waarvan het middelste, dat met vier kolommen van graniet is versierd, bestemd was voor den pauselijken zegen. Vijf deuren verleen den toegang tot een prachtig portiek, door 24 marmeren pilasters van gemengde orde gedragen; op den achtergrond bevindt zich het reusachtige beeld van Constantijn den Groote, dat in diens badstoven gevonden werd.

Overeenkomstig de vijf deuren van den portiek voeren ook vijf andere naar het binnenste van de Basiliek; de middelste, die van brons en meesterlijk bewerkt is, bevond zich eertijds in de *Basilica Emilia* op het *Forum Romanum* en werd door

paus Alexander VII naar hier overgebracht, de toegemetselde deur rechts is de Heilige Deur, die alleen met de groote Jubilees geopend wordt. De basreliefs boven de deuren zijn deels van Bernardino Ludovisi, deels van Maini en van Pietro Bracci.

Het inwendige der Basiliek bestaat uit vijf beuken, elk door zes pilasters gemaakt, de middelste werd door Borronimi hernieuwd, die de oude zuilen door zes zware pilasters bedekte welke vijf bogen vormen, die met even zooveel kapellen overeenkomen; tegen elk dier peilers zijn twee gegroefde pilasters van gemengden stijl, die de kornis dragen welke om de geheele kerk loopt. Tusschen deze pilasters bevinden zich 12 nissen met de beelden der Apostelen, door de beste beeldhouwers van dien tijd vervaardigd: de H. Jacobus de Meerdere, de H. Andreas en de H. Johannes zijn van Rusconi; de H. Thomas en de H. Bartholomeus van Le Gros; de H. Taddeus van Lorenzo Ottoni, de H. Simon van Francesco Moratti; de H. Philippus van Mazzuoli, de H. Jacobus de Mindere van Angelo de Rossi en de H.H. Petrus en Paulus van Monot.

De CAPELLA CORSINI, links van den ingang, is een der fraaiste en rijkste van Rome; zij werd door Clemens XII, ter eere van den H. Andreas Corsini, een zijner voorvaderen, gesticht naar de plannen van Alessandro Galilei, die haar in den Corintischen stijl bouwde en met kostbare marmersoorten versierde. Op het altaar bevindt zich, tusschen twee prachtige zuilen van antiek groen marmer, in een lijst van verguld brons, een afbeelding van den H. Andreas Corsini, naar eene schilderij van Guido Reni. Op het frontespies van het altaar zijn twee beelden, de Onschuld en de Boetvaardigheid voorstellende, door Pinellotti gebeiteld; hooger op vertoont een basrelief den H. Andreas Corsini het leger der Florentijnen in den slag van Anghieri verdedigende. In de groote nis, aan de Evangeliezijde, bevindt zich, rustende op twee kolommen van porfier, het grafmonument van Clemens XII, waarin zich een beroemde antieke urne van porfier bevindt, die eertijds onder het portiek van het Pantheon stond. Het tegenoverstaand monument is van kardinaal Neri Corsini, een oom van Clemens XII. Verder zijn er nog vier nissen met marmeren beelden, die de kardinale Deugden voorstellen. De koepel is met verguld *stuc* versierd, terwijl de vloer met zeldzame marmersoorten is ingelegd en het hekwerk bijna geheel uit verguld brons bestaat.

In 't midden van het MIDDENSCHIP bevindt zich de marmeren graftombe van paus Martinus V, in 1430 overleden. De groote boog van deze beuk wordt gedragen door twee prachtige zuilen van rood Oostersch graniet, die meer dan 12 meter hoog zijn. Het hoofdaltaar, in 't midden van het Transept of kruis, is versierd met vier zuilen van graniet die een tabernakel in gothieken stijl dragen, waarin, onder meer andere groote relikwieën, ook de hoofden der H.H. Apostelen Petrus en Paulus bewaard worden.

In het linker transept bevindt zich het prachtige altaar van het H. Sacrament, door Pietro Paolo Olivieri ontworpen. Het prijkt met een tabernakel, met kostbare edelgesteenten versierd, tusschen twee engelen van verguld brons en met vier zeer fraaie kolommen van antiek groen. De architraaf en het groote fronton rusten op vier gegroefde zuilen van verguld brons, van gemengde orde en 4 meter omvang. Naar men zegt zijn deze dezelfde welke Augustus, na den zeeslag bij Actium, liet vervaardigen van de snebben der veroverde Egyptische schepen. Boven het altaar is de Hemelvaart van Christus afgebeeld, een werk van d'Arpino, die in deze kerk begraven werd en wiens monument achter de tribune te vinden is.

De absis werd door den tegenwoordig roemrijk regeerenden paus Leo XIII op

waarlijk vorstelijke wijze gerestaureerd en versierd met de heerlijkste werken van schilder- en beeldhouwkunst, en de mozaïek van de oude *apsis*, door Paus Nicolaas IV aldaar aangebracht, op de wanden van de nieuwe *apsis* overgebracht. Den 3 Juni 1886 had de plechtige wijding van deze nieuw *apsis* plaats. In het hoofdaltaar wordt de houten tafel bewaard op welke de H. Petrus in de Katakomben de H. Misteriën vierde, en die Paus Silvester uit de Katakombe naar hier overbracht.

In een klein afzonderlijk heiligdom bewaart men achter een ijzeren traliwerk en onder kristallen platen, de tafel waarop de Zaligmaker het Laatste Avondmaal hield en het H. Sacrament des Altaars instelde. Voorzeker een heiligdom groot en verheven onder alle andere. De schatkamer bevat eveneens allerkostbaarste relikwiën, zooals het purperen kleed waarmede de Zaligmaker omhangen werd in den lijdensnacht, de spons, een gedeelte van de tuniek en van de ketenen van den H. Johannes den Evangelist; den beker waarin men hem vergif toediende, dat hem evenwel niet deerde; een arm van de H. Helena, de moeder van Constantijn den Groote; een gedeelte van de hersenen van den H. Vincentius á Paulo; bloed van den H. Carolus Borromeus, enz. Verder zijn er in de gallerijen van het aangrenzende klooster, een groot aantal relieken, over welker echtheid de Congregatie der Riten evenwel nog geen uitspraak heeft gedaan, zooals: de porfieren steen op welken de soldaten op den Kalvarieberg om de kleederen van de Zaligmaker gespeeld hebben; een kolom uit den tempel van Jerusalem, die bij den dood van den Godmensch geplet is; een ronde steen van den put der Samaritaansche vrouw enz.

Onmiddelijk bij de Basiliek bevindt zich het BAPTISTERIUM of de *Dooptkapel* van Constantijn den Groote, waar, volgens een algemeen aangenomen gevoelen, deze vorst na zijne bekeering, in 324 door paus Silvester gedoopt werd en die door den keizer op de luisterrijkste wijze in zijn paleis van Laterane werd gesticht. Het Baptisterium kwam evenwel onder Constantijn niet geheel tot zijn voltooiing, het was aan Paus Xistus III voorbehouden om van dit heiligdom een waar kunst- en pronkwerk te maken en het tevens aan de komende geslachten na te laten als een zegeteeke van het geloof op de ketterij van Pelagius. Het grondplan van de kapel vormde een achthoek, in welks midden zich het, van Constantijn voorkomende, ruime doopbekken bevond, waarin men langs trappen afdaalde. Om dit bekken liet Xistus de acht prachtige zuilen van porfier, die er zich thans nog bevinden, oprichten; zij waren reeds door Constantijn voor dat doel bestemd. Boven deze zuilen liet de paus het horizontale marmertaflement brengen, waarop zich de opschriften bevonden die de veroordeeldig van de ketterij van Pelagius bevatten. Pelagius, toch, ontkende den val van het menschelijk geslacht in deszelfs stamouders en daardoor de nookzakelijkheid van de goddelijke genade tot heil der menschen en zelfs de bovennatuurlijkheid van dit heil en het eeuwig bezit van God. Nadat deze ketterij op verschillende conciliën, het laatst opdat van Ephese 431 door paus Celestinus veroordeeld was, liet Xistus III, diens opvolger, op bovengenoemd taflement in versen van klassieken vorm de leer der kerk over deze geloofspunten aanbrengen. Deze verzen beginnen aldus: „Hier (aan de doopfontein) heeft de geboorte van een heilig geslacht uit een verheven zaad plaats; de geest Gods bevruchtte de wateren en is hun voortbrenger. »De tot een nieuw leven herborenen worden door geen scheidsmuur gescheiden: één maak hen één Bron, één Geest, één Geloof.” Verder: „verlangt gij vlekkeloos te zijn, zoo reinig u in dit Bad. Noch vaderlijke (erf-) zonde noch eigene zullen u onderdrukken. Hier is de Bron des levens, die de zonden der wereld wegneemt;

zij neemt haar oorsprong uit de doorboorde zijde van den stervenden Verlosser".

Rondom dezen achthoek liep de gewelfde zijmuur. De wanden, de bovenmuur en de gewelven waren waarschijnlijk met mozaïeken en marmerplaten van verschillende kleur versierd. De ingang lag toen naar het Zuiden, niet naar het Noorden, zooals thans. De voorhal was naar buiten met twee zeer groote zuilen van porfier en twee hoekpilaren van wit marmer getooid. De inwijding had den 29 Juni plaats. Deze doopkapel had evenwel door de plunderingen, waaraan Rome herhaalde malen bloot stond, veel geleden, maar de pausen, en met name Gregorius XIII en Urbanus VIII, lieten haar herstellen in den staat waarin zij zich nog heden ten dage bevindt. De doopvont bestaat uit een antieke kuip van basalt, met verguld brons versierd en gelegen in eene ronde *platea* die met kostbaar marmer is bekleed en waarin men met drie treden afdaalt. Hier werden of worden nog op Zaterdag van de Goede Week de Joden, Turken en andere ongeloofigen gedoopt, die zich tot het Christendom bekeerd hebben. De doopvont wordt omgeven door een achthoekig hekwerk en is overdekt door een koepel, die gedragen wordt door twee rijen boven elkander staande kolommen. Links van de doopvont scheiden een ijzeren hekwerk en twee bronzen deuren, uit de badstoven van Caracalla afkomstig, het Baptisterium van de kapel van den H. Johannes den Dooper. Onder het altaar rusten de gewijde overblijfselen van negen-en-veertig martelaren; de toegang tot deze kapel is aan de vrouwen verboden, waarschijnlijk ter herinnering aan Herodias, op wier verzoek de H. Boetgezant onthoofd werd. Bij het Baptisterium bevindt zich het Triclinium, een uitgestrekte zaal door paus Leo III in 797 gebouwd, om te dienen tot de zoogenaamde *gaapen* of broedermalen en waar de armen gespijzigd en bediend werden door de pausen zelve, die *dienaren der dienaren Gods*.

In de onmiddellijke nabijheid van St. Jan van Laterane bevindt zich de *Scala Santa*, de Heilige Trap, de trap uit het paleis van Pilatus, dien de Goddelijke Verlosser in den morgen van zijn kruisdood viermaal op- en afgang. Deze, door de voetstappen en het bloed van den Godmensch geheiligde trap, werd door de H. Helena van Jerusalem naar Rome overgebracht en in het paleis van Laterane geplaatst. Bij den brand van de basiliek en het paleis, bleven de kapel, waar de H. Trap zich bevond, en het Triclinium van Leo III gespaard, die ook door Sixtus V bij den herbouw onveranderd werden gelaten, maar hij liet er volgens de plannen van Fontana een prachtige portiek met 5 trappen van maken en den H. Trap in het midden er van brengen. Deze overbrenging werd met behulp van de kanunniken van de Basiliek in één nacht volbracht en opdat de geheiligde trappen niet zouden beloopen worden werd eerst de bovenste trede, toen de bovenste op één na, en zoo vervolgens tot de onderste op haar plaats gebracht.

De H. Trap bestaat uit 28 treden van marmer; maar toen deze reeds door het knielend opstijgen der geloovigen begonnen uit te slijten, heeft men ze met zware platen van notenhout belegd, hier en daar met een glasschijf er in, waardoor men een blik kan werpen op deze hoogheilige relikwie, waar een bloeddruuppel van den Heiland het marmer heeft gekleurd. In den loop der tijden heeft men deze houten platen reeds herhaalde malen moeten vernieuwen, daar zij opnieuw door het knielend opkruipen waren afgesleten. Alleen de bovenste trede is onbedekt gebleven, om te voldoen aan de godvruchtige nieuwsgierigheid der geloovigen. Wanneer men zoo op de knieën naar boven is gekropen, daalt men langs een anderen trap naar beneden. „*Non est in toto sanctior orbe locus*” leest men boven aan deze heilige plaats. „Er is geen

heiliger plaats op geheel de wereld." En met recht; want geen plaats ter wereld kan heiliger zijn dan die, welke door de voeten van den Zaligmaker betreden werd en met Zijn allerkostbaarst bloed bevochtigd is geweest. Onder de groote menigte heilige en kostbare voorwerpen die Rome kan aanwijzen, is dit het heiligste en het kostbaarste; door alle eeuwen heen werd de H. Trap in de grootste vereering gehouden en duizenden en honderdduizenden hebben hem knielende en van aandoening weenende bezocht. Den 19 September 1870, daags voor de overweldiging van zijn stad, bezocht Pius IX hem nog, om dáár kracht en sterkte te putten voor de zware beproevingen die hem te wachten stonden.

Boven aan den trap is een kapel, waarin een zeer oude beeltenis van den Zaligmaker wordt bewaard en dat den naam *Acheropita* draagt. Dit woord, dat van Griekschen oorsprong is, beteekent: „niet met handen gemaakt", daar de legende zegt dat het begonnen werd door den H. Lucas en voltooid door engelen. De naam *Acheropita* wordt evenwel ook aan andere zeer oude en hoogvereerde gewijde beelden gegeven, waarvan de makers onbekend zijn, terwijl andere aan den H. Lucas worden toegeschreven, ofschoon het uit geen enkele vertrouwbare bron bekend is dat deze Evangelist ooit de schilderkunst gekend of beoefend heeft. Wat daarvan ook zij, zeker is het dat deze beeltenis van zeer hoogen ouderdom is en in groote vereering staat. Toen in de tweede helft der 8e eeuw de Longobarden Rome met den ondergang bedreigden en de omgeving der stad te vuur en te zwaard verwoestten, beval paus Stefanus openbare gebeden en processies; zelf droeg de paus, blootvoets gaande, op zijne schouders deze hoogvereerde beeltenis des Zaligmakers en legde zoo den weg van St. Jan van Laterane naar St^a Maria Maggiore af. Anastasius, die dit verhaalt, noemde reeds toen deze beeltenis zeer beroemd, hoogvereerd; hetgeen reeds een zeer hoogen ouderdom doet veronderstellen. Ook andere pausen namen bij groote rampen en beproevingen hun toevlucht tot de wonderdadige beeltenis. Het laatst werd de heilige beeltenis in processie naar St^a Maria Maggiore gedragen in 1863, onder de regeering van Pius IX. z. g.

Het beeld van den Zaligmaker is in natuurlijke grootte en ten voeten uit op hout geschilderd; maar de oorspronkelijke schildering is met een zijden sluier bedekt, waarop eene andere beeltenis, volkomen gelijk aan het origineel, geschilderd is; bovendien heeft paus Innocentius III de geheele beeltenis des Zaligmakers met zilveren platen doen bedekken en met edelgesteenten versieren, zoodat alleen het gelaat en de voeten onbedekt zijn gebleven. Paus Leo III liet onder het altaar van de kapel, in een kist van cipressenhout, drie kleinere kistjes vol relikwiën bergen en gaf daaraan den naam *Sancta Sanctorum*, welke naam later op de geheele kapel werd toegepast.

BASILICA DI SANTA CROCE IN GERUSALEMME. Basiliek van 't Heilig Kruis in Jerusalem. Ofschoon deze basiliek niet tot de grootste, de hoofd-basilieken behoort, zullen wij haar hier 't eerst bespreken omdat zij op onzen weg ligt, tot de oudste van Rome behoort en door hare relikwiën een der uitstekendste heiligdomme der stad is. Het *Liber pontificalis* zegt dat Constantijn daar ter plaatse een Kerk stichtte, die tot op dezen dag Jerusalem genoemd wordt (*ubi et nomen ecclesiae dedicavit (Constantinus) quae cognominatur usque in hodiernum diem Hierasolem*) en dat die Kerk werd opgericht *in palatio Sessoriano*. Dit paleis van Sessorius lag in de Variaansche tuinen, die door Heliogabalus waren aangelegd; het was derhalve een keizerlijk paleis

en werd in de 4^e eeuw door Keizerin Helena, de moeder van Constantijn, bewoond. De basiliek werd in het uitgestrekte *atrium* van genoemd paleis opgericht, dat bijna niet werd veranderd, maar door de groote granieten zuilen in drie beuken verdeeld, zooals bij de basilieken gebruikelijk was, terwijl de *apsis* er aan gebouwd werd. De H. Helena liet er aarde van den Calvarieberg inbrengen, ten einde de basiliek zoo veel mogelijk in overeenstemming te brengen met de Kerk die door dezelfde vorstin op den Kalvarieberg werd opgericht; vandaar dan ook dat in den beginne alleen de naam Jerusalem er aan gegeven werd. Toen Constantijn en de H. Helena er later een aanzienlijk gedeelte van het H. Kruis des Zaligmakers overbrachten, ontving zij den naam van *St^a Croce* (van 't H. Kruis), met of zonder bijvoeging van het woord Jerusalem. Deze laatste benaming werd ook uitsluitend gebruikt voor de onderste ruimte, waar de aarde van den Kalvarieberg rust, en die als een bij uitstek heilige en gewijde plaats wordt beschouwd. In navolging van de Kerk op Golgotha in Jerusalem, onderscheidde men er een gedeelte *post crucem* (achter het kruis) en een gedeelte *ante crucem* (voor het kruis.) Het gedeelte *posterucem* is dat waar zich de Kapellen van den H. Gregorius den Groote en van de H. Helena bevinden; beiden zijn met schilderstukken van Pomarancio en mozaïeken van Peruzzi versierd. Behalve genoemd gedeelte (drie groote stukken) van het H. Kruis, bevat de Kerk nog andere hoogerbiedwaardige relieken; n.l. den titel van het H. Kruis, een der Nagelen waarmede de Zaligmaker aan het Kruis was gehecht, een der doornen van de Doornenkroon, een arm van het Kruis van den goeden Moordenaar, den vinger dien de H. Thomas in de wonde van de zijde des Zaligmakers legde. Deze kostbare relieken worden driemaal 's jaars vertoond; buiten die dagen kan men ze slechts bezichtigen na daartoe een bijzondere toestemming verkregen te hebben; dames mogen alleen met eene bijzondere toestemming van den Kardinaal-Secretaris der Memorialen in de kapel, waar zij bewaard worden, binnentreden.

Evenals STA CROCE ons herinnert aan den Kruisdood des Zaligmakers en aan den Kalvarieberg, herinnert de BASILICA DI SANTA MARIA MAGGIORE (Basiliek van de H. Maria de Meerdere) ons meer in 't bijzonder aan Betlehem en de Kribbe des Zaligmakers. Van St. Jan van Laterane voert een bijna rechte weg, die door een vroeger tamelijk woest en onbebouwd maar thans meer bevolkt gedeelte der oude stad loopt, naar deze heerlijke en eerbiedwaardige basiliek die, omdat zij de grootste Kerk is aan de H. Maagd gewijd, de *Meerdere* of de *Grootere* wordt genoemd, maar ook bovendien BASILICA LIBERIANA, naar paus Liberius, die haar in de tweede helft der vierde eeuw stichtte; ST. MARIA AD NIVES (ONZE LIEVE VROUW TER SNEEUW,) naar de legende waaraan zij haar ontstaan te danken had en STA MARIA AD PRAESEPE (O L. Vrouw ter Kribbe) genoemd wordt, omdat men daar, sedert onheugelijke tijden, de Kribbe van den Zaligmaker vereert.

Volgens de legende leefde er onder de regeering van paus Liberius (352—366) te Rome een rijk en vroom echtpaar van hooge geboorte, waarvan de man genoemd wordt als Johannes de Patriciër. Het echtpaar had geen kinderen en daarom schonk het zijne goederen aan de H. Maagd en smeekte het haar vurig, dat zij hun het vroomere werk zou doen kennen, waaraan zij hunne rijkdommen konden besteden. De H. Maagd verscheen hun en zeide dat zij een Kerk ter harer eer zouden bouwen ter plaatse waar zij den grond met sneeuw zouden bedekt vinden. Het was nu in de maand

Augustus, de warmste maand van het jaar, en zie, de plaats waar thans de Basiliek staat, was des morgens met sneeuw bedekt. Johannes deelde het gebeurde aan paus Liberius mede, die eveneens soortgelijke openbaring had ontvangen, en aan dit wonder zou de Kerk haar ontstaan te danken hebben. En telken jare op den 5de Augustus, laat men, ter herinnering daaraan, snippertjes papier van het gewelf vallen als nabootsing van de sneeuwvlokken. Ofschoon bovenstaand verhaal van den patriciër Johannes bijna woordelijk in het Romeinsch Brevier voorkomt, is het toch niet meer dan een, wel is waar aanvallige, legende, die echter door geen enkele oude en geloofwaardige bron gewaarborgt wordt. Dat het Romeinsch Brevier deze, door geen enkele geloofwaardige bron als waar gestempelde legende bevat, bewijst niets *voor* de legende en niets *tegen* het Brevier. „Onder het dichterlijke, kinderlijk geloovige volk uit de dagen der kerkvaders zegt Dr. Poels in zijn naschrift op *Bolland's „Lichtkogels“* door pastoor Sloet, *moesten* vrome legenden ontstaan. Waar de zon schijnt ontspruiten bloemen. Wie in den Roomschen godsdienst is opgevoed, moet eveneens weten, dat geen enkele Roomsche priester alles, wat hij leest in de stichtende verhalen van zijn Brevier, voor zuiver Evangelie of strenge historie houdt! De in 1741 door Benedictus XIV ingestelde congregatie tot herziening van het Brevier, had dan ook reeds voorgesteld de lezingen van 5 Aug., die betrekking hebben op bovengemeld wonder uit den tijd van paus Liberius, te schrappen en aan het feest van *S. Maria ad Nives* de oude benaming van *Dedicatio sanctae Mariae* terug te geven. (Armellini vermeldt wel in zijn werk: *Le Chiese di Roma* (de Kerken van Rome) een *cappella della neve* (een Kapel van de Sneeuw of Sneeuwkapel) van latere dagteekening dan de bouw, maar hij voegt er bij dat *deze* *gebouwd is toen de legende van de Sneeuw zich begon te verspreiden*. De boven vermelde datum van 5 Augustus is die, waarop de door paus Liberius begonnen Kerk, onder Sixtus III (432—440) voltooid, door dezen paus werd gewijd aan de Moeder Gods, zooals het Hyronimiaansche martyrologium vermeldt: *Romae dedicatio basilicae sanctae Mariae* (wijding te Rome van de Basiliek van de H. Maria).

Toen in de 7de eeuw de Arabieren zich van Palestina meester maakten werd, naar de legende vermeld, onder de regeering van paus Theodorus (642—649) de Kribbe, waarin de Zaligmaker bij Zijne geboorte door Zijne Maagdelijke Moeder werd gelegd, naar Rome overgebracht en in St^a. Maria in eene bijzondere kapel bewaard., en van daar zou de Basiliek den naam van *St^a. Maria ad Praesepe* (O. L. Vrouw ter Kribbe) gekregen hebben. Evenwel droeg de basiliek dien naam reeds meer dan een eeuw en waarschijnlijk nog langer, voor den inval van de Arabieren in het Heilig Land, en dus ook voor het tijdstip waarop de Kribbe naar Rome zou overgebracht zijn en de Kerk aan haar zijn naam ontleend hebben. In de Kerk kan men nog een opschrift lezen, volgens het welke de roemrijke vrouw Flavia Xanthippa (*gloriosissima femina Flavia Xanthippa*) aan de *mansionarii* (koorheeren, het kapittel) landerijen ten geschenke gaf; „*mansionarii BASILICAE SCAE DI GENETRICIS QA AD PRESEPEM* (appellatur)“ luidt de tekst. Gaetano Marini meent dat de oorspronkelijke tekst van dit opschrift dagteekent van omstreeks de helft der 6e eeuw, ofschoon het opschrift zelf uit den IX is, onder de regeering van Gregorius IV; maar het werd in marmer gebeiteld *volgens authentieke geschriften*, zooals in het opschrift zelve vermeld wordt, en alles toont aan dat de tekst van een oorspronkelijk document met de meeste nauwgezetheid in het opschrift werd teruggeven. Het is dus als zeker aan te nemen dat de benaming *ad Praesepe* reeds in de 6e eeuw aan de Basiliek gegeven werd en

CHIESA DI S. MARIA MAGGIORE
KERK VAN DE H. MARIA DE MEERDERE

dat zij dus niet afkomstig is van de aanwezigheid van de of eene Kribbe aldaar ⁽¹⁾

Maar, zal men vragen, wordt dan in St^a. Maria Maggiore niet de Kribbe des Zaligmakers bewaard en vereerd? zijn die plankjes, in die prachtige kristallen kast met zooveel eerbiedige zorg bewaard en sedert eeuwen door duizenden en duizenden geloovigen met zooveel teedere godsvrucht vereerd, dan waardelooze stukken hout? Hij die weet met welke pijnlijke nauwgezetheid de Kerk de echtheid der relieken onderzoekt, eer ze aan de vereering der katholieken over te geven, zal zonder eenigen twijfel de overtuiging hebben dat die vereering der kribbe op een onbetwistbare echtheid of althans op eene constante overlevering van eeuwen berust. En zoo is het dan ook inderdaad. In de maand Juni 1893 hebben de eerwaarde Giuseppe Cozza-Luzi onderbibliothecaris van de H. R. K. en pater Giuseppe Lais, van het Oratorium, met toestemming van de bevoegde overheid, een nauwkeurig onderzoek ingesteld naar de wieg (of de kribbe) van Santa Maria Maggiore en hunne bevindingen openbaar gemaakt, ⁽²⁾ waaraan wij, volgens de C. C. het volgende ontleenen. De geleerde onderzoekers ontveinzen niet de moeidelikheden welk zulk een onderzoek oplevert, daar de historische gegevens der oudste relieken en gedenkteeken weinig talrijk zijn en dikwijls in omgekeerde reden tot de volksvereering staan; terwijl de oudste schrijvers, meer rekening houdende met hun godsdienstig gevoel en met hunne begeerte om bewijzen te vinden voor hetgeen zij gaarne zouden willen bewijzen, dikwijls veronderstellingen en bewijzen aanvoeren die geen steek houden, en daardoor een later onderzoek zeer moeilijk maken. De E. Cozza-Luzi ontkent dan ook niet dat de ontdekking van nieuwere bewijzen zeer gewenscht zou zijn en dat het onderzoek van enkele bewijzen nog niet ten volle bevredigend is, maar hij aarzelt niet te verklaren dat er onweerlegbare bewijzen van af de 11e eeuw voorhanden zijn, doch dat er nog geen rechtstreeksch bewijs gevonden is dat de kribbe onder het pausschap van Theodorus I (642–645) van Palestina naar Rome is overgebracht; van een vroeger bestaan is geen enkele aanwijzing te vinden. Maar hij voert met groote zorgvuldigheid eene menigte redenen aan, die de overbrenging van de relieken ten tijde van paus Theodorus als zeer waarschijnlijk doen voorkomen, en voegt erbij, dat er geen enkele grond bestaat voor een tegenovergesteld gevoelen. Zooals men ziet is de eerw. onderzoeker zeer voorzichtig en zeer terughoudend in zijne verklaringen, zooals in zulke teedere en gewichtige aangelegenheid ook plichtmatig is; maar uit zijne woorden blijkt genoegzaam dat de echtheid van de relieken zeer waarschijnlijk is, en dit, gevoegd bij de constante overlevering van meer dan twaalf eeuwen en de groote omzichtigheid door de Kerk in acht genomen bij de vereering der relieken, geven ons voldoende zekerheid dat, wat in Sant. Maria als de Kribbe vereerd wordt, inderdaad de wieg was, waarin de Zaligmaker der Wereld te Bethlehem gerust heeft. Pater Lais, die als natuurkundige een welverdienden naam bezit, heeft zich belast met het onderzoek der Kribbe en dat onderzoek heeft de volgende bijzonderheden opgeleverd. Het zijn vijf plankjes of stukjes hout van ahornhout. Twee van deze plankjes zijn 991 millimeter lang en ongeveer 35 op 50 dik, op twee derden van hun hoogte een gat vertoonende, terwijl men aan de uiteinden sporen van een soort scharnier en een ring ziet, waarin een ketting was, die het openstaan der scharnieren regelde; de beide stukken moesten dus een soort schraag in X-vorm uitgemaakt hebben. Een

(1) Zie *Civiltà Cattolica*, aflevering van 16 Nov. 1895 blz. 467 e. v.

(2) *Le Memorie Liberiane dell' infanzia di N. S. Gesù Cristo*, Roma tip. Sociale 1894.

dergelijk X-vormig stuk moet vroeger ook nog bestaan hebben en de beide beenen moeten gedraaid hebben om een rond stuk hout of een spil, die in het bovengenoemd gat paste. De drie andere stukken hout, van 11 millimeter dikte, hebben zeker gediend voor den bovensten hoek van de beenen, wij hebben dus niet zoozeer de Kribbe of den voerbak der dieren, waarin den Zaligmaker heeft gelegen, voor ons, als wel het onderstel, waarop deze voerbak gerust heeft. De H. Hieronimus, die de Kribbe in den stal of de grot van Bethlehem gezien heeft, zegt dan ook dat zij van leem gemaakt was (*luteum illud praesepe*), en dat zij later, tot zijn groot leedwezen, door een zilveren kribbe is vervangen. In Palestina, zoowel als in Egypte, maakte men veel gebruik van leem voor het vervaardigen van gereedschappen en benodigdheden, daar het gemakkelijker te verkrijgen en te bewerken was dan hout. Het onderzoek van het hout, dat alle waarschijnlijkheid aanbiedt dat het van een kribbe of voerbak afkomstig is, komt derhalve zoowel de overlevering als het geschiedkundig onderzoek van den eerw. Cozza-Luzzi bevestigen en is voor ons een waarborg te meer, dat, wat eeuwen lang vereerd werd als de kribbe des Zaligmakers, inderdaad van de kribbe afkomstig is.

Nu doet zich een andere vraag op. Wanneer de Kerk van St. Maria Maggiore haar naam *ad Praesepe* niet ontleend heeft aan de aanwezigheid der kribbe, omdat, zooals wij gezien hebben, zij dezen naam reeds droeg lang voor het tijdstip waarin deze uit Palestina naar Rome werd overgebracht, van waar komt haar dan deze benaming. Zonder ons in lange beschouwingen te verdiepen en door bewijzen te staven wat wij gaan zeggen, zullen wij in korte woorden mededeelen wat daaromtrent in de laatste jaren is gezegd en bekend gemaakt.

Reeds in de eerste eeuwen van het Christendom waren de plaatsen, die door het leven en de werken des Zaligmakers geheilgd waren, een voorwerp van groote vereering en van talrijke pelgrimstochten, zoodat een levendig verkeer vooral tusschen Rome en Jerusalem bestond. Toen keizerin Helena op den Kalvarieberg, te Bethlehem, op de plaats der Verrijzenis enz. tempels en bedehuizen had opgericht, ontstond al zeer spoedig te Rome het verlangen om aldaar dezelfde geheiligde plaatsen te bezitten. Daarom richtte de keizerin in haar paleis van Sessorius de Basiliek op, die eerst den naam Jerusalem en later, toen de relieken van het H. Kruis derwaarts waren gebracht, dien van STA CROCE droeg, waaraan in *Hierosolema* werd toegevoegd. Eveneens werd in de Liberiana'sche Basiliek, die bij hare voltooiing onder Sixtus III den naam van Sta Maria ontving, omdat zij als een heerlijk gedenkteeken van het in 431 te Ephese verkondigde dogma van het goddelijk moederschap der H. Maagd aan de Moeder Gods werd gewijd, een grot gebouwd, in navolging van die waarin te Bethlehem de Zaligmaker der wereld geboren werd. Zeer waarschijnlijk is het, dat, evenals in de Kerk Jerusalem (*Sta Croce*) aarde van den Kalvarieberg werd gebracht, ook in deze grot hout en steenen uit de grot te Bethlehem werden geplaatst. Voor dit gevoelen pleit nog dat men in het tegenwoordige altaar der Kribben een looden kistje met eenige steenen heeft gevonden. De naam *Sta Maria ad Praesepe* zou in den beginne alleen zijn toegepast op de grot zelve en later over de geheele Kerk zijn uitgebreid. De naam van O. L. Vrouw of de H. Maria ter Kribbe werd derhalve reeds aan de Kerk gegeven eer de overblijfselen der Kribbe onder paus Teodorus derwaarts werden overgebracht. ⁽¹⁾

(1) Meer uitvoerige bijzonderheden kan men lezen in de *Civiltà Cattolica*, afl. van 16 Nov. 1895.

De eerbiedige zorg waarmede men deze relikwie bewaart en die dit jaar nog aanleiding heeft gegeven tot kostbare en artistieke herstellingen aan de rijke zilveren kast, waarin zij bewaard wordt, wijzen er wel op dat men haar in Rome als echt blijft beschouwen. Trouwens, na hetgeen wij daarover gezegd hebben, zal wel niemand er aan kunnen twifelen.

Na deze uitweiding zullen wij overgaan tot de nadere beschrijving van deze Kerk die, na St. Pieter, de grootste van Rome is en een der vier die een *porta santa* (Heilige Deur) bezitten.

Zooals wij reeds gezegd hebben werd de door paus Liberius opgerichte Basiliek door Sixtus III aanmerkelijk vergroot en aan de H. Maria, moeder Gods, toegewijd, terwijl zij later hersteld werd door Benedictus XIV, die haar met prachtig marmer en verguld *stucwerk* versierde en den niet zeer fraaien gevel naar de plannen van Fuga vernieuwde. Deze gevel prijkt met twee rijen kolommen van jonischen en corinhischen stijl, met verscheidene beelden en met een portiek van twee verdiepingen, waarvan de onderste gedragen wordt door acht zuilen van graniet en verschillende pilasters van wit marmer, benevens vier basreliefs en een bronzen beeld van Philips IV (II), koning van Spanje en bijzondere weldoener der Kerk. In den bovensten portiek bevindt zich de loggia voor den pauselijken zegen, waar men nog het mozaïekwerk bewaart dat den ouden voorgevel versierde. Behalve de toegemetselde Heilige Deur, zijn er nog vier andere, die toegang tot de Kerk verleen.

Inwendig is de basiliek verdeeld in drie beuken door zeer fraaie jonische kolommen van wit marmer, die men zegt afkomstig te zijn van een ouden tempel van Juno, gescheiden; bovendien zijn er vier kolommen van graniet, die de twee groote bogen van het middenschip dragen; bij den eersten ingang zijn twee grafmonumenten; rechts dat van Clemens IX, links dat van Nicolas IV. De tegenwoordige doopvont is van paus Leo XII, zij bestaat uit een prachtige vaas van porfier, met versierselen van verguld metaal; zij bevond zich eertijds in het Vaticaanse museum en is van antieken oorsprong.

Onder de Kapellen in de kleinere rechterbeuk, munt vooral die van het H. Crucifix uit door hare tien zuilen en pilasters van porfier, waartusschen zich kasten bevinden met kostbare relieken, onder welke ook die van de H. Kribbe. De prachtige Kapel van het H. Sacrament werd door Sixtus V naar de plannen van Fontana opgericht; zij is met kostbare marmersoorten bekleed en met corintische halve zuilen en merkwaardige schilderijen versierd. Rechts van den ingang dezer Kapel staat het grafmonument van bovengenoemden paus, wiens beeld door Gio-Antonio Valsoldo werd gebeeldhouwd; verder is het versierd met vier kolommen van antiek groen, verscheidene basreliefs en de beelden van den H. Franciscus door Vacca en van den H. Antonius van Padua door Olivieri. Tegenover dit monument is de tombe van den H. Pius V, wiens lichaam in de prachtige, met vergulde bronzen versierde urne van antiek groen rust. De naam van dezen Paus is onafscheidelijk verbonden aan een der roemrijkste overwinningen door de Christenen op de Turken behaald, n.l. den zeeslag bij Lepanto (7 October 1571). Men verhaalt dat, terwijl de vloot der Christenen met die der Turken slaags was, Pius V, door verscheidene Kardinalen omgeven, in zijn vertrek zich met staatszaken bezig hield. Het was 5 uur in den namiddag. Eenklaps staat hij op, opent een venster en blijft geruimen tijd met onafgewenden blik naar een, voor anderen onzichtbaar, schouwspel staren. Zich daarop vol vreugde tot de Kardinalen

wendende, zeide hij: „'t Is nu geen tijd om te werken, laat ons God danken, want de onzen hebben de overwinning behaald”, en na de Kardinalen ontslagen te hebben, begaf hij zich naar zijn Kapel om God en de H. Maagd, aan wier voorspraak hij vooral deze schitterende overwinning toeschreef, te danken. 't Is vooral aan deze gebeurtenis te danken dat het gebed van den H. Rozenkrans zijn groote uitbreiding gekregen heeft.

Sixtus V, waarvan het andere monument is, was een der grootste mannen van zijn tijd en zal altijd een groote figuur in de geschiedenis der Kerk blijven. Van armen veehoeder tot de hoogste waardigheid in Kerk en Staat opgeklommen, wist hij door zijn strenge, maar billijke gerechtigheid, een einde te maken aan de plunderingen, onlusten en moordenarijen, waaraan de groote baronnen in zijn Staat zich langen tijd straffeloos hadden schuldig gemaakt. Zonder onderscheid van rang of stand liet hij alle misdadigers gevangen nemen en na korte rechtspleging ter dood brengen, zoodat, na zeer korten tijd, de Kerkelijke Staten van groote en kleine boosdoeners gezuiverd waren. Aan zijne mildheid en kunstliefde heeft Rome zeer veel heerlijke scheppingen te danken, zooals wij reeds gelegenheid hadden, en nog zullen hebben, aan te toonen.

Fraaie kolommen, basreliefs en het marmeren beeld van den H. Paus door Leonardo da Sarzana voltooiën dit grootsche monument. In 't midden van de Kapel bevindt zich het altaar van het H. Sacrament, met een prachtig, door vier engelen van verguld brons, gedragen tabernakel. Onder dit altaar is dat van de Geboorte des Zaligmakers, dat relieken bevat van het stroo of hooi en de windsels, die den Zaligmaker tot eerste ligplaats en bedekking dienden. De schilderstukken, die deze Kapel versieren, zijn van Pozzo, Ereolino Balognese, Fiammingo, Nogari, Andrea d'Ancona en Nebbia.

Het hoofdaltaar der Basiliek staat geheel vrij en wordt gevormd door een groote urne van porfier, die gedekt wordt door een marmeren tafel, aan de hoeken gedragen door vier engelen of geniussen van verguld brons. Het heerlijke en statige baldakijn werd door Benedictus XIV naar de teekening van Fuga opgericht; het wordt door vier fraaie corintische zuilen van porfier, omslingerd door palmen van verguld brons, gedragen. Bovenop zes marmeren engelen, door Pietro Bracci gebeiteld. Het schilderstuk aan 't einde van de tribune, is van Francesco Mamini en de mozaïeken werden op last van Nicolaas IV door F. Giacinto da Turrita vervaardigd. De mozaïekwerken boven den grooten boog, boven de zuilen van het middenschip, die tafereelen uit het oude Testament en het leven der H. Maagd voorstellen, zijn van 't jaar 434 en op last van Sixtus III gemaakt.

Tegenover de kapel van 't H. Sacrament bevindt zich die van de H. Maagd, een der schoonste en rijkste van Rome en door Paulus V volgens de plannen van Flaminio Ponzio gesticht. Zij is in corinthischen stijl, met fraai marmer belegd en vol prachtige schilderwerken. Men bewondert er twee heerlijke grafmonumenten, rechts van den ingang dat van genoemden paus Paulus V, met diens marmeren beeld door Silla van Milaan gebeiteld; het rechter basrelief is van Maderno, het linker van Bonvicino, bovendien zijn er in de hoogte nog drie basreliefs. In de zijnissen staan de beelden van den H. Basilius en van David, door Nicolo Cordieri. Het andere monument is dat van Clemens VIII, met diens beeld van Silla en basreliefs van Bonvicini, Machi, Buzi en Bernini. De beelden in de nissen stellen Aron en den H. Bernardus voor, beiden van Enrico Cordieri. Het overheerlijke Maria-altaar is versierd met vier gegroefde kolommen van oostersch jaspis en basementen en kapiteelen van verguld brons, die een kornis dragen waarvan de fries van agaatsteen is; met denzelfden steen zijn ook de voetstukken

der kolommen versierd. Te midden van een veld van de kostbare *lapislazuli* bevindt zich de beeltenis der H. Maagd, door kostbare edelgesteenten omgeven en gedragen door vier engelen van verguld brons. Boven de kornis van het altaar stelt een bas-relief van verguld brons het sneeuwonder voor. Het schilderwerk boven en rondom het altaar, zoowel als dat van den grooten boog en van de vier hoeken van den koepel zijn van Arpino; die van den koepel zelven van den Florentijner Ludovico Civoli. Fraai boven allen zijn de schilderijen ter zijde van de twee vensters en de bogen boven dezelve; 't zijn werken van den beroemde Guido Reni. De beeltenis van de H. Maagd, hier boven vermeld, wordt toegeschreven aan den H. Lucas. Is zij werkelijk van dezen Evangelist? Zeer velen betwijfelen het, daar er geen enkel bewijs bestaat dat de H. Lucas de schilderkunst beoefende, wel dat hij geneesheer was. Bovendien wijzen ook andere kerken, o. a. het Pantheon, en Ara Cœli beeltenissen der H. Maagd aan, bijna volkomen gelijk aan deze, die eveneens aan den H. Lucas worden toegeschreven, zooals de overlevering ook zegt dat de beeltenis van den Zaligmaker bij de *Scala Santa*, door hem zou begonnen en door engelen voltooid zijn, zooals wij reeds elders gezegd hebben. Het vraagstuk is door talrijke schrijvers behandeld, maar voor zoo ver wij weten nimmer volkomen bevredigend opgelost. Wat er ook van zij, zeker is het dat deze beeltenissen van zeer hoogen ouderdom zijn en zoowel bij de Pausen als bij de geloovigen in hooge vereering stonden en meermalen door wonderen gekenmerkt zijn. In elk geval is deze Madonna vol bevalligheid en met eene uitdrukking van aanminnigheid en goedheid, die niet nalaten bij den beschouwer een diepen en zoeten indruk na te laten. Zij draagt op den rechter arm het Kind, Jesus, dat zijn rechterhand ter zegening opgeheven houdt en is gehuld in een blauwen mantel die, naar joodsche wijze, tevens als kleedingstuk en hoofdbedekking dient; op haar voorhoofd is een kruis geteekend. Het goddelijk kind heeft een tot aan de voeten afvallend gewaad en houdt een boek in de linkerhand.

Wij verzuimden nog mede te deelen dat voor de Confessie, die de overblijfselen van den H. Mathias bevat, zich het wit marmeren beeld van Pius IX bevindt; de Paus, die door het dogma der Onbevleete Ontvangenis aan de H. Moedergods een harer schoonste eeretitels schonk, verdiende wel dat zijn aandenken vereeuwigd werd in den schoonsten tempel, die aan haar werd toegewijd.

BASILICA DI SAN PAULO. — BASILIEK v/d H. PAULUS BUITEN DE MUREN.

Toen de H.H. Apostelen Petrus en Paulus in het jaar 67 op bevel van Nero waren ter dood gebracht, werd het lichaam van den tweeden der Apostelen in de Katacombe langs den weg naar Ostia, genaamd van Lucina, ter ruste besteld. Volgens den bibliothecaris Anastasius liet Constantijn de Groote, op verzoek van paus Silvester, boven dit graf een kerk bouwen. Het juiste tijdstip van den bouw is evenwel niet bekend, maar uit een keizerlijk rescript, dat nog in het archief van het Vaticaan bestaat, bevelen de keizers Valentinianus II, Theodosius en Arcadius in 't jaar 386 aan Salustius, prefect van Rome, om de kerk volgens een grooter en rijker plan te herbouwen. Dit woord „herbouwen” duidt er op dat daar reeds eerder een heiligdom, aan den Apostel der Heidenen toegewijd, moet gestaan hebben. Naar uit een mosaïek in de groote boog blijkt, moet het werk door Honorius ten einde zijn gebracht. In 438 liet keizer Valentinianus III de Confessie uit zuiver zilver opbouwen en de H. Leo I, in 440 tot paus verkozen, versierde den grooten boog met het heerlijke mosaïek dat, hoewel door

den brand van 1823 zeer beschadigd, nog aanwezig is. Na de plundering der kerk door de Vandalen, liet dezelfde paus de geroofde gewijde vaten door andere vervangen en herstelde hij de basiliek, die door een brand veel geleden had. Zijn opvolger, paus Hilarius, verrijkte haar met kostbare gewaden en paus Felix III werd er in 492 begraven. Paus Simmachus, die in 498 den stoel van den H. Petrus beklom, ziende dat de *apsis* met gevaar van instorting dreigde, herstelde haar, versierde het gewelf achter de Confessie met schilderwerken, voegde er de afgezonderde plaats bij waarin de oudere tijden de vrouwen van stand plaats namen, hernieuwde de trappen voor de deur en bracht er nog verschillende andere verbeteringen en herstellingen aan. Verscheidene pausen, zooals Hormisdas, Johannes I, Sergius I, Johannes VI, Gregorius II en III wijdden hunne zorgen voortdurend aan deze kerk, die zij herstelden of verfraaiden, al naar de behoeften zich deden gevoelen of hun godsdienstzin het hun ingaf. Paulus I werd er den 23 Juni 767 door den dood verrast, terwijl Stefanus III in 770 en Adrianus I in 780 haar om strijd met nieuwe schatten verrijkten. In 801 werd zij door eene aardbeving zwaar beschadigd, maar Leo III nam terstond het werk van herstelling ter hand. In 846 werd de Basiliek bijna geheel en al verwoest door de Saracenen, die zich in zuid- en midden Italië genesteld hadden. Zooals wij vroeger gezien hebben, had ook St. Pieter van hunne plunderingen te lijden. Leo IV, Benedictus III, Nicolaas I en Stefanus IV herstelden de aangerichte schade en vervingen de geroofde schatten door rijke schenkingen. Onder de regeering van paus Alexander II liet Panthaleon, Romeinsch consul, in 1070 de bronzen deur voor de Basiliek maken, toen Hildebrand, die later, onder den naam van Gregorius VII, een wereldvermaarden naam verworven heeft, in die stad apostolisch legaat was. Tusschen de jaren 1050 en 1060 voerde Hildebrand het bestuur over het bij de Basiliek behoorend klooster. Volgens de meeste schrijvers, die het opschrift op de deur vermelden, luidt dit als volgt:

ANNO MILLESIMO SEPTUAGESIMO AB INCARNATIONE DNI TEMPORIBUS DNI ALEXANDRI
SANCTISSIMI P.P. QUARTI ET DNI ILDEPRANDI VENERABILI MONACHI ET ARCHIDIACONI.

CONSTRUCTE SUNT PORTE ISTE IN REGIA URBE CÔNP ADIVVANTO DNO PANTHALEONE
CONSULI QVI.

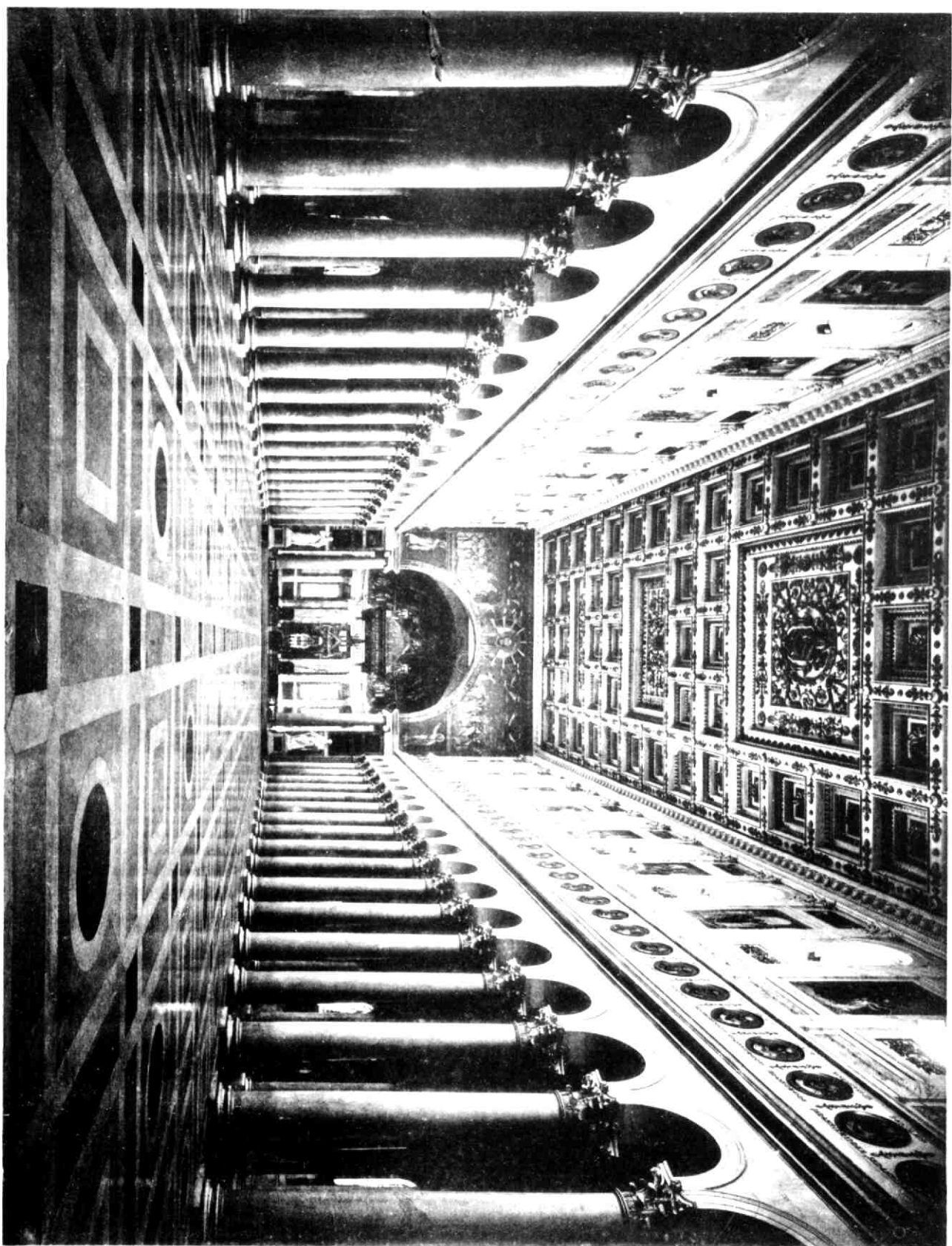
ILLE FIERI IVSSIT.

Hier wordt dus Hildebrand uitdrukkelijk als monnik vermeld, wat in den laatsten tijd door verschillende schrijvers bestreden werd. Het schijnbare anachronisme dat hier paus Alexander IV wordt genoemd en niet paus Alexander I, wordt in de *C. Cat.* ⁽¹⁾ toegeschreven aan een slechte lezing van het opschrift, dat door den brand van 1823 zeer verminkt is geworden. Onder de regeering van paus Paschalis II (1099—1118) ontstond er andermaal brand door den bliksem. Honorius III versierde omstreeks 1226 de *apsis* met mozaïekwerken, waarop men nog zijn naam naast dien van den abt Gaetano Orsini en den Sacristein Arnolfo leest. De geheele geschiedenis van deze basiliek is bijna niet anders dan een droef verhaal van de rampen die haar troffen, en een streven der pausen om haar te herstellen en voor verval en ondergang te behoeden. De zwaarste ramp trof haar evenwel in den nacht van 15 op 16 Juli van het jaar 1823 toen zij bijna geheel afbrandde, naar men zegt door een nalatigheid van de loodgieters die op het dak werkzaam waren geweest. Het vuur openbaarde zich het eerst in de groote zijbeuk en deelde zich van daar aan de transepten mede, die in hun val ook de bovenste muren meesleepten. Enkele zuilen bleven overeind staan, maar werden door het vuur zoodanig geteisterd, dat zij niet meer te gebruiken waren.

Deze brand is een onherstelbaar verlies geweest. Niet alleen gingen de rijke kunstschaten, welke de basiliek bezat, er door verloren, maar bovendien ook een der best bewaarde specimens van den ouden basiliekstijl uit de Constantijnsche periode. De oude basiliek overtrof in grootte alle oude basilieken, zelfs de oude St Pieterskerk, en de nog bestaande Maria Maggiore en St^a Sabina, die beiden nog het best een denkbeeld van deze oude bouwde geven. Het middenschip en de zijschepen hadden een lengte van 120 M., terwijl de breedte der vijf beuken 60 M. bedroeg. Aan het einde van de middenbeuk verhief zich de triomfboog met een wijde van meer dan 14 M. en rustende, ter linker en ter rechter zijde, op een reusachtige zuil. De beuken waren gescheiden door vier rijen elk van 20 zuilen van verschillende marmer en verschillende basementen en door bogen overspannen. De kolommen waren meerendeels afkomstig van openbare heidensche gebouwen; 24 daarvan, in de zijbeuken, waren van het kostbaar pauwmarmer (pavonazetto) en, naar men beweerde, afkomstig van de *Basilica Aemilia* van het *Forum Romanum*. Enkele van deze kolommen bevinden zich nog in de nieuwe kerk, maar daar zij door den brand veel geleden hadden, zijn zij bijgewerkt en aan een gevoegd. Onder den triomfboog betrad men het dwarschip, dat de middenbeuk in breedte nog overtreft. Het hoofdaltaar, boven het graf van den H. Paulus, stond in de dwarsbeuk, op dezelfde plaats waar zich ook nu het hoofdaltaar bevindt. Tusschen de *apsis* en het altaar bevonden zich twintig, meestal porfieren zuilen, die evenwel door Sixtus V verwijderd werden. Onder de prachtige met goud versierde vakzoldering, door Leo I aangebracht toen het vorige dak door den bliksem was beschadigd, bevonden zich in de zijmuren en de dwarsbeuk 66 groote en 41 kleinere vensters. Tusschen die van de zijmuren bevonden zich voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament, door geschildere omljstingen omvat; verscheidene dier afbeeldingen waren, naar men aanneemt, vóór het jaar 1000 geschilderd. Boven de bogenrijen waren aan de muren van het middenschip, twee boven elken boog, afbeeldingen der bisschoppen van Rome (Pausen) aangebracht; alle borstbeelden waren van bijschriften voorzien. In de Basiliek van de H. Petrus en die van Laterane, bevonden zich eertijds soortgelijke afbeeldingen. Ook in St. Paulus heeft men gebakken steenen gevonden met den stempel van keizer Valentinianus, zooals die van St. Pieter dien van Constantijn droegen. Het opschrift van St. Paul luidt: „Onze Heer, Flavius Valentinianus Augustus.” Zooals wij reeds gezegd hebben, heeft de St. Pauluskerk in den loop der eeuwen veel veranderingen en herstellingen ondergaan, tot dat de brand van 1823 haar geheel verwoestte en een der kostbaarste en eeredwaardigste monumenten der christenheid voor altijd deed verloren gaan.

Paus Leo XII beval onmiddellijk aan den herbouw te beginnen, die onder Pius VIII werd voortgezet. Leo XII deed voor den herbouw niet alleen een beroep op de mildheid der geloovigen, maar ook op die der vorsten, en zijn bede bleef niet onverhoord. De geloovigen gaven wat zij konden; de rijken aanzienlijke sommen, de armen hun peninkske, de vorsten waarlijk vorstelijke geschenken. Nicolaas, keizer aller Russen, schonk prachtige altaren van Malachiet; Mehemet-Ali, onder-koning van Egypte, vier kolommen van het zuiverst oostersche albast; Sardinië zuilen van graniet; maar de Romeinen, vooral, wedijverden in edelmoedigheid en offervaardigheid.

„Men wordt door verbazing getroffen, zegt Boulfroy, wanneer men deze Basiliek binnentreedt, die honderdtwintig meters lengte, zestig breedte, drie en twintig in de hoogte heeft, benevens vijf beuken, een transept, een rijk vakplafond en tachtig kolommen

CHIESA DI S. PAOLO FUORI LE MURA
KERK VAN DEN H. PAULUS BUITEN DE MUREN

van graniet. Een zacht en witachtig licht, als dat van de maan, glanst op de mozaïeken van den glanzenden en doorschijnenden vloer, terwijl het koor, schitterend van goud en schilderwerk, de warme en gepurperde tint ontvangt van de zonnestralen die door de vensters dringen. Boven het altaar van de *Confessie*, waaronder de lichamen van den H. Paulus en van den H. Timotheus rusten, verheft zich een dubbel baldakijn, dat gedragen wordt door vier kolommen van porfier en vier van geaderd albast; de basis van deze kolommen is van malachiet, een kostbare steensoort, eveneens door Nicolaas I van Rusland geschonken. Op den steen van het altaar leest men deze eenvoudige woorden: „*S. Paulus, apostolus et martyr*” (de H. Paulus, apostel en martelaar). Op de fries van het baldakijn leest men: „Gij zijt een uitverkoren vat, H. Paulus, verkondiger der waarheid door de geheele wereld.” Overheerlijk nog is de fries uit de mozaïekpotretten van de tweehonderd zestig pausen, die van den H. Petrus tot op den roemrijk regeerenden Leo XIII, het bestuur over de Kerk van Christus hebben gevoerd en van den eersten Paus de sleutelmacht hebben overgeërfd. De stralenkrans om het hoofd van zooveel hunner, toont aan dat hunne namen in de lijst der Heiligen zijn ingeschreven.

In de kapel van het Crucifix herrinnert een marmeren beeld van de Brigitta, door Maderno, aan de samenspraken die dit wonderdadige kruisbeeld met de heilige weduwe hield. ⁽¹⁾ Verder bevindt zich daar een beeltenis in mozaïek van de H. Maagd, voor hetwelke de H. Ignatius van Loyola en zijne eerste gezellen op den 22 April 1541 de geloften aflegden van de nieuwe orde (der Jesuiten), die zij gesticht hadden. Onder de voornaamste relieken, die deze kerk bezit, vermelden wij een kleed van de H. Maagd, en een arm van de H. Anna. Het bijbehorende klooster (van Benedictijnen) is, na dat van St. Jan van Laterane, het schoonste van Rome.

De uitwendige bouw van St. Paul bezit niets merkwaardigs en is veeleer leelijk te noemen, maar de inwendige rijkdom vergoedt ruimschoots dit ontbreken van architectonische waarde. Op het graf van den H. Paulus onder de Confessie is, behoudens enkele dingen van ondergeschikt belang, het zelfde van toepassing, wat wij gezegd hebben over dat van den H. Petrus. Ook het lichaam van dezen grooten Apostel werd onder paus Silvester en Constantijn den Groote in een bronzen kist gelegd, die in een gemetselde kamer berust en gedurende bijna zestien eeuwen daar ongeschonden bewaard bleef.

Felix III is de eenige paus die in St. Paul begraven werd, en om dat van den paus, die tot de voorvaderen van paus Gregorius den Groote behoort, waren de graven van de vrome Petronia, die zijne gemalin was, eer hij de hooge geestelijke wijdingen had ontvangen, van Paula, de dochter des Pausen, en van Gordianus, zijn zoontje. Beiden waren in de eerste jaren van het pontificaat van Felix III, tusschen de jaren 484 en 485 gestorven. Een andere grafschrift vermeldde de godgewijde maagd Aemiliana, die in 489 gestorven was en waarschijnlijk eveneens tot de familie van den paus behoorde. Men vermoedt ook dat het graf van den vader van paus Felix zich in de nabijheid bevonden heeft.

⁽¹⁾ De H. Brigitta, in 1302 bij Upsala geboren, was gehuwd met den landrechter, Ulf Gudmarson; na den dood van haar echtgenoot omhelsde zij het geestelijk leven en stichtte o. a. de orde des Zaligmakers. In 1349 toog zij naar Rome en bewoonde een huis op de Piazza Farnese, dat later in een kerk ter harer eer werd veranderd, zooals een opschrift, bij de herstelling in 1893—94 gevonden, buiten twijfel stelt. Haar lichaam werd in 1873/74 naar haar geboorteplaats in Zweden overgebracht. Hare openbaringen heeft zij in hare *Revelationes* te boek gesteld.

BASILICA DI SAN LORENZO. — BASILIEK VAN DEN H. LAURENTIUS
BUITEN DE MUREN.

Toen de H. Paus Sixtus naar den marteldood werd gevoerd voegde Laurentius, zijn eerste diaken, hem de woorden toe: „Vader, waar gaat gij heen zonder uw zoon? Priester, waar gaat gij heen zonder uw diaken?” En de paus antwoordde hem: „Mijn zoon, ik verlaat u niet. Een grootere strijd wacht u. Houd dus op met weenen; binnen drie dagen zult gij mij volgen”. De prefect der stad, belust op de schatten, die hij meende dat de Kerk bezat, liet den diaken Laurentius voor zich komen en beval hem die schatten uit te leveren. Laurentius vroeg een dag uitstel, hetgeen hem werd toegestaan, en den volgenden dag opnieuw voor den prefect verschijnende, wees hij hem op de armen, gebrekkigen en hulpbehoevendenden die door de Kerk onderhouden werden, en zeide hem: Ziedaar de schatten, waarnaar gij gevraagd hebt. De prefect, woedend over dit antwoord, dat hij waarschijnlijk als een bespotting beschouwde, en misschien meer nog over de teleurstelling dat de verhoopte schatten hem ontgingen, beval den moedigen diaken op een ijzeren rooster te leggen en door een langzaam vuur te braden. Deze afgrijselijke marteling had plaats den 10 Augustus 258 op den Viminaalschen heuvel, ter plaatse waar zich thans de Kerk van den H. Laurentius in Panisperma bevindt. De rooster bevindt zich voor de helft in het Escuriaal in Spanje, en voor de andere helft in de Kerk van den H. Laurentius in Lucina, bij den Corso. Het lichaam van den martelaar werd overgebracht naar den *Fundus Veranus*, waar zich de beroemde Katacombe van de H. Cyriaca bevond. Constantijn de Groote richtte boven het graf van den beroemden bloedgetuige omstreeks het jaar 330 een niet zeer groote Kerk op, en bijna gelijk met het niveau der Katacombe, zoodat de omringende heuvel moest worden uitgegraven. Volgens christelijk gebruik was zij naar het Oosten gekeerd, maar daar de heuvel belette langs dien kant binnen te komen, werd de ingang naar het Westen gemaakt en daalde men door een paar trappen in de zijbeuken de Kerk binnen. De valsche gevel, die waarschijnlijk met een zuilenportiek was versierd, stond dus tegen de apsis of het presbyterium. Sixtus III (432—440) deed dezen valschen gevel vervallen en bouwde een nieuwere en ruimere basiliek tegen die van Constantijn aan, en maakte haar gelijk met het straatniveau van toen; de gevel werd naar het Westen gekeerd, zoodat de *apsiden* der twee Kerken tegen elkander stonden en men de tweede geheel moest doorloopen om in de eerste te komen. Deze basiliek van Sixtus III werd in de 8ste eeuw aan de Moeder Gods gewijd onder den titel *Basilica Sanctae Dei Genetricis* en kreeg den bijnaam van *Major*, Pelagius II bracht er weer veranderingen aan, totdat zij omstreeks 1214 door paus Honorius III vergroot werd met het gedeelte dat thans van den ingang tot aan de Confessie loopt; de Kerk van Constantijn werd verhoogd en verminderd tot het gedeelte dat thans het presbyterium uitmaakt, terwijl de oorspronkelijke deur, die naar het Oosten gewend was, gesloten en een nieuwe ingang aan het Westen gemaakt werd. Na veelvuldige restauraties in de 15de en 16de eeuwen, kwam zij eindelijk in 1647 in den staat waarin zij verbleef tot het oogenblik waarop Pius IX eene geheele restauratie van de Basiliek ondernam. Pius IX had een bijzondere vereering voor den H. Laurentius en van het jaar 1864 tot 1870 liet hij voortdurend aan de verfraaiing doorwerken. De oude basiliek van Constantijn werd opnieuw in haar vroegeren staat gebracht; de aarde, waarmede paus Honorius haar had laten aanvullen om een gelijk niveau met zijn

herbouwing te krijgen, werd weer weggenomen, zoodat de kostbare pauwmarmeren zuilen, die door de verbouwing van Honorius half in den grond waren bedolven, weer geheel te voorschijn kwamen. Tegen de *confessie* werd aan de marmeren plaat, waarop het bloed van den H. Laurentius gevloeid had, een eereplaats gegeven. Het middenschip werd versierd met acht *afresco*-schilderingen, de voornaamste feiten uit het leven en den heldhaftigen marteldood van den H. Laurentius voorstellende. Deze gelukkig uitgevoerde restauratie heeft aan het presbiterium met zijn marmeren banken en ouden pauselijken zetel, weer zijn oorspronkelijke gedaante gegeven, zoodat men op ongeveer twee derden van den ingang de scheiding heeft tusschen de oude kerk van Constantijn en de tweede basiliek door Sixtus III gebouwd. Op die scheiding voeren in 't midden twee trappen naar het presbyterium, terwijl twee trappen, links en rechts, afdalen naar de oorspronkelijke kerk van Constantijn. Het transept bevindt zich achter het presbyterium, aan 't einde der kerk, waartoe vijf deuren toegang verleen. De kerk is verdeeld in drie beuken, elk met een ingang in den met een zuilenrij versierden portiek. Ongeveer ter helft van de kerk heeft men aan de rechterhand de kapel van het H. Sacrament, en een weinig verder de deur van de Sacristie, en tegenover deze, in de linkerbeuk, den ingang naar een onderaardsche kapel, waardoor men in de Katacombe van de H. Cyriaca kan komen. Het hoogaltaar, waaronder zich de Confessie bevindt die de lichamen van den H. Laurentius en van den eersten Martelaar, den H. Stefanus, bevat, staat geheel vrij, ongeveer op een derde van het presbyterium.

Pius IX, die, zooals wij reeds zeiden, eene groote vereering voor den H. Laurentius had, koos deze basiliek boven alle kerken van Rome voor zijn graf uit. In zijn testament, dat van den 15 Maart 1875 gedagteekend is, wordt desbetreffende het volgende gezegd: . . . „Wanneer mijn lichaam een lijk zal zijn, zal het in de kerk van den H. Laurentius buiten de Muren begraven worden, en wel juist onder den kleinen boog tegen den steen, die men de *graticula* (de rooster) noemt, en waarop men nog heden vlekken bespeurt door den marteldood van den H. Laurentius veroorzaakt.

De kosten voor dit grafmonument mogen de vierhonderd kronen (2000 francs) niet te boven gaan.

Buiten op dit eenvoudige monument zal de driekroon met de sleutels gebeiteld worden, met het volgend opschrift: *Ossa et Ceneres Pii IX Summi Pont. Vixit Ann.... In Pontificati Ann.... Orate pro Eo.* (Beenderen en asch van Pius IX Paus, die leefde . . . jaren en . . . jaren als Paus. Bidt voor hem.) Het adellijk wapen zal vervangen worden door een doodshoofd.”

Deze laatste wilsbepalingen van den grooten en roemrijken paus werden door de drie kardinalen-erfgenamen, Monaco La Valletta, Simeoni en Mertel, stipt ten uitvoer gebracht en drie jaren na het overlijden van Pius IX, en toen alles voor zijn bijzetting in zijn laatste rustplaats was voorbereid, besloot men het stoffelijk overschot uit St. Pieter, waar het overeenkomstig de gewoonte voorloopig in het daarvoor bestemd graf was gerust, naar S. Lorenzo over te brengen. Daar de drie voornoemde kardinalen voor wanordelijkheden van den kant der verwoede vijanden van Pius IX, de sectarissen en revolutionnair, vreesden, besloten zij die overbrenging in alle stilte en in den nacht van den 13 Juli (1881) te doen plaats hebben Niettegenstaande alle voorzorgen was toch het uur en de tijd van die overbrenging bekend geworden, en een groot aantal getrouwe Romeinen en vereerders van den beminden vorst en opperherder

schaarden zich eerbiedig en ingetogen om en achter de lijkkoets. Maar ook de sectarissen en de vijanden van Pius IX hadden kennis van de zaak gekregen en zagen daarin een schoone gelegenheid om hun satanischen haat zelfs op het zielloos overschot van den Paus-Koning te koelen. Zij overladden het met verwenschingen en beledigingen en dreigden zelfs het in den Tiber te werpen. De geestelijken en trouwe vrienden en vereerders van den paus werden gemolesteerd en zonder de, veel te late, tusschenkomst van de politie, zouden er misschien nog grootere schandalen voorgevallen zijn. Eindelijk kon de treurige stoet haar weg vervolgen en werd het lichaam van den zacht-aardigsten en beminnelijksten der Pausen op de door hem uitgekozen plaats ter eeuwige ruste besteld. De door Pius IX uitgekozen plaats bevindt zich in het midden en tegen den achtermuur van het zooeven door ons vermeld transept achter het presbyterium. Het grafmonument bestaat uit een rechthoekige tombe, waarboven zich een timpaan bevindt met een basrelief in 16-eeuwschen stijl, dat de driekroon en de sleutels bevat; onder dezen timpaan bevindt zich het bovenaangehaald grafschrift met het doodshoofd op gekruiste beenderen er onder; op het voetstuk staan de namen der drie kardinalen-erfgenamen.

Dit transept droeg tot dusverre weinig versieringen, maar de liefde en de vereering van de geloovigen der gansche wereld heeft het doen opluisteren op eene wijze, die eene schitterende getuigenis aflegt van de groote offervaardigheid en van de liefde der getrouwe vereerders van den grooten Paus, die tijdens zijn leven en zelfs na zijn dood, het voorwerp was van den felsten haat, maar tevens van de roerendste liefde en bewondering.

De ruimte, waarover wij hier beschikken, laat niet toe een volledige beschrijving te geven van de heerlijke versiering van het transept en een halve beschrijving zou tot niets dienen, daarom vergenoegen wij ons met het weergeven van de voornaamste opschriften.

Op het monument leest men: OSSA ET CENERES PII PAPAE IX VIXIT A. LXXXV; IN PONTIF.: A. XXXI M VII D. XXII. ORATE PRO EO. (Beenderen en asche van Paus Pius IX, hij leefde 85 jaren waarvan 31 jaren, 7 maanden, 22 dagen als Paus. Bidt voor hem.)

Op het voetstuk: RAPHAEL MONACO LA VALLETTA — JOANNES SIMEONI — THEODULPHUS MERTEL — CARDINALES HAEREDES POSUERUNT EX TESTAMENTO.

(Raphael Monaco La Volletta, Johannes Simeoni en Theodolfus Mertel, kardinalen-erfgenamen, lieten het overeenkomstig het testament plaatsen.)

Op de fries rondom leest men de volgende grafschriften, getrokken uit de eerste Allocutie van Z. H. Leo XIII aan het Heilig College:

VIRTUTUM SUARUM SPLENDORE — APOSTOLICAM SEDEM — ILLUSTRAVIT — UNIVER-SAM ECCLESIAM — AMORE ET ADMIRATIONE SUI — IMPLEVIT — PRO VERITATE ET IUSTITIA — INVICTO SEMPER ANIMO — CERTAVIT — MAGNIS LABORIBUS IN CHRISTIANA REPUBLICA ADMINISTRANDA — EST IN EXEMPLUM PERFUNCTUS. —

(Door den glans zijner deugden was hij een sieraad van den Apostolischen stoel. De geheele Kerk vervulde hij voor zich met liefde en bewondering. Hij streed met altijd onbezweken moed voor waarheid en recht. Hij verdroeg op voorbeeldige wijze groote vermoeienissen in 't bestuur van het christelijk gemeenebest.)

Op de stijlen der groote bogen leest men, ter rechten en ter linkerzijde, latijnsche opschriften, waarvan wij korthedshalve alleen de vertaling zullen geven.

I. De H. Vader Pius IX heeft bij testament begraven willen worden in deze basiliek

en dat wel in de nis tegenover den steen, die reeds geheiligd was door het bloed van den roemrijken leviet, den H. Laurentius; onder bepaling dat op zijn grafmonument een doodshoofd in plaats van zijn adellijk wapen zou gebeiteld worden en met het graf-schrift door hem zelven opgemaakt, en dat de kosten de som van 2000 francs niet zouden te boven gaan.

II. De katholieke wereld, de nagedachtenis van den H. Vader Pius XI met al hare zegeningen en al haar dankbaarheid omgevende, liet door gemeenschappelijke offers zijn grafplaats geheel en al versieren; Leo XIII, zijn opvolger, heeft haar nog meer verheerlijkt door de lofprijzingen, die hij ten zijnen opzichte heeft geschreven; het werk werd in 't jaar 1888 voltooid.

Tegenover het monument bevinden zich twee zeer uitgebreide opschriften, het eene de verkorte levensgeschiedenis van den overleden Paus bevattende; het tweede vermeldende de voornaamste gebeurtenissen van zijn pauselijk bestuur, zooals: het dogma van de Onbevleete Ontvangenis; de wijding van de nieuwe Basiliek van den H. Paulus buiten de Muren; het Vaticaansch concilie en het dogma van de onfeilbaarheid; de Syllabus; bezetting en nieuwe oprichting van bisschoppelijke zetels; het eeuwfeest van den marteldood der H. H. Petrus en Paulus; zijn priesterlijk en bisschoppelijk jubilee en die in de kerkgeschiedenis eenige gebeurtenis van zijn vijf en twintig-jarig pausschap benevens de vermelding van de overbrenging van zijn stoffelijk overschot in den nacht van 13 Juli 1881 naar deze plaats, benevens de gebeurtenissen deze overbrenging vergezellende. Wij zullen het bij deze korte vermelding laten en niet den langen tekst van deze beide opschriften overnemen.

In de onmiddellijke nabijheid van *San Lorenzo* bevindt zich het nieuwe kerkhof van Rome, aangelegd op het *Campo Verrano*, geheiligd door de lichamen van zoovele martelaren uit de eerste eeuwen der Kerk. Geen enkele katholiek en geen enkele Nederlander, voorzeker, zal nalaten een bezoek te brengen aan dit kerkhof, waar Pius IX een marmeren gedenkteeken van achthoekigen vorm liet oprichten ter nagedachtenis der Pauselijke soldaten, die in zijn dienst en voor de verdediging van de rechten van den H. Stoel, het leven lieten. De vertaling van het latijnsche opschrift luidt: „Aan de dappere soldaten, ingeborene zoowel als vreemde, die in het jaar 1867 in vele gevechten voor den godsdienst en voor het behoud van Rome strijdende, hun leven en bloed ten beste gaven, wilde Paus Pius IX dat dit gedenkteeken werd opgericht, opdat de heilige en gewijde gedachtenis van zijn dankbaarheid tegenover zijn hoogst verdienstelijke zonen en van hunne dapperheid voor de nakomelingschap bewaard bleef.” Eenige spreuken uit het boek der Machabeën en de namen der gesneuvelden vullen de andere zijden van het gedenkteeken aan. De namen van Nicolaas Heijkamp, Pieter Jong, Godfr. van Ravenstein, Jacobus Schrama, Bongenaar. Franc. van den Boom, Joh. Step. Crone, Ant. Otten, Hend. Bakker, Andreas Scholten, Ed. van Bambost, H. v. d. Dungen, Sim. Franken, Jac. van Hees, Ed. Heymans, Hend. v. Hooren, Joh. Huybers, Jac. Melkert, Corn. Pronk, Hend. Roemers, Joh. Vlemminekx, Joh. Vogelaar, Joh. Zandvliet, wijzen er op dat Nederland ruimschoots de schatting van zijn bloed aan de zaak van God en Kerk heeft betaald. Na de inneming van Rome hadden de Italianen de onbeschaamdheid onder die namen de woorden *vreemde huurlingen* te plaatsen, door welke woorden zij zich zelven voor alle eeuwen het brandmerk van laagheid op het voorhoofd hebben gedrukt.

BASILICA DI SAN SEBASTIANO — BASILIEK v./d. SEBASTIANUS
BUITEN DE MUREN.

Een constante overlevering, die door een aantal onwraakbare documenten eene historische waarheid is geworden, zegt, dat de lichamen van de H.H. Apostelen Petrus en Paulus een zekeren tijd gerust hebben op een plaats, tussehen de tweede en derde mijlpaal op den Appischen weg, die later genaamd werd *ad catacumbas*. Wanneer de Apostelen daar begraven of verborgen werden, is niet met zekerheid bekend; volgens eenigen zou het kort na hun marteldood, volgens anderen in de tweede helft der derde eeuw zijn geweest, misschien wel om deze roemrijke overblijfselen aan eene schending misschien aan een roof te onttrekken. Op dezelfde plaats werd ook het lichaam van den H. Sebastianus ter ruste besteld, nadat hij, op bevel van Diocletiaan, door de Arabische boogschutters door pijlschoten van het leven was beroofd en zijn lichaam door de H. Lucina in veiligheid was gebracht. Later, in de 4^e eeuw, waarschijnlijk onder paus Damasus (366—384), werd daar de thans nog bestaande basiliek gebouwd.

Eeuwen lang heeft men gemeend dat de tijdelijke begraafplaats der beide Apostelen de zoogenaamde *Platonía* was, eene ruime halfcirkelvormige en half-onderaardsche kamer in het zuid-westen van de kerk van Sint Sebastiaan en bij de apsis; maar de opgravingen van den 12 Januari 1892 door Mgr. de Waal, den bekenden directeur der *Anima* te Rome, hebben deze meening doen veranderen; een jaar later toch, den 26 Januari 1893, ontdekte deze oude opschriften ter eere van den H. Quirinus, wiens gebeente, omtreeks het jaar 400, na de invallen der barbaren uit Siscia, in Pannonie, naar Rome werden overgebracht en in Sint Sebastiaan bijgezet. De beroemde, voor een viertal jaren overleden christelijke oudheidkundige J. B. de Rossi, had reeds vroeger in de aangrenzende Katakomben van St. Callistus de afbeelding van dezen heilige in de nabijheid van het graf der H. Cecilia ontdekt, maar de plaats van zijn graf was onbekend gebleven, ofschoon de oude reisgidsen daarvoor reeds ongeveer de plaats hadden aangeduid, die nu door de ontdekking van Mgr. de Waal als zeker werd bewezen. Deze ontdekking heeft dus de oude meening, dat de graven der Apostelen in de *Latonia* moesten gezocht worden, als onwaar aangetoond en de Christelijke oudheidvorschers voor dit andere vraagstuk geplaatst, waar die begraafplaats geweest is. De schrijver van een archeologische studie in de *Civ. Catt.* ¹⁾ meent, op grond van oude bescheiden, dat de graven der beide apostelen moeten geweest zijn ter weerszijde van een altaar dat eertijds in 't midden van de kerk stond, maar bij latere restauratie naar de kapel van den H. Sebastianus is verplaatst, omdat het in het midden der kerk hinderde. Aan weerszijde van dit altaar was een opening met een ijzeren traliwerk gesloten, en deze openingen worden in bedoelde bescheiden aangegeven als de plaatsen waar de lichamen der beide Apostelen verscheidene jaren gerust hebben.

Wij moeten ons tot deze korte mededeelingen beperken, maar zij zijn noodzakelijk omdat alle reisgidsen en boeken over Rome, zelfs die van de laatste jaren, deze en verschillende andere onjuiste inlichtingen over een aantal bijzonderheden van Rome mededeelen. Wij hadden reeds meermalen gelegenheid dergelijke onjuistheden te herstellen; want de onafgebroken vorschingen der christelijke oudheidkundigen, de nieuwe opgravingen, nieuw ontdekte bronnen en bescheiden hebben reeds menige

1) Aflever. van 13 Mei 1895 blz. 466.

duistere zaak opgehelderd en meer dan eene eeuwenoude meening gewijzigd, aangevuld en zelfs te niet gedaan. Menige liefelijke legende is daardoor ook voor altijd verdwenen, maar hier geldt, meer dan ergens anders, de leuze, dat de waarheid boven al moet gaan. Deze waarheid kan wel eene legende vernietigen, een eeuwenoude en door de traditie als 't ware geijkte meening veranderen, maar zij zal ook veel onzekers verdrijven of op de vaste grondslagen der onomstootbaarheid plaatsen. De zaak van Godsdienst en Kerk kan door de waarheid slechts winnen.

De vestibule van de basiliek prijkt met zes fraaie kolommen van Oostersch graniet; de kerk zelve bezit slechts een beuk, en wijkt dus af van den algemeen aangenomen bouwtrant der basilieken, die drie of vijf beuken bezitten. De 1e kapel rechts van den ingang bevat het hoofd van St. Callistus en den steen waarop de Zaligmaker bij „Domine quo Vadis” ¹⁾ den indruk zijner voeten liet, de kolom waaraan de H. Sebastiaan bij zijn marteldood gebonden en een der pijlen, waarmede op hem geschoten werd. In de 4e kapel rechts, vereert men het hoofd van den H. paus en Martelaar Fabianus; de 4e kapel links is aan den H. Sebastiaan toegewijd, wiens lichaam onder het altaar rust; het beeld van den H. Martelaar werd gebeiteld door Antonio Giorgietti naar de teekening van Bernini. Links van deze kapel bevindt zich de ingang naar de beroemde katacombe van St. Callistus, die geen enkele Katholiek verzuimen zal te bezoeken, onder leiding van de E.E. paters Capucijnen, die de kerk bedienen en de hoede der Katacombe hebben.

3. DE KERKEN AAN DE H. MAAGD GEWIJD.

De Romein heeft ten allen tijde eene buitengewone vereering en liefde tot de H. Maagd (de *Madonna*) aan den dag gelegd, en van deze groote liefde geven het aantal kerken, een dertigtal, aan Haar gewijd, een schitterend bewijs. Aan de voornaamste, de *St^a Maria Maggiore*, hebben wij reeds onze aandacht geschonken; wij zullen nu ook de meest bekende onder de andere een bezoek brengen.

St^a MARIA IN TRASTEVERE (O. L. Vr. in Transtevere) is ongetwijfeld de oudste kerk van Rome. Op de plaats waar zij verrijst, bevond zich, onder het oude Rome, de *Taberna Meritoria*, een soort invalidenhuis voor oude en verminkte soldaten die zich in de oorlogen onderscheiden hadden, en nu op kosten van het Rijk onderhouden werden. Toen het later in een soort herberg was veranderd, kochten de Christenen het en werden zij door keizer Alexander Severus in het bezit er van bevestigd, toen dit hun door de omliggende herbergiers bestreden werd. Paus Callistus richtte daar in 224 een kleine kerk op, het eerste openbare christelijke bedehuis dat Rome rijk was. De eerste Christenen stelden hoogen prijs op het behoud van dien grond, omdat daar

¹⁾ Een vroome legende verhaalt dat de H. Petrus, waarschijnlijk gehoor gevende aan de bede zijner kudde (zooals later ook de H. Cyprianus deed), Rome verliet om aan de vervolging van Nero te ontsnappen. Op den Appischen weg gekomen kwam hem de Zaligmaker tegemoet, zijn kruis op de schouders dragende. „*Domine quo vadis?*” Heer, waar gaat gij heen? vroeg Petrus. Ik ga naar Rome om mij opnieuw te laten kruisigen” was het antwoord. Petrus begreep wat de Heer van hem verlangde en keerde naar Rome terug, waar hij weldra, evenals zijn goddelijke Meester, den kruisdood stierf. Op de plaats waar de Zaligmaker bleef stilstaan, bewaarde de steen de indrukken zijner aanbiddelijke voeten en 't is deze steen die in St. Sebastiaan bewaard wordt. Op de plek, waar deze ontmoeting plaats had, werd later een kerkje gebouwd, dat de naam „*Domine quo vadis?*” nog heden draagt. Het ligt slechts een tiental minuten buiten de poort van St. Sebastiaan.

onder de regeering van Augustus uit den bodem een fontein van olie ontsprong, die den geheelen dag zoo rijkelijk vloeide, dat de olie tot in den Tiber stroomde. De christenen zagen later in deze wonderbare gebeurtenis een voorspelling van de geboorte van Christus, den Gezalfde, en kochten den grond, zooals boven gezegd is. Onder aan den trap der kerk ziet men rechts in den bodem, een met traliewerk afgesloten opening, waarboven men leest: *Fons olei*, de oliefontein. Rechts daarvan staat: *Hinc oleum fluxit cum Christus virgine luxit*. (Hier vloeide olie, toen Christus uit een Maagd geboren werd). Links: *Nascitur hinc oleum, Deus ut de Virgine: utroque Olco Sacrata est Roma terrarum caput*. (Hier stroomde de Olie, toen God uit een Maagd werd geboren: door deze dubbele zalving is Rome tot Koningin der wereld gewijd).

Nog verschillende andere opschriften in de kerk duiden op dezelfde gebeurtenis, die ook door de heidensche schrijvers wordt bevestigd. In 1139 ondernam paus Innocentius II de restauratie der kerk, totdat paus Nicolaas V haar bracht in den staat waarin zij tot ons is gekomen; later voegde paus Clemens XI er den portiek aan toe, die door vier kolommen van graniet gedragen wordt. Op den gevel ziet men nog de mozaïeken uit den tijd van Innocentius II, terwijl de portiek eenige oude en zeer belangrijke opschriften heeft aan te wijzen.

't Is een zeer fraaie kerk met drie beuken, door 21 zware granieten kolommen van elkander gescheiden, terwijl vier andere een groot architraaf dragen: de kapiteelen zijn deels van corinthische, deels van jonische bouworde; vooral de laatste zijn zeer fraai en schijnen afkomstig te zijn van een ouden aan Isis en Serapis gewijden tempel. De vloer bestaat uit porfier, serpentijn en andere kostbare marmersoorten. Aan de zoldering bewondert men een fraaie Hemelvaart van Maria door Domenichino; de kapel aan het einde van de rechter zijbeuk is eveneens naar de plannen van denzelfden Meester gemaakt. Het vrijstaand hoofdaltaar heeft een door vier porfieren kolommen gedragen baldakijn. De apsis is met mozaïeken versierd, waarvan die, de H. Maagd en verschillende heiligen voorstellende, van omstreeks het jaar 1143 dagteekenen; de andere zijn van veel lateren tijd. Onder de grafmonumenten bevinden zich die van Lanfranco en van Cirio Ferri, twee zeer gewaardeerde schilders, en van Giovanni Bottari, die zich in de letteren een goeden naam had verworven; verder dat van den kardinaal d'Alençon.

ST^a MARIA AD MARTYRES, O DELLA ROTONDA. (O. L. Vrouw der Martelaren of van de Rotonda). Het PANTHEON, thans in de bovengenoemde kerk veranderd, is zeker een der merkwaardigste en best bewaard gebleven bouwwerken van het heidensche Rome, ofschoon het niet meer prijkt in den vollen glans der voormalige pracht en van den rijkdom van zijn bronzen en andere versierselen. Te oordeelen naar het opschrift op de fries M. AGRIPPA. L. F. cos. TERTIVM. Fecit. werd het door Marcus Agrippa, zoon van Lucinus, toen hij voor de derde maal consul was, gebouwd, ofschoon niet weinige oudheidkundige beweren dat alleen de portiek het werk van Agrippa is, terwijl de ronde bouw behoord zou hebben tot de badstoof (termen) van Agrippa, die er naast lag. Wij zullen ons bij dezen strijd onder oudheidkundigen niet ophouden ¹⁾,

¹⁾ Een nauwkeurige beschrijving en beredeneerde verhandeling over het Pantheon gaf in 1895 Giovanni Erosi uit, onder den titel: *Raccolta generale delle iscrizioni pagane e cristiane esistite e esistenti nel Pantheon di Rome, preceduta da breve ma compiuta storia di esso edificio*. Narni, tipografia Petriagnani.

maar het meest algemeen aangenomen gevoelen volgen, dat Agrippa, in het jaar 727 van Rome, het jaar 26 voor de Christelijke jaartelling, de stichter van dit beroemd bouwwerk is geweest. Over de ware beteekenis van het woord *Pantheon* is ook gestreden, maar daar het behalve aan Cybele, ook aan Jupiter, Venus, Mars en andere goden was gewijd of althans de beelden van dezen bevatte, ligt de beteekenis „Aan alle goden gewijd” voor de hand, ofschoon anderen meenen dat het dien naam ontving van den ronden vorm van het gewelf, die aan het hemelgewelf herinnerde. Hoe stevig ook gebouwd (de muren zijn ongeveer 7 meter dik) werd het Pantheon toch herhaalde malen onder Titus en Trajanus door branden zwaar geteisterd en gerestaureerd door Domitianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Septimus Severus en Caracalla, zooals inschriften op den architraaf melden. Na het jaar 202 vindt men er geen gewag meer van gemaakt voor het jaar 354, toen Constantius Augustus het bezocht. Na 391 werd het, evenals vele andere heidensche tempels, gesloten, totdat keizer Phocas het in 603 aan paus Bonifacius IV afstond, die het in een kerk veranderde en toewijdde aan de H. Maagd en aan de H. Martelaren, vanwaar het den naam *St^a Maria ad Martyres* verkreeg. In dien tijd bevond het zich in beteren staat van behoud dan tegenwoordig, daar het dak en de koepel nog hunne bronzen bedekking hadden, die Constans II, keizer van Constantinopel, in 663 er aan ontnam en met zich voerde, zoodat zij later in handen der Saracenen kwamen en voor altijd verloren gingen. Gregorius III verving in 713 deze geroofde bronzen bedekking door een van lood. De onrustige tijden, die Rome in de 14de en 15de eeuwen doorleefde, waren voor het Pantheon zeer noodlottig, zoodat omstreeks 1400 reeds de drie kolommen van de oostzijde van den portiek ontbraken en dak en koepel van hun looden bedekking ontdaan waren. De grond van Rome was bovendien allengs zóó opgehoogd, dat de voetstukken der kolommen er onder bedolven waren. Martinus V, Eugenius IV en Nicolaas ondernamen eenige herstellingen; de laatste bracht wederom een looden dakbedekking aan. Urbanus VIII bracht in 1634 het kapiteel aan en liet de twee klokketorens bouwen, die nu gelukkig weer afgebroken zijn in de restauraties, in de laatste jaren ondernomen; daarentegen had de zelfde Urbanus VIII twee jaren te voren, in 1632, de bronzen balken van het dak van den portiek weggenomen, om er de gedraaide kolommen van de Confessie van St. Pieter van te maken en er kanonnen voor de Engelenburgt van te gieten. In den loop der eeuwen waren allerlei kleine gebouwtjes tegen de buitenmuren van het Pantheon aangebouwd, terwijl het daarvoor liggende plein tot groentemarkt diende; maar dat alles is nu verdwenen of zal weldra verdwenen zijn, en dan zal het Pantheon, vrijgemaakt van alle belemmeringen, ontdaan van de twee torens die het ontsierden, hersteld, en zooveel mogelijk teruggebracht tot zijn eerste gedaante, weer als een der merkwaardigste bouwwerken uit den oud-Romeinschen tijd zich aan de blikken vertoonen.

De kerk, zooals zij nu is, schijnt uit vier verschillende deelen te bestaan; een rechthoekige portiek met eenzelfde voorhal of voorschip (*pronaos*), de ronde eigenlijk gezegde tempel (*cella rotunda*), en daarachter wederom een rechthoekig gedeelte. De prachtige en sierlijke portiek bezit zestien zulen uit één stuk, zoogenaamde monolieten, waarvan eenige van grijs of rood Egyptisch graniet van Elba zijn; acht daarvan bevinden zich in front, twee aan elke zijde en vier in 't midden, telkens twee tegenover elkander. Zij dragen een marmeren kornis, opwelker fries in een enkelen regel het opschrift staat, dat den naam des stichters vermeldt. Onder dit leest men het half vervallen opschrift dat de vroeger vermelde restauraties door de Rom. keizers aangeeft. De

timpaam vertoont een aantal gaten, die waarschijnlijk gediend hebben ter bevestiging van een thans verdwenen basrelief. Op den portiek volgt de VOORHAL, eertijds schitterend van wit marmer, dat door den tijd en andere stoorend inwerkende oorzaken grootendeels zijn glans verloren heeft. De wanden zijn versierd met zestien pilasters van wit marmer, die elk zeven groeven of canelluren hebben; tusschen de pilasters zijn vakken van grieksek marmer, met half verheven ornamenten van bloemen- en vruchtenslingers, die evenwel zeer veel geleden hebben. Van de voorhal treedt men door een bronzen deur de *cella rotonda*, den eigenlijken tempel, binnen. De posten, waarin deze deur zich bevindt, zijn uit een enkel stuk parisch marmer; de architraaf is fraai bewerkt, terwijl de kornis zich tot de zelfde hoogte verheft als de zuilen van de voorhal. De twee vleugels van de bronzen deur hebben elk aan den kant twee jonische pilasters, met zeven bronzen groeven; elke vleugel met vijf vakken tusschen effen gedeelten en versierd met 213 groote bronzen nagelen, waarvan de kleinste effen en van kegelvormige gedaante, de groote, daarentegen, sierlijk gegraveerd en van ronden vorm zijn. Men zegt dat het gewicht deze spijkers meer dan negenduizend oude ponden bedraagt en het geheele gewicht der deuren meer dan vierhonderd vijftig duizend oude ponden. De kerk is, zooals wij reeds gezegd hebben, zuiver cirkelrond en deze gedaante heeft haar dan ook den naam van *della Rotonda* doen geven; de middellijn ervan is ongeveer 44 meter; het dak is koepelvormig, met een groote ronde opening in 't midden, waardoor men vrij den blauwen hemel kan aanschouwen en die de eenige gelegenheid is waardoor licht in de kerk dringt, maar waardoor ook het regenwater vrij naar binnen kan stroomen.

Eroli toont, volgens ons op goede gronden aan, dat de groote bronzen pijnappel, die zich thans op een der pleinen binnen het Vaticaan bevindt, en die sommigen meenen dat vroeger het Mausoleum van Hadrianus bekroonde, onder deze opening heeft gehangen. Volgens gemelden oudheidkundige zou het Pantheon in hoofdzaak toegewijd zijn geweest aan Cybele, de Moeder der Goden, en zou haar beeld in 't midden van den tempel, onder de gemelde opening in het gewelf hebben gestaan, terwijl de nissen, langs de muren, de beelden van andere goden en voornamelijk die van Jupiter, Venus, Mars enz. bevat hebben. Om nu het beeld van de *Moeder der Goden* voor het invallende regenwater te beschutten, had men er dezen pijnappel boven gehangen, zoodat het water daar langs gleed en terecht kwam in den eenigszins verdiept toeloopenden steen onder de opening, die voor den afvoer van het hemelwater was aangebracht. De pijnboom was aan Cybele gewijd, zoodat deze veronderstelling niets onwaarschijns heeft. Eroli beroept zich verder op een manuscript van een kanunnik der kerk, dat geruimen tijd in de sacristie werd bewaard en waarin o. a. de volgende zinsnede voorkomt: *In medio cantari est pinca aerea quae fuit coopertorium cum sinino (sic) aereo et deaurato super statuam Cibelis, matris Deorum in foramine Pantheonis etc.* In 't midden van de fontein (die paus Symachus bij St. Pieter liet oprichten) bevindt zich de bronzen pijnappel die tot bronzen en vergulde overdekking diende boven het beeld van Cybele, de moeder der Goden, onder de opening van het Pantheon). In den muur bevonden zich zes nissen, waarin de beelden der voornaamste goden stonden, terwijl nog andere beelden als 't ware een eerewacht om de moeder der goden vormden. Elke kapel of nis werd door twee gegroefde zuilen van geel marmer, negen meter hoog en met bronzen kapiteelen, van de middenruimte gescheiden; zij droegen het taflement van wit marmer dat rond het cirkelvormige gedeelte liep en door een fries van porfier

gedekt was. Boven het taflement liep een *attica*, met veertien blinde vensters er in, waarin bronzen cariatiden waren, en die het gewelf droeg.

Inwendig heeft deze prachtige tempel weinig van haar luister verloren en het was zeker een zeer gelukkige gedachte om het heiligdom dat eertijds was gewijd aan de moeder der goden, te wijden aan de Moeder Gods en deze te omringen door een breede schaar van martelaren, die helden der christelijke Kerk. In 830 wijdde Gregorius hem toe aan alle heiligen en stelde toen ook een vasten feestdag voor hen in, die nog heden ten dage den 1sten November gevierd wordt. De naam *St. Maria ad Martyres* of *della Rotonda* bleef de Kerk evenwel bij. Tegenover den ingang, daar waar eertijds het beeld van Jupiter stond, bevindt zich nu het hoogaltaar. Het midden van de *apsis* is versierd met een basrelief van majolica, de Hemelvaart van Maria voorstellende, door engelen omringd, een werk dat aan Luca della Robbia wordt toegeschreven. Daaronder is een kist, waarop geschreven staat *Reliquie Sanctorum*, en die, zooals de woorden aanduiden, een groot aantal relieken van Heiligen bevat. Rechts is een schildering, den H. Bonifacius IV voorstellende met de Rotonda op de hand. In de eerste nis rechts, bij de apsis, is de kapel genaamd *S. Maria del Sudario e di S. Nicola*. Daarnaast is het altaar *del Crocifisso*; dit crucifix, dat men zegt uit witcederhout gesneden te zijn en door veel wonderen beroemd is, staat in hooge eer bij 't Romeinsche volk; onder dit altaar bevindt zich de kast waarin eertijds de H. Zweetdoek werd bewaard, die zich thans in St. Pieter bevindt. Ter linker is een altaar met een zeer fraaie beeltenis van de H. Maagd met het Kind Jezus, tusschen den H. Johannes den Dooper en den H. Franciscus geplaatst en *Madonna della Clemenza* genaamd. Daarna volgt het altaar met het schoone beeld van de *Madonna del Sasso* (O. L. Vrouw v. d. Steen), aldus genaamd omdat de H. Maagd met een voet op een steen rust. Onder dit altaar ligt de beroemde schilder RAFAËL SANZIO van Urbino begraven; een waardige rustplaats voor hem die de kunst met zoovele heerlijke Madonna's heeft verrijkt. Dit graf werd den 14^{den} September 1833 ontdekt. Een weinig verder bevindt zich een beeltenis der H. Maagd, dat aan den H. Lucas wordt toegeschreven. Het heeft veel overeenkomst met het beeld in S. Maria Maggiore dat, zooals wij gezien hebben, eveneens door den H. Lucas geschilderd heet te zijn. Ook hier is de H. Maagd in een gewaad gehuld dat tevens tot hoofdbedekking dient, met een kruisje op het gedeelte dat op het voorhoofd afhangt en een ster op den rechter schouder. Het Jezuskind, op de armen der H. Maagd gedragen, heft eveneens de vingers der rechterhand zegenend op; de linkerhand draagt evenwel geen boek. De kapel van den H. Jozef, *della Terra Santa* genaamd, bezit onder het altaar een kist, inhoudende aarde van de Heilige Plaatsen te Jerusalem, waarvan zij dezen naam ontvangen heeft. Behalve deze kapellen en altaren bezit de kerk er nog andere minder merkwaardige, waarbij wij ons niet zullen ophouden.

Niet ten onrechte is deze kerk aan de H. Martelaren en aan alle Heiligen toegewijd, die als een eerewacht van helden de Koningin der Martelaren en der Heiligen omringen, want zij bezit een waren schat van relieken en kostbare reliekschrijnen. Eens bezat zij ook, zooals wij reeds zeiden, den H. Zweetdoek, die thans in St. Pieter wordt bewaard. Zoo bevinden zich onder een der altaren de lichamen van de H.H. Rasmus en Anastatius, in 1674 bij een restauratie van het hoofdaltaar teruggevonden; verder relieken van het H. Kruis, van de H.H. Apostelen Petrus en Paulus, een gedeelte van het gewaad der H. Maagd en van den mantel van den H. Josef, van de meeste Apostelen, van ontelbare martelaren en martelaressen, van de H. Anna, te samen eene lange lijst uit-

makende, die men bij Eroli in haar geheel kan naslaan. „Evenals Mozes voor het brandende braambosch zijn schoeisel aflegde, zegt Mgr. Gaume in zijn *Trois Romes*, zoo ook zouden wij willen, dat een ieder zulks deed, die het Pantheon binnentreedt; immers hier, waar eenmaal het heidendom al zijne goden kwam huldigen en aanbidden, daar rusten nu de overblijfselen van tallooze martelaren: overal, geheel de Rotonda door, ligt dat gewijd gebeente eerbiedig bewaard.” — Deze heilige en gewijde plaats werd evenwel ontwijd door de bijzetting van het lijk van Victor Emmanuel II, den overweldiger van Rome. De voorloopige bijzetting had plaats den 17^{den} Januari 1878 in de kapel van den H. Rasio. Den 9^{den} Januari 1884 had evenwel de definitieve overbrenging plaats in het praalgraf dat opgericht was in de voormalige kapel van den H. Geest, die daardoor geheel aan 't gebruik van den godsdienst onttrokken is. Deze laatste bijzetting droeg, zooals Z. H. Leo XIII zeide, een waarlijk sectarisch karakter, daar bij deze overbrenging elke godsdienstige handeling was uitgesloten en de altaren, van al hun tooi ontdaan als op een Goeden Vrijdag, aan de Kerk als 't ware het karakter van het heidensche Pantheon teruggaven. De Koning des hemels, zegt Eroli, moest plaats maken voor een aardsehen Koning. Het graf van Victor Emmanuel II, bestaat uit een bronzen tombe, gekroond door een adelaar met uitgebreide vleugels; op de tombe opschriften. Aan weerszijde een groote bronzen kandelabre. Het geheel is niet zonder verdienste, maar te plomp en te zwaar in deze omgeving. De sectarissen van het Nieuwe Koninkrijk Italië hadden het Pantheon gaarne willen ontwijd zien tot een begraafplaats voor de „helden en staatslieden die het éene Italië hebben gemaakt”; gelukkig, evenwel, is het eerbiedwaardig kerkgebouw tot dusverre aan dergelijke ont-heiliging ontsnapt; om de Garibaldi's, de Mazzini's, de Cavour's enz. te vereeren, moeten de sectarissen naar elders hun schreden richten. —

STA MARIA SOPRA MINERVA, gewoonlijk kortweg de *Minerva* genoemd, ligt in de onmiddellijke nabijheid van het Pantheon, zij ontleent haar naam aan de plaats waar zij met het bijbehorende klooster gebouwd is en die vroeger behoorde tot den tempel van Minerva, dien Pompeus na zijne overwinningen liet oprichten. In de onmiddellijke nabijheid moet ook een aanzienlijk heiligdom van de Egyptische goden Isis en Serapis gestaan hebben, zooals de talrijke voorwerpen aanduiden aldaar bij verschillende opgravingen gevonden: zooals de Obelisk die zich op den rug van een Olifant op het plein voor de Kerk verheft; de obelisk die de fontein op het plein van het Pantheon versiert; een altaar van Isis en de twee beroemde beelden den Tiber en den Nijl voorstellende, waarvan het eerste zich te Parijs in het Louvre en het tweede in het Vaticaan bevindt; de twee leeuwen van zwart bazalt in het Vaticaanse museum en de twee leeuwen aan den voet van het Kapitoel, die allen ten tijde van paus Alexander VII (1665) in den tuin van het Klooster werden gevonden. In den loop van het jaar 1883 heeft men nieuwe opgravingen gedaan en bij de kleine deur van de Kerk in de Via S. Ignazio een fraaie sfinx van zwart bazalt, twee granieten kolommen, een honds-kopaap (in Egypte als godheid vereerd) en nog veel andere voorwerpen van Egyptischen oorsprong gevonden, o. a. nog een obelisk, gelijk aan dien van het Pantheon, een lofrede op Ramses II bevattende.

De Kerk van de Minerva is een der rijkste wat hare kunstschaten aanbetreft; zij bezit de prachtige praalgraven van Leo X, Clemens VII, Benedictus XIII, Urbanus VII, Paulus IV, van Guillaume Durand, van Paulo Manuzio, den zoon van den beroemden Italiaanschen boekdrukker Aldo, en zelf letterkundige en boekdrukker der 18^{en} eeuw,

en van fra Giovanni Angelo di Fiesola, gewoonlijk fra Angelico genoemd, den heerlijken en beminnelijken schilder van verrukkelijke Madonna's en Engelen, die hij, naar men zegt, knielende schilderde. Van zijn bewonderenswaardig penseel bezit men aldaar een altaarstuk in de groote Kapel van het transept, aan den H. Thomas van Aquine gewijd en toebehoorende aan het geslacht Caraffa van Napels. Het leven en de werken van den H. Thomas zijn geschilderd door Lippi van Florence, terwijl het gewelf van Raffaellino del Garbo is. In de kapel van den H. Raimondus vertoont men een crucifix dat door Giotto is gemaakt. In de Kapel van den H. Rozenkrans zijn de vijftien misterieën geschilderd door de hand van Marcello Venusti, terwijl het leven van de H. Catharina van Siena van Giovanni de Vecchi, de Doornenkroning van Carlo Veneziano en de heerlijke Madonna op het altaar van fra Angelico zijn. Onder het koperen hoogaltaar rust het lichaam van de H. Catharina van Siena, gekleed in het habijt der Dominicanessen, tot welker orde zij behoorde. De H. Catharina van Siena is een der bewonderenswaardigste figuren in de geschiedenis der Kerk. Van onbemiddelde ouders afstammende en zelve ongeleerd en ongeletterd, stond zij in briefwisseling met vorsten en pausen en was zij niet zelden de raadgeefster dezer laatsten. Zij had nooit leeren schrijven maar deze kunst werd haar op een wonderbare wijze geschonken toen zij eens probeerde de pen op 't papier te zetten, en van dat oogenblik schreef zij zelf hare bewonderenswaardige brieven. Vooral aan haar aandringen had men het te danken dat de pausen, na zeventig jaren te Avignon gezeteld te hebben, naar Rome terugkeerden, zoodat zij ook wel de Jeanne d'Arc van het pausdom wordt genoemd.

Achter het hoofdaltaar bevinden zich o. a. de graftomben van Leo X en Clemens VII. Rechts van dit altaar, tegen den peiler, bewondert men een prachtig beeld van den Zaligmaker, het kruis vasthoudende, een werk van den onsterfelijken Michelangelo. Behalve genoemde grafmonumenten en kunstwerken bezit deze kerk er nog meerdere, waarvan de gewone reisboeken de bijzonderheden bevatten.

In het aangrenzende klooster bevond zich de beroemde Bibliotheek van Casanata, aldus genoemd naar deszelfs stichter Kardinaal Girolomo Casanata; zij was de rijkste van Rome in gedrukte werken, waarvan zij 200000 deelen bevatte, zooals de Vaticaanse Bibliotheek de rijkste in handschriften is. De Italiaansche regeering heeft deze bibliotheek geconfiskeerd of geannexeerd, al naar men het noemen wil.

Op het *Minervaplein* (Piazza della Minerva) de via della Pallombella inslaande, komt men op het plein van den H. Eustachius, waar zich de kerk bevindt aan dezen roemrijken Martelaar gewijd, wiens lichaam, benevens die zijner echtgenooten en hunne beide zonen, in de fraaie antieke urne onder het hoofdaltaar rusten; zijn marteldood wordt afgebeeld op een schilderstuk in het koor, door Francesco Fernandi.

Op dit plein bevindt zich het beroemde Romeinsche College dat, naar het opschrift in het venster boven de poort: *Initium Sapientiae Timor Domini* (de vreeze des Heeren is het begin der wijsheid), algemeen onder den naam van SAPIENZA bekend is. Het werd op 't einde der 13^e eeuw gesticht door Paus Bonifacius VIII, maar het tegenwoordige gebouw werd volgens de plannen van Michelangelo door Leo X opgericht, terwijl het door latere pausen, o. a. door Urbanus VIII en Alexander VII werd vergroot; de laatste voegde er de Kerk en de bibliotheek bij, maar alle pausen hebben hunne groote belangstelling in deze inrichting betoond door schenkingen. Alle wetenschappen worden er onderwezen, Godgeleerdheid, wijsbegeerte, letteren, geneeskunde,

kortom: het omvat alle takken van menschenlijke wetenschap. De straat rechts inslaande komt men op de *Piazza Madama*, waar zich het *Palazzo Madama* bevindt, aldus genoemd naar Maria de Medici, die het, eer zij Koningin van Frankrijk werd, naar de teekening van Paulo Marucelli deed bouwen. Benedictus XIV kocht het later en bestemde het tot residentie van den gouverneur van Rome. Thans houdt de Italiaansche Senaat er zijne zittingen. Het werd gebouwd op de plaats waar zich eertijds de Thermen of Badstooves van Nero bevonden. Tegenover het paleis de straat inslaande, komen wij bij de beroemde PIAZZA NAVONA, waarover wij later zullen spreken, en deze rechts overstekende in de *Via dell' Anima*, waar wij de kerk Sta. MARIA DELL' ANIMA vinden. Zij werd omstreeks 1400 gesticht uit de fondsen die een Vlaming of Nederlander, Joannes Petrus genaamd, bij testament daartoe had vermaakt. In dezelfde eeuw nog werd zij vergroot door Oostenrijk, en nog heden ten dage is zij vooral de kerk der Duitschers en van de volken tot den Duitschen stam behoorende; zij bezit ook een college, gewoonlijk de *Anima* geheeten, waar Duitsche studenten hunne studiën in godgeleerdheid en wijsbegeerte kunnen voltooien. De tegenwoordige bestuurder is Mgr. Anton De Waal, die als schrijver en kenner der christelijke oudheid zich een welverdienden naam heeft verworven. Het hospitaal, dat onder bescherming van den Keizer van Oostenrijk staat, geeft herbergiging aan behoeftige pelgrims van Duitsche nationaliteit. De kerk bezit eenige zeer goede schilderwerken en het graf van Karel Frederik, hertog van Kleef. In de schatkamer wordt een arm van de H. Barbara bewaard. Niet ver van daar bevindt zich Sta. MARIA DELLA PACE (O. L. Vrouw des Vredes), door Sixtus IV gesticht als herinnering en tot dankzegging voor den vrede tusschen de christen vorsten verkregen. Alexander deed haar door Pietro da Cartona restaureeren. De kerk heeft slechts een beuk met een achthoekigen koepel; onder eenige andere bezienswaardige kunstwerken bezit zij in den boog van de eerste kapel rechts de bewonderenswaardige fresco's van Rafaël, de vier Sybillen: die van Cumae, Perzie, Frigie en Tibur (Tivoli) voorstellende. Deze fresco's alleen zijn een bezoek aan de kerk overwaard.

Bij de *Anima* de *Via* in Parione inslaande, komt men weldra in de *via del Governo Vecchio*, vanwaar verschillende straten uitloopen op de *Piazza della Chiesa Nuova*, waar zich de kerk van Sta. MARIA IN VALICELLA, die meer bekend is onder naam *Chiesa Nuova* (Nieuwe kerk), bevindt. Eertijds bevond zich op deze plaats een klein kerkje dat om zijn lage ligging *in valicella* (in 't kleine dal) genaamd werd, maar de H. Philippus Neri, gesteund door Paus Gregorius XIII en Kardinaal Casi, liet in de plaats daarvan een prachtigen tempel bouwen, waartoe de beroemdste kunstenaars van hun tijd door hun talenten medewerkten, en die voor een meesterstuk van den nieuwen bouwstijl (der Renaissance) werd gehouden. Het prachtige front, met zuilen van Jonische en gemengde bouworde, is van Martino Lunghi den oude. Caravaggi penseelde voor de *Chiesa Nuova* zijn meesterwerk de *Afneming van het Kruis*, Scipione Gaetano schilderde de *Kruisiging*; de *Aanbidding* en het *Bezoek van Maria* werden door Barocci geschilderd; Rubens, Guido Reni, d'Arpino, Pietro da Cortona, Guercino, Pomarancio, Vacca, Algardi en anderen leverden meesterstukken ter versiering; en met het penseel wedijverde de beitel der beeldhouwers en der houtsnijders, terwijl de bouwmeesters niet ten achter bleven in het scheppen van fraaie werken, zoodat de *Chiesa Nuova* een waar kunstmuseum werd. Het eerste goud der Nieuwe Wereld werd gebruikt voor het vergulden der gewelven, der altaren, der versieringen van allerlei aard; zij werd, zooals een modern schrijver zich uitdrukt, de

kerk *alla moda*, waar de beste meesters uit dien tijd de schoonste producten van hun genie ten beste gaven. In 1895, toen het derde eeuwfeest van den dood van den H. Philippus Nerus gevierd is, werd de prachtige door hem gestichte kerk geheel gerestaureerd, zoodat zij thans in nieuwen glans en luister hare kunstschaten ten toon spreidt.

Het gewelf van het middenschip vertoont verschillende tafreelen uit het Oude en Nieuwe Testament, door Pietro da Cortona geschilderd; het prachtige hoofdaltaar is versierd met vier heerlijke kolommen van *porta-santa* (1) en een rijke ciborie van verguld brons, met kostbare edelgesteenten bezet. Hier bevinden zich de drie schilderijen van Rubens; het eene als altaarstuk de H. Maagd voorstellende, omgeven door een koor van engelen, en twee zijstukken; het eene de H.H. Martelaren Gregorius en Papius, het andere de H. Domitilla met de H.H. Nereus en Achilleus voorstellende, die eveneens in de geschiedenis der eerste Kerk hoog vereerd werden en hunne namen aan twee Katacomben hebben geschonken.

In de eerste kapel rechts is de „Gestorven Christus”, een copie van een der beste werken van Michelangelo door Carravaggio; de schilderij in de derde kapel is van Hieronymus Muziano. De kroning van de H. Maagd op het altaar in 't transept is een zeer gewaardeerd werk van d'Arpino, terwijl de Kapel onder het orgel, door Fontana gebouwd, acht kolommen van zeldzaam marmer en drie zeer lofwaardige schilderijen bezit, waarvan dat boven het altaar den H. Carolus Borromeus en den H. Ignatius voorstelt, de voorspraak van de H. Maagd afsmeekende. De andere kapel onder het orgel is die van den H. Philippus Nerus, wiens lichaam onder het met edelgesteenten verrijkte altaar rust; de schilderij, die den H. voorstelt, is een Mozaïek naar het orgineel van Guido Reni, dat in het aangrenzende klooster wordt bewaard, terwijl de merkwaardigste voorvallen uit diens werkzaam en vruchtbaar leven door Pomarancio op 't doek zijn gebracht. *De aanbidding van Maria* in den tempel, in de volgende Kapel, is een fraai doek van Baroccio. In de Sacristie en het aangrenzend klooster bevonden, en bevinden zich gedeeltelijk nog, verschillende voorwerpen van den apostel van Rome en vooral in de Kamer, eertijds door hem bewoond, werden verscheidene meubelen bewaard die hij in zijn leven gebruikt had. Het Oratorium van den H. Ph. N. heeft groote diensten aan kunsten en wetenschappen bewezen en uit het klooster kwamen groote werken van geleerdheid voort. De *Annales Ecclesiastici* van Baronius, de werken over christelijke oudheidkunde en de Katacomben van Bosio en tal van andere belangrijke werken werden daar geschreven. Palestrina besteedde zijn talent tot opbeuring der Kerkelijke Muziek, die in *Chiesa nuova* het waarlijk christelijk karakter herkreeg dat zij maar al te zeer verloren had; in een woord, de H. Philippus Nerus en het Oratorium maakten in dien tijd van Rome het christelijk Athene. Al die groote herinneringen vermochten evenwel niets op de nieuwe meesters van Rome; het klooster van het Oratorium werd in Paleis van Justitie herschapen en de groote zaal tot zitting-zaal voor het Hof van Gezworenen bestemd; zelfs de kamers, door den H. eertijds bewoond, konden geen genade vinden in de oogen der overweldigers.

(1) De Heilige Deur (*porta santa*) van St. Pieter wordt geflankeerd door twee kolommen van een antieke rolsteensoort, aan welken men daarom den naam van *porta-santa* heeft gegeven. Sommigen schijnen er een personen-naam van te maken. Zoo lees ik in Woerl's Rome (*Guide du Voyageur*) dat de kolommen van het hoogaltaar in *Chiesa Nuova* bewerkt zijn door Porta Santa (!!).

Voor 1870 had op het plein voor de kerk de wachtparade plaats der Pauselijke Zouaven, waarvan een gedeelte gekazerneerd was in het oude paleis Sora, dat zich in de onmiddellijke nabijheid bevond, maar nu zeker afgebroken is voor de breede *Via Nazionale* die van de brug van den Engelenburgt tot aan de Piazza de' Termini zich uitstrekt. In een gedeelte van de gangen van het klooster lag eveneens een compagnie Zouaven gekazerneerd.

Wanneer wij de *Via Nazionale* tot aan de *Piazza di Venezia* volgen, komen wij, na eerst een blik geslagen te hebben op het massieve *palazzo di Venezia* dat in de 15^e eeuw door paus Paulus V werd gebouwd, door Pius IV aan de Venetiaansche Republiek geschonken werd en thans de Oostenrijksche ambassade herbergt, rechts omslaande, weldra aan het Kapitoel en de daarvoor gelegen oude en eerbiedwaardige Kerk van *Sta Maria in Ara coeli* (O. L. Vr. van het Altaar des Hemels). Misschien zal de pelgrim weldra tevergeefs naar haar zoeken, want de door zooveel dierbare herinneringen hoogst eerbiedwaardige tempel is door de Italiaansche regeering veroordeeld om afgebroken te worden; zij wil daar een reusachtig plein aanleggen dat dan met het standbeeld zal prijken van Victor Emmanuel II, den Vader der Italiaansche Eenheid, zooals zijn bewonderaars en vergoders hem noemen, en onder wiens regeering de Italiaansche troepen door de bres der Porta Pia zijn doorgedrongen en zich den 20sten September 1870 wederrechtelijk hebben meester gemaakt van de Eeuwige Stad, de stad der Pausen, het erfgoed van den H. Petrus en de hoofdstad der Christenheid. Evenwel, God weet de plannen der boozen te verijdelen en hopen wij dat Hij zijn machtige hand zal uitstrekken om het aan de H. Moedermaagd gewijde heiligdom te bewaren, zooals hij eenmaal zijn Engelen zond om Heliodorus uit den Tempel van Jerusalem te verdrijven.

De Kerk van *Sta Maria in ara coeli*, gewoonlijk kortweg *Ara Coeli* genoemd staat op de plaats van een ouden Jupitertempel, evenwel niet van den Kapitolijschen Jupiter, zooals de meeste werken aangeven, doch waarschijnlijk van den *Jupiter Feretrius*. Uit de opgravingen in 1871 en '73 gedaan meent men met zekerheid te mogen besluiten dat de tempel van Jupiter Capitolinus stond waar het Paleis Caffarelli, thans het gebouw der Duitsche ambassade, zich verheft.

De overlevering zegt dat keizer Augustus op zekeren dag het orakel van Apollo raadpleegde, om te weten wie na hem de wereld zou regeeren; het orakel, dat eerst langen tijd stom bleef, antwoordde ten slotte: „Een hebreuwsch Kind, God-zelf en aller goden heer, dwingt mij voor hem plaats te maken en droevig ten afgrond weder te keeren. Verwijder u dus voortaan, zonder meer antwoord te vragen, van mijn altaar.” Augustus moet toen op het Kapitoel een altaar hebben doen oprichten met het opschrift: „*Ara Primogeniti Dei*” Altaar van Gods Eerstgeborene. Een andere lezing zegt dat Augustus de Sybille van Tibur (Tivoli) raadpleegde of hij zich als God mocht laten vereeren. Toen zou hem een schoone Maagd verschenen zijn met een Kind op den arm, terwijl een stem zich deed hooren die zeide: „*Haec ara Filii Dei est*” Hier is het altaar van Gods zoon. Augustus liet nu een altaar voor dien onbekenden God oprichten en later verhief zich daar de prachtig tempel van *Ara Coeli*.

Deze traditie is door verschillende schrijvers bestreden, evenwel zijn de bewijzen waarop zij hunne ontkenning gronden, niet van dien aard dat zij als afdoende kunnen beschouwd worden, zoodat wij de aloude overlevering als waar zullen blijven beschouwen; wij weten trouwens dat in de eeuw van Augustus de geheele wereld in verwach-

ting was van den beloofden Verlosser en dat diens komst door verschillende bijzondere teekens werd voorafgegaan. Evenwel is in dergelijke gevallen twijfel geoorloofd en daarom stelt het opschrift links van het hoogaltaar, dat het feit vermeldt, dit dan ook niet onvoorwaardelijk vast. Men leest daar namelijk: *Hæc quæ Ara-Coeli appellatur eodem in loco dedicata creditur in quo Virgo Sanctissima Dei Mater cum Filio suo se Cesari Augusto in circulo aurea e coelo monstrasse perhibetur.* (Deze Kapel Ara-Coeli genaamd, is op de zelfde plaats gebouwd waar men zegt (of gelooft) dat de allerheiligste Maagd en Moeder Gods met haar Zoon, zich, te midden van een gouden kring, aan Keizer Augustus heeft vertoond.) De tekst der oudste Kroniek, welke het bericht van deze legende bevat en waarop eerst onlangs wederom de aandacht is gevestigd, luidt als volgt: „Cesar Augustus begaf zich in het zes-en-vijftigste jaar van zijne regeering, in de maand October, die door de Atheners (juister: Macedoniërs) hyperbereteus wordt genaamd, naar het Kapitoel. Dit ligt in 't midden der stad. Hij wilde namelijk door waarzegging te weten komen, wie na zijn dood in het Romeinsche Rijk den scepter zou voeren. En hem werd door de Pithonia (Sibylle) geantwoord: „Op Gods bevel zal een hebreuwsch kind van den hemel der Zaligen afdalen en weldra in dit gebouw zijn zetel vestigen. Het wordt zonder smet geboren en is onzen altaren vijandig.” Daarop verliet Cesar Augustus de plaats van het orakel en bouwde op het Kapitoel, op een hooge plaats, een groot altaar, en schreef daarop in latijnsche letters: „Dit is het altaar van den Zoon Gods, *Hæc ara filii Dei est.* En tot op den dag van heden staat daar nog zoo lange jaren het gebouw en de basiliek der H. Maria, die altijd Maagd is gebleven, zooals ook de chronograaf Timotheus meldt.” Aldus het verhaal van een anonieme Kroniek, die reeds omtrent het jaar 574, het negende van de regeering van den Oost-romeinschen Keizer Justinus, geschreven werd. De persoon, die haar mededeelt, de byzantijsche geschiedschrijver Timotheus, leefde iets vroeger, maar de tijd waarin hij schreef, is niet nauwkeurig te bepalen.

Volgens P. Grisar is de Kerk niet gebouwd op de plaats van een Jupiter-, maar van een Junotempel, die bij den burg op het Kapitoel (*arx capitolina*) stond. Het vermoeden dat ook hier een christelijk heiligdom, gewijd aan de Koningin des Hemels, geplaatst is tegenover een tempel aan de Koningin van den Olympus, is niet ongegrond. De legende over de oprichting van een christelijk *ara coeli* door Augustus, schijnt verbonden te moeten worden aan een werkelijk bestaand maar niet begrepen oud opschrift van een altaar aan Juno, als *virgo coelistis*. In 1896 heeft men op die plaats een opschrift gevonden, betrekking hebbende op een priesteres der godin met dien titel. Aldus P. Grisar.

Zoo zou dan wederom een vrome legende verdwijnen. 't Is mogelijk. Legendes zijn bloemen, die ontluiken in den hof van de dichtterlijk aangelegde en eenvoudig geloovenden. Maar zij zijn dan ook slechts legendes, geen waarheid. Men mist ze niet gaarne, omdat zij de poëzie der geschiedenis zijn en den geest der vaderen ademen. Maar van den anderen kant geven zij ook maar al te vaak aanleiding tot bestrijding der waarheid door ongeloovigen, die met de legende, met de bloemen, ook den hof zouden willen vernietigen, waarin zij ontloken zijn. Daarom is het noodig dat men wete wat legende en wat waarheid is.

De kerk is verdeeld in drie beuken, die 22 kolommen van Egyptisch graniet, maar van zeer ongelijke dikte en herkomst bevatten, van welke eenige zonder kapitelen, andere zonder voetstukken zijn en daardoor reeds aantoonen dat zij uit verschillende

plaatsen hier heen zijn gebracht; een er van bevat nog het opschrift *E CUBICULO AUGUSTORUM* (uit de kamer der Keizers), hetgeen de herkomst voldoende aantoonst. Een opschrift boven den hoofdingang vermeldt, dat de kerk verguld is geworden met het goud dat bij den zeeslag van Lepanto op de Turken is buitgemaakt. Op het hoogaltaar bevindt zich eene beeltenis van de H. Moeder Maagd, die aan den H. Lucas wordt toegeschreven en op het gewelf daarboven leest men de woorden: *Regina coeli, lactare, alleluia*. Deze woorden roepen een ander wonder in het geheugen terug. In de 6de eeuw woedde de pest op schrikbarende wijze te Rome. De H. Gregorius de Groote nam zijne toevlucht tot de machtige Koningin des Hemels om door hare voorspraak bevrijding van den vreeselijken geesel te bekomen. Gevolgd door geheel de bevolking trok hij op den Paaschdag van het jaar 596 in processie van *Ara Coeli* naar St. Pieter, zelf de beeltenis der H. Maagd dragende. Bij het Mausoleum van Hadrianus gekomen, verneemt men eensklaps in de lucht een hemelsch gezang: *Regina coeli, lactare, alleluia; quia quem meruisti portare, alleluia; resurrexit sicut dixit, alleluia*; waarop de paus antwoorde: *Ora pro nobis, alleluia*. Tegelijkertijd zag men boven het Mausoleum een schitterenden Engel, die een getrokken zwaard in de schede stak. De pest hield op en van dien dag werd het praalgraf van Hadrianus de Engelenburgt genoemd en in de liturgie den lofzang *Regina Coeli* opgenomen, terwijl op St. Marcus eene processie of bededag werd gehouden ter herinnering aan dit feest. De bronzen Engel, die boven den Burg staat, is mede een herinnering aan deze gebeurtenis. Links van het hoogaltaar is de kapel van de H. Helena, waar in een urne van porfier het stoffelijk overschot van de moeder van Constantijn den Groote rust, aan wie men de terugvinding van het H. Kruis te danken heeft en die Rome met zooveel heerlijke relikken uit het Heilige Land heeft verrijkt. In de sacristie bewaart men den *Santissimo Bambino*, een beeldje van het goddelijk kind, gesneden, naar men zegt, uit het hout van een der boomen van den Olijfberg, en door de Romeinen in hooge eere gehouden. Elke rechtgeaarde Romein acht zich gelukkig den *Bambino* bij zijn sterfbed te mogen aanschouwen. Toen de revolutiemannen in 1848 Pius IX gedwongen hadden naar Gaëta te vluchten en zijne rijtuigen wilden verbranden, kwam een der aanvoerders op de gedachte de gouden gala-koets van den Paus aan den *Bambino* ten geschenke te geven; en zoo geschiedde dan ook. Dit feit zegt meer dan wat ook, hoe hoog de vereering van het volk voor dit Beeldje was. Na zijn terugkeer van Gaëta liet Pius IX zijn koets aan den *Bambino*, en zoo komt het dat men vaak de gala-koets des pausen door de straten zag rijden om het hoogeëerde beeldje naar een stervende te brengen. Met Kerstfeest worden door kinderen feestredenen gehouden ter eere van het goddelijk Kind.

Het bij de kerk behorende klooster, waarin gedurende eeuwen de paters Franciscanen woonden en dat o.a. ook tot verblijfplaats had verstrekt aan den H. Bernardus van Siena, den H. Joannes Capistrano, den H. Diego van Alcantara enz. is door de Romeinsche Regeering geconfiskeerd, omdat de ruimte noodig geoordeeld werd voor het te plaatsen beeld van Victor Emmanuel. Hopen wij dat althans de eerbiedwaardige tempel zal gespaard blijven.

Nu wij ons bij het Kapitoel bevinden, zullen wij dit overgaande, in het *Forum* afdalen en ons begeven naar de plaats waar zich het *Atrium Vestae* bevindt, rechts van de straat die van den boog van Severus naar den boog van Titus leidt, en daar een bezoek brengen aan de kerk van

STA MARIA LIBERATRICE. (H. Maria de Bevrijdster.) Deze kerk kan wel niet in grootte

of pracht wedijveren met vele andere heiligdommen aan de Moeder Gods gewijd, maar zij heeft een merkwaardige geschiedenis. In een oude lijst der kerken van Rome, uit de 7de eeuw dagteekenende, vindt men vier kerken vermeld aan de H. Maagd gewijd, n.l. SANCTA MARIA MAIOR, SANCTA MARIA ANTIQUA; SANCTA MARIA ROTUNDA, SANCTA MARIA TRANSTIBERIS. Deze kerk, H. Maria Liberatrice nu, is de tweede der genoemde kerken (S. MARIA ANTIQUA, H. Maria de oude); deze naam wijst dus op een zeer ouden oorsprong. Volgens de overlevering zou paus Silvester op deze plaats een kerkje gebouwd hebben ter eere der Moeder Gods. Die plek was in de geschiedenis van de oude Romeinen beroemd, omdat men meende dat daar de plaats was waar M. Curtius zich gewapend en te paard in een diepe kloof stortte, zooals wij op blz. 9 hebben medegedeeld. Daar was ook de Gutturabron, in welke de Dioskuren (Castor en Pollux) hunne paarden drenkten, toen zij zich hier, na de overwinning aan het Regullusmeer, vertoonden om den Romeinen de groote zegepraal mede te deelen, en waar dan ook ter hunner eer de prachtige *aedes Castoris* werd opgericht.

Maar ook op christelijken bodem was hier een legende ontloken. Daar huisde, zoo heette het, 365 treden onder den grond, een draak, wien door jonge maagden voedsel moest gebracht worden. Op het gebed van paus Silvester werd het monster evenwel beteugeld en achter ijzeren poorten opgesloten. Deze legende, die reeds in de VI^{de} eeuw bekend was, maakte deze plaats tot een voorwerp van vrees en angst voor de christenen. Zeker is het, dat daar in de latere tijden der middeleeuwen een kerkje stond, met den titel de *inferno* of de *lacu* (dus het kerkje bij de diepte of bij het meer). Dat *infernum*, hetwelk ook hel beteekent, werd door het volk versmolten met de legende van den Draak en zoo kreeg het kerkje langzamerhand den naam: *Sancta Maria libera nos de poenis inferni* (Heilige Maria bevrijd ons van de hel) en verkort werd het genoemd *Sancta Maria liberatrice* (Heilige Maria Bevrijdster).

Maar de geschiedenis van den Draak is een legende. Waarheid is, dat Paus Silvester op deze plaats, waar eens een tempel stond van Vesta, een bedehuis oprichtte ter eere van de Moeder Gods, dat den zeer goed gekozen naam *antiqua* (de oude) verkreeg. Daar het Heidendom de Draak was, die door het Christendom bestreden werd, onstond uit de allegorie de legende, en de legende gaf haar naam aan de kerk, zooals wij dat op meer dan eene plaats hebben gezien.

Van zekere zijde (ook in ons land) wil men het steeds doen voorkomen alsof de christelijke feestdagen slechts verbasteringen of verkersteningen zijn van heidensche feesten, omdat zij dikwijls samenvallen met de tijdstippen waarop eenmaal heidensche feesten werden gevierd, zooals b.v.b. het Kerstfeest in de plaats van het Joelfeest enz. Met de feesten is het gegaan als met vele kerken en heiligdommen. Het volk is bij uitstek conservatief; het houdt aan de oude feesten, aan zekere plaatsen, door eeuwenlang bezoek in hooge eere gekomen. Het volk daarvan af willen keeren is dikwijls een onbegonnen werk; het beste middel om oude heidensche feesten en gebouwen te doen vergeten, was daarnaast christelijke in de plaats te stellen. Daarom vindt men in Rome ook bijna overal een christelijk bedehuis waar eenmaal een heidensch heiligdom stond. Voor den tempel van Juno de *Ara coeli*, voor het Pantheon, aan Cibeles en de voornaamste goden van den Olympus gewijd, Onze L. V. der Martelaren; voor den tempel van Vesta *Sancta Maria antiqua*. Wij zullen er nog meer voorbeelden van aantreffen. Veel feestdagen van heiligen hebben wellicht juist daarom zoo groote populariteit verkregen omdat zij samenvielen met oude heidensche feestdagen. De Vesta-dienst

was in Rome een der ijverigste en het moeilijkst uit te roeien, omdat Vesta als beschermster der stad gold. Alleen de vereering der Moeder Gods vermocht hier den Draak des Heidendoms den kop te verpletteren en daarom is deze kleine kerk merkwaardig en van beteekenis.

De *Via Nazionale*, die wij een oogenblik verlaten hebben, voert, zooals wij gezien hebben, naar de *Piazza de' Termini*, waar wij de in meer dan één opzicht bewonderenswaardige kerk van STA MARIA DEGLI ANGELI (O. L. Vr. der Engelen) vinden. Hier bevonden zich eertijds de prachtige Thermen of Badstoven van Diocletiaan. Pius IV, de groote zaal van dit gebouw in een kerk willende herscheppen, droeg de uitvoering van het plan op aan Michelangelo, die er een heerlijke kerk in den vorm van een Grieksch kruis maakte. Om de vochtigheid van den grond te verbeteren, liet hij er een nieuwen en hooger en vloer inbrengen, zoodat de voetstukken van de granietzuilen er onder kwamen te liggen, weshalve hij er marmeren basementen liet aanbrengen. In 1749 werden er door Vauvitelli aanmerkelijke restauraties aan gedaan, o. a. liet hij, om overeenstemming te brengen met de acht voornoemde kolommen van graniet, acht andere van baksteen aanbrengen, die evenwel zoo kunstig in granietkleur werden geschilderd dat men het onderscheid bijna niet opmerkt. De ronde vestibule, waarlangs men de kerk binnengaat, was eertijds een der vertrekken van de Badstoof; het voornaamste sieraad van deze vestibule is wel het beroemde beeld van den H. Bruno, door Houdon. Clemens XIV zeide er van: Deze H. Bruno zou spreken, wanneer de regels der Karthuizers het hem niet verboden. Verder ziet men er de grafmonumenten van Carlo Maratta, van den beroemden schilder Salvator Rosa, van de kardinalen Parisio en Alciato. Het middenschip, vroeger de *Pinacoteca* geheeten, is waarlijk heerlijk en bewonderenswaardig. Benedictus XIV liet ter opluistering van de kerk een groot aantal beroemde schilderijen er heenbrengen, die vroeger in St. Pieter waren, maar daar door mozaïekcopiën vervangen zijn. Het hoofdaltaar bezit een miraculeus Madonnabeeld. Op den marmeren vloer liet mons. Bianchi in 1601 de meridiaanlijn aanbrengen, bestaande uit een zware lijn van koper, door twee dikke streepen marmer ingesloten, waarop de figuren van den Dierenriem met steenen van verschillende kleur zijn aangebracht.

Het bij de kerk behorende klooster werd vroeger bewoond door Karthuïsermonniken, die de Kerk bedienden; de Italiaansche regeering heeft evenwel de volgelingen van den H. Bruno uit hun stil verblijf verdreven en het klooster in een *museo nazionale romano* (nationaal romeinsch museum) herschapen, dat den 14^{den} Maart 1895 op den verjaardag van Koning Umberto door den zoon van Victor Emmanuel werd geopend. Het Museum bevat hoofdzakelijk voorwerpen in de laatste jaren in den bodem van Rome en het bed van den Tiber gevonden. Zeer belangrijk zijn ook de schilderwerken uit den Keizerstijd, in verschillende ruïnen langs den Tiber opgedolven. Merkwaardig zijn ook de oudheden uit de 7de en 8ste eeuw, die te Castel Trosino bij Ascoli Piceno gevonden werden. Men vond daar een twintigtal graven, die een groot aantal wapens en vrouwelijke sieraden bevatten, welke afkomstig schijnen te zijn uit het Longobardische tijdperk, daar Castel Trosino zich in het oude Exarchaat van Ravenna bevindt, dat later onder de heerschappij der Longobarden kwam.

Wanneer men links van het plein de straat uitloopt, komt men in de *Via di venti Settembre* (de straat van den 20sten September). De naam duidt reeds aan dat zij een eeuwighdurende herinnering moet zijn aan de overweldiging der stad door de Italiaansche troepen op den 20sten September 1870; zij voert dan ook naar de *Porta Pia*,

door welker bres zij op dien noodlottigen dag de Eeuwige Stad binnendrongen. Den 20sten Sept. 1895, den 25sten verjaardag der overweldiging, is buiten de poort, juist tegenover het gedeelte van den muur waar de bres werd geschoten, door de Ital. Regeering een gedenkzuil opgericht. Op den top is een bal, waarop een Victoria staat met uitgestrekte vleugels en een palmtak in de hand. De *Porta Pia* en de *Poort van St. Jan* hadden dan ook het meest van de kanonnen van generaal Cadorna te lijden. De *Porta Pia* werd in 1564 door Pius IV, volgens de teekening van Michelangelo gebouwd ter vervanging van de meer rechts gelegen, *Nomentaansche Poort*, en draagt haar naam naar genoemden Paus. Bij deze poort bevinden zich de villa Patrizi, de villa Massimi en de villa Torlonia.

Links van de *Porta Pia* komt men aan de Macao, vroeger het leger der Pretorianen, de in de geschiedenis van den Romeinschen Keizerstijd maar al te beruchte lijfwacht, die dikwijls naar willekeur Keizers aanstelde of vermoordde en oorzaak was van zware troebelen en onlusten; later werden er kazernes gebouwd, en ook nu nog is een gedeelte van het garnizoen van Rome aldaar gehuisvest.

De meest merkwaardige gebouwen langs de *Via di Ventì Settembre* zijn die van het Ministerie van Oorlog en van het Ministerie van Financiën.

Van Sta. MARIA DEGLI ANGELI naar Sta. MARIA IN COSMEDIN is de afstand groot, maar daar wij ons bij onzen arbeid geen bepaalden weg hebben voorgeschreven, zullen wij in eens den afstand overspringen, die ons van dit gedeelte van Rome scheidt. De kerk is van zeer ouden oorsprong, maar over den naam is men het niet wel eens; men meent dat hij afstamt van het Grieksche woord *Cosmos*, dat sieraad beteekent, anderen dat hij afstamt van een miraculeus Mariabeeld boven het altaar, dat de Grieken naar Rome overbrachten om het aan de woede der beeldstormers te onttrekken.

De vloer der kerk is zeer rijk en bestaat uit een zoogenaamd *Opus Alexandrinum*. Achter in de apsis bevindt zich een antieke bisschopszetel, terwijl de kerk verder twee oude *ambones* of lezenaars rijk is. Onder de kerk bevindt zich een driebeukige cripte met het graf van de H. Cyrilla, dochter van Keizer Decius. In de vestibule staat een monsterachtig groote, wijdgeopenden mond, de *Bocca della Verità* (Mond der Waarheid) geheeten. Het volksgeloof zegt dat een meenedige of leugenaar, die zijn hand in dien mond steekt, haar niet meer terug kan trekken. Wanneer het volksgeloof waarheid zeide, zouden de Romeinen het meest waarheidlievende volk der wereld zijn. Het plein voor de kerk heeft aan dezen kop ook zijn naam ontleend. Op genoemd plein kan men nog een fraai rond tempeltje met 19 kolommen bewonderen, het tempeltje van Vesta, thans aan de H. Maagd toegewijd. In de onmiddellijke nabijheid is de plaats waar de *Cloaca Maxima* (zie 1ste gedeelte) in den Tiber uitmondt.

Op het plein van de *Bocca della Verità* had in het najaar van 1868 de terechtstelling plaats van Monti en Tognetti, die in October 1867 de mijn hadden aangestoken onder de kazerne Seristori, die haar in de lucht deed vliegen, zoodat een 25tal zouaven van de Muziek er het leven bij lieten.

Dicht daarbij bevindt zich de kerk van *San Giovanni Decollato* (den onthoofden H. Joannes) waar zich eene godsdienstige broederschap bevindt, die de ter dood veroordeelden tot den gang naar het schavot voorbereidt.

Met dezelfde vrijheid waarmede wij ons eenklaps van de *Piazza de' Termini* naar de *Bocca della Verità* verplaatst hebben, zullen wij nu naar de *Piazza del popolo* (Volksplein) gaan, waar wij drie merkwaardige Kerken vinden aan de H. Maagd toe-

gewijd. Alvorens evenwel zullen wij een oogenblik vertoeven op het fraaie plein dat vroeger, voor de spoorwegen er waren, het eerste was waar men Rome binnenkwam, als de reizigers den landweg naar de Eeuwige Stad namen. Werpen wij evenwel nog eerst een blik op de historische *Ponte Molle*, vroeger *Pons Milvius* geheeten. Zij werd tegen het midden der 7de eeuw van Rome gebouwd door Marcus Emilius Scauro. Hier had in de tweede helft der 4de eeuw de voor immer gedenkwaardige slag plaats tusschen Constantijn den Groote en Maxentius. (zie blz. 30) Daar was het dat Constantijn, op den middag, op de zon het door stralen omgeven kruis zag, met de woorden „In dit teeken zult gij overwinnen”. Maxentius vond den dood in de gele wateren van den Tiber en Constantijn bleef overwinnaar, en met hem behaalde ook voor goed het christendom de zegepraal op het heidendom. In 1805 liet Pius VII de brug uit hechter materialen herbouwen, ofschoon er van de oude brug nog enkele overblijfselen te zien zijn, en plaatste aan de twee hoofden de beelden van de Ontvangenis en van den H. Joannes Nepomucenus; later werden de beide beelden van den Zaligmaker en den H. Joannes den Dooper op de andere uiteinden geplaatst. Voorbij de brug, naar de stad toe, staat het kleine kerkje van den H. Andreas, opgericht door Pius II op de plaats waar hij het hoofd van den Apostel ontving, dat uit den Peloponesus naar Rome was overgebracht; een weinig verder, links, bevindt zich een ander kerkje van denzelfden heilige, door Julius II opgericht ter herinnering aan het feit dat hij in 1527, op den feestdag van den H. Andreas, bevrijd werd uit de handen der keizerlijke troepen.

Toen Paus Honorius in 402 de muren van Rome herstelde en versterkte, bouwde hij de *Porta del Popolo*, die eerst den naam *Porta Flaminia* droeg, wyl aldaar de *via Flaminia* begon. In 1561 liet Pius IV het buitenfront verfraaien naar de plannen van Michelangelo, ofschoon het niet beantwoordt aan den grooten naam van dezen uitstekenden kunstenaar; de niet zeer fraaie beelden van de H.H. Petrus en Paulus zijn van Moschi. Ontelbare pelgrims, keizers en koningen, onder welke ook Christina van Zweden, zijn door deze poort Rome binnengetrokken. Links, de stad binnenkomende, bevindt zich het Paleis der Schoone kunsten, rechts bevond zich vroeger een kazerne der Pauselijke karabiniers. Onmiddellijk voor de poort is de ingang van de prachtige en vorstelijke *Villa Borghese*.

Tusschen de *Porta del Popolo* en de *Milvische Brug* (Ponte Molle) heeft men in 1888 de grondmuren en de overblijfselen van graven en zuilen gevonden van de Basiliek van den H. Valentinus, door Paus Julius I gesticht. Het was een groote kerk met drie beuken.

De intrede van Rome door deze poort is waarlijk grootsch en volkomen het Eeuwige Rome, het Gulden Rome waardig. Het midden van het plein wordt ingenomen door een groote fontein, waarvan het water in vier bekkens afstroomt en de hoeken met vier leeuwen prikken, naar Egyptisch model gemaakt; terwijl van twee beeldengroepen, de eene Rome tusschen den Tiber en de Aniene, de andere Neptunus met Tritons voorstellen. Statig rijst uit het midden een Egyptische obelisk op, bedekt met hierogliephen, die zeggen dat Ramses II hem te Heliopolis aan de Zon wijdde. Augustus liet hem naar Rome overbrengen ter versiering van de *spina* in den *Circus Maximus* en wijdde hem eveneens aan de Zon. Sixtus V liet hem in 1587 uit de puinhoopen van den circus opdelven, de drie stukken, waarin hij gebroken was, aaneenvoegen, door Dominico Fontana op dit plein oprichten en op den top een kruis plaatsen. Latijnsche opschriften vermelden deze bijzonderheden.

Links is de prachtige opgang naar de *Monte Pincio*, de geliefkoosde wandeling der Romeinen; van de hoogte heeft men een verrukkelijk gezicht op de stad, op den door haar kronkelenden Tiber en den koepel van St. Pieter. Recht voor zich ziet de reiziger drie breede straten; de middelste is de beroemde Corso, die een gedeelte bevat van de oude via Flaminia, rechts de *via del Babuino*, die naar de beroemde *Piazza di Spagna* (Spaansche plein) voert, terwijl de derde, de *via della Ripetta* (straat van den kleinen oever), langs den Tiber loopt en haar naam draagt van de kleine aanlegplaats voor schepen, terwijl de *Ripa Grande* (de groote aanlegplaats) zich bij *San Michele* bevindt. Links van de poort bevindt zich

STA. MARIA DEL POPOLO (O. L. Vr. van het Volk.) Toen Nero, zoo verhaalt de overlevering, zich den dolk in de borst had gestoken, ten einde zich te onttrekken aan de woede van het volk, werd zijn lijk door drie vrouwen, Egloga, Actea en Alexandria bijgezet in het graf der familie Domitia, waartoe hij behoorde, en dat op die plaats gelegen was. Later groeide daar een groote notenboom, die door zulk een ontzettend aantal raven bevolkt werd, dat Rome er last van had.

Schrikwekkende spooksels en akelige geluiden maakten deze begraafplaats van den ellendigen moedermoorder en christenvervolger tot een voorwerp van vrees en angst, zoodat Paus Pachalis II in 1099 den boom liet omhakken, de plaats zuiveren en er een kerk bouwde ter eere van de Allerheiligste Maagd. In 1227 werd de kerk herbouwd door het Romeinsche volk en van toenaf ontving zij den naam *del Popolo*, evenals het plein en de poort ⁽¹⁾. Later werd zij nog door verschillende pausen gerestaureerd, o. a. door Sixtus IV, die het front er liet aanbrengen. Door hare kunstschaten is zij een der merkwaardigste kerken van Rome. De eerste kapel rechts, aan de H. Maagd en den H. Hieronymus gewijd en door kardinaal Domenico della Rovere gesticht, bezit heerlijk fijne schilderwerken van Pinturicchio; de kapel Cibo behoort onder de fraaiste die Rome heeft aan te wijzen. Het hoogaltaar, met vier zwartmarmeren zuilen, bezit een miraculeus beeld van de H. Maagd, dat zich vroeger in het *Sancta Sanctorum* bevond, maar door Gregorius IX hierheen werd overgebracht, toen Rome door de pest geteisterd werd. In de linkerbeuk verdient de kapel van O. L. V. van Lorete, door den bankier Chigi begonnen en door kard. Chigi voltooid volgens de plannen van Rafaël, de aandacht. De schilderijen van den koepel en de „Geboorte van de H. Maagd” werden door Sebastiano del Piombo begonnen en door Salviati voltooid. In vier nissen bevinden zich de beelden van Daniël in de Leeuwenkuil, Habakuk door den engel bij de haren opgenomen, van Bernini; Jonas op den visch en Elias, door Lorenzetto. Een bronzen bas-relief, den Zaligmaker en de Apostelen bij de Samaritaansche vrouw voorstellende, wordt eveneens aan Lorenzetto toegeschreven. Voor de kapel kan men het prachtige praalgraf bewonderen van prinses Chigi-Odescalchi. In het bij de kerk behorende klooster der Augustijnen heeft Luther vertoefd toen hij, kort voor zijn afval, zich te Rome bevond. Vóór 1870 begaf de paus zich jaarlijks op den feestdag van Maria-geboorte in grooten optocht naar deze kerk. —

In de *via della Ripetta* voert een andere straat, die *de' Pontifici* naar het *Mausoleum*

⁽¹⁾ Anderen beweren dat de naam *popolo* afstamt van *populus*, dat gehucht beteekent, omdat te dien tijd daar een groep huizen gebouwd werd op de *via Flaminia*, nadat de boven-stad allengs ontvolkt en verlaten werd. Het is ook zeer goed mogelijk dat de kerk door de bewoners van dat gehucht werd gebouwd, zoodat de algemeen aangenomen naam *Volksplein*, *Volkspoort* enz. gerechtigd is. Den 14^{den} Mei 1899 werd het achtste eeuwfeest van het ontstaan der eerste Kerk van paus Paschalis met grooten luister gevierd.

of *praalgraf van Augustus*, waarvan evenwel nog slechts weinige sporen zijn overgebleven; thans staat op die plaats het *amfiteatro d'Umberto I.*

Ter weerszijde van den ingang van den Corso bevindt zich een kerk, aan de H. Maagd toegewijd; de eene onder den titel Sta. MARIA DI MONTE SANTO (O. L. Vr. v. d. Heiligen Berg), de andere onder dien van Sta. MARIA DE' MIRACOLI (O. L. Vr. van mirakelen); beiden bezitten enkele goede schilderwerken en grafmonumenten. De eerste geeft in de vierde kapel links, tafreelen uit het leven van de H. Maria Magdalena de' Pazzi te zien; de tweede de grafmonumenten van Kardinaal Gastaldi en van den markies Benedetto Gastaldi.

Wanneer men den Corso volgende links de *via delle Convertite* ingaat, komt men aan de kerk van den H. *Silvester*, waar het hoofd van den H. Joannes den Dooper bewaard wordt.

Wij hebben nu de voornaamste kerken der H. Maagd bezocht, evenwel verdienen nog andere vermeld te worden, zooals die van Sta. MARIA IN VIA LATA (O. L. Vr. in de Breede straat). Naar de overlevering luidt, werd zij gebouwd op de plaats waar de Apostel Paulus een tijd lang in het huis van den Honderdman verbleef, die hem naar Rome had gebracht en met zijn bewaking was belast; de bron, die zich in de onderkerk bevindt, zou ontsprongen zijn op het gebed van den Apostel en gediend hebben om degenen te doopen die door den H. Paulus tot de leer van Christus bekeerd waren. De onderkerk, waartoe een trap toegang verleent, zou omstreeks 700 door paus Sergius gebouwd zijn, nadat het oorspronkelijke bedehuis, dat kort na den dood van den grooten Apostel der Heidenen werd opgericht, bijna in puin was gevallen.

Niet ver van *Ara Coeli* bevindt zich de kerk van Sta. MARIA IN CAMPITELLA, die met 22 gegroefde corinthische kolommen en pilasters prijkt en fraaie schilderwerken van Sebastiano Conca, Luca Giordano, Gemignani en Baccicio bezit; dicht daarbij kan men de kerk van de H. CATERINA DE' FUNARI bezoeken, aldus genaamd omdat daar eertijds een touwslagerij was in de oude arena van den *Circus Flaminius*, op welks puinhoopen de kerk gebouwd is, die eenige fraaie schilderstukken bezit, zooals de H. Margareta, boven het altaar in de eerste kapel, die een copie van Annibal Carracci is en door dezen werd geretoucheerd.

Brengen wij ten slotte nog een bezoek aan Sta. MARIA SCALA COELI (O. L. Vr. van den Hemelladder). Toen de H. Bernardus, zoo zegt de overlevering, hier eens de Mis voor een overledene opdroeg, zag hij de ziel van dezen langs een wonderbaren ladder ten hemel stijgen; vandaar deze zonderlinge naam. Bij het altaar voert een trap naar een onderaardsch gewelf, waar men zegt dat de H. Paulus het oogenblik van zijn terdoodbrenging afwachtte. Op de deur, die naar de Katacombe voert, leest men: Hier rusten de lichamen van den tribuun Zeno en van 10203 soldaten, zijne metgezellen. Zij leden onder de regeering van Diocletiaan. In de apsis van de achthoekige kerk bevindt zich een mozaïek van Francisco Zucca, het oudste bekende mozaïek van den nieuweren tijd.

Wij gaan nu een bezoek brengen aan eenige andere der voornaamste en merkwaardigste kerken, aan verschillende heiligen gewijd. Ons eerste bezoek geldt

SAN PIETRO IN VINCOLI (St. Pietersbanden). Deze prachtige kerk droeg oorspronkelijk den naam van Kerk der Apostelen, waaronder zij op het Concilie van Ephese vermeld wordt. Onder Sixtus III (452—440) werd zij op kosten van keizerin Eudoxia, gemalin van keizer Valentinianus herbouwd, teneinde daar, zooals algemeen aangenomen wordt,

de ketenen te bewaren, waarmede de Prins der Apostelen in de gevangenis te Jerusalem geboeid was geweest. Zij droeg toen den titel *Eudoxiae*, terwijl de naam *A Vinculis S. Petri* (bij St. Pietersbanden) het eerst omstreeks 630 in het Pausboek (*Liber pontificalis*) voorkomt. Adrianus I liet haar herbouwen en Julius II restaureerde haar naar de plannen van Baccio Pintelli en droeg de zorg er voor op aan de Kanonniken van de Kerk van den Allerh. Verlosser; in 1705 onderging zij nieuwe veranderingen onder de leiding van Francesco Fontana. Het eerste wat de bezoeker van deze kerk treft, is het reusachtige beeld van Mozes, door Michelangelo. De groote wetgever van Israël is voorgesteld in zittende houding, met de tafelen der wet onder den arm, boven op het hoofd staan een paar horentjes of vlammen, die de goddelijke ingeving, waaronder Mozes schreef, verzinnebeelden. De aanblik van dit beeld is overweldigend, en schrijver dezes herinnert zich nog dat hij bij deszelfs aanblik als verstond, als vastgenageld stond. Het beeld was oorspronkelijk bestemd voor het praalgraf, dat paus Julius II voor zich in Sint Pieter, op de plaats waar zich thans de confessie bevindt, wilde oprichten; maar hij meende later, en terecht, dat het was te veel eer aan den mensch geven, en liet toen een eenvoudiger graf voor zich in de kapel van 't H. Sacrament maken, en de Mozes vond een plaats in deze kerk. Men verhaalt dat Michelangelo, zijn Mozes voltooid hebbende, een slag met zijn hamer op diens knie gaf en hem toevoegde: „Spreek dan, daar gij leeft”. Naar men zegt moet de knie nog de plaats van den hamerslag aanwijzen.

De kerk bezit drie beuken, door twintig antieke gegroefde marmeren zuilen van Dorischen stijl gedragen, terwijl twee grootere kolommen van graniet den grooten midden-boog schooren. Het altaarstuk in de eerste kapel rechts, den H. Augustinus voorstellende, is van Guercino; de volgende bezit de grafmonumenten van kardinaal Margotti en van kard. Aguechi, naar teekeningen van Domenichino. De H. Petrus in de gevangenis is een copie van denzelfden meester; het origineel bevindt zich in de sacristie. In een der zijbeuken bevindt zich een mozaïekbeeltenis van den H. Sebastianus, die uit de 7de eeuw dagteekent; de heilige draagt een baard en de kleeding uit den tijd van Diocletiaan, die hem ten marteldood voerde. Volgens een bijschrift werd Rome door de voorspraak van den H. in 629 van de pest bevrijd. In de Confessie, door Pius IX geschonken, bewaart men den grootsten schat der kerk, de ketenen van den H. Petrus. Uit de *Handelingen der Apostelen* weten wij dat de H. Petrus door Herodes in den kerker werd geworpen en met twee ketenen gebonden werd aan zijne bewakers en dat een Engel hem op wonderbare wijze verlost. Deze ketenen werden door de christenen van Jerusalem met grooten eerbied bewaard en later door den patriarch Juvenalis aan keizerin Eudoxia geschonken, toen deze ter bedevaart naar Jerusalem was gekomen. Eudoxia zond een der beide ketenen aan hare dochter, eveneens Eudoxia geheeten en gemalin van keizer Valentinus III. Toen paus Leo de Groote deze ketenen wilde vergelijken met die, waarmede de H. Petrus in de gevangenis te Rome was geboeid geweest, vereenigden zij zich op wonderbare wijze, zoodat zij nog slechts één geheel uitmaakten. Ter herinnering aan dit wonder zou Eudoxia de kerk hebben laten bouwen, die in vroegere eeuwen ook de Eudoxiaansche werd genoemd, maar thans algemeen bekend is onder den naam van St. Pietersbanden. Evenwel had men onder paus Sixtus III reeds de overtuiging dat „sinds lange jaren” op die plaats de ketenen werden bewaard, die de H. Petrus te Rome had gedragen, zoodat zij daar reeds lang vereerd werden eer keizerin Eudoxia de kerk liet herbouwen. Later voegde men aan

de ketenen van den H. Petrus vier schakels toe van de ketenen waarmede de H. Paulus geboeid is geweest. Deze merkwaardige en heilige relikven worden in een prachtige kristallen kist met gulden versierselen bewaard, waarboven de H. Petrus staat, door den Engel verlost. In vroegere tijden, en reeds in de V^e eeuw, werd vijlsel van deze ketenen, in een gouden sleutel vervat, door de pausen als hoog gunstbewijs en dierbare relik aan vorsten geschonken. Thans nog kan men er op sommige dagen voorwerpen aan laten aanraken. In 1876 heeft men in deze kerk de lichamen teruggevonden der zeven Machabeesche broeders.

Van St. Pietersbanden verplaatsen wij ons naar SAN PIETRO IN MONTORIO. Bouwende op eene aloude overlevering, werd tot aan de laatste jaren algemeen aangenomen dat de H. Petrus op den Janiculus gekruisigd was.

Ontdekkingen en opsporingen van de laatste jaren hebben aangetoond dat deze traditie op onware gegevens berustte en dat de H. Petrus den marteldood leed in den Circus van Nero; dus onmiddellijk bij de plaats waar zich thans boven zijn graf de heerlijke basiliek verheft, die zijn naam draagt. Hoe de legende in de wereld is gekomen dat de H. Petrus op den Janiculus (*Montorio*) den kruisdood stierf, wordt door p. Grisar aldus verklaart. „Een overgeleverde topographische aanwijzing over de terechtstelling van den Apostel Petrus zegt, dat deze plaats had *inter duas metas*, dat wil zeggen tusschen de twee eindkolommen van den circus (van Nero bij den Vaticanus), of met andere woorden: op de *Spina*, die door het midden ervan liep. Een zoo bijzonder nauwkeurige aanwijzing kon, op zijn minst genomen, waar zijn, en er is niets wat er tegen pleit. Daar Petrus, volgens bepaalde gegevens, op den Vaticaanschen heuvel en in den circus van Nero gekruisigd werd, zoo heeft de kruisiging misschien op de Spina zelve plaats gehad. Het is zeer wel mogelijk, dat de obelisk, die eens op het midden der Spina stond en die gedurende eeuwen de grootste wereldgebeurtenissen overleefd heeft, eens onmiddellijk aan zijn voeten het bloedige schouwspel van den dood des Apostels heeft gezien, wiens Basiliek hij later op het voorplein tot sieraad zou dienen. In de middeleeuwen was er in 't midden van den circus onder den obelisk een oratorium, ter herinnering aan den marteldood van Petrus. Dat kerkje bestond nog ten tijde van Innocentius III, maar verdween later. Daarentegen bevindt zich in de tegenwoordige St. Pieterskerk, op het punt dat het meest de beroemde plek van den circus nabij komt, in het zuidelijk zijschip, een altaar van de kruisiging van Petrus. Dit altaar kan derhalve beschouwd worden als een voortzetting van gemeld oratorium en een herinnering er aan.

Naar hetgeen voorafgaat zou het graf van Petrus derhalve in de nabijheid van de plaats der kruisiging geweest zijn. Het gevoelen, dat de marteldood in den circus plaats had, wordt inderdaad bepaald bekrachtigd door andere uitspraken, die niet tot den kring der apoeriefe boeken behooren. Met de meeste beslistheid geeft de schrijver van het Pausboek (*Liber pontificalis*), omstreeks 500, als de overtuiging van zijn tijd weer, dat Petrus gemarteld werd *iuxta palatium Neronianum in Vaticanum* (naast het paleis van Nero op het Vaticaan); en: *in montem aureum in Vaticanum palatii Neroniani* (op den gulden berg op den Vaticanus van het paleis van Nero). Het paleis van Nero is, volgens de toenmalige spreekwijze, de circus van Nero, en de guldenberg (mons aureus) werd de helling van den Vaticaanschen heuvel genoemd naar haar goudgeel zand.

Terwijl de oud-Christelijke tijd en de middeleeuwen geen andere plaats voor de

terdoodbrenging van den prins der Apostelen kenden als den circus van Nero bij den Vaticanus, werd omstreeks de XVe eeuw, en zeker niet veel vroeger, een andere meening vrij algemeen verspreid, die namelijk, dat de Janiculus het schouwtooneel van den marteldood van den H. Petros geweest zou zijn. De dwaling ontstond alleen ten gevolge van de verkeerde uitlegging der uitdrukkingen *mons aureus* en *inter duas metas*. De Janiculus werd, om zijn goudgeel zand, ook *mons aureus* genoemd, en onder *metas* verstond men in de middeleeuwen elk pyramidevormig grafmonument. De voornaamste van die grafmonumenten nu, waren de zoogenaamde *Meta Romuli*, bij het Vaticaan, en de pyramide van Cestius, bij St. Paul, die het volk algemeen *Meta Remi* noemde. Daar nu de Janiculus met zijn gulden berg (*mons aureus* = *montorio*), tusschen deze beide *metas* lag, meende men, de oude schrijvers vergeten hebbende, dat Petrus op den Janiculus gekruisigd was. De humanist Vegius (1406—1457) is de eerste die op de mogelijkheid wijst dat die twee *metas* bedoeld kunnen zijn in de geschriften der andere schrijvers, ofschoon hij zelf nog van de Vaticaanse basiliek spreekt als plaats van den marteldood van den H. Petrus. Anderen schreven Vegius na, en zoo werd de legende allengs verspreid, ofschoon de romeinsche archeologen altijd vasthielden aan de oude en ware traditie. —

Waarschijnlijk zal de legende nog lang de overhand op de waarheid houden.

Ferdinand IV, koning van Spanje, liet op het einde der 15^e eeuw de prachtige kerk bouwen in vervanging van die, waarvan men de stichting aan Constantijn den Groote toeschreef; in 't begin van deze eeuw werd zij gerestaureerd. De eerste kapel rechts werd door Sebastiano del Piombo geschilderd naar de teekening van Michelangelo. De Bekeering van den H. Paulus, boven het altaar voorbij de zijdeur, is van Vasari. Boven het hoofdaltaar prijkte eertijds de beroemde *Transfiguratie* van Rafaël, thans in het Vaticaan berustende; het tegenwoordige altaarbeeld stelt de Kruisiging van Petrus voor. De kapel van den H. Joannes den Dooper heeft schilderijen van Daniël da Volterra en van Leonardo Milanese; de ballustrade heeft kolommen van antiek geel, afkomstig uit de tuinen van Sallustius. Een sierlijk tempeltje, waarvan de koepel door 16 Dorische kolommen wordt gedragen, werd door Ferdinand den Katholieke opgericht boven de plek, waar men, volgens de legende, meende dat het Kruis van den H. Petrus was opgericht. 't Is een schepping van Bramante.

Den 20sten September 1895, een kwart eeuw nadat Victor Emmanuel een bres in de Porta Pia had doen schieten en zijne troepen de Eeuwige Stad liet overweldigen en zoo het werk der Revolutie, door Garibaldi, Manzini en Cavour begonnen, voltooide, werd op den Janiculus het monument voor Garibaldi onthuld. De held van twee werelddeelen (?) en van Aspremonte (!) is te paard voorgesteld op een groot voetstuk van graniet van Baveno. Op de naar Rome gekeerde zijde leest men: *A Giuseppe Garibaldi* (aan Joseph Garibaldi), op de tegenovergestelde zijde: *Settembre 1895*; rechts *Roma o morte* (Rome of den dood), links *Italia e Vittorio Emanuele*. Dat beeld, dáár op het hoogste punt geplaatst en Rome beheerschende, is een tarding van den Paus in het Vaticaan. Maar de eeuwen, die, zonder haar te schaden, over de Kerk heengingen, hebben wel andere standbeelden in 't stof zien vallen. Is het een beschikking des Hemels, dat de Janiculus, die men eeuwen lang voor de plaats van den marteldood van den eersten Paus hield en die nu ontwijfd is door het beeld van den generaal der Roodhemden, nu ook erkend is als zijnde niet de plaats waar de H. Petrus zijn leven liet voor Christus. Gods inzichten zijn ondoorgrondelijk; maar wij hebben althans

niet de ontheiliging van een gewijde en den Christen zoo dierbare plaats te betreuren.

Nu wij op deze hoogte zijn, mogen wij niet nalaten een bezoek te brengen aan de beroemde *Fontein van Paulus V* (FONTANA PAULINA), de aanzienlijkste van Rome, en die de grootste hoeveelheid water uitwerpt. Zij werd in 1612 door paus Paulus V naar de plannen van Giovanni Fontana en Stefano Maderno opgericht, en de bouwvallen van het Forum van Nerva leverden er de bouwstoffen toe. Zij is versierd met zes granieten zuilen van Jonische orde, waarboven zich een attiek bevindt met een opschrift en het wapen van genoemden paus. Tusschen deze zuilen zijn twee kleine en drie groote nissen, waarin evenveel groote monden eene verbazende watermassa in een groot marmeren bekken uitstorten. Dit water wordt genomen uit de oude waterleiding die Trajanus ten behoeve van den Trastevere deed bouwen; Paulus V herstelde haar en zoo komt dit water, uit het meer van Bracciano (het oude *lagus Sabatina*), op 25 Rom. mijlen afstand gelegen, de inwoners der Eeuwige Stad van heerlijk zuiver water voorzien.

SAN PIETRO IN CARCERE (de H. Petrus in de Gevangenis) bevindt zich boven de Mamertijsche gevangenis (zie 1^e gedeelte blz. 53), waar de Eerste Paus, naar gezegd wordt, den marteldood heeft afgewacht.

SAN PAULO ALLE TRE FONTANE (de H. Paulus bij de Drie Fonteinen). Toen het uur van den marteldood der beide groote Apostelen Petrus en Paulus was aangebroken, werd de eerste naar den Circus van Nero gevoerd om, in navolging van zijn goddelijken Meester, den kruisdood te sterven, terwijl de H. Paulus naar den Ostiaanschen weg werd geleid om bij de zoogenaamde *Aquae Salviae* (ad Aquas Salvias) met het zwaard onthoofd te worden. De overlevering zegt dat, toen het hoofd van den grooten Apostel onder het zwaard was gevallen, het driemaal opsprong en op elke plek, waar het den grond raakte, een fontein ontstond. Het water der drie fonteinen is van verschillende temperatuur. Dicht daarbij bevindt zich het marmeren blok, waarop de onthoofding plaats had. De licitor en de hem vergezellende soldaten werden door het wonder van de fonteinen tot het geloof in Christus bekeerd. Op die gewijde plaats werd reeds spoedig een bedehuis opgericht, dat in 1590 door kardinaal Pietro Aldobrandini naar de plannen van Giacomo della Porta tot de tegenwoordige kerk werd omgebouwd. In de kerk bevinden zich bovengenoemde drie fonteinen.

Bij de kerk bevindt zich het klooster van den H. Vincentius en Anastatius, zeker een der oudste en beroemdste abdijen der wereld; zij werd door Paus Honorius gesticht en door Karel den Groote rijk begiftigd. In den beginne behoorde zij aan de orde van den H. Benedictus, maar Innocentius II schonk haar aan de Cistenciensers; de H. Bernardus heeft er herhaalde malen vertoefd op zijn reizen naar Rome. Later kwam zij in 't bezit van de Trappisten, die door hunne irrigatiewerken en beplantingen met Eucalyptusboomen, van die, om haar ongezonde ligging en onvruchtbaarheid slecht befaamde plaats, een bloeiende en gezonde streek hebben gemaakt. De abdij is de zetel van den generaal der Trappisten; de tegenwoordige generaal, don Sebastiano, was eertijds Kapitein bij de Pauselijke Zouaven. Het klooster bij de Drie Fonteinen handhaaft nog zijn ouden roem van een der eerste der wereld te zijn.

De OSTIAANSCHЕ of ST. PAULUS POORT heeft de oude *porta Trigemina* van den muur van Servius Tullius vervangen en werd later door Belisarius opnieuw versterkt en vergroot. In 1867 had hier een verwoed gevecht plaats tusschen pauselijke Zouaven en Garibaldisten, die haar poogden te bemachtigen; de ter verdediging opgeroepen zouaven waren uit de kazerne Seristori ontboden, eenige minuten slechts voor deze

in de lucht vloog; aan deze omstandigheid was het te danken dat bij dien laaghartigen aanslag [niet meer dan een 25-tal tot de muziek behorende zouaven het leven lieten.

Zoodra men door de poort de stad inkomt, heeft men aan de linkerhand de Piramide van Cestius, gebouwd naar het model van de Egyptische piramiden en, zooals het opschrift zegt, in slechts 330 dagen voltooid. Zij was eertijds geheel met wit marmer bekleed, maar heeft door den tijd veel geleden. In het begin der middeleeuwen droeg zij in den volksmond den naam van *Meta Remi* (graf van Remus). Een weinig verder ziet men den zoogenaamden *Monte Testaccio* (Schervenberg), omdat zij geheel opgebouwd is uit scherven van gebroken aardenwerk; met welk doel is evenwel onbekend.

Wij moeten naar S^{TA} MARIA MAGGIORE terugkeeren om in de nabijheid daarvan twee kerken te vinden die door hare groote herinneringen uit de eerste eeuw van het Christendom elken katholiek gevoelens van den grootsten eerbied en de onverdeelde bewondering instorten. Wij bedoelen de kerken van de H. PRAXEDES en van de H. PUDENTIANA (*Santa Prassede e Santa Pudenziana*). Wij weten uit de Handelingen der Apostelen dat de H. Petrus, bij zijn eerste bezoek aan Rome, vertoefde in het huis van den Senator (?) Pudens, die, met zijne echtgenoot Priscilla en hunne vier kinderen Novatus en Thimotheus, Praxedes en Pudentiana, tot de eerste bekeerlingen van den Apostel behoorde. Een gedeelte van het huis van Pudens werd tot bedehuis ingericht en 't is waarschijnlijk dat dáár het eerst in Rome de heilige geheimen door den eersten Stedehouder van Christus werden gevierd. Hier ook werden de H.H. Linus en Cletus, de onmiddellijke opvolgers van Petrus door dezen gezalfd en talrijke nieuwe apostelen uitgezonden ter bekeering van het Westen. Ook de H. Paulus bezocht later deze eerbiedwaardige woning. Toen de eerste bloedige vervolging tegen de christenen onder Nero uitbrak, verzamelden de moedige jonge maagden Praxedes en Pudentiana de lichamen der martelaren en vingen zij hun bloed met sponzen op, de eersten begravende of in lijkurnen bijzettende, de tweede uitpersende in een putje. Van het huis van Pudens of op de ruïnen daarvan (want sommigen meenen dat het bij den brand van Rome onder Nero verwoest werd), bouwde paus Pius I reeds in 164 een bedehuis, dat later herhaalde malen vergroot en gerestaureerd, in 1598 door kard. Enrico Gaetani naar de plannen van Francesco da Volterra werd gebracht in den staat, waarin zich nu de kerk bevindt.

De kerk wordt door 14 antieke kolommen in drie beuken verdeeld. De schilderij van het hoogaltaar stelt de H. Pudentiana voor. In de kapel rechts daarvan bevindt zich het altaar waarop, volgens de overlevering, de H. Petrus in het huis van Pudens de onbloedige Offerande opdroeg; daar boven bevindt zich een marmeren groep van della Porta, den Zaligmaker voorstellende, die aan Petrus de sleutels overhandigt. Daarop volgt de rijke kapel van het geslacht Gaetani, en voor deze bevindt zich de put, waarin de H. Pudentiana het bloed der martelaren uitperste, waarvan er meer dan drieduizend in de kerk begraven zijn. Achter het hoogaltaar bevindt zich een allerschoonst en beroemd mozaïek, uit de eerste eeuwen van het Christendom dagteekenend (volgens de Rossi waarschijnlijk uit het jaar 393), en waarvan de beteekenis eeuwen lang een voorwerp van navorschingen en gissingen is geweest. Op de halfcirkelvormige teekening ziet men den Zaligmaker in majestueuse houding op een verheven zetel of troon zitten; aan beide zijden zitten op lagere zetels de apostelen, achter welke twee vrouwen kronen opgeheven houden. De oude uitleggers hebben in de apostel-figuren die onmiddellijk rechts en links van Christus zijn, de H.H. Petrus en Paulus willen zien,

door de H.H. Praxedes en Pudentiana gekroond. Achter dit eerste gedeelte der afbeelding strekt zich een halfeirkelvormige portiek op zware peilers uit, waartusschen boogvormige deuren of bogen loopen, van boven door traliwerk afgesloten. Achter dezen portiek en in het midden ervan, en dus ook achter den Zaligmaker, rijst een hooge heuvel op, waarboven zich een groot kruis verheft, dat geheel de voorstelling beheerscht en van goud en edelgesteenten schittert. Links en rechts van dezen heuvel ziet men een aantal meestal ronde en tempelvormige gebouwen. Zonder hier in 't breede al de verklaringen te herhalen door verschillende oudheidkundigen en geleerden over deze voorstelling gegeven, willen wij alleen vermelden dat er in de *Cir. Catt.* een uitlegging wordt gegeven die, overeenstemmende met hetgeen wij gezegd hebben bij de bespreking van *Ste Croce in Gerusalemme* en *Ste Maria ad Praesepe*, wel de ware kan zijn. De schrijver van genoemd artikel wil in de voorstelling wel eene afbeelding zien van het Hemelsch Jerusalem, maar hij meent tevens dat de gebouwen op den achtergrond ook het Jerusalem uit die dagen voorstellen, en dat enkele dier gebouwen niet aan de fantasie maar aan de werkelijkheid ontleend zijn. De heuvel met het kruis erop is de Kalvarieberg, en de portiek met bogen moet de portiek zijn die, volgens de beschrijving van de H. Silvia, te Jerusalem Golgotha omgaf. Het goud en de edelgesteenten, die het kruis bedekken, zouden evenmin een symbolisch of decoratieve beteekenis hebben, maar een nabootsing zijn van de kostbaarheden waarmede men meent dat het H. Kruis door de vereering der geloovigen was bekleed. Ziedaar in 't kort het gevoelen der *C. C.* Welke dan ook de beteekenis van dezen mozaïek moge zijn, onbetwistbaar is het dat zij een der fraaiste en een der oudste is die de oud-christelijke kunst heeft aan te wijzen.

Op korten afstand van deze kerk bevindt zich die van de H. PRAXEDES, door paus Paschalis I in 822 gebouwd op de plaats van een andere kerk, en door den H. Carolus Borromeus later verfraaid. Zij wordt door 26 granieten kolommen in drie beuken verdeeld. Het hoogaltaar staat vrij en wordt gedekt door een baldakijn, door vier kolommen van porfier gedragen, de apsis is met antiek mozaïekwerk versierd. Een prachtige trap van antiek rood marmer, waarvan de treden de grootste bekende stukken van deze marmersoort zijn, voert naar de tribuna. Maar kostbaarder dan alle marmersoorten en alle versierselen is het stuk van den kolom, waaraan de Zaligmaker gebonden werd toen Hij de bloedige en wreede geeseling onderging, waartoe Pilatus hem veroordeeld had. Ziehier wat de *Volksmissionaris* onlangs ⁽¹⁾ over deze hoogheilige relik schreef:

Het is een stuk marmer, wit en zwart van kleur, glad en gepolijst, ter hoogto van 63 centimeter, kegelvormig van gedaante. Van onder is de kolom 40 centimeter in middellijn, doch wordt dunner, naar gelang men een uitgehouwen ring nadert. Hier is haar middellijn slechts 13 centimeter, doch wordt van nu af aan weer dikker, zoodat zij op den top, waar eens een ijzeren ring was bevestigd, weer 20 centimeter in middellijn heeft. Aan geheel de kolom is het te zien, dat zij niet op den grond maar op een voetstuk heeft gerust.

Hoe nu is dat kostbare gedenkteeken naar Rome overgebracht? Aan het hoofd van den 5^{den} kruistocht stond, na den dood van kardinaal Curzon, kardinaal Joannes Colonna. Gedreven door zijn verlangen om de plaatsen te bezoeken, geheiligd door het leven en lijden onzes Heeren, had de H. Franciscus van Assisië zich met elf zijner leerlingen

(1) 21 Sept. 1895.

bij hem aangesloten. De kanunniken van den H. Augustinus hadden destijds in het H. Land onder andere stichtingen, die zij te midden van allerlei levensgevaar bleven bezetten, de kerk van de zaal des Avondmaals en den berg Sion. Hier nu werd sinds de vierde eeuw de geeselskolom bewaard. Wie de liefde gedenkt, waarmede de Serafijnsche Heilige den lijdenden Verlosser vereerde, zal begrijpen met hoeveel gretigheid Franciscus inging op het voorstel van den kardinaal om met zijne zonen de bewaring van dit heiligdom over te nemen. Zoo geschiedde het dan ook. Doch in 1223, nadat een bestand tusschen Christenen en Turken gesloten was, besloot de kardinaal naar Europa terug te keeren, en ook St. Franciscus moest tot welzijn der Orde het H. Land verlaten. Was het wonder dat beiden verlangden een der gedenkteeken, geheiligd door Christus' lijden, mede te nemen, dat beiden hun oog lieten vallen op de geeselskolom.

Kardinaal Colonna had den titel van de H. Praxedes en liet de kostbare relik plaatsen in zijne kerk, en wel in de kapel, door paus Paschalis I zoo rijk versierd met mozaïek, dat zij genoemd werd „Lusttuin des Hemels: *Hortus Paradisi*.” Maar deze en andere namen, waaronder de merkwaardige kapel tot nu toe bekend was, liet zij weldra varen voor die van de *Heilige Kolom*. Betere plaats dan deze had niet kunnen worden gekozen. In het rond rustten de gebeenten van 3330 martelaren.

Aan de echtheid der relik valt niet te twijfelen. Schrijvers uit alle eeuwen hebben getuigd, dat in de kerk der zaal van het laatste Avondmaal de geeselskolom werd bewaard en vereerd. In de 4de eeuw kwamen de H. Hieronymus en H. Sylvia van Aquitanië haar daar vereeren, en legde een H. Gregorius van Nazianze er getuigenis voor af. In de 6de eeuw wees er Gregorius van Tours op, in de 7de eeuw de eerbiedwaardige Beda. Dan volgen Arculfus, Prudentius, Niceforus, Andronicus en de Pelgrims van Bordeaux. Die getuigen van den voortijd vonden dan ook in latere eeuwen schier algemeen geloof bij de beste geschiedschrijvers en schriftuurverklaarders.

Het is waar, men vereert nog te Jerusalem in de kerk van het H. Graf, en wel in het zoogenaamde koor der Latijnen, een kolomschacht van rood marmer ter hoogte van 75 centimeter, en ook deze wordt voor de geeselskolom onzes Heeren aangezien, Doch hieruit worden slechts schijnbewijzen tegen de echtheid der kolom van St. Praxedes geboren.

Immers de zuil, te Rome vereerd, is kennelijk slechts een bovenstuk, een kroon, en kan zoo niet op aarde zijn bevestigd geweest. Wat ligt er nu voor de hand dan te besluiten: te Rome wordt het boven-, te Jerusalem het onderstuk der H. Kolom bewaard! Te meer zijn wij tot deze gevolgtrekking gerechtigd, daar ook de kolom uit de kerk van het H. Graf in 1553 in de kerk op den berg Sion werd vereerd. Zoo was dan de geheele kolom 1 meter 38 centimeter hoog. Aan het bovineinde was een ring bevestigd, waardoor de koorden werden gehaald, die het slachtoffer aan den foltersteen moesten bevestigen.

Beide deelen, dat van Jerusalem zoowel als dat van Rome, worden met grooten ijver vereerd. Beide dragen er de sporen van, dat men er deeltjes van heeft afgescheiden. Van de kolom te Jerusalem werden, toen zij was gebroken, verschillende stukken naar het Westen gezonden en daar met eerbied ontvangen, o. a. door Venetië en door den Paus. De H. Lodewijk van Frankrijk verzocht om een gedeelte er van en was zoo gelukkig den ring te ontvangen, die eens boven op de zuil was bevestigd. Tot dankbaarheid schonk de koning aan de basiliek van de H. Praxedes een kostbaar relik-schrijn, bevattende drie dorens van de kroon des Verlossers.

In de sacristie kan men een fraai schilderstuk van Giulio Romano bewonderen, de geeseling van Christus voorstellende.

Aan de vele namen die Rome draagt, zou men ook dien van stad der contrasten kunnen toevoegen, want in geen andere stad ter wereld worden de gevoelens van levendige en diepe bewondering voor zooveel heldhaftige deugd, edele opoffering, vurig geloof, onuitputtelijke liefde die ons bevangen bij het bezoeken van zulke eerbiedigwaardige heiligdommen, zoo spoedig versomberd door de herinnering aan de grootste misdaden, de ruwste gevoelloosheid, de diepste verachting voor het lijden van den evenmensch, waarvan het Heidensche Rome in zijn geschiedenis duizenden voorbeelden oplevert. Wanneer men de kerk van de H. Pudentiana verlaat en naar de Piazza Subarra terugkeert en door de *Via di San Francesco di Paula* naar de kerk van St. Pieters-Banden gaat, betreedt men een plek, in de eerste geschiedenis van Rome door een afschuwelijke misdaad berucht geworden. Daar was namelijk, op het punt waar genoemde straat in de *Via Leonina* overgaat, de plek waar Tullia haar wagen over het lijk van haar vermoorden vader Servius Tullius (zie blz. 5) liet gaan; daar was, in een woord, de *Vicus Scelleratus*, de vervloekte weg, de weg der misdaad.

Wanneer men, voorbij het Colosseum gaande, den weg van St. Jan van Laterane inslaat, ontmoet men weldra aan de linkerhand de KERK VAN DEN H. CLEMENS (*San Clemente*), een der oudste en merkwaardigste kerken van Rome. Op die plaats was eens het huis van dezen Paus, de derde opvolger van den H. Petrus. De H. Hieronymus zegt in 392, dat tot op zijn tijd „de gedachtenis van den naam Clemens door de te Rome gebouwde kerk bewaard bleef.” Dat zij zeer oud is getuigt het feit dat paus Zosimus daar in 417 den ketter Celestius veroordeelde.

De kerk van den H. Clemens is, behalve door haar herinnering aan een der eerste pausen, bovendien zeer merkwaardig door haar dubbelen bouw; zij bestaat namelijk uit een oude onderkerk, de oorspronkelijke Basiliek, en een nieuwere, daarboven gebouwd door paus Paschalis II (1099–1118). De oude benedienkerk werd in 1858 ontdekt. Paus Paschalis, bouwde, na de verwoesting van dit stadsgedeelte door de Noormannen van Robert Guiscard, een nieuwe kerk, maar op die wijze dat hij de oude, iets dieper in het Coelisdal gelegen, deels vol liet gooien, deels liet afbreken en op die plaats een nieuwe bouwde. De nieuwe was kleiner dan de oude. De opgravingen, door den Ierschen Dominicaner pater Mulooly met ijver en kennis geleid, hebben het geheele inwendige van het oude heiligdom weer bloot gelegd. Het is met kostbare antieke kolommen en schilderwerken uit de vroegste middeleeuwen versierd. Het gebouw schijnt niet lang na den tijd van Constantijn te zijn gesticht. Het staat op den achtergrond in verbinding met een nog dieper gelegen ruimte, die men voor een nog vroeger bestaan hebbend oratorium (Bedehuis) houdt, dat boven of bij het woonhuis van den heilige was opgericht. Voor het aanwezig zijn van een woonhuis uit den lateren keizerstijd pleiten ook nog de gevonden bouwoverblijfselen uit dezen tijd, en dieper nog heeft men overblijfselen van grondmuren gevonden, die uit het tijdperk der Republiek schijnen te dagteekenen. Achter het vermelde christelijke oratorium heeft men een goed bewaard gebleven Mithrëum (heiligdom van Mithra) gevonden, zelfs met het beeld van Mithra en de rondlopende steenen zitbanken voor de ingewijden.

Het hoogvereerde heiligdom van den H. Clemens is, sedert de uitgravingen in onze eeuw, bijna een museum van voorwerpen van christelijke oudheidkunde en kunst ge-

worden. Maar reeds vóór de uitgravingen bezat men in de bovenkerk van Paschalis II, een uitstekend model voor de inwendige inrichting der oude Romeinsche basilieken. In den tijd van paus Paschalis luisterde men de basilieken nog volgens het oude karakter op. Maar bij den bouw schijnt deze paus de oudste Clemenskerk tot voorbeeld te hebben gekozen; zijn basiliek is dan ook de eenige in Rome, die haar inwendige inrichting tot op onzen tijd bijna geheel bewaard heeft. Men vindt er den door zuilen omringden voorhof, waarin zich de fontein (*cantharus*) bevindt, en die tot het langwerpige *atrium* voert. De kolommen zijn ongetwijfeld die van den ouden voorhof, maar op de nieuwe hoogere oppervlakte gebouwd. Men vindt er naast den hoofdingang, die in het middenschip leidt, nog de twee (thans dichtgemetselde) ingangen naar de twee zijbeuken. Men heeft er nog op den achtergrond van de binnenruimte de ronde, open tribune of apsis, geflankeerd door twee kleinere apsieden der zijbeuken; men ziet er nog in het middenschip het door een zuilentabernakel overdekte altaar, het door een marmeren balustrade in 't vierkant omsloten koor voor de lagere geestelijkheid en de zangers (*Schola cantorum*). Het is door een deur met het sanctuarium verbonden en bezit nog de ambonen (marmeren lezenaars) voor epistel en evangelie. De balustrade met haar reliefversiering, is veel ouder dan van den tijd van paus Paschalis II; het zijn veelal de marmeren afsluitingen, die reeds sedert de zesde eeuw in de onderste kerk stonden, en van daar, door genoemden Paus, bij den nieuwen bouw in de bovenkerk werden gebracht. Op de zesde eeuw wijzen ook de vormen der ornamenten en vooral op het pontificaat van paus Johannes II (533—535) ook het monogram van een naam, dat men als JOHANNES kan uitleggen. Den naam van dezen paus, die vroeger Mercurius heette, dragen ook andere monumenten van de onderkerk van St. Clemens. ⁽¹⁾

Onder de Confessie, die zich achter bovenvermelde afsluiting bevindt, rusten het lichaam van den H. Clemens en de weinige overgeblevene beenderen van den H. Ignatius van Antiochië. Deze laatste, meer dan 90 jaren oud, werd naar Rome gevoerd en in het Colosseum door de wilde dieren verscheurd, zoodat van den H. Bloedgetuige, die gewenscht had „als een uitverkoren tarwe des Heeren gemalen te worden”, slechts eenige weinige van de zwaarste beenderen overbleven. Verder bevindt zich in de kerk nog een zeer oude bisschopszetel te midden der zetels, die dienden voor de priesters welke de H. Diensten bijwoonden.

In de oude St. Clemens had in 1099 de verkiezing tot paus plaats van Paschalis II, die later, zooals wij zagen, de nieuwe kerk deed bouwen. De geleerde oudheidkundige Marucchi meent in het mozaïek van de apsis een herinnering te zien van de inneming van Jerusalem door de Kruisvaarders, op 15 Juli van gemeld jaar 1099. Men ziet daar in het midden een met bloem-festoenen en palmen versierd kruis, als 't ware een apotheose van de verlossing en de verheerlijking van het kruis, dat aan de bespottung van de Muselmannen is ontruikt en teruggeschonken aan de vereering en de liefde der Christenvolken.

Volgens onze bescheidene meening moet deze mozaïek eene andere beteekenis hebben. Daar zij door den tijd veel geleden heeft is de afbeelding, die voor ons ligt, zeer onduidelijk; evenwel kan men, haar door een vergrootglas wel beschouwende, aan het kruis de beeltenis van den Zaligmaker duidelijk erkennen, de beide beenen niet kruislings maar naast elkander op een plankje rustende. Op de armen, zoowel als op den

⁽¹⁾ p. H. Grisar, *Gesch. Roms.* deel I pag. 365 en V.

balk van het kruis, bevinden zich vogeltjes, uit de wolken daalt een hand, die het kruis vasthoudt, boven in den ronden rand bevindt zich het monogram van Christus, terwijl daar boven zich nog een hand met opgeheven vingers vertoont. Aan den voet van het kruis schijnen zich twee gestalten te bevinden; maar dit gedeelte is te onduidelijk om het te kunnen onderscheiden. Op het met arabesken versierde veld, waarop het kruis staat, bevinden zich verscheidene figuren, terwijl in den geheelen halven cirkel die de voorstelling omgeeft, een opschrift staat, waarvan slechts weinig woorden te herkennen zijn. Verder vindt men er nog de bekende afbeelding van het op een heuvel staande Lam, met een nimbus omgeven, terwijl aan weerszijde daarvan vijf (of zes) lammeren uit Jerusalem en Bethlehem naar het Lam opgaan. In de hoeken, door den halven cirkel bij het vlak opengelaten, bevinden zich aan weerszijde twee zittende figuren; onder die rechts leest men op twee regels DECRUCE LAVRENTI PAVLO FAMVLARE DOCENTI. Hieronder bevindt zich een andere figuur, een ontplooid rol in de hand houdende, waarop men leest: VIDI DOMINVM SEDENTEM (IN COELVM?). Onder de twee figuren links leest men: RESPICE P. MIS SV. Ook onder deze figuren bevindt zich een staande figuur met een ontplooid rol, waarop, eveneens in twee regels, een opschrift zich bevindt, waarvan wij evenwel niets vermochten te ontcijferen dan het woord CHRISTVS. Op den ondersten rand van den halfcirkel meenden wij de volgende woorden van het opschrift ontcijferd te hebben:TI SIMILARIBUS ISTUM DE LEGNO CRUCIS JACOBI DEUS IGNATIUS IN SUPRA SCRIPT.... QUIESCUNT CORPORE CHRISTI, QUAM EX ARENA.... Deze mozaïek schijnt dus veeleer betrekking te hebben op de overblijfselen van den H. Ignatius die, zooals wij zagen, onder de Confessie rusten.

In de nabijheid van St. Clemens ligt de kleine kapel aan de H. Felicitas gewijd, die in menig opzicht wel waard is even bezocht te worden. Om haar belangrijkheid beter te doen uitkomen, wil ik hier andermaal het woord aan p. Grisar laten.

„Bij het oude heiligdom der Clemenskerk zag men in ouden tijd, daar waar de weg naar de Termen van Trajanus opstijgt, dikwijls groepen van romeinsche matronen heentrekken. De weg voerde naar het nabijgelegen oratorium van de matrone en martelares Felicitas. De heilige werd daar, zooals een gevonden opschrift doet kennen, vereerd als pleegmoeder der Romeinsche vrouwen (*cultrix Romanarum*).

De nog bestaande kapel, van zeer bescheiden afmetingen, was in de altaarnis versierd met eene schildering uit de vijfde of het begin der zesde eeuw. Dezelve stelde de H. Felicitas voor; om haar vertoonen zich haar zeven zonen die, zooals bekend is, hun heldhaftige moeder in den marteldood voorgingen⁽¹⁾. Thans is de kostbare schildering bijna geheel door de vochtigheid verteerd, maar toen men haar in 1812 bij de opgraving van het oratorium aan 't licht bracht, vertoonde zij, behalve de aangegevene, nog andere, zeer karakteristieke bijzonderheden, waaronder één figuur die zeer gewenschte ophelderingen schijnt te geven over de lokale herinneringen, die hier aanleiding moeten gegeven hebben tot de oprichting van het gebouw. Beneden rechts vertoonde zich namelijk de figuur van een gevangenenbewaarder met de sleutels. Het vermoeden ligt derhalve voor de hand, dat Felicitas op deze plek in de gevangenis is geweest, eer zij vóór de stad den marteldood leed.

De groepeerings om de zich in het midden bevindende hoofdfiguur, was geheel en

(1) Zie bladz. 88. Men vergelijke de beschrijving van deze afbeelding met die in de Katakombe ontdekt. (N. v. d. Sch.)

al naar de manier van vele mozaïeken uit dien tijd in de groote kerken. Zij verdient derhalve bijzondere aandacht. Men zag boven de hoofdpersoon, d. w. z. boven de heilige, Christus in de wolken verschijnende, die de door den marteldood verworven kroon op haar hoofd laat dalen; op een eenigszins hooger aangebrachte omlijsting waren de twaalf lammeren, de Apostelen verbeeldende, die van beide zijden uit de steden (of schaapstallen) Bethlehem en Jerusalem zich begaven naar het goddelijk Lam, dat zich in het midden op een heuvel bevindt, uit welken de bronnen van het levende water vloeien. De gemakkelijk verstaanbare symbolische zin werd aangevuld door twee palmboomen, ter rechter en ter linkerszijde van de heilige; op de takken van een der boomen wiegelt zich de mythische vogel Phenix, als zinnebeeld der wedergeboorte en der onsterfelijkheid.

Op de wanden van de vierkante binnenruimte vond men, behalve de toen reeds veelvuldig gebruikelijke marmerbekleding, schilderijen van oud-christelijken inhoud en stijl, deels nog van het geliefde symbolische karakter, zooals de drie jongelingen in den brandenden oven, Daniël in de leeuwenkuil, de Apostelen Petrus en Paulus staande ter zijde van den Heiland.

Veel namen van personen en acclamaties, christelijke maar vooral ook heidensche, waren op de wanden ingekrast. Een kalender met de heidensche godheden der dagen van de week, die daar eveneens gevonden werd, was zeker ook wel een overblijfsel van het klassieke tijdperk.

Het geheel moet eens, en wel in heidenschen tijd, het gedeelte van een woning zijn geweest. Men heeft de vraag opgeworpen, of niet soms de woning van de H. Felicitas in deze ruimte bewaard is gebleven; maar bij gebrek aan bronnen kan het antwoord er niet op gegeven worden. Mocht het zoo zijn, dan verklaart zulks de groote vereering der Romeinsche matronen voor dit heiligdom, zooals de ingekraste inschriften duidelijk doen kennen. —

Wanneer men een weinig voorbij St. Clemente rechts de straat inslaat, komt men in de *Via de' Quattro Coronati* (straat der vier Gekroonden), en deze overstekende in een andere straat, waar de KERK DER VIER GEKROONDEN zich bevindt, die onder Diocletiaan den wreedsten marteldood leden. Hunne verminkte lichamen werden den honden voorgeworpen, maar de dieren spaarden de geheiligde overblijfselen, die door de christenen in de Katakombe langs den Labicaanschen weg werden bijgezet; later verrees op deze plaats voor hen een tempel, als waardige rustplaats hunner lichamen; met hen werden nog vijf andere christenhelden daar bijgezet, die, als zij, denzelfden strijd gestreden en dezelfde zegepraal behaald hadden.

Deze zonderlinge en tevens indrukmakende kerk der „Vier Gekroonden“, tegelijk klooster, vesting en kerk, is een afspiegeling van den tijd waarin zij gebouwd werd. In de oudste tijden was hier slechts een bescheiden kerkje, maar in de VIIe eeuw liet paus Honorius I in de plaats daarvan een grooten tempel bouwen, waarvan een gedeelte, de zijbeuken en kapellen, later in een klooster werden veranderd, en in woelige tijden waarschijnlijk tot een sterken burg zich ontwikkelden. De tegenwoordige kerk is dan ook slechts een verkleining van de door paus Honorius opgerichte.

Over de heiligen, wier titel zij draagt, zegt p. Grisar het volgende. Volgens de martelaarslijst van den H. Hieronymus hadden de „vier Gekroonden“ reeds in de vierde eeuw op dezelfde plaats een bedehuis. De martelaren waren buiten Rome, aan den Labicaanschen weg begraven. Zij werden reeds in de oudste overleveringen als de „vier (door den marteldood) gekroonden“ aangegeven, omdat hun namen niet be-

waard gebleven waren. Men meent dat zij soldaten zijn geweest, en bij een tempel van Esculaap, die in de nabijheid van de kerk bij de Termen van Trajanus gelegen was, voor hun geloof gedood waren. In het jaar 1872 vond men onder den grond van de apsis der tegenwoordige kerk een opschrift van paus Damasus, dat waarschijnlijk op de Vier Gekroonden betrekking had.

In elk geval mag men uit het bestaan van een aanzienlijke titelkerk op deze plaats besluiten, dat er bijzondere geschiedkundige herinneringen aan verbonden zijn, en men moet wel opmerken dat de titel reeds vroeg naar de „gekroonden” en niet naar den stichter genoemd werd. Wanneer deze heiligen werkelijk in de naaste omgeving gemarteld zijn geworden, dan ligt hierin reeds eene verklaring voor het ontstaan van het gebouw als herinneringsteeken.

Misschien waren aan dezen kant van de straat ook slechts de lichamen der gedooden te pronk gesteld, zooals dikwijls gedaan werd om de geloovigen af te schrikken. Misschien werden zij ook hier in de gevangenis gehouden in de oude bouwwerken, waarvan men nog de overblijfselen bij de kerk ziet.

Met deze „vier gekroonden” worden vaak vijf andere martelaren verward, die evenwel geen Romeinen maar Panoniërs waren. Hun lichamen werden naar Rome overgebracht en op dezelfde plaats als de „Vier Gekroonden” begraven. Zij hebben den 3^{den} November 502 hun heldenstrijd gestreden. Zij heetten Claudius, Nicostratus, Symphorianus, Castorius en Simplicius, waren steenhouwers en werden ter dood gebracht omdat zij weigerden aan heidensche tempels te werken. Dit verhaal werd later op de „Vier Gekroonden” toegepast, die dan ook door de steenhouwers als hunne patroons worden vereerd. In Rome hadden de steenhouwers bij deze kerk een kapel, die aan hunne patroons, de Vier Gekroonden, gewijd was.

Een weinig verder gaande komt men in de *Via Celimontana* (weg van den Coelischen heuvel), die ons op de *Piazza della Navicella* brengt, waar zich de kerk van Sta MARIA IN NAVICELLA (*O. L. Vr. van 't Scheepje*) bevindt, aldus genoemd naar een antiek scheepje dat zich in den gevel bevindt.

Bijna tegenover deze kerk vinden wij SAN STEFANO ROTONDO, (de ronde Stephanuskerk), op welks wanden de martelingen zijn afgebeeld die de gruwzame vindingrijkheid der vervolgers den Belijders van Christus' leer deed ondergaan. Wij hebben over deze kerk reeds in het 2de gedeelte gesproken.

Op het plein van de *Navicella* teruggekeerd, vindt men aan de linkerhand de VIA DE' SANTI GIOVANNI E PAULO, die ons naar de kerk van de HH. JOANNES EN PAULUS voert. Johannes en Paulus waren broeders en behoorden tot de Romeinsche aristocratie; zij bewoonden een prachtig paleis aan den zoogenaamden *Clivus Scauri*, op den Coelischen heuvel. Onder Juliaan den Afvallige, die, ofschoon christen gedoopt, het heidendom wederom wilde doen herleven en een laatste allerhevigste vervolging tegen het christendom begon, werden beide broeders ter wille van hun geloof in hun paleis ter dood gebracht en vonden ook in hun eigen paleis hunne laatste rustplaats. Reeds voor den aanvang der 5de eeuw vindt men melding gemaakt van deze kerk, die eerst den naam *titulus Byzantiae* of *Pammachii*, later dien van *St. Johannis et Pauli* droeg, maar gewoonlijk *titulus Pammachii* genoemd werd. Een opschrift boven den ingang, die van het eerste ontstaan dagteekent, verkondigde haar oorsprong van

(1) Grisar. *Gesch. Roms. und der Päpste* I blz. 42.

Pammachius „den aanhanger des geloofs” (*Cultor fidei*), zooals hij met recht genoemd wordt ⁽¹⁾. Grisar verhaalt in zijn hieronder vermeld werk de bijzonderheden over de opgravingen in dit paleis gedaan. In het jaar 1887 werd onder onze oogen, zegt hij, de belangrijke reeks ontdekkingen op de plaats begonnen. Het christelijk paleis zelf, dat Johannes en Paulus bewoond hadden en waarin Pammachius vertoefd had, is allengs wederom uit de diepte opgestegen. Men heeft het ook tusschen de hooge buitenmuren weer herkend. De verrassende ontdekkingen zijn een duidelijk bewijs hoe rijk de bodem van Rome aan monumenten is, die bijdragen tot versterking en verduidelijking der historische christelijke overleveringen. Door gebrek aan duidelijke en onvervalschte berichten waren de overleveringen betreffende de kerk van Johannes en Paulus onder verdenking gekomen; nu staat echter het monument-zelf onweerlegbaar, en reeds bijna in al zijne onderdeelen bekend, voor ons. Men kan er zelfs het verloop van den merkwaardigen, door Pammachius volbrachten ombouw van een ten deele nog heidensch paleis in een christelijke basiliek erkennen.

Wie in onze dagen over de stille straat langs de kerk van genoemde martelaren, over den *Clivus Scauri* naar den Coelischen heuvel stijgt, heeft een der meest indrukwekkende beelden van het oude Rome voor zich. Hij nadert den ingang der kerk onder den schilderachtigen boog, die den weg overbrugt. Ter rechter en ter linker zijde daalt de boog neder op hooge muren uit den romeinschen tijd. Vooral wordt de blik aangetrokken door eene machtige ronde tribune. Men ziet dat deze gebouwd is in een oud romeinsch muurwerk, dat in goeden netvorm (*opus recticulatum*) is uitgevoerd. De geheele inbouwing is nu duidelijk. De zijde van de kerk aan den kant van den *Clivus Scauri*, is zelfs nog tot ongeveer de halve hoogte het nauwelijks veranderde metselwerk van het oude paleis, en vertoont boven elkander gelegen reijen, elk van dertien vensters. Bij den ombouw van het paleis in een kerk, liet Pammachius de andere hooger opstijgende verdiepingen afbreken, met uitzondering der zooeven genoemde zijde. De onderste ruimten werden met puin en aarde opgevuld; alleen de grafkapel der beide heiligen bleef vrij. Zoo werd de plaats gewonnen waarop men de fondeeringsmuren der oude kerk opbouwde. Het dieper liggende vertrek der aldaar begraven heiligen, werd van uit de nieuwe kerk toegankelijk gemaakt.

In dezen, thans van puin en aarde bevrijden onderbouw van de kerk, de vertrekken van het oude paleis, vertoonen zich overal sporen van een eertijds rijk en aristocratisch huis, zelfs in de gevonden groote wijnkruiken (*amphorae*) die, zooals het opschrift aanduidt, een kostbaren, uit Spanje gekomen wijn bevat hebben. Het monogram van Christus, dat juist toen ter tijd zoo veelvuldig in gebruik kwam, vertoont zich hier in de meest verschillende aanwending. Het siert niet slechts de wijnkruiken, maar komt ook voor als sluiting in een venster der kerk, ten tijde van Pammachius aangebracht. Men ziet in de vertrekken van het paleis schilderwerken, waarschijnlijk van een heidensch kunstenaar, die nog van vóór den tijd der heiligen dagteekenen. Voorstellingen, evenwel, die tot den heidenschen godsdienst behooren, komen niet voor. Onder de frontone biedt de edele gestalte eener zoogenaamde Orante, zooals de Katakomben en de christelijke sarcophagen ze voorstellen, een weldadige en levendige herinnering aan den tijd der christelijke bewoners aan. De verheerlijkte gestalte eener, in de andere wereld biddende ziel, staart, met uitgestrekte armen, in de ruimte neer, die men het triclinum

(1) Grisar, *Ibid.*

pleegt te noemen. Misschien is het een aandenken aan een overleden familielid. De vrouw, die zich in de kleeding van de toenmalige voorname wereld aan ons vertoont, is in eene rijke tunica, met de gewone streepen (*Clavi*), gekleed; draagt het velum (sluier), dat van het hoofd over de schouders naar voren afdaalt, heeft een parelsnoer om den hals en in de ooren gouden hangers. Rondom zijn bekoorlijke versieringen van bloemen en dierfiguren aangebracht. Men ziet er ook de in de kunst traditioneele maskers van het tooneel. De meeste ruimte in deze zaal nemen evenwel de afbeeldingen in van zes personen, die eenigen voor die van apostelen, anderen voor die van filosofen houden. Men heeft nog verschillende andere gedeelten van het oude paleis blootgelegd, die p. Germano, aan wien men deze ontdekkingen grootendeels verschuldigd is, met meer of minder zekerheid voor badkamer, keuken, kelder enz. houdt.

Een andere reeks schilderijen zijn uit den tijd toen het paleis in een kerk werd veranderd; zij hebben dus een christelijk karakter en stemmen overeen met de overeenkomstige afbeeldingen in de Katakomben. Verder heeft men nog brokstukken van een Damasiaansch of Filocaliaansch opschrift gevonden ter eere van de beide heiligen. Dit wijst er reeds op dat dit heiligdom in de eerste eeuwen een groote beroemdheid had, want, zooals de *præfatie* van een oud sacramentarium heet: Terwijl de andere martelaren den buitenkring der stad (n.l. in de Katakomben) met een roemrijke en schitterende kroon omgeven, rusten deze overwinnaars daarentegen in het kasteel van Rome.

De straat uitlopende komt men op de *Piazza di San Gregorio*, waar de kerk van den H. GREGORIUS DEN GROOTE zich bevindt. De H. Gregorius behoorde tot een voor-naam geslacht, dat van de Anicia, en herschiep het ouderlijk huis in een klooster, waar hij zelf woonde, de armen spijzigende, onder welken zich eens de Zaligmaker zelf vertoonde, zooals een fraai fresco-schildering op de wanden van een der kapellen in herinnering brengt. Een der kapellen is gewijd aan de H. Silvia, de moeder van den H. Gregorius.

Aan den anderen kant wordt het plein begrensd door den Botanischen tuin (*orto botanico*).

Wil men ook nu de Contrasten tusschen het Christelijk en het Heidensch Rome opsporen, dan steke men de *via di San Gregorio* over, sla de *via de' Cerchi* in en men bevindt zich ter plaatse, waar de beroemde CIRCUS MAXIMUS zich eenmaal in den glans van zijn marmer en zijne standbeelden vertoonde en aan de op vermaken beluste heidenen de emoties van de wagenrennen en paardenloopen deed smaken. Vervolgt men de laatstgenoemde straat, dan heeft men weldra rechts de kerk van de H. ANASTASIA, die van zeer ouden oorsprong is, een aantal fraaie schilderstukken bezit en door een rij zuilen van kostbaar marmer, waaronder acht van *pavonazetto*, in drie beuken is verdeeld.

Dit gedeelte van Rome, thans verlaten bijna (de gasfabriek bevindt er zich o.a.), was eenmaal het schoonste en rijkste gedeelte van het Heidensch Rome en behoorde tot den *Palatinus*, den zetel van de keizerlijke woningen.

Door loopende komen wij weer aan ST. MARIA IN COSMEDIN, aan *Bocca della Verità* en zoo aan den Tiberoever, dien wij, links afslaande, volgen, om weldra aan de oude en beroemde kerk van de H. Sabina te komen.

De kerk van de H. Sabina is, met de St. Maria Maggiore, nog een der best bewaarde basilieken uit de eerste eeuwen der christelijke jaartelling. Zij verrees op de plaats waar het ouderlijk huis der H. Sabina stond, niet ver van den ouden tempel van Juno, die aan de Koningin des (heidenschen) hemels werd opgericht na de inname van

Vei door Camillus. Een mozaïek-opschrift, boven de hoofddeur, leert ons dat zij onder de regeering van paus Celestinus, omstreeks het jaar 425, begonnen werd door een priester uit Illyrië, Petrus genaamd. De voltooiing, evenwel, had plaats onder de regeering van paus Xystus III (432—440). In 824 werd zij gerestaureerd door paus Eugenius II, en in 1238 door paus Gregorius IX, die haar opnieuw wijdde. Kardinaal Cesarini, in 1541, en paus Sixtus V, in 1587, herstelden en versierden haar opnieuw, maar trots al deze herstellingswerken bleef zij vrijwel haar primitief karakter behouden. Alleen is de groote voorhof, die van den hoofdingang tot aan de straat zich uitstrekte, verdwenen, evenals zulks het geval is met meer andere Basilieken, zooals Sta Maria Maggiore, met welke kerk Sta Sabina veel overeenkomst heeft, ofschoon zij niet zoo groot is. Beiden dagteekenen trouwens uit denzelfden tijd. Sta Sabina heeft drie beuken, die door 24 fraaie gecannelleerde Corinthische zuilen van Parisch marmer van elkander worden gescheiden. Door hare aanzienlijke hoogte, die nog aanmerkelijker schijnt, doordien men tot boven in het dak kan zien, maakt zij op den beschouwer een geweldigen indruk. Op de kapiteelen der zuilen rust geen architraaf, maar verheffen zich sierlijke bogen, waarvan de steenen onderlaag bekleed is met platen marmer van verschillende kleur. Behalve deze marmerversiering heeft Sta Sabina ook een rijkdom van mozaïekwerken aan te wijzen, zooals het reeds vermelde opschrift boven de hoofddeur, waarvan de vertaling aldus luidt:

Celestinus, de Paus op den verheven Stoel van Petrus,
Eerste Bisschop der wereld, omstraalt door een eenige waardigheid,
Zag dezen tempel ontstaan, gebouwd door Petrus den Illyriër.

Naast dit wijdingsgedicht bevonden zich twee mozaïeken, nog heden ten deele erkennbaar, die de „Kerk uit de Besnijdenis” en de „Kerk uit de Heidenen” voorstelden. Het merkwaardigste aan de kerk van de H. Sabina zijn wel de twee houten deuren aan den ingang. De beide vleugels zijn met historische reliëfbeelden en ingelegde figuren uit cederhout prachtig bewerkt en gebeeldhouwd. Deze deuren dagteekenen van den eersten bouw der kerk en zijn derhalve kostbare monumenten van oud-christelijke kunst, niet alleen, maar ook, in verschillende tafreelen, van de oude leeringen der Kerk. Zoo zien wij op een der paneelen Petrus en Paulus, terwijl zij gezamenlijk het kruis opheffen tot den Zaligmaker, die, in een zegekrans, verheerlijkt boven hen zweeft, in de eene hand de schriftrollen houdende, de andere leerende uitstreckende. Naast Hem de *Alpha* en *Omega*, die de symbolische getuigenis afleggen van Zijn godheid. In 't midden der beide Apostelen staat de Moeder Gods in de houding eener Orante (zie blz. 111), de gemeenschap der Geloovigen of wel de Kerk, als bruid des Heeren, voorstellende.

Niet minder merkwaardig is de voorstelling van den gekruisten Zaligmaker tusschen de beide moordenaars. Deze afbeelding wordt algemeen beschouwd als de oudste werkelijke (niet symbolische) voorstelling van den bloedigen dood van den Verlosser. Om zijn bouw, zijn mozaïekversieringen en vooral zijn hooggeroemde deur verdient Sta Sabina de aandacht van allen die Rome bezoeken. De schilderij, voorstellende O. L. Vrouw van den Rozenkrans, op een altaar in een der zijbeuken bij den ingang, is een der fraaiste en sierlijkste werken van Sassoferrato. —

Wanneer men de helling van Sta Sabina afdaald — waar men nog overblijfselen kan zien van den ouden stadsmuur van keizer Honorius — en rechts omslaat, komt men aan de kerk van de H. Prisca, die men meent dat van de tijden der Apostelen dag-

teekent, daar zij werd opgericht in het huis van Aquila en Prisca, waarvan in de Handelingen der Apostelen sprake is. Nadat de H. Prisca, na haar marteldood, hier begraven was, werd de kerk door den H. Eutuchianus in 280 gewijd. Na verschillende restauraties te hebben ondergaan, werd zij door kardinaal Benedetto Giustiniani in den tegenwoordigen toestand gebracht. De gevel is naar de teekening van Carlo Lombardi. De kerk bezit 24 antieke kolommen en eenige à fresco-schilderingen van Fontebuoni, en op het hoofdaltaar een schilderij van Passignani.

Terugkeerende naar Sta Maria in Cosmedin, volgen wij rechts den Tiberoever, en bevinden ons dan weldra aan het *Tiber-eiland* of *Isola di San Bartolomeo* (St. Bartholomeus-eiland).

Nibby geeft het volgende verhaal over het ontstaan van dit eiland. Na de verdrijving van Tarquinius Superbus had de Senaat diens bezittingen aan het volk geschonken en uit haat tegen den tiran wierp dit de korenschoven, die geoogst waren op zijn velden die langs de rivier lagen en later *Campo Marzio* werden genoemd, omdat zij aan Mars waren gewijd, in de rivier. Maar er waren zooveel van die schoven, dat het water ze niet kon voortstuwen, zoodat zij zich ophoopten en met het zand der rivier allengs het eiland vormden dat, later met dijken omgeven, bewoonbaar werd gemaakt. Toen in het jaar 462 van Rome de pest groote verwoestingen aanrichtte, zond de Romeinsche Senaat, na de Sybillijnsche Boeken geraadpleegd te hebben, afgezanten naar den beroemden tempel van Esculaap bij de Epidauriërs, en toen zij daar een van de slangen hadden gekregen, die als levende symbolen van den god in den tempel werden onderhouden, voerden zij deze in een schip naar Rome. Bij het landen verdwaalde de slang op dat eiland, en daar men dit voor een fingerwijzing van den god aanzag, richtte men er een tempel en een hospitaal op. Het eiland werd opnieuw met steenblokken versterkt, en ter herinnering aan het schip, dat de slang derwaarts had gebracht, gaf men er den vorm van een schip aan. Op den romp van het schip werd de staf van Esculaap, met diens zinnebeeld, uitgehouwen, zooals men nog onder den tuin van St. Bartholomeus kan zien. Een Egyptische obelisk werd, bij wijze van mast, in 't midden opgericht.

De tempel van Esculaap lag op den voorsteven van het schip, waar zich nu de kerk van den H. Bartholomeus bevindt.

De kerk van den H. Bartholomeus mag op een hoogen ouderdom bogen, daar het lichaam van den Heilige er reeds van het jaar 933 rust. Zij werd in 1118 door paus Gelasius herbouwd en later door kard. Santorio hersteld onder leiding van Martino Langhi, die den gevel met vier kolommen aanbracht; zij werd door paus Leo X afgestaan aan de p.p. minderbroeders observanten. Inwendig bestaat zij uit drie schepen, door 24 kolommen, de meesten van graniet, van elkander gescheiden; men meent dat zij grootendeels afkomstig zijn van den ouden Esculaap-tempel. Het hoofdaltaar bevat in een urne van porfier, met een leeuwepkop versierd, het lichaam van den H. Apostel wiens naam zij draagt.

Over de twee bruggen, die het eiland met de stad verbinden, hebben wij reeds gesproken. Wij gaan ze dus over en komen in de VIA DELLA LUNGARETTA, waar in 1867 de zouaven een woedend gevecht hadden te leveren tegen een bende revolutionairen, die zich in een oude lakenfabriek hadden verschanst ⁽¹⁾. Wij bevinden ons weer

⁽¹⁾ Zie over deze en andere bijzonderheden betreffende de revolutionnaire beweging te Rome in 1867, mijn „*Gedenkboek der Pauselijke Zouaven*”, thans bij den uitgever van dit werk te verkrijgen.

in Trastevere en ons eerste bezoek moet nu de KERK VAN DE H. CECILIA (*Sta Cecilia in Trastevere*) gelden.

Onder de schoone en heerlijke figuren die de eerste Christen Kerk heeft aan te wijzen, zijn er weinige die, door alle eeuwen heen, zoo algemeen bekend en bewonderd worden als de H. Cecilia en de H. Agnes. S. Pudentiana, S. Praxedes, S. Babina, S. Catarina, S. Agatha en een breede schaar andere heilige maagden en martelaressen schitteren met onverwelkbaren glans aan den Christelijken Sterrehemel, maar geen van alle deze is omgeven met die aanminnigheid, dat waas van hooge poëzie, welke deze twee kenmerkt. Jeugd, schoonheid, rijkdom, hooge geboorte, aardsehe liefde, alles wat de mensch het begeerlijkst op aarde toeschijnt, wat men als de voorwaarden van het hoogste geluk betracht, was hun deel, werd hun aangeboden; en dat alles hebben zij versmaad. Versmaad! En waarvoor? Voor dat eene, hooge, heerlijke, christelijke ideaal: God alleen en uitsluitend toe te behooren, niets te beminnen dan God of buiten God. En voor dät ideaal, dat niet denkbeeldig maar wezenlijk en waarachtig bestaande is, hebben zij haar jeugdig leven met al de genietingen, die het haar kon aanbieden, blijmoedig ten offer gebracht; de eene op een leeftijd die nauwelijks die der kinderjaren overschreden had, de andere in den vollen bloei der jonkvrouwelijke ontwikkeling. Is het wonder dan, dat de Christenheid deze jeugdige maagden, deze heldhaftige verzaaksters der wereld, deze kloekmoedige belijdsters van Christus' naam, door alle eeuwen heen met eene buitengewone, eene aandoenlijke, eene begeesterde liefde en vereering heeft omringd? Is het wonder dan, dat Rome deze edele kinderen van zijn bodem, die schitterende sterren aan zijn roemrijken hemel, heerlijke tempels heeft gebouwd, om haar heilige lichamen te bewaren en haar te vereeren, door wie zij zelve zoo hooge eere heeft verworven?

Spoeden wij ons dan naar *Sta Cecilia*, waar wij de heilige en roemrijke maagd zullen aanschouwen in al haar aanminnigheid, schoonheid en heldhaftigheid.

De oudere schrijvers stellen den marteldood van de H. Cecilia onder de regeering van Alexander Severus, in 222, omdat zij den bisschop Urbanus, die in de acten van de H. Cecilia voorkomt, vërwarden met paus Urbanus I, die in dien tijd leefde; de jongere critiek heeft evenwel deze onnauwkeurigheid hersteld, zoodat men het tijdstip, waarop de beroemde martelares den palm der overwinning behaalde, moet plaatsen onder de regeering van Marcus-Aurelius, den keizer-wijsgeer, en wel tusschen Juni 177 en Maart 180. Na deze opmerking zullen wij in korte woorden haar roemrijk uiteinde verhalen. Cecilia behoorde tot een oud senatoriaal geslacht, dat der Cecilii, en dus tot de hooge Romeinsche aristocratie; de acten van haar marteldood noemen haar *ingenua nobilis, clarissima*, (vrijgeboren, edel en zeer doorluchtig). Zij huwde op jeugdigen leeftijd met Valerianus, die nog heiden was; maar zij wist dezen te bewegen om in het huwelijk de volkomen kuischheid te bewaren, zeggende dat een Engel over haar waakte. Valerianus omhelsde het Christendom en beide echtgenooten bewerkten de bekeering van Tiburtius, den broeder van Valerianus. De vervolging, die onder Marcus-Aurelius reeds in Azië en Gallië had gewoed, breidde zich ook over Rome uit, en evenals in Gallië was het ook in Rome verboden de ter dood gebrachte christenen te begraven. Valerianus en Tiburtius, zich aan dat verbod niet storende, bezorgden aan de roemrijke bloedgetuigen een eervol graf. Deswege aangeklaagd, verschenen zij voor den prefect Almachius, en toen zij weigerden aan de goden te offeren werden zij veroordeeld om door het zwaard te sterven.

De terechtstelling had plaats aan den *pagus Triopius*, op vier mijlen afstand van Rome. Op weg naar de strafplaats bekeerden zij den gerechtschrijver Maximus en verscheidene *apparitores* of dienaren van het gerecht. Maximus, die verklaarde christen te zijn, werd veroordeeld om door de *plumbatae*, dat wil zeggen zweepen met looden kogels, te sterven. Cecilia begroef de lichamen der drie martelaren langs den Appischen weg, n.l. in de Katakombe van Pretextatus. Eenigen tijd daarna werd ook zij aangehouden, maar alvorens had zij haar paleis *trans Tiberem* (over den Tiber d. w. z. in Trastevere) overgedragen aan den senator Gordianus, die het, op zijn beurt, aan de Kerk van Rome moest overbrengen. Het verhoor van Cecilia, ontdaan van de opsmukkingen die latere schrijvers er aan toegevoegd hebben, heeft al het kenmerk van een authentiek stuk, van een proces-verbaal tijdens de ondervraging door den griffier opgesteld. De prefect herinnerde haar aan de edicten van de keizers, waarbij bevolen werd al degenen, die den godsdienst van Christus niet zouden verzaken, te straffen; maar hen, die Christus zouden verzaken, van alle rechtsvervolging te ontslaan. Cecilia beleed heldhaftig haar geloof en liet zich nòch door de bedreigingen, nòch door de beloften en vleierijen van Almachius aan 't wankelen brengen, zoodat deze haar ter dood veroordeelde. Hetzij uit medelijden met haar jeugd en schoonheid, hetzij om 't opzien te vermijden, dat de terechtstelling van zulk een doorluchtig slachtoffer noodzakelijk in Rome moest verwekken, beval hij dat zij in het *Caldarium* of het *Caconium* (zweetbad) van haar huis zou gebracht en dit zoo verhit zou worden dat de dood door verstikking moest volgen. Ter-dood-brengingen van voorname personen in hun eigen woning waren in Rome geen zeldzaamheid, zooals Tacitus, Suetonius en andere geschiedschrijvers ons door voorbeelden aantoonen, en het bevel van Almachius was dus geheel en al in overeenstemming met de Romeinsche gebruiken. Cecilia verbleef onge-deerd een dag en een nacht in de gloeiende atmosfeer van de zweetkamer, zoodat de prefect, dit vernemende, een *lictor* ⁽¹⁾ zond, om haar te onthoofden. De *lictor* trof haar tot driemaal toe met zijn zwaard, zonder haar te dooden, en nam toen de vlucht, de heilige martelares in haar bloed badende achterlatende. Cecilia leefde nog drie dagen, omgeven door de christenen en bijgestaan door Urbanus ⁽²⁾. Het lichaam der maagdelijke martelares werd langs den Appischen weg begraven in een aan haar geslacht toebehoorend domein, later beroemd geworden onder den naam van Katakombe van St. Callistus; daar werd ook later de paus-kapel of krypte aangelegd, waar een groot aantal pausen werden bijgezet.

Wij hebben in het gedeelte, waarin het onderaardsche Rome wordt behandeld, breedvoerig over de paus-krypte en het graf van de H. Cecilia gesproken en medegedeeld op welke wonderbare wijze paus Paschalis het lichaam der martelares geheel ongeschonden terugvond en deed overbrengen naar de kerk in Trastevere, die gebouwd

(1) Den romeinschen magistraatspersoon liep(en) een of twee mannen vooraf die een bundel roeden met een er bovenuitstekende bijl droegen, als teeken dat de magistraat recht had over leven en dood; die mannen noemde men *lictores* en zij werden vaak gelast met het tenuitvoerbrengen van doodvonnissen.

(2) Deze Urbanus is niet paus Urbanus I die onder Alexander Severus leefde, zooals wij reeds gezegd hebben, maar een bisschop Urbanus, vriend der familie Caecilia en misschien naar Rome gekomen om elders een vervolging te ontvluchten. Hij werd waarschijnlijk tot den marteldood veroordeeld door denzelfden prefect Almachius en in de Katakombe van Pretextatus begraven. Paus Urbanus, daarentegen, werd begraven in de Paus-krypte van de Katakombe van Callistus, waar de Rossi een grafsteen, zijn naam vermeldende, gevonden heeft.

werd in of op de plaats van haar huis, dat zij aan de Kerk van Rome, door bemiddeling van Gordianus, had geschonken.

Wij hebben ook medegedeeld dat kardinaal Sfondrati, die den titel van de H. Cecilia droeg, in 1599 bij de herstelling der kerk het lichaam der maagdelijke martelares ongeschonden terugvond, in den staat waarin paus Paschalis het acht eeuwen te voren had gevonden. Wij behoeven daar dus niet op terug te komen.

Maar de vinding van het graf van de H. Cecilia was niet de eenige belangrijke ontdekking welke in 1599 in haar kerk gedaan werd. Naast de sarcofaag, die haar gewijde overblijfselen bevatte, vond men nog een tweede, die bij opening drie naast elkander liggende lichamen vertoonde. Aan het eerste ontbrak het hoofd, bij het tweede was het hoofd van den romp gescheiden, en op den schedel van het derde vond men nog bruin haar, dat met bloed er aan was gekleefd, terwijl de schedel-zelf op verscheidene plaatsen gebroken was. In de twee eerste, ongeveer van dezelfde grootte en denzelfden leeftijd, herkende men terstond die van den echtgenoot en den schoonbroeder van de H. Cecilia, Valerianus en Tiburtius, die, zooals men weet, onthoofd werden; het derde, veel grootere, was ongetwijfeld dat van den gerechtschrijver Maximus, wiens hoofd, naar de Acten zeggen, met looden kogels verbrijzeld werd. Ofschoon men in 't onzekere verkeert over de overbrenging van hunne lichamen uit de Katakombe van Pretextatus naar die van Callistus, weet men evenwel met zekerheid dat paus Paschalis ze in 822, tegelijk met het lichaam der H. Cecilia, naar de kerk in Trastevere deed overbrengen. Er kan dan ook geen redelijke twijfel bestaan of de lichamen in de tweede sarcofaag, zijn die van genoemde martelaren geweest. Deze ontdekking heeft dus op schitterende wijze de waarachtigheid van de Acten van hun marteldood bewezen. Behalve deze bezit de kerk nog eene menigte overblijfselen van martelaren, door paus Paschalis derwaarts overgebracht.

Bezichtigen wij nu de kerk zelve.

In het *atrium* of het portaal bevindt zich een marmeren vaas, uitmuntende zoowel door hare grootte als haar schoonen vorm; 't is wat men een *cantharus* noemt, en diende tot reiniging der geloovigen eer zij de kerk binnengingen. Het inwendige der kerk is door zuilen in drie beuken verdeeld. Het hoogaltaar heeft een marmeren baldakijn, door vier antieke zuilen van wit en zwart marmer gedragen. In de nabijheid daarvan, onder de trappen van het priesterkoor, is de crypte waarin het lichaam der Heilige rust in een cipressen kist, die omgeven wordt door een andere van zilver, waarvan de waarde op meer dan 4000 gouden kronen wordt geschat en door paus Urbanus VIII geschonken werd, nadat hij, op voorspraak der H., van een zware ziekte was genezen. Kardinaal Sfondrati deed voor het graf negentig zilveren lampen plaatsen, die dag en nacht branden; het graf-zelf is versierd met albast, lapis-lazuli, jaspis, agaath en verguld brons. Over het fraaie beeld van de heilige, door Maderno, hebben wij reeds gesproken. Het gewelf van het priesterkoor en den middenboog is versierd met een prachtig mozaïek, in 't midden waarvan de H. Maagd zich bevindt, met het goddelijk kind in haar schoot staande, terwijl links en rechts van haar zich Engelen met uitgespreide vleugels, vijf vrouwenfiguren met kronen op het hoofd en een groot aantal andere personen vertoonen. Tegenover de sacristie bevindt zich de gang die naar de zweetkamer voert, alwaar de heilige den palm der zegepraal bevocht. Die plaats is nog gedeeltelijk in denzelfden staat waarin zij zich bevond toen het zwaard van den *lictor* Cecilia trof. Men ziet er nog de buizen, waardoor de verhitte lucht in het vertrek werd gevoerd,

en een ijzeren hek omgeeft de plaats waar de stookoven stond. Voorwaar een heilige plaats, waar een roemrijke strijd gestreden en een eeuwige overwinning behaald werd.

Wanneer men de *via della Lungara* ten einde loopt en de *V. del Moro* inslaat, komt men weldra aan de *Ponte Sisto*, die ons weer in het andere gedeelte van Rome voert. Wij begeven ons naar de algemeen bekende en beroemde *Piazza Navona*, waar wij de prachtige KERK VAN DE H. AGNES (*Sant' Agnes*) vinden. Over het leven en den marteldood van deze gevierde heilige zijn betrekkelijk weinig bescheiden; hare Acten, die zeker veel later werden opgesteld, bevatten veel bijzonderheden, die den toets der kritiek niet altijd kunnen doorstaan. Evenwel heeft de christen dichter Pudentius, wiens waarheidsliefde algemeen geprezen wordt, eenige gegevens nagelaten, waardoor men in staat is gesteld de meest belangrijke episoden, die haar dood voorafgingen, vast te stellen.

Agnes behoorde tot een rijke en voorname familie; althans in de tijden, die onmiddellijk op de republiek volgden, vindt men herhaalde malen gewag gemaakt van het geslacht Hagnes. Evenwel is het niet met zekerheid bekend of zij hiertoe behoorde, dan wel of *Agnes* haar persoonsnaam of haar familienaam, of misschien ook beiden was. Zij had haar 13e levensjaar nog niet volbracht toen zij door een zoon van den prefect van Rome, dien sommigen Symfronius noemen, ten huwelijk werd gevraagd. Agnes was christin en had zich van haar prilste jeugd reeds met den Hemelschen Bruidegom verloofd en sloeg derhalve het aanbod van de hand. Een poging van Symfronius-zelf had geen beteren uitslag. Zij werd nu als christin aangeklaagd en de prefect, hopende haar tegenstand te overwinnen, veroordeelde haar niet ter dood, maar beval dat zij in een huis van ontucht zou gebracht worden. Hoe onwaarschijnlijk en monsterachtig zulk een bevel ook moge schijnen, toch bevat de geschiedenis der eerste Kerk er verscheidene voorbeelden van. Zoo werd de maagd Serapia, de gezellin van de H. Sabina, te Vindena in Umbrië door den rechter veroordeeld om aan jonge losbollen overgeleverd te worden, maar, evenals de H. Agnes, op wonderbare wijze voor bezoedeling bewaard. Tertulianus zegt ook in zijn Apologie tegen de heidenen: wanneer gij eene christin aan de losbollen overlevert in plaats van aan de leeuwen, dan bekent gij daarvoor dat het verlies der zuiverheid voor ons wreeder is dan alle martelingen en alle doodstraffen" (¹). Agnes werd dan naar een berucht huis bij den *Circus Agonale* (waar nu de *Piazza Navona* is) gebracht en van haar kleederen beroofd. Maar zij werd op wonderdadige wijze bedekt, doordien haar hoofdhaar haar eensklaps geheel als een mantel omgaf, en toen de zoon van Symfronius haar wilde naderen, viel hij, door blindheid geslagen, ten gronde.

Wanneer de machtige hand van God de martelaren op wonderbare wijze behoedde, schreven de heidenen dit gewoonlijk aan tooverij toe, zooals het geval was bij de straks door ons genoemde Serapia, die om die reden ter dood werd gebracht. Misschien werd ook de H. Agnes van *superstilio malifica* (tooverij) beschuldigd, maar hoe het ook zij, zeker is het dat de jeugdige heilige onder het zwaard van den beul haar leven eindigde. Haar lichaam werd door hare verwanten in een hun toebehoorenden eigendom aan den Nomentaanschen weg begraven, waar later een beroemde Katakombe ontstond. De marteldood van de H. Agnes viel hoogstwaarschijnlijk in 't jaar 303 of 305 voor.

(¹) Nam et proxime ad lenonem damnando christianam potius quam ad leonem, confessi estis labem pudicitiae apud nos atrocior omni poena et omni morti reputari.

Boven de plaats waar de zuiverheid der jeugdige maagd zoo wonderbaar werd bewaard, verrees al zeer spoedig een bedehuis, totdat paus Innocentius X (1644—1655) er de prachtige kerk liet oprichten, die meê onder de schoonste en rijkste van Rome gerekend wordt. Het inwendige heeft den vorm van een Grieksch kruis, is versierd met acht groote Corinthische zuilen en geheel met fraaie marmersoorten bekleed. De drie groote en vier kleine kapellen zijn met basreliefs en beelden van beroemde kunstenaars getooid. Het hoofdaltaar is ingelegd met gebloemd albast en versierd met vier kolommen van antiek groen (*verde antico*) ⁽¹⁾, waarvan twee gehouwen werden uit een der zuilen van de Boog van Marcus-Aurelius op den Corso. Boven dit altaar is een marmeren groep van Domenico Guidi, de H. Familie voorstellende. Links van de kapel van de H. Agnes is een trap die naar het hol voert, waar de jeugdige maagd op bevel van den prefect werd gevoerd en waar zij op zulke wonderbare wijze door God werd beschermd; boven het altaar stelt een fraai basrelief van Algardi deze gebeurtenis voor.

Wij kunnen niet nalaten hier eenige woorden te zeggen over het beroemde Navona-plein. Zooals wij gezegd hebben stond hier vroeger de *Circus van Alexander Severus* ook *Circo Agonale* geheeten. Het plein heeft volkomen den ouden vorm behouden, daar de huizen, die het omringen, op de zitplaatsen van den circus zijn gebouwd.

Gregorius XIII luisterde het op met de twee fonteynen, een marmeren tegenover *St. Apollinaris*, de andere bij het paleis Braschi; deze bestaat uit twee groote boven elkander geplaatste kommen van marmer; in 't midden is een Triton, die een dolfijn aan den staart houdt, uit welks bek een breede stroom water vloeit; op den rand van het tweede bekken zijn waterspuitende maskers en Tritous.

De middelste fontein is zeker wel de schoonste en voornaamste. Innocentius Pamfili richtte haar op naar de teekening van Bernini. De groote ronde kom heeft een middel-lijn van 26 meter, in 't midden waarvan zich een rots van 15 meter verheft, waaruit aan de vier hoeken een overvloed van water stroomt, waartusschen zich een Zee-paard en een Leeuw vertoonen. Boven de rots verheft zich een obelisk van 18 meter op een marmeren voetstuk van 6 meter; deze obelisk, van Egyptischen oorsprong, stond eertijds in den circus van Romulus, zoon van Maxentius, buiten de poort van S. Sebastiaan. Aan de zijde van de rots bevinden zich vier reusachtige beelden, de vier voornaamste rivieren der wereld, uit elk werelddeel een, voorstellende; n.l. de Ganges, den Nijl, den Rio de Plata en den Donau.

In vroegere jaren werd hier een zeer levendige groente- en fruitmarkt gehouden, die vooral den vreemdeling menig schilderachtig en pikant tafreeltje uit het Italiaansche volksleven aanbood. Des zomers werd het plein des avonds onder water gezet en dan vermaakte men zich met er door te rijden, om een aangename verfrissing te genieten. De groentemarkt is, naar wij meenen, tegenwoordig naar elders verplaatst. Aan 't einde van het plein bevindt zich de KERK VAN 'T H. HART, door Pius IX gerestaureerd op een sedert lang ongebruikt gebleven kerk.

Aan de H. Agnes is nog een tweede, niet minder belangrijke kerk, *Sta Agnese fuori le Mure* (*Sta Agnes* buiten de muren) gewijd, die wij nu zullen bezoeken.

Zooals wij gezien hebben werd de H. Agnes, na haar roemrijken marteldood, door

(1) WOERLS *Guide de Rome*, die reeds van het *porta-santa marmer* een beeldhouwer maakte, begaat hier denzelfden flater. „les colonnes du Maître Autel p(ar) Verde l'ancien”, de kolommen van het Hoogaltaar zijn gemaakt door Verde den oude (!?) Voor een wegwijzer door een stad met zooveel kunstschaten zeker een onbegrijpelijke domheid.

hare verwanten begraven in een eigendom dat zij langs den Nomentaanschen weg bezaten. Emerentia, de zoogzuster van Agnes, eens op het graf der martelares bid-dende, werd door de heidenen op de plaats zelve gedood en vond eene rustplaats naast hare zuster. Constantijn de Groote bouwde, op verzoek zijner dochter, die door de voorspraak der H. Agnes van eene afschuwelijke melaatschheid was genezen, een kerk boven het graf der beide H.H. Martelaressen. De kerk heeft derhalve een hoogen ouderdom en vertoont zich nog heden, behoudens enkele restauraties, waaronder die van Pius IX de voornaamste is, in dezelfde gedaante die zij in de 4e eeuw had. Men daalt er in af door middel van een breeden trap van 45 treden, langs welks wanden zich een groot aantal oud-christelijke opschriften uit de naburige Katakombe bevinden. De kerk heeft een dubbelen portiek en drie beuken, door 16 antieke kolommen gedragen, waarvan twee van graniet, vier van *porta-santa* en twee van *pavonazzetto* zijn. Het hoogaltaar heeft een door vier zeer fraaie porfieren kolommen gedragen baldakijn, terwijl onder het met edelgesteenten versierde altaar het lichaam der H. Agnes rust. Boven dit altaar ziet men het beeld der heilige. De romp van oostersch albast, is afkomstig van een antiek beeld: het hoofd, de handen en beenen zijn van verguld brons, een werk van Franciozini. In de *apsis* bevindt zich een zeer oud mozaïek, dat eveneens de heilige voorstelt; naar men zegt door paus Honorius I daar geplaatst. De H. Agnes is staande afgebeeld, in een rijke grieksche kleeding, het hoofd met smaragden omkroond en omgeven door den ronden heiligenschijn, terwijl de hals een tooisel van paarden draagt. Zij drukt het Evangelieboek tegen de borst en onder haar voeten ligt het zwaard, dat haar de martelaarskroon deed verwerven. Aan haar zijde staan paus Honorius en Symmachus.

Den 21sten Januari heeft in deze kerk de wijding van twee lammeren plaats, die daarna ter verdere verzorging worden overgegeven aan de religieusen van het klooster. Van de wol dezer lammeren wordt het pallium geweven, dat de Paus aan de Patriarchen, Primaten en andere bisschoppen zendt. Het *pallium*, in den vorm dien het na de 15^e eeuw gekregen heeft, is een soort stoel, aan een halskraag gelijk, die over de schouders wordt gelegd, en de borst en den rug omgeeft. Het wordt geweven uit de wol van gezegde lammeren, en heeft zes kruisen van zwarte zijde: de zoom is met kleine stukjes lood bezwaard, ten einde het opwaaien of opkrullen te voorkomen. Het *pallium* stelt zinnebeeldig het Goddelijk Lam en den Goeden Herder voor, welke laatste vooral in de eerste eeuwen van het Christendom werd voorgesteld met een lam op de schouders. Wanneer de *pallia* geweven en gereed gemaakt zijn door de religieusen, worden zij, na door den Paus gewijd te zijn, neergelegd op het graf van den H. Petrus, den eersten algemeenen herder, aan wien Christus alle menschen, als schapen aan hun herder, toevertrouwde. Later worden zij, zooals wij gezegd hebben, aan aartsbisschoppen en bisschoppen gezonden.

Wij verzuimden nog te wijzen op een zeer fraai Hoofd des Zaligmakers, door Michelangelo gebeiteld, en op twee antieke kandelabers van marmer, met acantus-bladeren zeer fijn bewerkt.

Wij hebben reeds meermalen bij de oudste kerken van Rome een zonderlinge bouw-orde aangetroffen, b.v.b. van een groote kerk, over een kleinere van anderen oorsprong gebouwd; van twee tegen elkander gebouwde kerken enz. 't Is misschien hier de plaats voor eene verklaring van zulk een oogenschijnlijk vreemden bouwtrant, zooals de beroemde christelijke oudheidkundige G. B. de Rossi die gegeven heeft. „De lichamen

der belijders van 't geloof, zegt hij, werden eerst begraven, zooals de verschillende omstandigheden der plaatsen en de vervolgelingen het toelieten. Wanneer deze een weinig verminderden, droeg men groote zorg om hunne eerbiedwaardige graven te eeren; men bouwde er boven of er naast, zonder ze van plaats te doen veranderen of ze aan te raken, *cellae, cubicula, memoriae*, die in een tekst *basiliculae ad locum orationis* genoemd worden, of men richtte de onderaardsche crypten tot zoodanig gebruik in. Toen de vrede aan de Kerk was geschonken, werden deze eerste basilieken versierd, vergroot, soms in een groote kerk veranderd; maar dikwijler nog werd een andere grootere basiliek bij het graf en het eerste bedehuis gebouwd en er mee in verbinding gebracht (*basilicam conjunctam tumulo*)” Zie daar wat men gedaan heeft van St. Laurentius, St. Agnes, de H. Joannes en Paulus en tal van andere oude en hoogberoemde kerken van Rome, en dit verklaart voldoende een soms zonderlingen bouw.”

Onmiddellijk bij de Sta Agnese bevindt zich de kerk van de H. CONSTANTIA (*Chiesa di S. Costanza*), de dochter van Constantijn den Groote. Sommige oudheidkundigen hebben gemeend dat deze kerk vroeger een tempel van Bachus is geweest, omdat men er zoo veel wijngaardbladen- en druiven-ornamenten vindt, maar de druif en de wijngaard werden ook in de eerste christentijden veelvuldig als versiering aangewend, zooals ook nu nog de druif en de korenaar een algemeen bekende simbolische betekenis hebben. Anastasius de Bibliothecaris bericht dat Constantijn de Groote in denzelfden tijd, toen hij de kerk van de H. Agnes deed oprichten, in de onmiddellijke nabijheid daarvan een *baptisterium* (doopkapel) van ronden vorm liet bouwen, in navolging van dat wat hij reeds vroeger bij het Lateraan had doen verrijzen, en dat daar de beide Constantia's, zijn zuster en zijn dochter, gedoopt werden. Die doopkapel werd ook later de begraafplaats zijner H. dochter, zooals de porfieren urne, geheel gelijk aan die welke in het graf der H. Helena te Torpignottera gevonden werd, en die beiden door Pius VI naar 't Vaticaan werden overgebracht, aanduidt; ook Ammianus Marcellinus maakt gewag van een graf van het geslacht van Constantijn langs den Nomentaanschen weg. Alexander IV verhief deze begraafplaats tot kerk en wijdde haar aan de H. Constantia, wier lichaam hij onder het altaar deed plaatsen. P. Grisar meent zelfs dat de Kerk van de H. Constantia slechts in de tweede plaats doopkerk was, en oorspronkelijk tot een gedenkteeken en een begraafplaats van de familie van Constantijn was bestemd. In de vijf nissen van de binnenruimte stonden eens, afwisselend, prachtige sarcofagen met de lichamen der overleden familieleden, en groote kunstrijke kandelabers van marmer. Een dezer sarcofagen, van het zoogenaamde Constantiagraf; zooeven vermeld, was van porfier vervaardigd en versierd met basreliefs die een wijnoogst voorstellen. Zij bevindt zich thans in het Vaticaanse museum; en ook van de prachtige kandelabers zijn er nog eenige bewaard gebleven. Veel van de mozaïeken, die eveneens tafreelen uit den wijnoogst voorstellen, zijn nog uit den tijd van Constantijn. Van meer gewicht zijn evenwel twee mozaïeken rechts en links tegenover de nissen, waarvan het eene het overhandigen der wet aan Mozes, het andere het overhandigen der Wet aan Petrus voorstelt. Mozes als bewaarder der oude, Petrus als die der nieuwe wet, ziedaar de beteekenis dezer afbeeldingen. Zij toonen voor de zooveelste maal aan, wat overal uit de oudste monumenten blijkt, dat altijd de H. Petrus werd beschouwd als de eerste onder de Apostelen, als de plaatsvervanger van Christus, als de bewaarder van de wet, in één woord, zij getuigen van het onafgebroken geloof in het primaatschap van Petrus en zijne opvolgers, de Pausen.

De Nomentaansche weg ontleende zijn naam aan het slechts op eenige mijlen van de poort gelegen stadje *Nomentum*, het tegenwoordige MENTANA. Niet veel meer dan een mijl van St. Agnes, komt men aan een brug die over de Aniene of Teverone voert. Tot op dat punt waren in October 1867 de Garibaldisten voortgedrongen om Rome te overrompelen, wanneer de Revolutie aldaar mocht zegenvieren. In den nacht van 2 op 3 November 1867 trok het kleine pauselijke leger, versterkt door een paar duizend Fransche hulptroepen, langs dezen weg het leger van Garibaldi tegemoet. In den vroegen morgen kwam het bij Mentana tot een treffen, en behaalden de pauselijke troepen zulk een schitterende zegepraal, dat aan de geheele Garibaldistische beweging voor goed een einde werd gemaakt. Mentana en het niet minder gedenkwaardige Monte-Rotondo zijn ook in een half uurtje per spoor te bereiken.

Aan den rechteroever der Aniene verheft zich de *Monte Sacro* (Mons Sacer, Heilige Heuvel). In 't jaar van Rome 261, trok het Romeinsche Volk, verbitterd over de uitpersingen en onderdrukkingen der patriciërs en rijken, zich naar dezen berg terug, verklarende niet meer in de stad te zullen terugkeeren, wanneer niet aan zijn rechtmatige grieven werd tegemoet gekomen. Een mijl ongeveer van de brug bevond zich ook de villa van Faon, de vrijgelatene van Nero, waar deze, vreezende in de handen zijner vervolgers te vallen, zichzelf den dolk in 't hart stiet. In de wijngaarden zijn nog enkele overblijfselen van deze villa ta zien.

Wanneer men naar de *Porta Pia* terugkeerende, den weg rechts inslaat en de stadsmuren volgt, komt men aan de bekende *Porta Salaria*. Door deze poort trok Alarik in 409 met zijne Gothen Rome binnen, om het, zooals wij reeds eerder vermeld hebben, gedurende eenige dagen te laten plunderen.

Ook Hannibal wilde van deze zijde Rome aantasten; maar hij werd er in verhinderd.

Op een kwart mijl afstands buiten de poort bevindt zich de om hare kunstschaten wijd beroemde *Villa Albani*, waarover de reisgidsen de nadere bijzonderheden wel zullen mededeelen. Vervolgt men verder den Salirischen weg, dan komt men aan de *Salarische Brug* (Ponte Salario), door Totila verwoest, maar door Narses weder opgebouwd, nadat hij de Gothen verslagen had. Hier legerden ook de Galliërs toen zij in 't jaar 350 voor de Christelijke jaartelling Rome bestookten; hier had ook het tweegevecht plaats tusschen Manlius Torquatus en den Gallischen soldaat, die de Romeinen had uitgedaagd zich met hem te meten. In dit gevecht bleef Manlius overwinnaar. Wij betreden hier een klassieken bodem, want aan den linkeroever der Aniene lag in overouden tijd Antemnis, een der oudste steden van Latium en een der eerste veroveringen van Romulus, Rome's stichter. Nog een weinig verder had de veldslag plaats waar Tullus Hostilius de Vejeërs overwon. Keert men naar de stad terug dan vindt men, de poort binnentredende, rechts het hek van de villa Mandosio, waar men nog eenige overblijfselen vindt van de eens zoo beroemde TUINEN VAN SALUSTIUS (Caius Crispus Salustius), den beroemden geschiedschrijver. Een gedeelte dezer tuinen wordt nu nog ingenomen door den *Monte Pincio*, de geliefkoosde wandelplaats der Romeinen.

De VIA DI PORTA SALARIA voert eerst voorbij de VILLA ALTIERI en vervolgens langs de VILLA LUDOVISI, die om hare kunstschaten wel een bezoek verdienen. Vandaar bereikt men weldra de ACADEMIA DI FRANCIA en de kerk van S^{TA} TRINITA DEI MONTI (H. Drievuldigheidskerk).

Op het plein staat een fraaie Egyptische Obelisk, die langen tijd verwaarloosd op

het plein van St. Jan van Laterane heeft gelegen, waar Clemens XII haar eerst wilde oprichten. Zij stond vroeger in den circus van de tuinen van Salustius; haar hoogte bedraagt, zonder het voestuk, 24 Meter.

De kerk van *Sta Trinità* werd op verzoek van den H. Franciscus di Paolo door Karel VIII, Koning van Frankrijk, gebouwd in 1494; Sixtus V wijdde haar in 1585. De kardinaal de Macon, genaamd van Lotharingen, liet haar met schilderwerken opluisteren. Ongeveer het jaar 1798 werd zij verwaarloosd en aan haar lot overgelaten, totdat zij in 1816 door Lodewijk XVIII, naar de plannen van den bouwmeester Mazois werd gerestaureerd, waarna zij telkens opnieuw verrijkt werd met schilderwerken van de kunstenaars der *Accademia di Francia*, zooeven door ons vermeld.

In de eerste kapel links is een schilderij, Christus den bezetene genezende, door Forestier; de fresco's op de zijwanden, tafreelen uit het lijden des Zaligmakers, door Nabbia. In de volgende kapel bevindt zich een lief beeld van een zittende H. Maagd, waarboven een copie is van de beroemde Madonna della Seggiola, van Rafaël; de wand-schilderingen, Adam, Eva en de geboorte van Christus voorstellende, zijn van Cesare di Piemonte. In de derde kapel is een copie van de beroemde „Graflegging” van Daniele da Volterra; naar men gelooft is deze copie van Poussin; het origineel bevindt zich in de Sacristie. De fresco's zijn eveneens van Volterra, maar werden later overgeschilderd. In de vierde kapel is een fraaie *Ecce-Homo* van Briscara, en in de volgende „de verreezen Zaligmaker aan Magdalena verschijnende.” De H. Lodewijk, op het altaar de doornenkroon nederleggende die hij in Jerusalem had gedragen, vormt het onderwerp van een fraaie schilderij door Thevenin, een der vroegere directeuren van de *Accademia di Francia*. In de Sacristie kan men de fraaie „Afneming van het kruis” door Daniel da Volterra bewonderen. Deze schilderij heeft men langen tijd als de schoonste beschouwd na de „Transfiguratie” van Rafaël. In de kapel bevinden zich voorstellingen van de Opstanding, de Hemelvaart en de Nederdaling van den H. Geest, die allen meer of minder geleden hebben. In de vijfde kapel rechts is een bewonderenswaardig schoone „Geeseling” door Paillière, een te vroeg gestorven kunstenaar der *Accademia*. In een der volgende kapellen heeft Ingres een fraaie Christus geschilderd, die aan Petrus de sleutels overhandigt.

In het aanpalende klooster van de „Dames du Sacré Coeur,” die een veel bezocht pensioonaat voor de dochters der hooge aristocratie besturen, bevindt zich in een der gangen een bewonderenswaardige „*Mater Admirabilis*,” in 1844 door een der religieusen *a fresco* geschilderd.

Op het lommerrijk voorplein der kerk is een der ingangen naar den Monte Pincio, dien Pius VII liet maken.

Een prachtige trap van 125 treden, onder de regeering van Innocentius XIII voor rekening van Gouffier, een Franschman, gebouwd, voert van Trinità de' Monti naar de beroemde PIAZZA DI SPAGNA (Spaansch Plein), aldus genaamd omdat zich aldaar de Spaansche Ambassade bevindt; 't is een der schoonste en meest bezochte pleinen van Rome, waar zich een aantal voorname hôtels, boek- en plaatwinkels bevinden. Men meent dat hier eenmaal de NAUMACHIA VAN DOMITIANUS zich bevond, waar men, ter verlustiging van 't Romeinsche volk, scheepsgevechten gaf. In 't midden van 't plein is eene schoone fontein in den vorm van een scheepje (Barcaccia), die door Urbanus VIII daar werd geplaatst volgens het plan van Bernini den oudere. Op hêt plein bevond zich ook de beroemde *Propagande Fide*, door Gregorius XV begonnen en Urbanus

VIII voltooid, om jongelieden uit vreemde gewesten voor het Missie-werk op te leiden. Den 8 September 1857 werd door Pius I de zuil van de Onbevleete Ontvangenis opgericht, ter herinnering aan de Dogma-verklaring dat de H. Maagd altijd vrij is geweest van de smet der Erfzonde.

Wanneer men van de Piazza di Spagna de *via dei due Macelli* volgt, heeft men links de *via del Tritone*, die naar de *Piazza Barberina* voert. Eer men evenwel dit plein opgaat heeft men links de *Via Felice*, waar zich de hoofdingang van het *Palazzo Barberini* bevindt, een der schoonste paleizen van Rome, onder de regeering van Urbanus VIII door Kardinaal Barberini volgens de plannen van Carlo Maderno begonnen, en later naar die van Borromini en Bernini voltooid. Dit paleis bezit een aantal kunstschaten, die men niet verzuime te bezichtigen en waarvan de gewone reisgidsen de nadere bijzonderheden bevatten.

Terugkeerende naar de *Piazza Barberini* loopt men de *Via del Tritone* en de *Via dell'Angelo Custodo* (Triton en Engelbewaarderstraat) door, slaat links de *Via di Stamperia* in en bevindt zich dan bij de prachtige FONTEIN VAN TREVI (Fontana di Trevi), een der schoonste en grootste van Rome. Het water, dat in onmetelijke hoeveelheid uit deze fontein stroomt, is het beroemde ACQUA VERGINE. (Water van de Maagd), dat het eerst door Agrippa naar Rome werd gevoerd ten behoeve van zijn badstoven (Thermen), die hij achter het Pantheon had laten bouwen.

Het water ontspringt op acht mijlen van Rome tusschen den weg naar Tivoli en dien naar Palestrina. De leiding, die bijna geheel onder den grond doorloopt, is veertien mijlen lang en werd gerestaureerd door Claudius en later door Trajanus. Zij loopt langs de Nomentaansche brug, buigt daar links om, volgt de helling van den Monte Pincio, gaat door de Villa Borghesa, komt bij de vroegere Muro Torto (muur van den Pincio) in Rome, gaat onder Trinità de' Monti door en verdeelt zich daar in twee takken, waarvan de eene onder de *Via Condotti* (die er haar naam aan ontleent) doorloopt en de andere naar de beroemde fontein voert.

Nadat Paus Nicolaas V de waterleiding had laten herstellen, plaatste hij hier, waar zich een driesprong (*trivio*) bevond, een fontein met drie watermonden, en van dat woord *trivio* meent men dat het woord *Trevi* is afgeleid. Paus Clemens XII, er een fontein willende plaatsen in overeenstemming met de groote gebouwen van Rome, verving die fontein door de tegenwoordige, waarvan Niccola Salvi de teekening leverde; alleen waren de beelden toen van *stuc*, die Clemens XII later door de tegenwoordige marmeren beelden deed vervangen. De fontein staat tegen een der zijgevels van het palazzo Buoncampagni, en is versierd met vier corinthische kolommen en pilasters van travertijnssteen, waartusschen twee rijen vensters zijn en tusschen de kolommen twee basreliefs; boven de kornis is een *atticus*, waarboven vier beelden en het wapen van Clemens XII.

Uit een rotspartij stroomt eene groote hoeveelheid water in een reusachtig bekken van wit marmer. In de groote middennis, die met vier zuilen is versierd, ziet men een reusachtig beeld ten voete uit, dat den Oceaan voorstelt, staande in een kar uit een groote schelp gevormd en getrokken door vier zeepaarden, door Tritons gemed. In de zijnissen zijn beelden, voorstellende de „Gezondheid” en de „Vruchtbaarheid”; hier boven zijn twee basreliefs, het eene Agrippa voorstellende en de andere de jonge maagd die de bronnen van dit water ontdekte, dat daarom *Aqua Vergine* werd genoemd. De vier beelden van travertijn boven de kolommen stellen voor: den Overvloed

van Bloemen, de Vruchtbaarheid der Velden, den Rijkdom van den Herfst en de Beoorlijkheid der Weiden.

Wanneer wij naar de Piazza di Spagna terugkeeren en de *Via Carozza* doorloopen, komen wij op den Corso uit, tegenover de prachtige Kerk van den H. Carolus Borromeus (*S. Carlo al Corso*), die veel door de Romeinsche aristocratie wordt bezocht en uitmunt door haar heerlijk verguld *Stucwerk*. Men bewaart er het hart van den H. Carolus en diens gouden crucifix.

Verder op, naar de *Via Nazionale* toe, bevindt zich de Kerk van SAN LORENZO IN LUCINA, waarvan men den oorsprong tot Sixtus III (435) doet opklimmen. Na herhaalde restauraties in 635, 780 en 1196, werd zij in 1606 gebracht in den staat waarin zij zich thans bevindt. Behalve eenige oudere zeer goede schilderstukken, kan men boven het Hoogaltaar de Kruisiging door Guido Reni, bewonderen.

Den Corso volgende kan men de *Via delle Convertite* inslaan en een bezoek brengen aan S. SILVESTRO bijgenaamd IN CAPITALE, omdat men er het hoofd van den H. Johannes den Dooper bewaart. Men meent dat deze Kerk reeds in 261 werd gebouwd; zeker is het evenwel dat zij reeds in de 7de eeuw bestond. Het gewelf van het middenschip en van het transept bezitten zeer goede schilderijen van Brandi en Roncalli.

Naar den Corso terugkeerende komen wij weldra aan de PIAZZA COLONNA, aldus genoemd naar de zuil van Marcus Aurelius, waarover wij in ons eerste gedeelte breedvoerig gesproken hebben. Het fraaie en ruime plein wordt omgeven door prachtige paleizen, zooals het PALAZZO CHIGI, PALAZZO PIOMBINO, PALAZZO BRANCADORE, waarvan het eerste het merkwaardigste is. De achtergrond wordt ingenomen door de bureaux van den plaatselijken Commandant en de Hoofdwacht.

Achter dit plein bevindt zich de PIAZZA DI MONTE CITORIO met het paleis van den zelfden naam, waar thans de zittingen van de Italiaansche Kamer van Afgevaardigden (Tweede Kamer) gehouden worden. Het plein is gebouwd op de puinhoopen van het oude amphiteater van Stabilius Taurus, van daar zou ook de naam CITORIO afkomstig zijn. Er bevindt zich een obelisk van Augustus op de plaats waar eertijds de zuil van Antoninus Pius stond, die in 1789 naar den tuin van 't Vaticaan werd overgebracht. De obelisk werd door Psameticus I in Heliopolis ter eere van de Zon opgericht en door Augustus naar Rome overgebracht en op het Campo Marzio opgericht. Het paleis beslaat eveneens een gedeelte van het amphitheater van Stautilius Taurus en werd in 1650 door Innocentius X volgens de plannen van Bernini begonnen en later door Innocentius XII onder leiding van Carlo Fontana voltooid. Deze Paus vestigde er de verschillende gerechtshoven, van waar het den naam CURIA INNOCENZIANA verkreeg. Zooals wij zeiden, houdt thans het Ital. Parlement er zijne zittingen.

In de nabijheid, op de PIAZZA DI PIETRA, kan men eenige kolommen en den voor-gevel bewonderen van den beroemden TEMPEL VAN ANTONINUS PIUS. De corinthische zuilen hebben veel geleden, maar het geheel geeft nog een denkbeeld van de voormalige pracht van dezen tempel. Onder de Pauselijke regeering was er een douanekantoor gevestigd.

Naar den Corso terugkeerende en dezen vervolgende, voert de eerste straat rechts ons naar de prachtige kerk van den H. Ignatius (*S. IGNAZIO*). Kardinaal Ludovico Ludovisi, neef van Paus Gregorius XV, begon haar in 1626 ter eere van den H. Ignatius van Loyola, den grooten stichter des Jesuiten-orde. Bij zijn dood was het werk nog

niet gereed, maar hij liet voor de voltooiing een som van 200.000 Rom. kronen (een millioen ongeveer) achter en toen maakte Domenichino twee plannen voor den verderen bouw. P. Grassi nam van elk der plannen een gedeelte, en op dit gewijzigd plan werd de kerk voltooid Alguardi, die den gevel van travertijn ontwierp, versierde dien met twee rijen corinthische en composiet kolommen. Het inwendige is door groote corinthische pilasters in drie beuken verdeeld. De schilderijen van het groote gewelf, van de geheel *apsis* en het altaarstuk en het eerste altaar rechts, dat twee kolommen van antiek geel (*giallo antico*) heeft, zijn van den Jesuit Pozzi, ook de schoone altaren van het transept zijn naar de teekeningen van denzelfden p. Pozzi uitgevoerd, Zij zijn aan elkander gelijk en met fraaie marmersoorten, verguld brons en vier heerlijke gedraaide en met antiek groen (*verde antico*) bekleede kolommen versierd. In de kapel rechts bevindt zich een zeer fraai basrelief van Le Gros, den H. Aloysius van Gonzaga voorstellende, wiens lichaam in een met lapis lazuli bekleede urne onder het altaar rust. In de tegenoverliggende kapel, de 4^e links, rust onder het altaar het lichaam van den H. Joannes Berchmans. Bij de zijdeur bevindt zich het heerlijke praalgraf van Gregorius XV, eveneens door Le Gros ontworpen en uitgevoerd.

Onmiddellijk aan de kerk van den H. Ignatius grenst het Rom. College (COLLEGIO ROMANO) of, om juister te spreken, het uitgestrekt gebouw dat vroeger het Rom. College bevatte, maar dat door de nieuwe meesters van Rome aan zijn bestemming onttrokken is. In 1582 door paus Gregorius XIII gesticht en aan de Jezuïeten overgedragen, werd het weldra een kweekplaats van geleerdheid en wetenschappen, en de beroemdste mannen der laatste drie eeuwen hebben daar onderwezen, zooals: Cornelius à Lapide, Bellarminus, Suarez, Baronius, Kircher, Perrone, de Vicco, Secchi, Franzelino, Tarquini en tal van anderen. Leerlingen, soms 400 in getal, uit alle landen en werelddeelen, van alle standen der maatschappij, werden daar geheel kosteloos onderwezen in alle takken van menschelijke en goddelijke wetenschap; het observatorium had door de onsterfelijke werken van pater Secchi een wereldvermaardheid verkregen; de bibliotheek was een der rijkste der wereld. Dit alles hebben de overweldigers zich toegeëigend; het observatorium werd door p. Ferrare, den opvolger van p. Zecchi, naar Borgo San Spirito overgebracht en de universiteit door de Jezuïeten in het paleis Borromeus heringericht, en bloeit daar met nieuwen glans en brengt nieuwe vruchten van geleerdheid voort. Maar behalve zijn kostbare bibliotheek, zijn wonderbaar en belangwekkend *Museum Kircher*, zijn verzameling munten, door kardinaal Zelada in de 13^e eeuw bijeengebracht, bevatte het Rom. College twee groote schatten: de kamers eens bewoond door den H. Aloysius van Gonzaga en den H. Johannes Berchmans. Na verscheidene gangen doorloopen te hebben komt men aan de nederige cel van den H. jongeling, die een vorstenkroon had vaarwel gezegd om een leven van versterving en boetedoening te leiden, ofschoon hij tot aan zijn vroegtijdigen dood in 1591, de onschuld des Doopsels nooit verloren had. De oude deur van de in kapel veranderde cel is verborgen achter een glazen deur; onder het altaar bevindt zich de kist waarin eertijds het lichaam van den H. rustte, eer het een waardiger plaats onder het altaar in S. Ignazio vond; boven het altaar ziet men zijn authentiek portret. De kamer van den H. Johannes Berchmans bevindt zich op dezelfde verdieping. Het museum Kircher bevat een schat van oudheden, van voorwerpen van natuurlijke historie enz., die een bezoek overwaard zijn. Ook de bibliotheek, thans in Bibliotheek-Victor Emmanuel herschapen, die 500,000 boekdeelen en 5000 handschriften bevat, verdient een bezoek.

Een derde blanke lelie in den grooten hof van de Sociteit van Jezus was de H. Stanislaus Kostka, een jong Poolsch edelman, die de grootheid der wereld vaarwel zegde, om als novice in de Orde der Jezuïeten te treden. Een twaalfstal jaren geleden kon men in het klooster van SANT' ANDREA AL QUIRINALE de kamers bezoeken, waar hij gewoond had, maar ook hier heeft het sloopershouweel der overweldigers een aan alle Romeinen en alle katholieken dierbare plek doen verdwijnen. In 1886 ontving de rector van het noviciaat bevel de kamers van den jeugdigen heiligen novice te ontruimen, omdat de plaats noodig werd geoordeeld tot vergrootheid van het geroofde Quirinaal. Het college en noviciaat werden overgebracht naar PRATI DI CASTELLO, een geheel nieuwe wijk, die ontstaan is in de wijken achter den Engelenburgt gelegen. De prachtige kerk van *St. Andrea al Quirinale*, door prins Camillo Pamfili, een neef van paus Innocentius X in 1678 naar de teekening van Bernini gebouwd, bezit een aantal prachtige schilderwerken en is met heerlijke marmersoorten opgeluisterd. Zijn grootste schat is evenwel het lichaam van den H. Stanislaus, dat in de met lapis lazuli bekleede urne onder het altaar van de aan hem gewijde kapel rust.

Wanneer men den *Corso* uitloopt en rechts de *via Nazionale* inslaat, komt men over het fraaie *Plein van Venetie* (PIAZZA DI VENEZIA) aan de beroemde en rijke kerk van *Jesus* (CHIESA DEL GESÙ), de kerk der Jezuïeten. Zij werd in 1575 door kardinaal Alexandro Farnese naar de plannen van den beroemden bouwmeester Vignola begonnen en later door Giacomo della Porta voltooid, die er den koepel en de fraaie portiek met twee rijen zuilen van corinthischen en composiet-stijl aan toevoegde. Het inwendige schittert van het heerlijkste marmer, verguld stuc-werk en fraaie schilderijen. De kapel in het rechter transept werd naar de teekening van Pietro da Cortona uitgevoerd en versierd met fraai marmer, vier schoone kolommen en een schilderstuk van Carlo Maratta, den dood van den H. Franciscus Xaverius voorstellende. Het Hoogaltaar, door della Porta ontworpen, prijkt met vier schoone kolommen van antiek geel (*giallo antico*) en een fraai schilderwerk van Muziano, de Besnijdenis van Christus voorstellende. Ter zijde van dit altaar is het praalgraf van kardinaal Bellarmine, door Pietro Bernini met marmeren basreliefs versierd. De fresco-schilderingen in de tribuna, in den koepel en van het gewelf van het Middenschip, waar de H. Franciscus Xaverius ten hemel gedragen is voorgesteld, zijn van Bacicio. Het rijkste sieraad is zeker wel de kapel van den H. Ignatius in het transept, een der schoonste en rijkste kapellen van Rome, naar de teekening van pater Pozzi uitgevoerd. De kapel is versierd met vier prachtige kolommen, die met lapis lazuli ingelegd en verguld bronzen lijsten beslagen zijn, ook de kapiteelen en basementen zijn van verguld brons. De socles of voetstukken der zuilen, de groote kornis, het fronton, dat door genoemde zuilen gedragen wordt, zijn van antiek groen (*verde antico*). Uit het midden van het fronton rijst een groep van wit marmer op, door Bernardino Ludovisi gebeiteld en de H. Drievuldigheid voorstellende; alleen de figuur van den Zaligmaker is van Lorenzo Ottone. De wereldbol, op welken God de Vader rust, is uit één stuk lapislazuli, het grootste en schoonste dat men van deze kostbare steensoort kent. De waarde ervan wordt, naar men zegt, op een millioen francs geschat. De schilderij op het altaar, den H. Ignatius voorstellende, is van p. Pozzi. Achter deze schilderij is het levensgrootte zilveren beeld van dezen grooten stichter der Jezuïeten-orde. Zijn lichaam rust onder het altaar in een rijke tombe van verguld brons, met edelgesteenten en basreliefs van verguld brons en marmer opgeluisterd, die verschillende episoden uit zijn leven voorstellen. Ter zijde van het

altaar bevinden zich twee prachtige marmeren groepen; de eene stelt het Geloof voor, door de meest barbaarsche volken vereerd; de andere den Godsdienst, die met het kruis de ketterij, voorgesteld door een man met een slang en een vervallen vrouw, ter neder velt. Deze laatste groep is van Le Gros, de eerste van Tondone. Tegenover de Kapel van den H. Ignatius is die van den H. Franciscus Xaverius, waar men den rechter arm en een hand van dezen grooten Apostel van Japan bewaart.

Het fraaie Maria-beeld, dat in deze kerk sinds onheugelijke tijden vereerd wordt onder den naam van *Madonna della Strada* en waarvoor zoovele beroemde heiligen, als daar zijn: een H. Ignatius, een H. Franciscus Xaverius, de H. Franciscus Borgia, de H. Carolus Borromeus, de H. Philippus Neri, gebeden hebben, werd reeds eeuwen geleden om de vele wonderbare gunsten daar verkregen, plechtig gekroond, maar op het einde der vorige eeuw beroofde een heiligschennende hand het vereerde Beeld van al zijne sieraden en ook van de gouden kroon. Maar de vele en uitstekende gunstbewijzen, door de voorspraak van de *Madonna della Strada* opnieuw verworven, deed het Kapittel van het Vaticaan besluiten het beeld opnieuw te kronen. Deze plechtigheid had plaats op 14 Juni 1885, zoodat van dien dag het Moedergodsbeeld opnieuw met een gouden kroon prijkt.

In den loop van dit jaar onderging de *Gesù* aanmerkelijke restauraties, zoodat de prachtige kerk weer in nieuwen luister prijkt.

Het daarachter gelegen klooster, met zijn ruime gangen, waar eertijds de Generaal der orde zijn verblijf hield, is door de Piemonteese regeering in een kazerne veranderd; de kamers, welke de H. Ignatius bewoonde, zijn evenwel gespaard gebleven en zullen door de pelgrims zeker met aandoening bezocht worden.

In de jaren 1866-1870 hield in dat klooster ook de E. P. Wilde, die alle oud-zouaven zich zeker zullen herinneren, zijn verblijf.

Nu wij op de *Piazza di Venezia* zijn, en dus in de nabijheid van het *Forum*, willen wij ons nog even derwaarts begeven om een blik te slaan op eenige oude heiligdommen, van welke sommige ontstaan zijn uit beroemde gebouwen van het heidensche Rome.

Wij slaan dus rechtsom de *Via Nazionale* weer in, vervolgen deze een korten strek, slaan dan rechtsom, om ons weldra op het oude Forum van Trajanus te bevinden, dat eens in pracht en luister alle andere Forums overtrof; de talrijke brokstukken van zuilenschachten verkondigen nog heden, dat de bewondering, welke dit Forum eenmaal bij de Ouden opwekte, niet overdreven was. Te midden ervan verheft zich de prachtige zuil van Trajanus, waarover wij reeds vroeger gesproken hebben. Ten tijde van paus Gregorius den Groote vertoonde dit Forum nog al zijn pracht en de legende verhaalt dat deze heilige Paus zoozeer in begeestering geraakte door de heerlijke schepping van keizer Trajanus, dat hij de bevrijding van de ziel des keizers uit de hel verzocht..... en verkreeg. Dit laatste wijst er reeds op dat wij hier met eene volkslegende te doen hebben; maar deze legende spreekt ook meer dan iets anders voor de groote bewondering, welke de schepping van den Keizer bij tijdgenoot en nazaat wekte.

Tegenover de zuil van Trajanus verhief zich eenmaal de prachtige *Basilica Ulpia*, waarvan men in het begin dezer eeuw de grondslagen heeft teruggevonden. Deze Basiliek was geen gebouw voor den godsdienst, maar, evenals alle oude Basilieken, voor geheel profane doeleinden bestemd. De *B. Ulpia* diende voor de rechtspraak, maar vooral voor bijeenkomsten van letterkundigen en dichters, die er hunne werken

voorlazen. Het inwendige was door vier rijen zuilen in vijf schepen verdeeld; men steeg er naar op langs vier massieve treden van *giallo antico* (antiek geel marmer); de vloer was in verschillende vakken verdeeld, die met *giallo antico*, *pavonazzetto* en afrikaansch marmer waren ingelegd; de zuilen waren van grijs graniet en de muren bekleed met wit marmer. Het dak was van brons en tusschen de pilasters, tegen de muren, stonden voetstukken, op welke eenmaal de borstbeelden van beroemde mannen zich verhieven. Van al deze heerlijkheid is niets overgebleven dan eenige stukken van zuilenschachten.

Op de puinhoopen van dit Forum werden in later eeuwen twee kerken gebouwd, beiden aan de H. Maagd gewijd en waarvan de eene den naam draagt van *S. Maria di Loreto*; de andere werd in 1663 opgericht ter herinnering aan de bevrijding van Weenen van de Turken, door Jan Sobiesky, koning van Polen. Merkwaardigheden bezitten deze kerken niet.

Wij gaan nu van het *Forum Trajani* naar het *Forum Romanum*, waar wij, links van den boog van Septimus Severus, de kerk aantreffen van den H. Adrianus. Deze is een van de weinige kerken, die in oude heidensche gebouwen werden opgericht; deze namelijk in de zalen waar in het oude Rome de Senaat zijn zittingen hield. Veel belangrijks levert de kerk overigens niet op. Daar tegenover bevindt zich de kolom van keizer Phocas. Men heeft lang gemeend dat het een overblijfsel was van oud-heidensche bouwwerken, hetzij van JupiterCustos, hetzij van de brug van Caligula; maar in 1830 heeft men ontdekt dat de kolom in het jaar 608 n. C. door Smaragdus, exarch van Italie, ter eere van keizer Phocas was opgericht, zooals het opschrift ook vermeldt, ofschoon de naam van Phocas door diens opvolger Heraclius is uitgekrast, zooals meer gebeurde, wanneer een Keizer zich door zijn gedrag of wreedheid gehaat had gemaakt, hetgeen met Phocas het geval was. Wij hebben gezien dat hetzelfde ook geschied is met de Vestaalsche maagd, die zich tot het Christendom bekeerd had, zooals wij hebben medegedeeld, toen wij over het *Atrium van Vesta* spraken. Hetzelfde heeft Caracalla ook gedaan ten opzichte van den naam van zijn broeder Geta, dien hij in de armen hunner moeder vermoordde.

Tegenover de vroeger door ons beschreven kerk van *Maria Liberatrice* of *Antiqua* verheffen zich de majestueuse overblijfselen van den *Tempel van Antoninus en Faustina*. De Romeinsche Senaat richtte hem op ter eere van keizer Elius Antoninus Pius en diens gemalin Faustina. Van al de heerlijkheid van dit gebouw zijn nog slechts een paar zijkanten van de *cella* en de heerlijke portiek overgebleven. Deze laatste bestaat uit 10 groote kolommen van corinthische orde, uit één stuk cipolijnsch marmer gehouwen, waarop de kornis rust, eveneens uit reusachtige stukken marmer bestaande, op welker zijfries men uitstekend bewerkte griffioenen en kandelabers bewondert; op de voorzijde leest men de opdracht aan Antoninus en Faustina. Toen dit gebouw nog in ongerepten glans schitterde, klom men langs 21 treden naar de portiek op, maar door de ophooging van den grond van Rome, die vooral op het Forum zeer aanzienlijk was, kwam de portiek bijna gelijk met het niveau van den grond. Op de puinhoopen van den tempel werd een kerk ter eere van den H. Laurentius gebouwd, die den naam draagt van *SAN LORENZO IN MIRANDA*.

In de onmiddellijke nabijheid bevindt zich de kerk van de H.H. COSMAS EN DAMIANUS, een om haar oudheid zeer merkwaardig gebouw, dat eigenlijk uit twee oude heidensche

gebouwen is samengesteld. Het langwerpige gedeelte was eertijds de „Tempel der H. Stad Rome (TEMPLUM SACRAE URBS), die minder tot godsdienstige doeleinden diende, dan wel tot een staatsgebouw, dat ter bewaring van het kadaster- en de belasting-registers bestemd was, hetwelk daarom ook op een naar het Forum des Vredes gekeerden muur, het reusachtige, in marmer uitgehouwen plan of den platten grond van Rome vertoonde, waarvan men nog fragmenten in het museum van het Kapitoel bezit. De ronde voorhal was eertijds de tempel van Romulus, den zoon van Maxentius, die later, onder Constantijn meer een familie-monument, dan wel een voor den eeredienst gebruikt gebouw was.

Paus Felix IV (526—530) verkreeg beide gebouwen van de Gothen-koningin Amalasuntha, ten einde ze tot een kerk ter eere van bovengenoemde heiligen in te richten. Deze kerk is de eerste, die uit een oud-romeinsch openbaar gebouw is ontstaan.

De langwerpige ruimte van den *Templum Sacrae urbis* werd tot kerk ingericht doordien men er een ronde apsis aan toevoegde en er een altaar in plaatste. De *apsis* begon in een dwarswand, waarmede men de langbouw doorsneed. De tempel van Romulus werd als voorhal of voorhof gebezigd en door een gang met den langbouw verbonden. Felix bracht er ook een ingang aan langs de *Via Sacra*, ter vervanging van een vroegeren ingang onder een ter zijde gelegen zuilenportiek. Van de zuilen, die den ingang van den voorhal versierden, zijn er enkele verdwenen, maar de bronzen deuren met de rijk versierde deurposten, uit de IVe eeuw afkomstig, zijn nog aanwezig.

Door de altijd hooger wordende grond van Rome, was de ingang allengs tot onder het straat-niveau geraakt, zoodat paus Urbanus VIII den ingang en den voorhal door een nieuwen vloer liet doorsnijden, zoodat natuurlijk de kerk inwendig ook een nieuwen vloer moest hebben en daardoor veel van haar hoogte inboette en bijna niet meer dan een half gebouw werd. In de jaren 1879 en 1880 heeft men evenwel het omliggende gedeelte van het Forum uitgegraven, zoodat de bronzen deuren weer lager zijn geplaatst en de kerk haar oorspronkelijke hoogte heeft herkegen.

Paus Felix had aan den ouden *Templum sacrae urbis* de marmerbekleding der binnenwanden gelaten, zoodat het gebouw in al haar inwendige pracht bleef bestaan, maar hieraan voegde hij een heerlijk mozaïekwerk boven de apsis toe, dat na bijna veertienhonderd jaar, nagenoeg ongeschonden bewaard is gebleven. In 't midden van den schelpvormigen grond vertoont zich de majestueuse gedaante des Zaligmakers, de rechterhand uitgestrekt houdende, terwijl de linkerhand, waarover een vouw van het kleed is geslagen, de schriftrol houdt. Beneden treden ter rechter en ter linkerzijde de beide heiligen (Cosmas en Damianus), hun kronen in de hand dragende, naar den Heiland toe, door de eenigszins grooter voorgestelde Apostelen Petrus en Paulus geleid, die hen als 't ware aan Christus voorstellen. Achter dezen staan ter eener zijde de H. Theodorus, ter anderer zijde paus Felix. Achter elk dezer laatste figuren schiet een palmboom hoog op; op dien achter Felix wiegelt zich de symbolische Penixvogel, het zinnebeeld der verrijzenis of onsterfelijkheid. Onderaan ziet men den Jordaan, de genadestroom, het afbeeldsel van het doopsel. Een breede rand, die het geheel omsluit, vertoont het Lam Gods op een afgeknotten heuvel, uit welken de vier mystieke stroomen van het Paradijs ontspringen. Ter weerszijde van het lam gaan twaalf lammieren (Apostelen en Geloovigen), die uit Jerusalem en Bethlehem komen, naar het op den heuvel staande Lam Gods toe. Boven de *Apsis*, in den boogmuur, bevinden zich nog andere mozaïek-schilderingen, die met de eerste samenhangen, er althans betrekking op hebben.

Het Forum verder afdalende naar het Colosseum toe, zien wij aan onze rechterhand drie reusachtige bogen, de overblijfselen van de BASILIEK VAN CONSTANTIJN, ook wel, ofschoon ten onrechte, TEMPEL DES VREDES genoemd. De oorspronkelijke Basiliek, die geen godsdienstig karakter had, maar slechts een herinneringsgebouw was, bezat drie schepen; wat men nu nog ziet staan is de noordelijke beuk; op de peilers ziet men nog fragmenten van de marmeren kornis, die door acht zuilen werd gedragen; één daarvan staat thans op het plein van *Sta Maria Maggiore*, waar zij op bevel van paus Paulus V werd geplaatst. Tusschen de V^{de} en VIe eeuw stond het heerlijke en reusachtige gebouw nog in zijn geheel overeind, gedekt met zijn kostbare verguld-bronzen dakpannen, die er door paus Honorius (625–638) met toestemming van keizer Heraclius werden afgenomen, om tot de bekleeding te dienen van het dak van de St. Pieterskerk, bij het Vaticaan. De hoofdingang was naar het Colosseum gekeerd. Bij de opgravingen in 1812 heeft men daar een rijken schat van de kostbaarste marmersoorten gevonden, en tevens bespeurd dat er in de middeleeuwen een christelijk bedehuis binnen de oude basiliek was gebouwd.

Slechts eenige weinige stappen scheiden ons hier van de kerk van *Sta FRANCESCA ROMANA*, een zeer oud kerkgebouw, dat in vroegere eeuwen den naam van *Sta MARIA NOVA* droeg. Aan deze kerk is de legende verbonden van den val van Simon den Toovenaar, die zich beroemd had ten hemel te zullen opstijgen en zich dan ook in de lucht verhief, maar op het gebed van de H.H. Apostelen Petrus en Paulus smadelijk ten gronde viel; de legende voegt erbij, dat de steenen, waarop de Apostelen knielden om hun gebed te doen, den indruk hunner knieën bewaarden. Men wijst in de kerk die steenen nog aan, welke zich eertijds bevonden hebben in een klein bedehuis dat op de *Via Sacra* was opgericht, op de plaats waar dit alles geschied is, en den naam *Ecclesia S. Petri* droeg. Wij spraken hier van een legende en inderdaad schijnt dit verhaal, voor zooverre men thans kan nagaan, slechts een legende te zijn. Het wonder, hier vermeld, komt het eerst voor in de onechte „Acten van Petrus en Paulus”, die op zijn vroegst in de V^e eeuw kunnen ontstaan zijn. Misschien zullen latere ontdekkingen meer licht brengen over de aanwezigheid van Simon den Toovenaar in Rome, maar tot heden zwijgen alle onverdachte bronnen er over. De driehoekige steenen, welke men thans nog in *Sta Francesca Romana* vertoont, zijn niet anders dan de gewone bazaltsteenen, waarmede eenmaal de *Via Sacra* geplaveid was en die in de kerk, welke op dien beroemden weg in het atrium van de tempel van Roma gebouwd was, bewaard werden.

Maar al mist dan ook deze kerk weer, evenals zoo menige andere, de aantrekkelijkheid der legende, zij bezit een veel grooter recht op ons bezoek in het prachtige, met kostbare marmersoorten en verguld bronzen versierselen opgeluisterde graf, waarin zich het lichaam der H. Francisca Romana voor het Hoogaltaar bevindt. Ter zijde van dit altaar kan men het prachtige grafmonument bewonderen van paus Gregorius XI, door Pietro Paulo Olivieri. Het basrelief stelt den terugkeer voor van den H. Stoel uit Avignon, waar hij 70 jaar gevestigd was. Gregorius XI trok in 1377 naar Rome terug en maakte een einde aan de zoogenaamde Babylonische gevangenschap der Pausen.

In deze kerk bevindt zich boven het altaar ook een schilderij op hout van de H. Maagd, aan den H. Lucas toegeschreven. Zij werd door zekeren Angelo Frangipani uit het oosten, tijdens de kruistochten, meegebracht. In de middeleeuwen bezaten de Frangipani's hier een sterken burg, gelegen tusschen het Colosseum en den Oppius.

Paus Urbanus II vond in dien burg een veilige schuilplaats voor zijne vijanden, en de bullen van 1093, van dezen Paus, zijn uit Sta Maria Nova gedagteekend. Wellicht zijn in deze kerk dan ook de plannen voor den eersten kruistocht tot rijpheid gekomen. Zij ligt juist tegenover den Boog van Titus, die den paus dagelijks aan Jerusalem en de heilige plaatsen moest doen denken.

't Is misschien hier de plaats om eenige woorden te zeggen over de zoogenaamde Madonna's van den H. Lucas, waarvan reeds herhaalde malen in dit werk sprake was.

Martigny zegt omtrent deze afbeeldingen het volgende: „Het is tegenwoordig voldoende bewezen dat deze Evangelist, die van beroep geneesheer was, zooals wij uit den brief van den H. Paulus aan die van Colosse weten, geheel en al vreemd aan de kunst bleef, en niet het talent had dat men hem zelfs in betrekkelijk latere tijden toeschreef. De stijl van de afbeeldingen, die onder zijn naam verspreid zijn, laat bovendien niet toe ze hooger te doen opklimmen dan tot den tijd der iconoclasten (beeldstormers der VIIIe eeuw), en volgens d'Agincourt zelfs tot dien der kruistochten. 't Is een byzantijsche type, die in de Middeneeuwen vooral in Italie zoo veelvuldig werd nagebootst, dat een menschenleeftijd, hoe lang men dien ook zou willen veronderstellen, niet voldoende zou zijn om al de copieën er van aan te geven, ofschoon ze niet anders zijn dan eenzelfde schilderij, door een bijna mechanische bewerking weergegeven.

De vraag, hoe de overlevering betreffende de zoogenaamde Madonna's van den H. Lucas, van de zesde eeuw bijna algemeen kon worden aangenomen en bijna tot op onzen tijd is blijven voortbestaan, is niet te min zeer moeielijk op te lossen en heeft langen tijd de scherpzinnigheid der critici op de proef gesteld. De vermelding van een dezer afbeeldingen door Theodorus Lector (6e eeuw), ontnemt alle waarde aan de gissing van Manni en Lanzi, die de bedoelde afbeeldingen toeschrijven aan een schilder der 11de eeuw, welke, volgens genoemde schrijvers, Lucas Santo heette. De, volgens ons meest aanneembare oorsprong van deze legende, is die van den abbé Greppo. „Men zou kunnen aannemen dat zelfs voor de 5de eeuw een schilder, die den naam van den Evangelist Lucas droeg, en zich op de schildering van godsdienstige onderwerpen toelagde, in het Oosten heeft geleefd, waar men later zijn naam met dien van zijn heiligen patroon heeft verward, welke dwaling later met de byzantijsche schilderstukken naar het Westen is overgebracht. Tot zooverre Martigny in zijn *Diet. des Antiq. Chrét.* Natuurlijk wordt zijn meening niet door allen aangenomen, maar in bredere bespreking te treden laat ons arbeid niet toe.

Onzen weg vervolgende, laten wij het Colosseum rechts liggen, en dan terstond links afslaande komen wij aan de bouwvallen van het *Gulden Huis* van Nero, en tegenover deze aan die van de *Termen van Trajanus*, die men langen tijd ten onrechte voor die van Titus hield. Wij loopen tusschen deze beiden door en komen dan weldra aan een grooten bouwval, die den naam *Sette Sale* draagt. Evenals alle bouwwerken van Trajanus, waren ook deze badstoven van ongekende pracht en weelde. Hier zijn wellicht voor de nog te doene opgravingen kostbare vondsten verborgen. In 't jaar 1506 werd hier de bewonderenswaardige groep van den Laocoon gevonden. Niet ver van daar bevindt zich de kerk van *S. Martino de' Monti*.

Reeds onder Constantijn zou paus Silvester hier een kerk hebben opgericht, die omstreeks het jaar 500 door paus Summachus in het tegenwoordige gebouw herschapen zou zijn, dat evenwel in 1650, onder leiding van Pietro da Cortona, opnieuw werd gerestaureerd en thans een der fraaiste kerken van Rome is. De kerk bevat drie schepen,

welke door 24 antieke kolommen van verschillende marmersoorten van elkander worden gescheiden. De zeer fraaie landschappen op de muren der zijbeuken, zijn van Gaspard Pussino (Poussin), met figuren van diens broeder Nicolas: de twee ter zijde van het altaar van de H. Magdalena de' Pazzi zijn evenwel van Gio. Francesco Bolognese. De kapel op den achtergrond van de zijbeuken, toegewijd aan O. L. V. van Carmel, is geheel versierd met schilderstukken van Antonio Cavallucci, die voor de kapel begraven ligt. Een marmeren trap voert onder het hoogaltaar, waar de lichamen rusten der H.H. Pausen Silvester en Martinus I, benevens relieken van andere heiligen. Deze gewijde plaats wordt opgeluisterd door tal van zuilen, door Pietro da Cortona ontworpen. De onderkerk is, naar men zegt, de oude kerk door Constantijn gebouwd; ook beweert men dat daar het Romeinsch Concilie van 324 werd gehouden. Ook deze onderaardsche kerk is met drie beuken. Op het altaar bevindt zich een zeer oude mozaïk-beeltenis der H. Maagd.

Van San Martino komen wij in de *Via Merulana*, die wij oversteken, om de *Via del Statuto* in te slaan, die ons op de *Piazza Vittorio Emanuele* voert. Van hier voeren een viertal straten naar de *Viale Principessa Margherita*. Wij slaan die aan den beneden linkerhoek, de *Via di Lamarmora* in, komen op het plein van *Guglielmo Pepe* en zoo op bovengenoemde *Viale*, waar wij de oude kerk van Sta Bibiana vinden.

Volgens Nibby richtte de romeinsche matrone Olimpia, in 363 op de plaats genaamd *ad Ursum Pileatum* een kerk met drie beuken op, die later door paus Simplicius 468—483 aan de H. Bibiana werd gewijd. Het Pausboek (*Liber pontificalis*) zegt alleen: „*dedicavit (Simplicius) basilicam intra urbe Roma, iuxta Palatium Licinianum, beatæ martyris Bibianæ, ubi corpus eius requiescit*”, d. w. z. hij (pauz Simplicius) wijdde binnen de stad Rome, bij het paleis van Lucianus, een basiliek aan de zalige martelares Bibiana, waar haar lichaam rust. Deze twee berichten weerspreken elkander niet, want het Pausboek zegt „hij wijdde”, niet „hij richtte op”, zoodat daaruit kan opgemaakt worden dat er reeds een kerk bestond, die door paus Simplicius toegewijd werd aan de H. Bibiana. Nibby zegt dat de H. Bibiana dit paleis bewoond heeft. Hoe het zij, zeer oud is de kerk zeker, en merkwaardig niet minder. Paus Honorius III deed haar in 1224 restaureeren en paus Urbanus VIII bracht er nieuwe herstellingen aan en liet, volgens de teekening van Bernini, den tegenwoordigen gevel oprichten en het inwendige met goede schilderwerken versieren.

De kerk bestaat uit drie schepen, door acht antieke zuilen, waarvan zes van graniet, van elkander gescheiden. De zes *fresco*-schilderingen, op de wanden van het middenschip, stellen het leven van de H. Bibiana voor; die op den linkermuur zijn van Pietro da Cortona en bezitten meer kunstwaarde dan die aan den overkant, welke van Agostino Ciampelli zijn. Boven het hoofdaltaar staat het beeld der heilige, dat als een der beste werken van Bernini beschouwd wordt. Onder dit altaar bevindt zich een kostbare antieke urne van oostersch albast, met een luipaardkop in 't midden. Hierin bevinden zich de lichamen van de H. Bibiana, de H. Demetria en van hare moeder de H. Dafrosa, die alle drie de kroon der martelaren ontvingen.

Dit gedeelte der Stad, waarvan de namen der straten, zooals *Principe Umberto*, *principe Amadeo*, *Gioberti*, *Mazzini*, *Carour* enz. maar al te zeer aan de overweldiging van Rome herinneren, was in den oud-Romeinschen tijd gedeeltelijk ingenomen door de beroemde tuinen van Meeenas.

Wij keeren nu naar de *Piazza di Venezita* terug en komen aan de kerk van ST. ANDREA DELLA VALLE, waarvan het front een der schoonste van Rome is. Ook het inwendige is rijk aan schoone schilderstukken en kostbare marmersoorten. De beschrijving van het gewelf wordt als een der fraaiste werken van Dominichino beschouwd. De vier groote schilderstukken in de tribune, den marteldood van den H. Andreas voorstellende, zijn van Mattha Preti, bijgenaamd Calabrese. De tweede kapel rechts, naar de plannen van Michelangelo uitgevoerd, verdient alle opmerkzaamheid.

Wij hebben hiermede zoo ongeveer de voornaamste kerken van Rome behandeld, ofschoon nog veel andere waard zijn bezocht te worden. Zoo b. v. b. de *H. Lodewijk der Franschen* (SAN LUIGI DEI FRANCESI), een fraaie kerk met schoone schilder- en beeldhouwwerken en grafmonumenten van beroemde Franschen. Men vindt er nog een gedenksteen door Pius IX opgericht ter herinnering aan de Fransche soldaten, in 1849 bij de inneming van Rome, ter verdrijving der revolutionnaires, gesneuveld; verder het grafmonument van generaal Markies de Pimodan, den modernen Bayard, in den slag van Castelfidardo (18 September 1860) gesneuveld, of, beter gezegd, verraderlijk vermoord. Bij de *IJzeren Brug* bevindt zich *St. Jan der Florentijnen* (S. GIOVANNI DE' FIORENTINI), in 1488 door Florentijners gebouwd. 't Is een fraaie kerk met veel marmer- en andere kunstwerken. Boven het altaar van 't transept bevindt zich een schilderstuk van Salvator Rosa, den marteldood van de H. H. Cosma en Damianus voorstellende; het prachtige hoogaltaar, naar de teekening van Pietro da Cortona uitgevoerd, heeft een heerlijke marmergroep van Antonio Razzi, den doop van den Zaligmaker door Johannes den Dooper voorstellende.

Wanneer men de *IJzeren Brug* (*Ponte di Ferro*) overgaat, heeft men voor zich het oude paleis Salviati. Hendrik III, Koning van Frankrijk, heeft hier nog vertoefd. In 1870 was er nog een kazerne voor de artillerie en voor den kleinen staf van 't regiment zouaven. Op de plafonds en muren waren toen nog veel half verbleekte en beschadigde fresco-schilderingen te zien, een overblijfsel van den vroegeren luister.

Achter dit paleis was eertijds de Botanische tuin. Een kleine wandeling naar de kerk en het klooster van SANT ONOFRIO loont wel de moeite. De kerk werd in 1439 door den G. Niccolo da Forca Paleno voor de hermiten van de congregatie van den H. Hieronymus gebouwd. Onder de portiek kan men de feiten uit het leven van den heilige en boven de buitendeur een Madonna met het kind van Domenichino bewonderen. In de tweede kapel rechts een madonna di Loreto van Anibale Caracci. In de kerk bevinden zich de graven van twee beroemde Italiaansche dichters; n.l. van Torquato Tasso, den dichter van het verlost Jerusalem (*La Gerusalemme liberata*) en van Alessandro Guido. Tasso was in 1595 naar Rome gekomen en zou op het Kapitoel als dichter gekroond worden, maar op den morgen van den plechtigen dag werd hij door den dood verrast in het klooster van S. Onofrio, waar hij zijn intrek had genomen. De kamer, door den dichter in het klooster bewoond, was door verschillende omstandigheden en vooral door de ontploffing van een kruitmagazijn op den Janiculus, beschadigd, en gedurende een drietal jaren gesloten gebleven. Door de zorgen van eenige katholieke jongelieden is deze kamer in 1893 weer geheel gerestaureerd. Al de meubelen, door Tasso gebruikt, werden weer op hun plaats gezet; in een antieke kast tegen den achterwand vindt men een aantal voorwerpen, die aan den grooten dichter hebben toebehoord: zijn crucifix, een lendengordel van boomschors, een spiegel, zijn inktkoker, een stuk van den eik waaronder hij uit-

rustte, een eigenhandigen brief aan Hieronymus Manzo, benevens een medaljon in brons van den dichter. In een andere kast ziet men een aantal oude uitgaven van de „Jerusalem” met het volgende opschrift in marmer: D. O. M. — Torquati Tassi — ossa hic jacent — hoc ne nescius — esset hospes — Fratres hujus Ecclesiae — p. p. — MDCL. — Obiit anno MDXCV. — In het klooster kan men nog een Madonna bewonderen van den onsterfelijken Leonardo da Vinci. Wij raden een bezoek in den tuin van het klooster ten zeerste aan. Een prachtiger gezicht op Rome kan men zich niet uitdenken, dan men hier van deze hoogte geniet.

Wanneer men van Sant' Onofrio naar de *via della Lungara* terugkeert, en deze vervolgt tot de oude PORTA SETTIMIANA en dan rechts de *Via Garibaldi* inslaat, komt men weldra aan de PORTA DI S. PANCRAZIO (Poort van den H. Pancratius) de oude PORTA GIANICOLENSE. Dit gedeelte van Rome en deze poort hebben in de geschiedenis van Rome een gewichtigen rol gespeeld. In de tweede helft der 8ste eeuw werd zij fel besprongen door de Longobarden van Koning Astulf, die zelfs de nabij gelegen Kerk van den H. Pancratius niet spaarden. In 1527 (den 6 Mei) stormden de Spaansch-Duitsche troepen, onder aanvoering van den Connétable Charles de Bourbon, bij deze poort Rome binnen, dat door hen op een vreeselijke wijze geplunderd werd. De Connétable werd evenwel, eer zijn troepen de stad vermeesterd hadden, door een musketschot doodelijk gewond. De beroemde goudrijver Benvenuto Cellini schreef zich, ten rechte of ten onrechte, de eer toe het schot gelost te hebben. Toen in 1848 de revolutie zich van Rome meester gemaakt had en Pius IX gedwongen was naar Gaëta de vlucht te nemen, werd Rome van den kant dezer poort door de Franschen, die onder generaal Oudinot Rome van de Garibaldisten en revolutionnairn kwamen verlossen, aangevallen, en leed de poort groote schade. In 1870 had generaal Nino Bixio hier zijn geschut geplant en bedreigde hij met zijne kanonnen zelfs het Vaticaan en de St. Pieterskerk. Uit deze poort trokken ook eenige dagen later de laatste verdedigers van den Paus en de Kerkelijke Staten, de Pauselijke Zouaven, voor altijd uit Rome. Zoo was dan de Poort van S. Pancratius voortdurend het punt waarop de Eeuwige Stad werd aangevallen. In 1853 werd zij door den bouwmeester Vespignani gerestaureerd en de schade van het beleg van 1849 hersteld.

Een weinig voorbij de poort is de kerk van den H. Pancratius. De marteldood van dezen jeugdigen heilige is genoegzaam bekend uit het onsterfelijke werk van Kard. Wiseman: *Fabiola of de Kerk der Katakomben*. Zijn lichaam werd bijgezet in de Katakombe van Calepodius, die ook wel die van S. Pancratius genoemd wordt. Men schrijft den oorsprong van de kerk toe aan den H. Paus Felix I, die in 272 boven het graf van den jongen martelaar in de Katakombe van Calepodius een bedehuis deed oprichten. Nadat de vrede aan de Kerk geschonken was, werd het nederige bedehuis door een prachtige kerk vervangen. In 1609 liet Kard. Ludovico Torres deze kerk herbouwen in een nieuwen tempel met drie beuken; Alexander VII stond haar af aan de Ongeschoeide Carmelieten.

Nadat zij sedert 1798 verlaten was, werd zij in 1814 weer gerestaureerd en in gebruik genomen. Zooals wij gezien hebben spaarden de Longobarden dit heiligdom niet, maar erger nog hielden de Garibaldisten en Revolutionnairn van 1848-1849 er huis; zij oonteerden de kerk op gruwelijke wijze en zelfs het graf van den H. Pancratius.

Naar de *Via della Lungara* terugkeerende en de *Ponte Sisto* overgaande, komt men in de VIA DE' PETTINARI (Kammenmakersstraat), waar zich de Kerk DELLA SS. TRINITA

DE' PELLEGRINI (H. Drievuldigheidskerk der pelgrims) bevindt; een fraaie in 1614 gebouwde Kerk, met een gevel van travertijn en zuilen van Corinthische encomposiet-orde, met beelden der vier Evangelisten door Bernardino Ludovisi. Het eenige merkwaardige in deze Kerk is een zeer schoone schilderij boven het Hoogaltaar van Guido Reni, de Allerheiligste Drievuldigheid voorstellende. In het ernaast gelegen gasthuis, der Pelgrims geheeten, werden arme pelgrims, die Rome kwamen bezoeken, en herstellenden liefderijk opgenomen en verzorgd.

De straat verder vervolgende langs de Berg van Barmhartigheid of Lommerd (Monte di Pietà), in 1539 gesticht en waar eertijds, zonder intrest, geld op pand werd gegeven, komt men, rechts omslaande, in de *Via di San Carlo*, waar zich de Kerk van SAN CARLO AI CATINARI (H. Karel bij de Ketellappers), aldus genoemd omdat zich vroeger in de nabijheid daarvan veel winkels en werkplaatsen van ketellappers, blikslagers enz. bevonden. 't Is een fraaie in 1612 gebouwde Kerk. Onder de voornaamste kunstwerken telt men de fresco-schildering van den H. Carolus Borromeus door Guido Reni; in het transept de „Dood van de H. Anna” een der meesterwerken van Andrea Sacchi; de vier Kardinale Deugden in de hoeken van den koepel, zeer gewaardeerd werk van Domenichino. Het Hoogaltaar, met vier porfieren zuilen, heeft als altaarstuk een fraai werk van Pietro da Cortona, voorstellende de boet-processie van den H. Carolus Borromeus tijdens de pest te Milaan.

Wanneer men de *Via di San Carlo* terug en de *Via dei Giubonnari* doorgaat, komt men op het CAMPO DI (of dei?) FIORI, waar de vrijdenkers en vrijmetselaars eenige jaren geleden een standbeeld hebben geplaatst van den al te beruchten afvalligen monnik Giordano Bruno.

Van den Campo di Fiori komt men in eenige schreden op de PIAZZA DELLA CANCELLERIA (Kanzelarijplaats). Hier werd de trouwe minister van Pius IX, graaf Rossi den 15 November 1848 door de hand van een sluipmoordenaar verraderlijk vermoord toen hij, uit zijn rijtuig stappende, de kanselarij wilde binnengaan om de constitueerende zitting der Kamer bij te wonen. Den avond te voren hadden de revolutionnairs in het Teatro Capranica geloot wie den doodelijken stoot zou toebrengen. Het lot wees zekeren Santo Costantini aan, die maar al te goed zijn slachtoffer trof. Trouwens, den avond te voren had hij in genoemden schouwburg op een daar heen gebracht lijk reeds getoond dat hij van zijn stoot zeker was.

5. PALEIZEN EN MUSEA

Rome is niet alleen de stad der Kerken en der Heiligen, maar ook de stad der Paleizen en der kunstenaars. Evenals de Romeinsche keizers de kunstschaten en kunstenaars aan de opluistering van de koningin der steden dienstbaar maakten en de tempels, badstoven, Forum's, openbare pleinen en hunne paleizen met de sierlijkste voortbrengselen der kunst opsmukten, zoo riepen ook de pausen de kunstenaars van geheel de wereld naar Rome, om door hunne meesterwerken en kunstvoortbrengselen meer eer en luister aan den godsdienst bij te zetten en de kerken te maken tot ware kunstmuseums. Met ijverzuchtige zorg verzamelden zij wat de tand der eeuwen en de vernielzucht der menschen gespaard hadden van de kunstvoortbrengselen uit de oudheid; richtten er prachtgebouwen voor op en schiepen zoo die merkwaardige, in de geheele wereld eenige museums, waar de kunstenaars der nieuwere en toekomstige tijden

nieuwe inspiraties zoeken en hun talent komen vervolmaken in de studie van het geen de klassieke oudheid het schoonst en verhevenst heeft nagelaten en nieuwere tijden hebben voortgebracht. En waar de pausen voorgingen volgden de hooge prelaten, vorsten, prinses en rijken na, zoodat Rome niet alleen onvergelykelijke openbare museums bezit, maar ook een niet minder aanzienlijk getal bijzondere kunstverzamelingen, die met waarlijk vorstelijke welwillendheid voor het publiek toegankelijk gesteld worden.

Onder al die paleizen en museums komt de eerste, de hoofdplaats toe aan die van het Vaticaan; niet alleen omdat zij de grootste zijn, maar ook in alle opzichten door den rijkdom en het aantal der kunstschaten alle andere paleizen en museums overschaduwden.

HET VATICHAAN (Palazzo Pontificio del Vaticano. Pauselijk paleis van het Vaticaan.) Wie de eerste grondlegger van het Vaticaan is geweest, is onzeker; sommigen meenen dat Constantijn de Groote naast de door hem gestichte Basiliek ook een groot paleis tot woning voor den Paus liet bouwen; anderen schrijven de eerste stichting aan den H. Liberius toe, en weer anderen, met meer waarschijnlijkheid, aan paus Symmachus, omstreeks het jaar 498. Wat daarvan ook moge zijn, zeker is het dat het Vaticaanse paleis reeds in de 8ste eeuw bestond, daar Karel de Groote het bewoond heeft toen hij op Kerstdag van 't jaar 799 ⁽¹⁾ door paus Leo tot Keizer gekroond werd. Tegen het einde van de 12de eeuw was het zeer vervallen, zoodat Celestinus III de restauratie er van ondernam, die door Innocentius III werd voortgezet; terwijl Nicolaas III het in 1278 aanmerkelijk vergrootte. Nadat Gregorius XI den apostolischen zetel van Avignon weer naar Rome had overgebracht, ging hij het Vaticaan bewonen; na zijn dood in 1378, werd er het eerste conclaaf gehouden. Van toen af beijverden alle pausen zich om het te vergrooten en te verfraaien, maar vooral van Julius II dagteekenen de groote kunstschaten die het Vaticaan bezit. Deze kunst- en prachtlievende paus deed Rafaël van Urbino uit Florence naar Rome overkomen en belastte hem met de beschildering der vier Kamers (*Stanze*), die den naam van den onsterfelijken kunstenaar dragen. Leo X, de opvolger van Julius II, liet de driedubbele portieken van het plein van den H. Damasus (*Cortile di S. Damaso*) naar de plannen van denzelfden Rafaël aanleggen, die ook door zijn beide leerlingen de tweede verdieping met stucwerken en schilderwerken deed versieren; deze portieken dragen den naam van *loggia di Raffaele* (loggia's van Rafaël). Paulus III en Pius IV verfraaiden en vergrootten het opnieuw en Sixtus V bouwde er in het oostelijk gedeelte van het Damasusplein een geheel en prachtig paleis bij aan, dat later door zijne opvolgers wederom uitgebreid en verfraaid werd; Pius VI legde het prachtige MUSEO PIO CLEMENTINO en Pius VII het MUSEO CHIARAMONTI aan.

Daar het Vaticaan uit verschillende paleizen en gebouwen bestaat, die naar verschillende bouwstijlen zijn uitgevoerd, kan er natuurlijk van een symmetrisch geheel geen sprake zijn; maar niettegenstaande dat is het in alle opzichten merkwaardig, omdat de beste bouwmeesters der verschillende eeuwen er aan gewerkt hebben en er

(1) De Kroning van K. den Gr. wordt door sommigen opgeheven als hebbende plaats gehad op Kerstdag van 't jaar 800. Dit is waar wanneer men de oude jaarindeeling aanneemt, maar niet waar volgens onze indeeling. Ten tijde van K. den Gr. begon het jaar op 25 Dec.; Kerstdag 800 staat dus gelijk met Kerstdag 799 van onze jaarindeeling, die met 1 Januari het jaar doet beginnen.

de bewijzen van hun talent achterlieten. Bramante (1444—1514), Rafaël (1483—1520), Sangallo en Pirro Legorio (1507—1573), Domenico Fontana (1543—1607), Carlo Maderno (1556—1609), Bernini (1598—1680) hebben er beurtelings aan gewerkt.

Het paleis heeft drie verdiepingen, die een aantal zeer groote zalen, een ontelbare menigte kamers, grootsche gallerijen, prachtige kapellen, uitgestrekte gangen, een zeer uitgebreide bibliotheek en een bewonderenswaardig museum bevatten, terwijl een zeer uitgestrekte tuin met rij- en wandelpaden de pracht van 't geheel nog komt verhoogen. Verder zijn er twintig binnenpleinen, acht groote trappen, benevens ongeveer tweehonderd kleinere.

De hoofdtrap (*Scala ducale*), die tot het paleis toegang geeft, bevindt zich bij het ruitersstandbeeld van Constantijn, in de groote voorhal of vestibule van de St. Pieterskerk. Hij werd door Bernini ontworpen, prijkt met jonische zuilen en voert naar de eerste, de voornaamste verdieping van het paleis en tot de groote of koninklijke zaal, die door paus Paulus III naar de plannen van Antonio Sangallo werd gebouwd. De versieringen zijn van Pierin del Vaga en van Danielle da Volterra, de wandschilderingen, die verschillende gebeurtenissen uit de regeeringen der pausen voorstellen, zijn meesterwerken van Vasari (1512-1574), van Sommacchini, Zuccari (1529-1566) en Sicciolante da Sermoneta.

Met deze zaal staan twee prachtige kapellen in verbinding, van welke die links gelegen is de grootste, schoonste en beroemdste is, n.l. de SIXTIJNSCHE KAPEL (CAPELLA SISTINA). Sixtus IV liet haar naar de plannen van Baccio Pintelli oprichten. Zij wordt vooral gebruikt voor de plechtigheden der Goede Week. Hier bevindt zich de beroemde fresco-schildering van Michelangelo Buonarroti (1474-1564) het „Laatste Oordeel” voorstellende en dat, trots de aanmerkingen die men op sommige onderdeelen zou kunnen maken, beschouwd wordt als het meesterwerk van dezen genialen kunstenaar. In dat werk heeft Michelangelo aan zijn stout genie zijn hoogste vlucht gegeven. 't Is een indrukwekkende schepping, die verstomd doet staan en machtig aangrijpt. Als hoofdfiguur stelt zij voor Christus als laatste en opperste Rechter, aan de rechterhand zijne heilige Moeder hebbende en omringd door de Apostelen en eene groote menigte heiligen, terwijl daar boven engelen de Simbolen van Zijn lijden als in zegepraal opgeheven houden. Iets lager en in 't midden van de schildering is een andere groep engelen, die de bazuinen blazen om de dooden uit hunne graven en tot het laatste oordeel op te roepen; men ziet dan ook links verschillende dooden in hunne lichamen terugkeeren, terwijl enkelen uit de aarde opstaan, anderen zich in de lucht verheffen om naar het Oordeel te gaan. Met een aangrijpend realisme heeft de kunstenaar van den eenen kant de engelen afgebeeld die de dooden helpen ten hemel op te stijgen, van den anderen kant de duivelen de verdoemden naar de hel slepen; de strijd, die daardoor tusschen dezen ontstaat, is van aangrijpend en huiveringwekkend effect. Rechts en omlaag heeft de schilder Charon afgebeeld, die de boozen in zijn boot naar de hel voert, zooals Daube in zijn onsterfelijke *Divina Comedia* het zoo aangrijpend voorstelt:

*Bestemmiavano Iddio, e i lor parenti,
L'umana specie, il luogo, il tempo, e 'l seme
Di lor semenza e di lor nascimenti.*

.

*Caro dimonio con occhi di bragia,
Loro accennando, tutte le raccoglie:
Batte col remo qualunque s'adagia.*

Zij vloekten God en 't maaksel zijner handen,
Hunne ouders, 't menschedom, tijd, plaats en 't geslachte,
Gesproten uit hun zaad en dierste panden.

Charon de demon, 't brandend oog steeds stroever,
Op hen gevest en wenkend, zamelt allen:
En met de roeispaan slaat hij iedren toever

(Vert. van Mr. JOAN BOHL).

Alvorens dit reuzenwerk te scheppen had Michelangelo, op last van Julius II, in den tijd van slechts twintig maanden en zonder eenige medehulp, het geheele gewelf geschilderd met verschillende tafereelen, die de Schepping der Wereld en onderscheidene gebeurtenissen uit het Oude Testament voorstellen; om welke op de hoeken en de lunette zich verschillende andere figuren, zooals profeten en Sybillen, zich bevinden. Ook deze kunstschepping is in hooge mate bewonderenswaardig. De twaalf schilderstukken op de groote kornis zijn van Luca Signorelli, Alexandro Filippi, Cosmo Roselli, Pietro Perugino en andere meesters.

De tweede kapel is de PAULIJNSCHE (CAPELLA PAULINA), die Paulus III naar de plannen van Antonio da Sangallo deed bouwen. Hier heeft de plechtige uitstelling plaats van 't H. Sacrament voor 't Veertiguur Gebed en wordt in de Goede Week het H. Graf opgericht. Het altaar bezit een zeer fraai tabernakel van kristal, met vergulde versieringen. Op de zijwanden zijn aan weerszijden drie groote fresco-schilderingen door pilasters van elkander gescheiden; de eerste en derde, rechts bij 't binnenkomen, zijn van Zuccari, de middelste, de Kruisiging van den H. Petrus voorstellende, is van Michelangelo, die ook de Bekeering van den H. Paulus, de middelste aan de linkerhand, penseelde; die aan de kanten zijn van Lorenzino da Bologna. De gewelfschilderingen en die van de fries zijn ook van Zuccari. Deze schildereringen hebben evenwel veel geleden van den walm der kaarsen.

De deur tegenover de Sixtijnsche kapel voert naar de hertogelijke zaal (*Sala ducale*), waarvan het gewelf door Lorenzino da Bologna en Raffaello da Reggio met arabesken is versierd.

Wanneer men den trap van Bernini weer afgaat, vindt men voorbij het standbeeld van Constantijn, aan de linkerhand, een deur, waardoor men op het zoogenaamde plein van den H. Damasus (*Cortile di San Damaso*) komt. Door de deur waarboven het opschrift staat: *Adito alla Biblioteca e al Museo* (Toegang tot de Bibliotheek en het Museum), komt men aan de LOGGE DI RAFFAELLO (loggia's of gallerijen van Rafaël). Zij werden op last van paus Leo X onder leiding van Rafael gebouwd; zij bevatten, behalve het grondvlak, drie verdiepingen, elk met drie armen. De twee eerste zijn boogvormig en met pilasters, de derde met zuilen, die houten architraven steunen. De arabeskschilderingen van de eerste verdieping, die men doorgaat als men zich naar het museum begeeft, zijn van Giovanni da Udine, een der beste leerlingen van Rafaël; de twee andere armen van deze verdieping werden er door Gregorius XIII en Sixtus V

aan toegevoegd; de schilderijen zijn van Cristoforo Roncalli, bijgenaamd Pomarancio de jongere. Door de deur links van den eersten vleugel, komt men in het APPARTAMENTO BORGIA, aldus genoemd naar Alexander VI van het geslacht Borgia, die het deed maken en ook de schilderijen begon, die onder Leo X ten einde werden gebracht. Het appartement is in verschillende kamers verdeeld.

Het zou ons veel te ver voeren wilden wij al de kunstschaten, in 't Vaticaan verzameld, wij zeggen niet beschrijven, maar alleen opnoemen; wij zullen ons derhalve moeten bepalen met op de voornaamste te wijzen.

De 1^e kamer dan, van 't App. Borgia, die 56 voet lengte op 36 breedte heeft, vertoont onder de fraaie gewelfschilderingen door Giovanni da Udine en Pierin del Vaga, onder andere de zeven planeeten, als volgt voorgesteld: Jupiter op een wagen getrokken door arenden; Venus door duiven, de Maan door vrouwen, Mars door wolven, Mercurius door hanen, de Zon door paarden, Saturnus door draken. Verder zijn er nog afgebeeld de Groote Beer, de Hondster of Syrius en verscheidene andere sterren; in 't midden der zaal staat een fraai bekken van phrygisch marmer en overal fragmenten van antieke beeldhouwwerken, zooals een Trajanus, door lictoren en andere personen omringd, die op het Forum Trajani gevonden werden; verder vuistvechters, heerlijke brokstukken van de fries van de Ulpiaansche Basiliek enz. enz.

De tweede vertoont aan 't gewelf het wapen der Borgia's door Pinturicchio; profeten en in de groote lunetten de Hemelvaart en de Verrijzenis van Christus; de aanbidding der Koningen; de Boodschapping van Maria, de Hemelvaart en de Nederdaling van den H. Geest. Ook hier zijn zeer fraaie en belangwekkende overblijfselen van antieke kunst, zooals Tellus en Augias; Mars en Rhea Sylvia, Diana en Endymion, en bij de deur der derde kamer een fraai basrelief, de opvoeding van Bacchus voorstellende.

De gewelfschildering van de derde zaal is eveneens van Pinturicchio, die er den marteldood van den H. Sebastianus, het Bezoek aan Elisabeth; het bezoek van den abt Andreas aan den H. Paulus den kluizenaar; de H. Catherina voor Maximus; de H. Barbara zich aan de lagen haars vaders onttrekkende; den H. Julianus van Nicomedie en eindelijk omlaag een H. Maagd met het Kind maalde. In 't midden staat een fraaie antieke marmeren zetel op drie pooten. Een der grootste sieraden is een antiek schilderwerk, dat een bruiloft voorstelt en algemeen bekend is onder den naam van „Nozze Aldobrandini.” Velen houden het er voor dat het een voorstelling is van den bruiloft van Peleus en Tetis. Dit schoone stuk werd in 1606 bij den boog van Galliënus gevonden en kwam toen in het bezit van het huis Aldobrandini, van waar het zijn naam ontving. Het werd langen tijd voor het schoonste bekende oud-romeinsche schilderwerk gehouden, maar later moest het wel eenigszins onder doen voor andere te Pompei en Herculaneum gevonden; het blijft evenwel het schoonste van die zich te Rome bevinden. Nog enkele andere oud-romeinsche schilderwerken, maar van mindere kunstwaarde, worden hier bewaard, o. a. een Nimf, in 1810 bij den Nomentaanschen weg gevonden; vijf vrouwenfiguren, die buiten de Poort van St. Sebastiaan, in een vertrek van de villa van Munatia Procula bij de via Ardeatina werd ontdekt.

De vierde kamer heeft ook zolderschilderingen van Pinturicchio, op de deugden, kunsten en wetenschappen betrekking hebbende. Er bevindt zich verder eene groote verzameling *terra-cotta*-werken; in 't midden staat een bronzen *biga* of wagen voor wedrennen.

Uit het Appartement Borgia komende heeft men links een ijzeren hek dat naar de gaanderij van Bramante voert, waarvan het eerste gedeelte den naam van *CORRIDORE DELLE LAPIDI* (galerij of gang der steenen) draagt, omdat men er een groote verzameling grafsteenen en opschriften vindt, van heidenschen zoowel als van christelijken oorsprong. Zijn de eersten dikwijls belangrijk uit een geschiedkundig oogpunt, de tweeden zijn het niet minder uit een godsdienstig. Voor het grootste gedeelte uit de Katakomben afkomstig, vertoonen zij in groote verscheidenheid de Simbolische teekens, waarvan wij in het 2de gedeelte van dit werk spraken; terwijl zij niet minder merkwaardig zijn door de vele consulaire gegevens, veranderingen in de taal en meer dergelijke bijzonderheden die zij aanbieden. Verder vindt men er een groote verscheidenheid sarcofagen of steenen doodkisten, lijkurnen enz., fragmenten van bouwen beeldhouwkunst.

Eer men aan het Museo Chiaramonti komt, heeft men links een met ijzer beslagen deur, die ons brengt in de *VATICAANSCHÉ BIBLIOTHEEK* (*Biblioteca Vaticana*), zeker de grootste van Europa, vooral wat de hoeveelheid grieksche, latijnsche, italiaansche en oostersche handschriften aanbelangt, die niet minder dan 150.000 stuks bedraagt, terwijl zij tevens een groot aantal (50.000) kostbare en zeldzame boeken bevat. Men heeft er o. a. een Tacitus, die door Leo X voor vijfhonderd goudstukken werd gekocht; zeer oude Grieksche en Hebreeuwsche Bijbels, een met miniaturen verluchte Terentius, een Cicero en een Virgilius uit de 5de eeuw; men bewaart er het werk dat Hendrik VIII schreef tegen Luther en de hervormers en dat hem den titel van „Verdediger des Geloofs” verwierf, een titel dien hij later te schande maakte door een verwoede vervolging van de Katholieke Kerk; in hetzelfde carton bewaart men ook de brieven van Anna Bolein, om wier wille hij het Anglicaansche schisma in 't leven riep en die hij later onder de bijl van den scherprechter deed sterven.

Naar men zegt zou reeds de H. Paus Hilarus omstreeks het jaar 465 een bibliotheek in het paleis van Laterane hebben opgericht, die later door veel pausen vermeerderd is geworden en wel voornamelijk door Nicolaas V, die haar naar 't Vaticaan deed overbrengen. Toen door de aanhoudende vermeerdering van den boekenschat de beschikbare ruimte onvoldoende werd, liet Sixtus V het tegenwoordige gebouw naar de plannen van Domenico Fontana oprichten.

De eerste zaal waar men binnentreedt, wordt ingenomen door de vertalers van de latijnsche, grieksche, hebreeuwsche, arabische en siro-chaldeeuwsche talen. Rondom zijn de portretten van de Kardinalen-bibliothecarissen aangebracht. De groote zaal, die het voornaamste gedeelte van het gebouw uitmaakt, is bijna 80 meter lang en 18 meter breed, door zes zuilen in twee beuken verdeeld en met even zooveel vensters in de wanden, die versierd zijn door schilderwerken van Viviani, Baglioni, Salviati, Salimbeni, Guidotti, Nogari, Nebbia, Nucci en anderen. Rechts van den ingang ziet men Sixtus V met Domenico Fontana, die hem het plan voor de Bibliotheek aanbiedt.

Boven de Kornis die om de zaal loopt, zijn de voornaamste daden van Sixtus V afgebeeld en onder de Kornis in de linker beuk en tusschen de vensters de beroemdste oude bibliotheken; boven de middenzuilen, die het gewelf dragen, de uitvinders van de letters der verschillende talen, die men boven elke figuur afgebeeld en door opschriften toegelicht vindt. Op den wand van de rechter beuk zijn de Algemeene Concilies geschilderd. Rondom de zaal en tegen de peilers zijn 46 kasten, waarin men zeldzame boeken en handschriften bewaart. Boven deze kasten, zoowel als die der

andere zalen, bevindt zich de rijke verzameling Etruscische vazen. Tusschen de peilers bevinden zich kostbare voorwerpen van Sèvres-porcelain. Bij den laatsten pilaster bewaart men een Russischen kalender, in kruisvorm op hout geschilderd, en daarachter een marmeren sarcofaag buiten de Porta Maggiore gevonden en waarin zich nog het asbesten lijkkleed bevond waarin men de lijken verbrandde, ten einde de asch er van te kunnen bewaren; dat lijkkleed is nu evenwel in verscheidene stukken gebroken.

Twee lange gangen, in verschillende kamers afgedeeld, die aan 't einde dezer zaal in dwarsche richting loopen, zijn vol kasten, waarin men handschriften bewaard, afkomstig van de bibliotheken van den keurvorst van den Pfalz, van de hertogen van Urbino, van koningin Christina, van het geslacht Capponi en Ottoboni, welke af en toe bij die van 't Vaticaan zijn gevoegd.

In de tweede kamer van den linker arm ziet men, onder meer schilderijen, ook het oorspronkelijke plan van de St. Pieterskerk zooals het door Michelangelo ontworpen was, en daar tegenover de machineriën door Fontana gebruikt voor het oprichten van de obelisk op het St. Pietersplein. Aan 't achtereinde der derde zaal bevinden zich twee zittende marmeren beelden, het eene stelt voor Aristides van Smyrna, het tweede den H. Hyppolitus, bisschop van Porto; op zijn bisschoppelijken stoel is de beroemde Paasch-kalender gebeiteld; het beeld, waarvan het hoofd modern is, werd in de Katakombe van den H. Laurentius gevonden. De vierde zaal bevat een groote verzameling christelijke oudheden, op de wanden zijn oude gewijde inschriften en verschillende basreliefs van christelijke sarcofagen genomen, die in de Katakomben gevonden werden. In acht notenhouten kasten bewaart men een aantal gewijde gedenkstukken, glazen, kruizen, gewijde vaten, dyptieken van hout en ivoor. Het gewelf, door Stefano Porzi geschilderd, stelt de Kerk en den Godsdienst voor.

Hierop volgt een zaal, die der PAPYRUS genaamd, omdat op de wanden een aantal geschriften op oud Egyptische Papyrus zijn bevestigd. De zaal is opgeluisterd door zwart en wit graniet, met deur- en vensterposten van zwart graniet, een fries van porfier en een zeer fraaien vloer van kostbaar marmer. Het gewelf is geheel en al *al fresco* geschilderd door Mengs en wordt voor een zijner beste kunstwerken gehouden. Het middenstuk stelt de Geschiedenis voor op de schouders van den Tijd schrijvende, terwijl een in de lucht zwevende Genius en de Faam op de trompet blazen. Merkwaardig door grootte en schoone vormen zijn twee kandelabres van Sèvres-porcelain, door Pius VII aan de Bibliotheek geschonken. Uit deze zaal komt men in een lange gallerij waar, in glazen kasten met vergulde ornamenten, de boeken worden bewaard. Deze gallerij voert in een kabinet, waar men een groote menigte medaljes bewaart, en in eenige andere zalen met gedrukte boeken. Keert men naar de zaal der Papyrus' terug, dan ziet men, eer men deze binnen treedt, aan de linkerhand een andere zaal, waarvan het gewelf de daden van Samson voorstelt, door Guido Reni geschilderd. Hier bewaart men in glazen kasten de zeldzame verzameling platen door Pius VI bijeengebracht en door Pius VII naar hier overgevoerd.

De andere arm, rechts van het hoofdgebouw, bestaat uit vijf kamers met booggewelven, die door zuilen worden gedragen, waarvan er zes van porfier zijn. De twee eerste bevatten kasten, waarop eveneens Etruscische vazen staan; en de twee volgende tempra-schilderingen, gebeurtenissen uit de levens van Pius VI en Pius VII voorstellende.

Eer men de laatste zaal binnentreedt ziet met twee kolommen van porfier, waarop

twee keizers zijn, die elkander omhelzen; de laatste zaal bevat in fraaie kasten een aantal oudheden, zooals cameën, bronzen beelden en gereedschappen enz.; merkwaardig zijn ook de koppen van Nero en Balbinus, benevens een genius met Etruscisch opschrift. Een ijzeren hek verleent toegang tot den hoofdtrap van het museo Pio-Clementino.

Wanneer men de Bibliotheek verlaat door dezelfde deur waar door men is binnengekomen en de zoogenaamde Belvedere-gang volgt, komt men aan een ijzeren hek dat toegang geeft tot het

MUSEO CHIARAMONTI, dat zijn ontstaan aan Pius VII te danken heeft, die er een nieuwen arm, den prachtigen BRACCIO NUOVO, liet bijbouwen. Dit museum bevat zulk eene menigte kunstwerken en zeldzaamheden, dat het elke beschrijving tart en de opsomming ervan eene aanmerkelijke plaatsruimte zou innemen, daar de beide galerijen niet minder dan achthonderd standbeelden bevatten. Onder deze zijn de merkwaardigste de busten van Domitianus, Trajanus, Titus en Augustus; een *worstelaar*, de *Amazone*, de *Eerbaarheid*, de *Minerva Medica*, de *rustende Faun*, *Diana als Jageres*, de *Centaur*, de *Vrouw zonder hoofd*, de *Vaticaanse Venus*, en de reusachtig groep van den *Nijl*. Van mindere kunstwaarde, maar merkwaardig omdat zij vergunnen een blik te slaan op de gewoonten en de costumes der circus en amphiteaters, zijn b. v. b., de zwaardvechters, waarbij men een *Retiarius*, een *Mirmillone* enz. onderscheidt. In den *Braccio nuovo* kan men onder de zuilen, die het gewelf dragen, prachtige marmersoorten vinden; zooals twee van zeer zeldzaam zwart Egyptisch graniet, twee van numidisch marmer, het zoogenaamde *giallo antico* (antiek geel), die bij het graf van Cecilia Metella gevonden zijn. Bovendien zijn alle groote busten geplaatst op zuilen van fraai rood graniet, terwijl de muren van de zaal in de hoogte versierd zijn met basreliefs van *stuc*, genomen van de kolommen van Trajanus en Antoninus Pius, van zegebogen enz.

HET EGYPTISCHE MUSEUM werd in 1839 door Paus Gregorius XVI voor het publiek geopend. Het bevat een aantal zeer belangrijke Egyptische oudheden, die voor het eerst geordend werden door pater Ungurelli, Barnabiet, die een der eersten was, om, op het soetspoor van Champollion, zich te wijden aan de pas in 't leven geroepen Egyptiologie. Prof Marucchi heeft in den loop van dit jaar een zeer gewaardeerde beschrijving van het Egyptische Museum in 't licht gegeven, waarin hij de vertaling geeft van de hierogliphische opschriften, op de monumenten aanwezig. Wij kunnen onmogelijk daarvan eenige proeven geven, maar moeten ons vergenoegen met, aan de hand van prof. Marucchi, te wijzen op enkele der meest merkwaardige voorwerpen in zoo groote menigte hier aanwezig. Het Museum bevat tien zalen. De aandacht verdienen de reusachtige standbeelden van de godin Sexet, met de naamkrul van *Amenofis III*; de standbeelden van Ptolomeus in roodgraniet; twee leeuwen van grijs graniet uit den tijd van Nethanebo II; een reusachtig beeld in graniet van koningin *Tuaa*, vrouw van *Seti I* en moeder van *Ramses II*. Een beeld in groen bazalt van den priester *Utahornesent*, dat afkomstig schijnt te zijn uit de Canapo van de villa van Hadrianus; 't is een der merkwaardigste voorwerpen van het Museum. Offertafels in geel graniet met hieroglyphen en de naamkrul van *Thutimes* of *Totmes III*. Een eere-Stela of prismavormige zuil van koningin Hathepres of Makara, die tot de XVIII dynestie behoorde, dochter van Thutmes I, vrouw van Thutmes III en voogdes van Thutmes III was. Een meer dan levensgroote kop in zandsteen met de witte kroon van opper-Egypte versierd en dien men meent dat van Mentuhotep II is; twee kleine

beelden van *Chaemuas*, zoon van Ramses II en opperpriester van de nationale godheid Ptah. Verder sarcofagen, mummies, brokstukken van grafzuilen. In de 8ste zaal zijn een aantal Egyptische papyrus; in de 9de Romeinsche nabootsing van Egyptische kunstvoorwerpen, terwijl in de 10de zaal eenige Assirische monumenten en opschriften zijn verzameld, waarvan twee afkomstig van Sennecharib, waarin sprake is van den oorlog dien hij voerde tegen het rijk van Juda en van de nederlaag van zijn legers, zooals in het IVe Boek der koningen en in Isaïas XXXVI. XXXVI. verhaald wordt.

MUSEO PIO-CLEMENTINO. Dit heerlijke en prachtige museum heeft zijn ontstaan en naam te danken aan de pausen Clemens XIII, Clemens XIV en Pius VI, maar vooral aan dezen laatsten, die niet alleen een groot aantal kunstwerken er voor aankocht, maar ook de prachtigste zalen er van liet bijbouwen, zooals de geheele zaal der Dieren, een gedeelte van de gallerij, het kabinet, de zaal der Muzen, de Ronde Zaal, de Zaal in Grieksch-kruisvorm, den prachtigen trap en de Zaal van de Biga.

Het Museum is in acht hoofdzalen verdeeld, die den naam dragen naar een of ander merkwaardig kunstvoorwerp of naar hun vorm; zooals: *Hal van den Belvedere*, *Zaal der Dieren*, *Gallerij der Standbeelden*, *Zaal der Borstbeelden*, *Ronde Zaal*, *Zaal van de Biga*, *Gallerij der Kandelabers*, *Zaal der Muzen*.

In de VIERKANTE VESTIBULE, zijn een liggende vrouw van natuurlijke grootte, van een grafmonument afkomstig, de grafmonumenten der Scipio's en het verminkte beeld van een Hercules, genaamd de *Torso van Belvedere* de voornaamste voorwerpen. Van hier komt men in een ronde vestibule, met een fraai marmeren bekken, van waar men in de *Zaal van Meleager* komt, aldus geheten naar het beroemde beeld van Meleager, dat er het voornaamste sieraad van is. Volgens sommigen werd het op den Esquilinus, volgens anderen buiten de *Porta Portese* gevonden; 't is een der fraaiste beelden die uit de oudheid tot ons zijn gekomen.

Het beroemdste beeld uit geheel het Museum is de *Apollo*, genaamd van Belvedere; verder verdienen vermeld te worden de *Apollo Musagetes*, de *Hurkende Venus*, de *Antinoüs van Belvedere*, ofschoon hij niet in 't minst gelijkt op andere bekende afbeeldingen van dezen gunsteling van Hadrianus, zoodat veel oudheidkundigen er een *Mercurius* in willen zien, de *twce Vuistvechters* van Canova, de *Schijfwerper*, keizer *Nerva*, *Jupiter Serapis*, *Menelaüs*, de reeds vermelde *Meleager*, *Menander*, in de zaal der Muzen, *Urania* en *Terpsichore* en dan ook die bewonderenswaardige groep van *Laocoon* en zijne Zonen, worstelende tegen de slangen, welke Minerva tegen hen heeft afgezonden. Deze wonderschoone schepping werd onder paus Julius II bij de *Sette Sale* gevonden. Naar Plinius mededeelt hebben drie uitstekende kunstenaars eraan gewerkt, Agesandras, Polidoros en Atenadoros van Rhodus.

De *Zaal der Dieren*, waarvan de vloer uit een zeer fraai antiek mozaïk bestaat, is, volgens een gezegde van Ampère, een ware menagerie der kunst. Alle dieren hebben er een plaats gevonden: de griffioen naast den haan, de leeuw naast de sfinx, de tijger naast den hond, de centaur bij de geit, het schaap bij den ever. De oude kunstenaars hebben hun huid, hun bewegingen, hun karakter en zelfs hunne kleuren met eene benijdenswaardige nauwgezetheid weten weer te geven.

In het linker gedeelte van deze zaal zijn eenige bewonderenswaardige marmergroepen; een centaur een Nimf schakende; Hercules den geketenden Cerberus wegvoerende, die te Ostia gevonden werd; Hercules die de Ossen van Gerio wegbrengt, een leeuw die een paard verscheurt, enz. In het rechter gedeelte bevindt zich een hert

van gebloemd albast, een kleine leeuw van *porta-santa* met tanden en een tong van marmer; Hercules, die den Nemeïschen leeuw verslagen heeft, te Ostia gevonden; Hercules, die Diomedes, Koning van Thracië, verslagen heeft, enz. enz.

In de zalen der standbeelden en busten bevinden zich de meeste der door ons opgenoemde kunstwerken van dien aard.

Uit de kamer der busten of borstbeelden komt men in het GABINETTO, dat rijk is aan kostbare marmersoorten; men vindt er o. a. acht zuilen en evenveel pilasters van albast van den berg Circeo. Op den grond staan vier banken, waarvan de zitplaatsen van porfier en de pooten van verguld brons zijn. De vloer bevat een zeer schoon antiek Mozaïek, in de villa van Hadrianus te Tibur (Tivoli) gevonden. Het plafond is door Domenico de Angelis in olieverf geschilderd, voorstellende: Arianna door Bacchus teruggevonden; Paris den appel aan Venus toekennende; Paris den appel aan Minerva ontzeggende; Venus en Adonis en ten slotte Diana en Endymion. Verder een paar voorstellingen van de werken van Hercules; in een nis tusschen de twee vensters een Pallas (Minerva), die met de beelden der Muzen in de villa van Cassius te Tivoli werd gevonden. Onder de vensters rechts, een prachtige vierkante kom van antiek rood, links een zetel van dezelfde steensoort.

Een Ganimedes met de phrygische muts op en den arend naast zich. Dit beeld is buitengewoon fijn bewerkt en uitstekend bewaard gebleven. Verder een dansende Hora, ook wel Flora genoemd en in de villa van Hadrianus gevonden.

De achthoekige ZAAL DER MUZEN wordt door 16 zuilen van maan-marmer gedragen; de vloer bestaat uit een oud mozaïek te Lorum gevonden en verschillende tooneelspelers voorstellende; in 't midden een Medusa-kop. Busten van Diogenes, Sofocles, Epicurus versieren den ingang. De zaal bevat de beelden der negen Muzen, in de villa van Cassius te Tivoli gevonden en van bewonderenswaardige bewerking, benevens een menigte andere beelden van beroemde personen uit de oudheid en een basrelief, een gevecht van Lapiten met Centauren voorstellende.

De ZAAL VAN DE BIGA heeft haar naam van de antieke marmeren biga (wagen voor de wedrennen) die daar bewaard wordt. Verder bevat zij o. a. een beeld van Bacchus, een van Alcibiades; een sarcofaag met geniussen die circus-spelen uitvoeren; een Apollo met de lier; een grieksch krijgsman, een schijfwerper.

Uit deze zaal komt men in die der KANDELABERS, met een groote menigte egyptische standbeelden, zuilen, vazen kommen, kandelabers enz. Deze zaal verlatende komt men eindelijk in de beroemde STANZE (kamers) DI RAFFAELE, waar de schilderkunst zeker wel haar hoogsten triomf viert. Om ze waardig te versieren liet Julius II op aanraden van Bramante den nog jeugdigen maar reeds beroemden RAFFAELE SANZIO (DA URBINO) uit Florence komen; 't was in 1508, toen Rafaël nog slechts vijfentwintig jaren telde. Toen Rafaël naar Rome kwam, waren reeds andere schilders, met name Pietro del Bozzo, Bramante, Pietro della Francesca, Luca Signorelli en Pietro Perugino begonnen met het beschilderen der kamers, maar toen Rafaël zijn eerste werk had voltooid, de beroemde DISPUTA, stond Paus Julius zoo verstomd over het werk, dat hij beval dat de andere schilders met hun werk zouden uitscheiden en dat wat reeds geschilderd was zou uitgewischt worden. Rafaël gedoogde evenwel niet dat een gewelf, door zijn leermeester Perugino geschilderd, dat lot zou deelen, zoodat dit behouden bleef.

„De versiering (dezer kamers) merkt Menard aan, biedt een eenheid van inzichten

en verhevenheid van gedachten aan, die haar tot een eenig en geheel individueel werk maken. Te midden van die groote scheppingen heeft Rafaël zijn schoone alegorische figuren geplaatst die, door hare verhevenheid van stijl en haar ideale schoonheid der vormen, de moderne kunst geheel en al op de hoogte hebben gebracht der antieke kunst. Er waren moeielijkheden zonder tal te overwinnen. Geen enkele kunstenaar heeft misschien ooit zulke moeielijke vormen moeten gebruiken voor zijne schilderijen, daar verscheiden doorbroken zijn door een deur, midden in de schilderij. Maar Rafaël heeft in de ordening zooveel buigzaamheid aan den dag gelegd, dat men haast zou zeggen dat die zonderlinge vormen geheel in zijn plannen pasten. Eindelijk komt een versieringstelsel van kleine tafreelen in *grisaille* een geheel voltooiën, dat misschien het bewonderenswaardigste is wat de kunst ooit heeft voortgebracht."

Deze kamers zijn vier in getal, die elk genoemd worden naar het hoofdonderwerp dat er wordt voorgesteld. De eerste is de CAMERA DELL' INCENDIO DI BORGO (kamer van den Brand van Borgo.) In 847, onder de regeering van Leo den Groote, brak in den wijk Borgo van Rome, d. w. z. in dat gedeelte onmiddellijk bij St. Pieter gelegen en thans gewoonlijk *Città Lecnina* genaamd, een hevige brand uit, die evenwel door den Paus, die op de Loggia van St. Pieter verscheen, door een kruisteecken gebluscht werd. Deze gebeurtenis moest Rafaël afbeelden, en hij heeft het gedaan op een geheel bijzondere, geniale wijze. Men ziet er niet de overal voortschrijdende vlammen, geen onmetelijke vuurzee, maar eenige groepen vol leven, vol beweging, die evenwel duidelijk en treffend de algemeene ontsteltenis, het dreigende van 't gevaar doen uitkomen. Hier dragen vrouwen emmers water aan, dáár vluchten er andere met hangende haren, vol ontzetting hunne kinderen medeslepende. Menige groep herinnert ons aan den brand van Troje, door Homerus beschreven. Een man draagt zijn ouden vader op de schouders en wordt door zijn vrouw gevolgd, hetgeen ons Eneas, Anchises uit het brandende Troje reddende en gevolgd door zijne echtgenoot Creusa, in den geest terug roept. Deze schoone groep werd door Giulio Romano geschilderd, want Rafaël liet zich bijstaan door zijn beste leerlingen.

De tegenover geplaatste schildering, bij het venster, stelt de rechtvaardiging voor van den H. Paus Leo III, in tegenwoordigheid van Keizer Karel den Groote, Kardinalen en aartsbisschoppen.

De derde wand geeft ons de overwinning te zien door Leo IV op de Saracenen behaald bij de haven van Ostia; 't is een werk van Giovanni da Udine. De tegenovergestelde wand vertoont de kroning van Karel den Groote in de oude Basiliek van St. Pieter, door den H. Leo III; deze schildering is van Pierin del Vaga. De gewelfschildering is die van Perugino; waarvan wij 't boven gesproken hebben.

Van uit deze kamer komt men in die van de beroemde DISPUTA DEL S.S. SACRAMENTO. (Disput over het H.H. Sacrament) Deze schildering, de eerste die Rafaël deed uitvoeren, bevindt zich op den wand rechts bij 't binnenkomen. Dit kunstwerk, zoo verheven van opvatting en zoo meesterlijk van uitvoering, stelt een altaar voor waarop een monstrans met het H.H. Sacrament. Daar boven in de lucht in een stralenkrans de H. Drievuldigheid met links de H. Maagd en rechts den H. Joannes den Dooper, aan weerszijden de vier Leeraren der Kerk, met andere kerkvaders en verschillende heiligen uit het Oude en het Nieuwe Testament, die over het H. Sacrament handelen of redetwisten. Onder de godgeleerden heeft Rafaël ook Dante afgebeeld.

Over de ware beteekenis van deze schilderij, die men de *Disputa* heet, zijn veel,

zeer uiteenloopende beschouwingen. Wij zullen die niet aangeven, maar alleen vermelden wat Mgr. dr. Andreas Jansen in een zitting van de St. Bernulphus-gilde te Utrecht, in Dec. van dit jaar (1899) daarover zeide, op het voetspoor van dr. Schrörs te Bonn.

Professor Schrörs komt tot de volgende verklaring der *Disputa*. In de *Camera della Segnatura* liet Julius II de vier geestelijke hoofdfactoren der pauselijke macht door Rafaël in symbolische voorstelling brengen, nl. de rechtsgeleerdheid, de poëzie, de filosofie en de theologie. Op laatstgenoemde heeft de *Disputa* ontwijfelbaar betrekking, zooals ten overvloede wordt aangeduid door den Engel met het opschrift: „divinarum rerum notitia.”

Nu werd in Rafaëls tijd de theologie nog ten volle beheerscht door de scholastieke opvatting der Middeleeuwen. Thomas de Vio — later kardinaal Cajetanus — stond als hoftheoloog bij den Paus in hoog aanzien en was de aangewezen man, om Rafaël van advies te dienen. Deze beroemde godgeleerde onderscheidt in zijn Commentaren op de *Summa* (Pars I), waar Sint Thomas de theologie omschrijft als een wetenschap, uitgaande van grondbeginselen, aan een hoogere wetenschap ontleend, — de godgeleerdheid als volgt. Een „theologia subalterna,” bestaande of wel in de kennis, die God heeft van Zichzelf, of wel in de godskennis der zaligen; bovendien een „theologia subalternata”, bestaande in de kennis der goddelijke dingen, welke hier op aarde verkrijgbaar is en noodzakelijk haar licht moet ontvangen van Boven.

Vandaar ook twee verschillende deelen in Rafaël's *Disputa*, welke door een wolkenlaag worden gescheiden: de theologie der triumfeerende Kerk (zoowel in de Allerh. Drievuldigheid als in de Zaligen en der strijdende Kerk.

De eerste straalt naar alle kanten licht uit, vooral naar beneden. Daarom tooverachtige goudglans en lichtgewemel op het bovengedeelte der schildering. De tweede krijgt haar licht van Boven, wat duidelijk wordt beteekend door vier Engelen, die met de 4 Evangelie's in de hand naar beneden afdalen.

Dat boven geen sprake kan zijn van de zalige aanschouwing Gods, en beneden niet van aanbidding der Eucharistie, blijkt overtuigend uit de houding der figuren, die met elkaar redetwisten. Boven is de theologie vertegenwoordigd door de voornaamste Godsgezanten van het O. en N. T.; beneden door de 4 Kerkvaders en de voornaamste godgeleerden der Middeleeuwen, die echter niet elk afzonderlijk kunnen verklaard worden.

De verbinding tusschen hemel en aarde wordt aangeduid door Sint Laurens, die naar beneden, en door den grijsaard rechts, die naar boven wijst.

De monstrans op het altaar moet evenmin worden verklaard in den zin van aanbidding. Want liturgische sieraden ontbreken ten eenenmale. Maar de Eucharistie is hier zinnebeeld der theologische wetenschap, die een spijs is voor de ziel. Zoo wordt zij ook opgevat door Dante, voor wien Rafaël een hooge vereering koesterde. Beatrice stelt in het paradijs den dichter der *Divina Comedia* voor aan de drie uitverkoren Apostelen, Petrus, Jacobus en Joannes, en vraagt hun, aan haar beschermeling mee te deelen van de spijs der godskennis, afvallende van den hemelschen disch.

De godskennis dus, ook een „brood der Engelen”, wordt hier zinnebeeldig voorgesteld door de Eucharistie, wat nog treffender uitkomt door de talrijke Engelen, waarvan het in de wolkenlaag overal wemelt en die zich verzadigen aan die hemelsche spijs.”

Schooner van uitvoering is misschien nog de daar tegenover zich bevindende SCHOOL.

VAN ATHENE of van de Oude Wijsgeeren. In een portiek van bewonderenswaardige bouworde, waartoe vier breede treden voeren, vertoonen zich in 't midden Plato en Aristoteles, die door hun ernstige en statige houding aanduiden dat zij de eerste en grootste meesters der Grieksche Wijsbegeerte zijn. Om hen heen staan in fraaie groepen hunne leerlingen. Op een andere trede ziet men Socrates met Alcibiades disputeerende, en lager Pittagoras, door zijne leerlingen omgeven, waarvan één een schrijftafeltje in de hand houdt, benevens Diogenes op de tweede trede liggende, met een boek in de hand en zijn napje naast zich. Aan deze Wijzen heeft de schilder de trekken van de beroemdste mannen uit zijn tijd gegeven. Archimedes, die op den grond gebogen met een passer een figuur op een tafeltje trekt, heeft de trekken van Bramante Lazzari, een beroemd bouwmeester en bloedverwant van Rafaël; de jongeling, die met een knie op den grond ligt en aandachtig toeziet, is Frederik II, hertog van Mantua, de twee andere, ter zijde van Zoroaster Perugino en Rafaël-zelf. De schilderij, die meer dan vijftig figuren vertoont, is een der bewonderswaardigste voortbrengselen der schilderkunst. Boven het venster links is de Parnassus voorgesteld, waar men te midden van een aanminnige groep der Muzen Apollo ziet, die een muziekinstrument bespeelt; daaronder ziet men een aantal dichters van de oudheid en den nieuweren tijd, zooals: Homerus, Horatius, Virgilius, Ovidius, Ennius, Tibullus, Catullus, Propertius, Dante, de dichteres Saffo, Sannazzaro, Boccaccio en Tibaldeo. Tegenover deze schildering is de *Rechtsgeleerdheid*, voorgesteld door de drie Deugden, de gezellinnen van de Rechtvaardigheid; n.l.: de Voorzichtigheid, de Matigheid en de Sterkte. Ter zijde van het venster zijn twee geschiedkundige gebeurtenissen afgebeeld: rechts Keizer Justinianus die de Digesten aan Trebonianus overhandigt; het andere Gregorius IV die de Decretalen aan een rechtsgeleerde geeft. Al deze schilderwerken zijn van de hand van Rafaël-zelf. Het gewelfd is verdeeld in negen vakken, door een versiering in *chiaroscuro* op gouden grond gescheiden. Het achthoekige middenvak vertoont talrijke Engelen, die het wapen der Kerk houden; de vier ronden stellen de Wijsbegeerte, de Gerechtigheid, de Godgeleerdheid en de Dichtkunst voor; de vier ovalen de Fortuin, het Oordeel van Salomo; Adam en Eva door de slang verleid, en Marsius door Apollo van zijn vel ontdaan.

KAMER VAN HELIODORUS. Heliodorus, stadhouder van Seleucus, Koning van Syrië, werd door dezen gelast om den schat uit den tempel van Jeruzalem te rooven. Op het gebed van den hoogepriester Onias kwam eensklaps een ruiter, vergezeld van twee met geesels gewapende engelen, den tempel binnen; zij wierpen den tempelschender op den grond en joegen hem met geeselslagen uit het heiligdom. Deze gebeurtenis, op den wand afgebeeld, gaf aan de kamer haar naam. Naast de geschiedkundige gebeurtenis heeft de schildering ook een symbolische, daar zij de overwinning van Julius II op de Kerkshenders en de Verdrijving der Franschen uit Italië moet voorstellen. Teneinde deze beteekenis te doen uitkomen laat Rafaël, door een stout maar geniaal anachronisme, paus Julius op den draagzetel den tempel binnenkomen. Rafaël gaf de teekening voor dezen fresco en schilderde zelf de hoofdgroep; de groep vrouwen is van Pietro da Cremona, een leerling van Correggio; het overige van Giulio Romano.

Tegenover dezen fresco bevindt zich die welke den H. Leo I voorstelt terwijl hij Attila, Koning der Hunnen, tegemoet trekt om Rome tegen plundering te behouden. In de lucht zweven met getrokken zwaard de H.H. Apostelen Petrus en Paulus.

De derde stelt het MIRAKEL VAN BOLSENA voor. Een priester gevoelde bij het ce-

lebreeren der Mis twijfel bij zich oprijzen over de waarachtige tegenwoordigheid van Christus in het H. Sacrament. Bij het consacreeren veranderde de wijn in bloed, dat over de Kelk heenvloede en het Korporaal kleurde. Ofschoon deze gebeurtenis voorviel onder de regeering van Urbanus VI, die zich juist te Orvieto bevond, heeft Rafaël evenwel Julius II er op afgebeeld, als wonende deze Mis bij.

Tegenover deze schildering bevindt zich die de BEVRIJDING VAN DEN H. PETRUS uit den kerker te Jerusalem voorstellende. De verschillende lichteffecten in dit werk zijn bewonderenswaardig. Op het gewelf zijn voorgesteld: boven den Heliodorus, God in het brandende braambosch tot Mozes sprekende; boven Attila, God aan Abraham een talrijke nakomelingschap belovende; boven het mirakel van Bolsena, de offerande van Abraham, boven de Bevrijding van Petrus, de wonderbare ladder langs welken Jakob de Engelen zag op- en afklimmen.

ZAAL VAN CONSTANTIJN. Rafaël was begonnen met in olieverf de overwinning van Constantijn op Maxentius bij de *Ponte Molle* te schilderen, toen hij door den dood verrast werd, nadat hij slechts de twee zijfiguren de Rechtvaardigheid en de Zachtmoedigheid had voltooid. Clemens VII liet al wat in olieverf was geschilderd verwijderen, met uitzondering van genoemde figuren en vervolgens door Giulio Romano de teekening van Rafaël *al fresco* uitvoeren. Aan den tegenovergestelden wand ziet men de verschijning van het kruis aan Constantijn, eveneens van 't penseel van Giulio Romano.

Aan den overkant is de doop van Constantijn door paus Silvester voorgesteld, gepenseeld door Francesco Penni genaamd *il Fattore*, maar het staat in kunstwaarde beneden de vorige. Op den vierden wand, tusschen de vensters, ziet men de schenkingen door Constantijn aan paus Silvester gedaan: een werk van Raffaele del Colle. De schildering van het gewelf, de verheerlijking van 't Geloof voorstellende, werd veel later door Tommaso Laureti van Palermo uitgevoerd op last van Gregorius XIII.

In de tweede en derde verdiepingen van de Loggia en in de schilderijengallerij bevindt zich een kostbare verzameling van de hand der beste meesters, waaronder fra Angelico da Fiesole, Titiaan, Perugino, Domenichino Veronese, Caravaggio en Rafaël, Giulio Romano, Guido Reni, Andrea Sacchi, Poussin, Guercino, kortom: alle groote meesters der schilderkunst vertegenwoordigd zijn.

Wanneer men de Logges en het Damasus-plein verlaat en dat van Belvedere oversteekt, komt men aan de beroemde mozaïek-werkplaatsen, waaruit de heerlijke mozaïeken in St. Pieterskerk en elders zijn voortgekomen. Deze kunst is te Rome tot een verbazende hoogte opgevoerd; men heeft er niet minder dan 10.000 verschillende tinten van email om al de voorkomende kleurentrappen en lichtschakeeringen te kunnen uitvoeren.

Een beschrijving van de *Tuinen van het Vaticaan* ligt niet op onzen weg; alleen willen wij de aandacht vestigen op den grooten bronzen pijnappel en de twee bronzen pauwen, welke zich daar bevinden. Deze pijnappel moet, zooals wij elders hebben gezegd, in het Pautheon hebben gehangen, boven het beeld van Cybele. De beide pauwen hebben eerst het bronzen hek versierd dat het praalgraf van Hadrianus afsloot; later vonden zij een plaats op den gevel van de oude Basiliek van St. Pieter, zooals wij reeds eerder vermeld hebben.

Achter het Vaticaan ziet men een hoogte oprijzen, *Monte Mario* geheeten.

PALEIS EN MUSEUM VAN LATERANE. Over het paleis hebben wij reeds vroeger gesproken, wij zullen nu het Museum behandelen. De eerste aanlegger ervan was paus Gregorius XVI, die er een aantal, rondom verspreide, antieke beeldhouwwerken liet overbrengen; Pius IX stichtte op het initiatief van p. Marchi en G. B. de Rossi het christelijk museum, zoodat wij een heidensche en een christelijke verzameling hebben.

De eerste, in 14 zalen verdeeld, bevat o. a. basreliefs voorstellende: de ontvoering van Helena; afscheid van een jonge vrouw en een jongen man; twee worstelaars; Trajanus omringd door Senatoren; de geit Amalthea het kind Bacchus voedende; fragmenten van het Forum van Trajanus; een vrouw op een panter zittende; beelden van Tiberius, Agrippina en Claudius; twee jonge Saterkoppen, een Sophocles, in 1838 te Terracina gevonden; een reusachtig beeld van Neptunus in 1824 te Porto d'Anzio opgedolven; Sarcofagen op een waarvan de dood van de kinderen van Niobe en de daden van Orestes zijn voorgesteld; kop van Antoninus Pius enz. De meeste dezer voorwerpen werden onder Pius IX te Ostia gevonden.

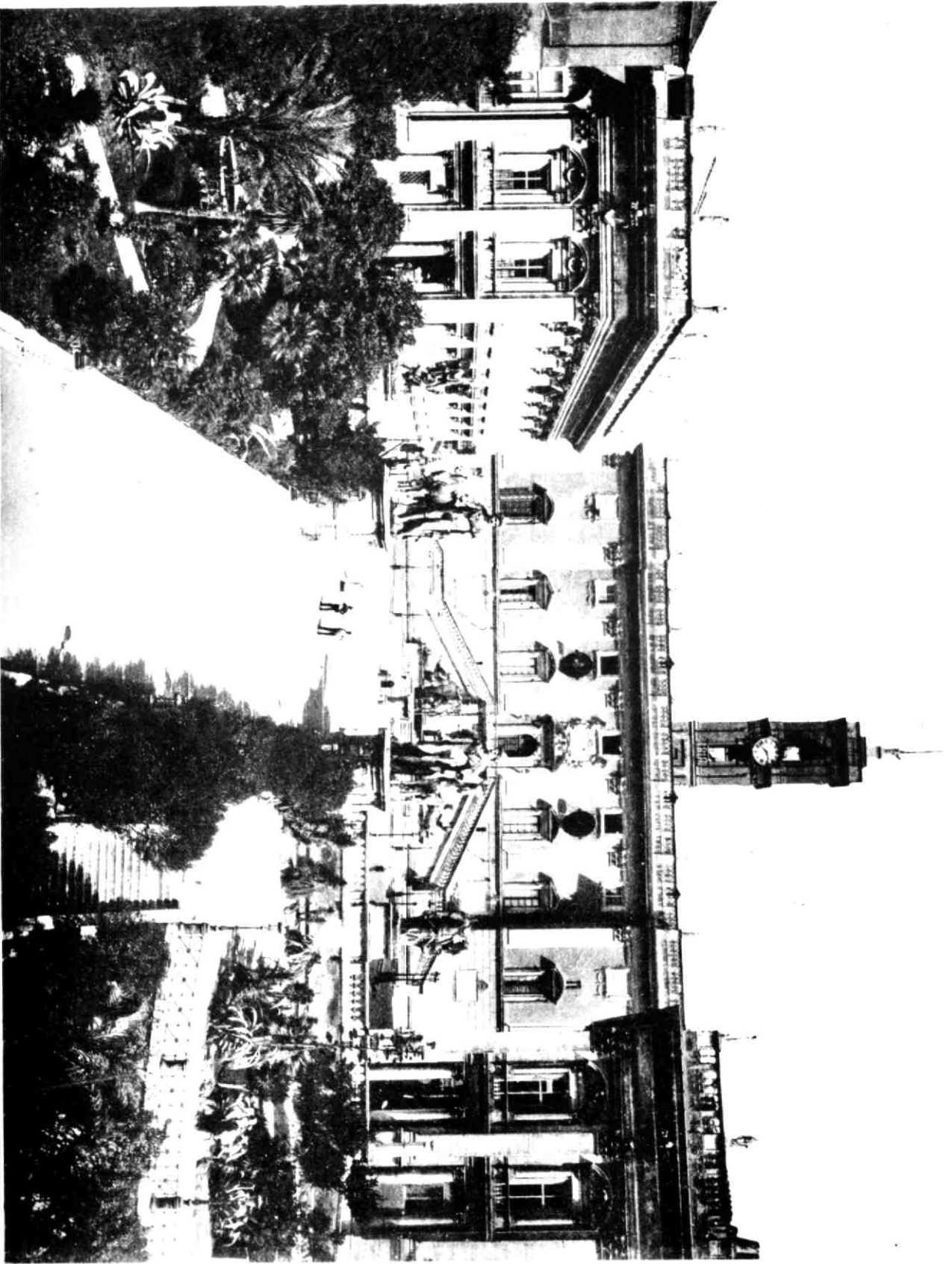
Het **CHRISTELIJK MUSEUM** bezit een schat van oudheden, vooral uit de Katakomben afkomstig en die van het hoogste gewicht zijn voor de kerkgeschiedenis en de kennis van de eerste eeuwen des Christendoms, welke vooral door de basreliefs der sarcofagen uit de zes eerste eeuwen zeer bevorderd is.

In de **LOGGES** heeft de Rossi een groote menigte graf- en opschriften, muurschilderingen enz. uit de Katakomben bijeengebracht.

De **SCHILDERIEN-GALERIJ** bezit eenige merkwaardige kunstwerken, zooals de *Steeniging van den H. Stefanus*, door Giulio Romano; de *Afneming van het Kruis* door D. da Volterra; een *Sixtus V* door Sassoferato; *Jesus en de Welgeleerden*, door Caravaggio enz. enz. Op de 3de verdieping ziet men een nabootsing in gips van de zuil van Trajanus.

MUSEUM VAN HET KAPITOOL. Door Clemens XII begonnen en voortgezet door Benedictus XIV en Clemens XIII en door Pius VII eindelijk voltooid, is dit museum een der merkwaardigste van Rome geworden. In een aantal kamers vindt men een rijke verzameling van schoone antieke kunstwerken bijeengebracht, waarvan wij enkele der merkwaardigste zullen vermelden. Op den voorhof bevindt zich een reusachtig beeld van den Oceaan, *Marforio* geheeten, omdat het op het Forum van Mars gevonden werd, ⁽¹⁾ en twee sarcofagen in de Katakombe van St. Sebastiaan gevonden. In het *Atrium* of de voorhal, een reusachtige Minerva, op de muren van Rome gevonden; een opschrift betreffende Cajus Cestius bij zijn piramide opgedolven, en waarop men de namen zijner erfgenamen leest; vier consulaire gedenktafels in basrelief en een Provincia Romana, insgelijks in basrelief, afkomstig van het forum van Antoninus Pius; een reusachtig hoofd van Cybele uit de villa van Hadrianus te Tivoli. Rechts een fraai beeld van Diana en een Isis van rood graniet uit de tuinen van Salustius; de Cycloop Polifemus de reisgezellen van Ulysses verslindende, en een beeld van keizer Hadrianus bij S. Stefano Rotondo gevonden. Van het Atrium komt men in de *zaal del Canapo*, genoemd naar de vele Egyptische oudheden hier verzameld en gevonden in den Canapo van de villa van Hadrianus te Tivoli. Een zeer fraaie dubbele buste van Isis en Osiris op een lotusbloem rustende, staat in 't midden der zaal. De kamer der opschriften (*Camera delle Iscrizioni*) bevat 122 opschriften op steen, in chronologische

(1) In WOERL'S *Guide de Rome*, wordt van Marforio weer een kunstenaar of beeldhouwer gemaakt.

IL CAMPIDOGLIO
HET KAPITOOI.

rangorde geplaatst en betrekking hebben op de keizers, keizerinnen, Caesars en Consuls van Tiberius tot Theodorus I; het merkwaardigste kunstwerk is een vierkant altaar met de werken van Hercules, van den oudsten griekschen stijl. Verder een grafsteen van T. Statilius Apus, waarop men afgebeeld ziet den oude romeinschen voet, in zestien duimen verdeeld.

De *Kamer der Urne* ontleent haar naam aan den grooten sarcofaag van Alexander Severus (en Mammea), op drie mijlen afstand van Rome langs den weg van Tusculum gevonden. Men vond er een glazen vaas in met hunne asche, die thans in het Britsch Museum bewaard wordt. Langs een der wanden ziet men verschillende voorstellingen op het eerste boek van de Ilias van Homerus betrekking hebbende; zooals Achilles twistende met Agamemnon, die hem Brisis wil ontnemen. Men vindt er op Agamemnon, Nestor, Ulysses, Diomedes en Chalcas. Verderop Priamus, die knielende Achilles om het lijk van Hector smeekt. Nog vindt men er een priester van Cybele met de attributen dezer godin, te Cività Lavinia gevonden; een klein beeld van Jupiter en een ander zittend van Juno, in de Thermen van Titus gevonden.

In het Atrium terugkeerende en den trap opgaande, ziet men een beeld van Mars en langs de wanden fragmenten van den plattegrond van het oude Rome, in den tempel van Remus langs de via Sacra gevonden. Van dezen trap komt men in een lange galerij vol standbeelden.

De eerste zaal rechts heet *DIE DER VAAS*, naar een prachtige met bladeren versierde vaas van pentelisch marmer, die bij het graf van Cecilia Metella werd gevonden. Zij staat op een antiek rond altaar van wit marmer, waarop de twaalf voornaamste goden van den Olympus voorgesteld zijn. Een andere bronzen vaas werd bij Anzio in zee gevonden; naar het opschrift meldt werd zij door Mitridates, Koning van Pontus, aan 't gymnasium der Eupatoristen geschonken. Veel van de zich hier bevindende busten zijn van onbekende personen; evenwel verdient een Hecate van brons, waarop men nog sporen van verguldsel bemerkt, vermelding; links bij het venster is de beroemde tafel van den Ilias, waarop de voornaamste feiten uit den oorlog van Troje zijn voorgesteld. Een fraaie sarcofaag stelt de fabel van Diana en Endymion voor. Een andere sarcofaag, zonder kunstwaarde, is evenwel merkwaardig omdat zij de leer der Platonici betreffende de schepping en de verspreiding van den mensch voorstelt. Hierboven en in den muur bevestigd is het beroemde mozaïek van de zogenoemde *Duiven van Furietti*; het stelt een vaas voor op welks rand drie duiven zitten, door Mgr. Furietti in de villa van Hadrianus gevonden. De voorstelling is zoo bevallig en de uitvoering zoo fijn, dat het beschouwd wordt als het fraaiste wat in dit genre uit de oudheid is overgebleven.

Uit deze kamer komt men in de *GALERIJ*, waar men tegenover den trap eerst twee goed bewaard gebleven busten van Marcus Aurelius en Septimus Severus aantreft. Op de muren zijn inschriften uit de *columbariën* van de vrijgelatenen van Livia, in 1726 op den Appischen weg gevonden. Verder dienen vermeld te worden: de *Dronkenschap*, op den Nomentaanschen weg gevonden; een sarcofaag waarop de roof van Proserpina is afgebeeld; een reusachtige kop van Juno; de beroemde Jupiter, genaamd della Valle; de buste van Scipio Africanus, een klein beeldje van Pallas (Minerva), een buste van Hadrianus en van M. Aurelius als jongeling, een kop van Tiberius en de buste van Domitius, den vader van Nero.

DE *KAMER DER KEIZERS* (*Camera degl'Imperatori*) ontleent haar naam aan de

talrijke afbeeldingen van keizers en hun familie, die zij bevat. Op de muren zijn verscheidene bas-reliefs ingemetseld, waarvan de jacht op het Calidonisch zwijn, Perseus die Andromeda bevrijdt en de slapende Endymion met een hond naast zich, de merkwaardigste zijn; dit laatst werd op den Aventijnschen heuvel gevonden. In 't midden der zaal is een zittend vrouwebeeld, dat men gewoonlijk voor dat van de oudere Agrippina, vrouw van Germanicus en moeder van Caligula houdt. Onder de busten der keizers zijn die van Tiberius en zijn broeder Drusus; van Antonia, de vrouw van Drusus; van Caligula, in basalt uitgehouwen; van Messalina en de jongere Agrippina, gemalin van Claudius; twee busten van Nero, een van zijn gemalin Poppea, bij St. Laurentius buiten de Muren gevonden; de busten van Galba, Otto en Vitellius; van Julia, de dochter van Titus, van Platina, gemalin van Trajanus, van diens zuster Marciana en haar dochter Matidia; twee fraaie busten van Hadrianus, van zijne gemalin Julia Sabina en zijn aangenomen zoon Helios; van Commodus en zijn gemalin Crispina; twee busten van Septimus Severus; een van Maximinus, van Decius, van Juliaan den Afvallige, van Gratianus enz.

Uit deze kamer komt men in die der wijsgeeren (*de Filosofi*), daar zij de beeltenissen van wijsgeeren, schrijvers, dichters enz. bevat. Ook hier zijn bas-reliefs in de muren gemetseld. Vermelding verdienen: het lijk van Hector, dat op den brandstapel wordt gelegd, terwijl Hecuba en Andromache het weenend omringen; een offer aan Hygeia, in antiek rood marmer; een fragment uit een bacchusfeest, dat den naam van Callimachus als maker vermeldt. In 't midden een fraai bronzen beeld van een der Camilli. Onder de busten vermelden wij die van Socrates, Alcibiades, Plato, Marcus Aurelius, Diogenes de Cyniker, Archimedes, Asclepias; Teon, Apulejus, Demosthenes, Euripides. Verder: Homerus, Tucidides, Epicurus, Agaton, Antistenes, Cicero enz. enz.

In de *Groote zaal* zijn twee zuilen van *porta-santa*. De twee gevleugelde Victoria's, die het wapen van Clemens XII dragen, zijn afkomstig van den boog van Marcus Aurelius op den Flaminischen weg. In 't midden vijf fraaie beelden: een Jupiter en een Esculaap van donkergrijs marmer, te Anzio gevonden; twee Centauren van dezelfde marmersoort, door Kardinaal Furietti te Tivoli in de villa van Hadrianus gevonden en derhalve ook Centauren van Furietti geheeten; op de voetstukken leest men de namen van Aristeas en Papias, twee beeldhouwers uit Afrodizio, en eindelijk een Hercules als kind, uit toetssteen gebeiteld en staande op een vierkant altaar van wit marmer, welks bas-reliefs de geboorte, opvoeding en vergoding van Jupiter voorstellen. Dit altaar is te Albano gevonden. Verder verdienen hier opgemerkt te worden: twee Amazonen, een Apollo, een zeer groote buste van Trajanus met een eikenkrans gekroond, een beeld van Julia Pia, gemalin van Septimus Severus, een reusachtig beeld van verguld brons van Hercules, in de 15de eeuw achter *Bocca della Verità* gevonden; een Antoninus Pius, een jager enz.

ZAAL VAN DEN FAUN, aldus genaamd naar een Faun of boschgod in antiek rood marmer, te Tivoli in de villa van Hadrianus gevonden. Een fragment in brons van de zoogenaamde *Lex regia*, waarbij aan Vespasiaan het keizerlijk gezag wordt toegekend, verdient vermeld en opgemerkt te worden. Onder de meest merkwaardige voorwerpen noemen wij nog: een sarcofaag waarop de mythe van Diana en Endymion is afgebeeld; een andere, een gevecht van Amazonen voorstellende; vooral de gevangene Amazonen op het deksel zijn vol uitdrukking en meesterlijk bewerkt; een knaap met

een duif en een andere met een gans spelende; een Amor zijn boog verbrekende; een aan de Zon gewijd altaar met latijnsch en palmyrsch opschrift.

Eindelijk komen wij aan de ZAAL VAN DEN STERVENDEN ZWAARDVECHTER (*Camera del Gladiatore*). Dit hooggeroemd voortbrengsel van de antieke beeldhouwkunst bevindt zich in 'tmidden der zaal. „Dit monument der antieke kunst,” zegt Nibby, „dat door de verhevenheid van het werk en door zijn ongeschonden staat met de voornaamste beeldhouwwerken kan wedijveren, stelt een veel edeler voorwerp dan een zwaardvechter voor. Dit gemeene ras begon eerst onder Commodus zekere gunst te verwerven en toen alleen zou men dan ook zulk een beeld hebben opgericht; maar het werk is zuiver Grieksch en van veel vroegere dagteekening. Wanneer men het karakter van het hoofd en de knevels, den halsketting, die de *torques* der ouden is, de opstaande haren en al het overige oplettend beschouwt, dan lijdt het geen twijfel of men heeft er een Galliër in te zien, en zeer waarschijnlijk maakte dit beeld een deel uit van de groep, die op den tocht en de nederlaag der Galliërs in Griekenland betrekking had.” Verder verdienen opgemerkt te worden een zeer fraaie Juno; een fraaie kop van Alexander; een Antinoüs in Egyptischen vorm en van wit marmer; een copie van den Faun van Praxiteles, te Tivoli ontdekt; de beroemde Antinoüs van het Kapitoel; een heerlijke Flora; een Venus uit het bad komende, die met de Venus van Medici kan wedijveren; en eindelijk een kop van Marcus Brutus, den moordenaar van Cesar.

PALEIS DER CONSERVATORI. (Of van de bewaarders en beheerders der monumenten). Onder de portiek het standbeeld van Julius Cesar, de eenige als echt erkende afbeelding van den beroemden krijgsman en schrijver, en een ander van Augustus met een scheepsnebbe onder de voeten, ter herinnering aan den slag bij Actium.

Gedurende twee eeuwen was men gewoon aan de monumenten en beeltenissen van de beroemde mannen van Italië in 't Pantheon een plaats te geven, maar daar hun aantal te zeer toenam, richtte Pius VII acht Kamers van het Kapitoel voor dat doel in en liet er alle busten uit het Pantheon heen brengen. In de eerste kamer vindt men een lang latijnsch opschrift, dat de statuten van de inrichting der Conservatori in zes secties bevat. In de eerste kamer zijn de afbeeldingen van vreemde kunstenaars, die als Italianen beschouwd worden omdat zij een groot gedeelte van hun leven in Italië hebben doorgebracht en er zich vervolmaakt hebben.

Men vindt daar dan ook Nicolas Poussin; Rafaël Mengs; Winkelmann; Angelica Kauffmann, schilderes; Snee, fransch schilder.

In de tweede kamer de afbeeldingen van de beroemdste kunstenaars der 13^e 14^e en 15^e, allen op kosten van Canova vervaardigd, zooals: Brunelleschi, Pisano, Giotto, Orcagna, Masaccio, Finelli, den g. Angelico da Fiesole, Bilioschi, Bardi enz.

De derde kamer bevat, behalve de beeltenis van Pius VII, door Canova, de kunstenaars der 16^e eeuw, zooals: Titiaan, Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti, Rafaele Sanzio da Urbino, Palladio, Luca Lagnorelli van Cortona, Pietro Perugino, Andrea del Sarto; Paolo Veronese, Bramante Lazzari, Michele Sanmichele enz.

In de vierde kamer de kunstenaars der 16^e 17^e en 18^e eeuwen; in de vijfde van verschillende andere kunstenaars, in de zesde die van dichters, allen op kosten van Canova uitgevoerd; de zevende bevat weer andere knstenaars en beroemde personen, zooals den beroemden boekdrukker Badoni, den Antiquaar Venuti, Christophorus Columbus, Aldo Manizj, beroemd boekdrukker, Galileo Galilei, den beroemden ontleed-

kundige Morgagni, Tiraboschi, schrijver van de Geschiedenis der Ital-letterkunde enz. enz. De achtste kamer bevat beroemde musici.

DE ZAAI DER CONSERVATORI bevat een rijken schat schilder- en beeldhouwwerken, die wij niet allen kunnen vermelden.

DE SCHILDERIJEN-GALEREI van het Kapitoel doet weinig onder voor die van het Vaticaan. Paus Benedictus XIV liet de zalen bouwen en verzamelde er een heerlijken schat kunstwerken ten gerieve van de beoefenaars der schilderkunst. In de eerste kamer ziet men dan ook de buste van dezen paus en boven de deur die van Pius VII, die er aanmerkelijke veranderingen liet aanbrengen. Ofschoon alle schilderijen verdienen vermeld te worden zullen wij alleen de meest vermaarde noemen. Bij den ingang een vrouwebeeld van Giorgione, een Madonna met verscheidene heiligen, Copie van Paolo Veronese; de verschijning der Engelen aan de Herders, door Bassano, de opoffering van Iphigenia door P. da Cortona; de H. Lucia, van Garofalo, een der beste werken van dezen meester; nog een Madonna van denzelfden; De IJdelheid door Titiaan; het doopsel van Christus, uit de school van Carracci; de H. Hieronymus van Guido; het Huwelijk van de H. Catharina, door Garofalo; een copie van Titiaan's Rust der H. Maagd, door Pietro da Cortona; de Sabijnsche Maagdenroof door denzelfden; twee H. Families, een van Caracci, de andere met den H. Hieronymus van Garofalo; een mansportret van Velasquez; de kroning van de H. Catharina, door Garofalo; de H. Franciscus, door Ludovico Carracci; een H. Sebastiaan van Domenichino; portret van Urbanus VIII, door P. da Cortona; Orfeus de lier bespelende, door Poussin; een copie van de Judith van Guido Reni door Maratta; Agar en Ismaël door Mola; Bacchus en Arianna door Guido of een zijner beste navolgers; de beroemde Persische Sybilla van Guercino; een heerlijke H. Cecilia, het orgel bespelende met de H. Maagd en het Kind, benevens een carmelieter monnik, van Annibale Caracci; een zeer fraaie Madonna van Albano; David met het hoofd van Goliath aan zijn voeten, door Romanelli; het Huwelijk der H. Maagd, uit de oude school van Ferrara. Een H. Johannes de Dooper, door D. da Volterra; een fraai doek van Valentin, Christus en de Schriftgeleerden voorstellende; de Sybilla van Cumae, door Domenichino; een Magdalena van Guido; Flora op een zegekar, door Nicolas Poussin; Amor en Psyche door Luti; de zegepraal van Bacchus door P. da Cortona; Mozes, water uit de rots slaande, door Luca Giordano; Madonna met Martelaren, uit de school van Correggio de H. Maagd, de H. Anna en eenige heiligen door Paolo Veronese; een prachtig werk van Rubens, voorstellende Romulus en Remus door de wolvin gevoed en door Faustulus gevonden; de Disputa van de H. Catharina door Vasari; de H. Maagd haar goddelijk Kind aanbeddende, door P. da Cortona.

In de tweede zaal: de Nederdaling van den H. Geest, door Paolo Veronese; de Hemelvaart, door denzelfden; de Aanbidding der Drie Koningen, door Garofalo; de Geboorte der H. Maagd, door Albano den Oude; een knaap met een bok, door Caravaggio; de Doornenkroning, door Tintoretto; Christus, het Kruis dragende, Veronica tegenkomende, door Cardona; een Ecce Homo van Baroccio; Christus en de overspelige vrouw, door Titiaan; de nederlaag van Darius, een der beste werken van P. da Cortona de Judith van Giulio Romano; een zeer schoone opdracht van Christus, aan Fra Bartolomeo da S. Marco toegeschreven Hier bevindt zich ook het meesterstuk van Guercino, den dood van de H. Petronilla voorstellende en zich eertijds in het Vaticaan bevindende; een fraai portret van Michelangelo, door hem zelve geschilderd;

een tooverheks van Salvator Rosa; de Geeseling, door Tintoretto; de Onschuld, zeer geschat werk van Romanelli; Christus, de kooplieden uit den tempel verdrijvende, door Bassano; de ontvoering van Helena, door Romanelli; een zeer fraaie H. Barbara, door sommigen aan Annibale Caracci, door anderen aan Domenichino toegeschreven; de H. Christoffel met het kind, door Tintoretto; een H. Cecilia, door Lodovico Caracci; een knielende Magdalena, door Paolo Veronese; de Ontvoering van Europa, een der fraaiste werken niet alleen van Paolo Veronese, maar ook van de geheele Italiaansche schilderschool.

En hiermede zullen wij ons bezoek aan 't Kapitoel besluiten.

HET QUIRINAAL was voor 1870 een pauselijk paleis, dat om zijn hooge en gezonde ligging des zomers veelvuldig door de pausen werd bewoond. Gregorius XIII begon tegen 1574 den bouw ervan naar de plannen van Flaminio Ponzio; de opvolgers van Gregorius gingen met den bouw verder, waartoe successievelijk Ottavio Mascherino, Dominico Fontana, Carlo Maderno, Bernini en Fuga hun talent beschikbaar stelden. Het groote binnenplein is 110 meter lang en 60 meter breed en wordt van drie kanten omgeven door een op zuilen rustende portiek. De achterzijde heeft een gevel van jonische bouworde, waarboven zich een klokketoren verheft. Het bezit prachtige zalen en gangen, een heerlijke kapel, de Paulijnsche geheeten, die weinig onderdoet voor de Sixtijsche in het Vaticaan en een rijken schat van kunstvoorwerpen, die men vroeger kon bezichtigen. Na de inneming van Rome hebben de Koningen uit het Huis van Savoje zich dit paleis toegeëigend, zoodat het thans voor 't publiek gesloten is. Vroeger werden er de conclaven gehouden; het laatste had plaats in 1846, toen Pius IX verkozen werd. Twee jaren later, in 1848, dreigden de revolutiemannen het paleis met kanonnen te beschieten en staken zij de deur in brand; in den nacht ontvluchtte Pius IX verkleed het paleis in het rijtuig van den Beyerschen gezant, graaf Spaar, om de vlucht naar Gaëta te nemen. De roof van 1870 is slechts de laatste acte geweest van het in 1848 begonnen revolutiespel.

Behalve de pauselijke paleizen en openbare kunstverzamelingen, bezit Rome er nog een aantal andere aan particulieren, d. w. z. aan de hooge Romeinsche Aristocratie toebehoorende, die evenwel voor het meerendeel hun ontstaan, uitbreiding of verfraaiing aan pausen of kardinalen verschuldigd zijn. De toegang wordt zóó vrij verleend — de meesten staan op sommige uren van den dag voor het publiek open — dat men ze bijna als publieke verzamelingen kan beschonwen.

In de eerste plaats dienen vermeld te worden de VILLA en het PALEIS BORGHESE. De eerste ligt onmiddellijk buiten de Porta del Popolo en werd onder de regeering van Paus Paulus V door Scipio Borghese aangelegd, het tweede ligt een weinig ter zijde van den Corso en werd in 1590 door Kardinaal Dezza begonnen en door Paulus V, die van het geslacht Borghese was, voltooid. Dit paleis bezit de grootste en rijkste particuliere kunstversameling van geheel Rome, die elf kamers beslaat. Onder de vele meesterwerken bevindt zich daar de beroemde Graflegging van Rafaël, een allerschoonste Madonna van Pierin del Vaga, het portret van Cesar Borgia ten rechte of ten onrechte aan Rafaël teegeschreven, de Cumaesche Sibylle van Domenichino.

In het PALEIS CORSINI bewondert men een allerfraaiste Madonna van Carlo Dolce, een Salome of Herodias van Guido Reni, twee groote paneelen van Gallot, soldaten- en oorlogstooneelen voorstellende, een Madonna met Kind van Murillo enz.

De gallerij DORIA PAMFILI heeft een portret van paus Innocentius X, door Velasquez;

een heerlijke vlucht naar Egypte van Claude Lorrain en een landschap met molen, van denzelfden.

In de verzameling COLONNA een heerlijke Madonna van Sassoferrato, in die van BARBERINI het portret van de ongelukkige Beatrice Cenci, door Guido Reni, een in Rome zeer populaire schilderij, waarvan men overal ontelbare afbeeldingen ziet; een bewijs dat de rampspoeden van het geslacht Cenci na drie eeuwen nog in den volksmond voortleven. Trouwens de buitengewone schoonheid van Beatrice, haar jeugd, de jonge leeftijd van haar broeder Bernardo, de wreede dood van Giacomo, haar eigen dood, die alleen door een genadige beschikking van Clemens VIII werd veranderd in onthoofding, de omstandigheden die aanleiding tot hun misdaad van vadermoord gaven, dat alles werkte samen om deze bloedige geschiedenis in het geheugen van 't volk te bewaren, waartoe zeker ook de talrijke romans, die haar tot onderwerp hadden, niet weinig hebben bijgedragen. Ziehier in korte woorden de geschiedenis. Francesco Cenci, de vader van Beatrice, was een van die woeste, onvermurwbare en zedelooze grooten, zooals de geschiedenis er zooveel heeft gekend, vooral in de tijden van groote inlandsche onlusten en internationale oorlogen, die de volken doen ontaarden, de beschaving doen terugwijken en gelegenheid aanbieden om aan alle hartstochten den vrijen teugel te vieren. Hij was in tweede huwelijk getrouwd met Lucrezia Petroni Deze, zoowel als zijne dochter Beatrice, hadden veel van zijn woest karakter te verduren, zoo zelfs dat hij haar langen tijd opgesloten hield in Rocca Petrella, uit welke gevangenschap zij slechts ontslagen werden op een dreigend bevel van den Paus. Deze tusschenkomst van den paus vervulde den woestaard met des te meer toorn, zoodat de mishandelingen nog toenamen, en toen Francesco zelfs zoover ging om de eer van zijn eigen dochter te belagen, besloten Lucrezia, Beatrice en Giacomo, de broeder van Beatrice, den woestaard te vermoorden, en dit plan werd ook door hen ten uitvoer gebracht. Alle drie, benevens een jongere broeder Bernardo, werden gevangen genomen en hun proces aangevangen. Alle drie bekenden en werden dien tengevolge ter dood veroordeeld. De jeugd van de meesten der beschuldigten en hun aanzienlijke geboorte gaven groote ruchtbaarheid aan het proces, en daar het niet onbekend was hoeveel zij van Francesco te verduren hadden gehad, zou paus Clemens misschien het vonnis zeer verzacht hebben, althans hij hield de processtukken, die hij met de grootste zorgvuldigheid onderzocht had, 25 dagen onder zijn berusting zonder het doodvonnis te onderteekenen; maar toen inmiddels een nieuwe oudermoord in Rome had plaats gehad in de hooge standen der maatschappij, nl. door Paolo Santacroce, die zijn moeder vermoorde, beval paus Clemens dat het vonnis aan de Cenci den volgenden dag zou voltrokken worden. Niettemin had hij de wreede straf, die in dien tijd op oudermoorders werd toegepast, nl. om door vier paarden vaneen getrokken te worden, veranderd in onthoofding met de bijl. Den 11 September 1599 werden Lucrezia en Beatrice op den wal van den Engelenburg onthoofd; Giacomo werd door een slag met een ijzeren staaf gedood, nadat hij op weg naar de strafplaats met gloeiende tangen was genepen; Bernardo werd den volgenden dag in vrijheid gesteld. De asche van Beatrice rust in de kerk van San Pietro in Montorio. Dat de Cenci een vermogend geslacht waren blijkt o.a. hieruit, dat Beatrice 15000 Rom-kronen vermaakte aan de Aartsbroederschap der Stigmaten en verder een som naliet om aan 50 arme meisjes een passenden bruidschat te geven. Ofschoon het feit van den vadermoord onweerlegbaar vaststaat, schijnt de rechter, Ulisse Moscatti, die de zaak moest onderzoeken,

daarbij veel onbedrevenheid aan den dag te hebben gelegd en veel zaken, die tot ontlasting van de schuldigen hadden kunnen dienen, niet genoeg had weten te onderzoeken; vooral wat de mishandelingen van Francesco betreft en diens aanslag tegen de eerbaarheid van Beatrice en de getuigenissen in deze van twee dienstmaagden van Francesco. Beatrice zelve had omtrent dien aanslag uit schaamte niets willen bekennen. In 1600 werden dan ook op bevel van den Paus aan de zonen van Giacomo de geconfisqueerde goederen huns vaders terug gegeven. Na deze uitweiding keeren wij tot ons onderwerp terug.

Het paleis SCIARRA langs den Corso, bezit ook een gallerij van schilderijen, waarin de *violspeler* van Rafael en de Drie spelers van Caravaggio, de Bescheidenheid en de Ydelheid, van L. da Vinci, en een vrouweportret van Titiaan de grootste sieraden zijn. Het paleis ROSPIGLOSI, bij het Quirinaal, is beroemd geworden door de heerlijke *Aurora* van Guido Reni, die men aan het gewelf van de groote zaal der eerste verdieping bewonderen kan. Aurora, de godin van den dageraad, is voorgesteld door eene in een wolk zwevende vrouwelijke figuur die bloemen strooit, gevolg door Fosforo, die in de hand een fakkel draagt, terwijl de zon, door Apollo voorgesteld, volgt op een wagen, door vurige paarden getrokken, en omringd is door zeven dansende vrouwengestalten, die de Horae (uren) voorstellen. De schilder heeft aan Aurora de trekken van Beatrice Cenci gegeven. Deze fresco-schildering, evenzeer uitmuntende door de schoonheid van opvatting en uitvoering, als door de buitengewone bevalligheid der vrouwenfiguren, wordt algemeen voor het beste werk van dezen uitstekenden en beroemden meester gehouden.

Adam en Eva in 't aardse Paradijs, door Domenichino; Samson die den tempel doet instorten, door Lodovico Caracci; de Twaalf Apostelen, door Rubens; een kruis dragende Christus, door Daniel da Volterra; de overwinning van David op Goliath, eveneens van Domenichino, zijn slechts enkele van de vele meesterstukken hier bijeen gebracht, onder welke delle Notti, Guercini, Tiziano, Poussin, Rafaël, Caravaggio, Leonordo da Vinci enz. enz. vertegenwoordigd zijn.

Het paleis *Chigi*, de *Fransche Academie* bij Trinità dei Monti, het beroemde paleis *Farnese*, een der schoonste van Rome, bevatten allen rijke kunstverzamelingen. Wij kunnen ze evenwel niet alle vermelden en vergenoegen ons dus met de aandacht er op te vestigen. De gewone Reisgidsen geven daarvan de opsomming en kunnen niet gemist worden, wanneer men met eenige vrucht de museums van Rome wil bezoeken.

OPENBARE PLEINEN EN FONTEINEN.

Wij hebben, waar de gelegenheid zich aanbood, reeds eenige van de openbare Pleinen en Fonteynen besproken; wij zullen hier aanvullen wat nog vermeld dient te worden. De eereplaats komt toe aan de *Piazza di S. Pietro* (St. Pietersplein), die door haar uitgestrektheid, haar vorm en edele versiering een waardigen toegang tot de Basiliek van den H. Petrus verleent. Zij heeft een ovalen vorm, waarvan de kleinste doorsnede 190 meter en de grootste, van den eenen zuilengang tot den anderen gerekend, 200 meter bedraagt.

De prachtige kolonnade, die het plein omringt, bestaat uit 284 zware kolommen van travertijnssteen, op vier rijen geplaatst, en uit 88 pilasters. De vier zuilenrijen vormen drie gangen, waarvan de middelste zoo breed is, dat twee rijtuigen elkander gemakkelijk kunnen passeeren. De kolonnade is van gemengden stijl; de onderstukken zijn

van Toscaansche, de kolommen van Dorische en de Kapiteelen van Jonische bouw-orde. Zij eindigt in een balustrade, waarboven zich 192 standbeelden van travertijn bevinden, elk van bijna drie meter hoogte. Deze heerlijke zuilengang werd door Bernini ontworpen, terwijl de beelden door verschillende beeldhouwers onder zijne leiding werden uitgevoerd.

In 't midden van het plein verheft zich een prachtige obelisk van rood graniet, die wel niet de grootste van Rome, maar zeker wel de merkwaardigste is, daar hij ongeschonden is en uit een enkel blok bestaat.

Sommigen meenen dat zij van zuiver Egyptischen oorsprong is en in Heliopolis voor den zonnetempel werd opgericht; anderen, omdat zij geen hieroglyfen heeft zooals de andere Obelisksen, dat zij aan de Romeinen haar aanzijn te danken heeft. Wat daarvan zij, zeker is het dat zij door Caligula, op een bijzonder tot dat doel gebouwd schip, uit Egypte naar Rome werd gevoerd en in zijn circus op het Vaticaan werd geplaatst, die later den naam van circus van Nero kreeg, toen deze Keizer hem had laten vergrooten.

Toen de circus in puin viel bleef de obelisk evenwel staan waar zij opgericht was, op de plaats waar nu de sacristij van St. Pieter is. Paus Sixtus V beval haar van daar over te brengen op het plein voor de basiliek, en droeg het werk op aan Domenico Fontana, die voor deze reusachtige onderneming bijzondere werktuigen liet vervaardigen, waarvan de teekening, zooals wij gezien hebben, nog in het Vaticaanse museum bewaard wordt.

Men verhaalt dat Sixtus, opdat het gevaarlijke werk niet door kreten en andere uitingen van het volk zou gestoord worden, op doodstraf aan de menigte verboden had te spreken of te roepen. Toen nu de zuil in de hoogte rees, gaven de touwen door de zwaarte der steenmassa mee en dreigden te breken. Daar riep een stem uit het volk: Doet water op de touwen! Dit geschiedde, de touwen trokken samen en de gevaarlijke onderneming was gelukt. Sixtus schonk den man, die dien goeden raad gegeven had, niet alleen vergiffenis, maar stond hem ook toe een gunst te vragen. Deze verzocht dat aan zijn geslacht alleen het voorrecht zou verleend worden om de palmtakken te mogen leveren, die op Palmzondag in St. Pieter gewijd worden. De gunst werd hem toegestaan en het voorrecht is nog tot heden aan zijn nakomelingen behouden. Sixtus liet op de spits een kruis plaatsen en op een der zijden een opschrift, waarvan de vertaling luidt: „Ziedaar het Kruis des Heeren; vlucht, vijandelijke machten, de Leeuw uit Juda's stam heeft overwonnen.” Op de naar de kerk gekeerde zijde staat het schoone opschrift: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, Christus ab omni malo plebem suam defendat* (Christus overwint, Christus regeert, Christus beveelt, Christus beschermte zijn volk tegen alle kwaad).

Aan weerszijde van de obelisk is een fraaie fontein, die een dikke waterstraal bijna vier meter hoog opwerpt, welk in een rond bekken van Oostersch graniet valt en van hieruit weer in een grooter bekken van travertijn. Van de ovale plaats komt men op een vierkante, aan weerszijden door een rechten zuilengang afgesloten, eveneens met groote beelden bekroond. Van dit plein voert een prachtige marmereu trap, waar aan de eene zijde het beeld van den H. Petrus, aan de andere dat van den H. Paulus staat, naar de Basiliek.

Wanneer men, St. Pieter uitkomende, de linkerkolonnade doorloopt, komt men weldra aan de PORTA ANGELICA, aldus genoemd naar de engelen in bas-relief, die er

op staan gebeiteld. De poort werd door Paus Pius IV gebouwd, en leidt naar de *Monte Mario*, aldus genoemd naar Mario Millini, die op den top een prachtige villa liet bouwen. Aan de helling ligt de villa MADAMMA, bekend om de heerlijke schildering van Rafael en Giulio Romano en Giovanni da Udine. Gaat men de rechter kolonnade door, dan komt men aan de PORTA CAVALLEGGERI, genoemd naar de Kazerne der *Cheveaux-Legers* of lichte ruitery, die hier was; de poort schijnt niet veel ouder dan van de 15e eeuw te zijn, en leidt op den weg naar Civitavechia. Volgens Nibby zou het bij deze poort zijn geweest en wel bij het gedeelte dat nu bij de Sacristie van het Vaticaan ligt, dat de Fransch-Duitsche troepen in 1527, onder den Connétable de Bourbon Rome binnenrukten, zooals wij gezegd hebben toen wij over de Poort van St. Pancratius spraken.

PIAZZA DI MONTE CAVALLO O DEL QUIRINALE. Dit, voor het Quirinaal gelegen plein, is mede een der schoonste van Rome, zoowel door zijn fraaie ligging als de gebouwen, die het omringen. Het voornaamste sieraad ervan zijn de twee paarden-temmers. De jonge mannen, die de paarden beteugelen, hebben een hoogte van 6 meter. De opschriften zeggen dat zij door de beroemde Grieksche beeldhouwers Phidias en Praxiteles zijn gemaakt, maar deze opschriften schijnen niet ouder te zijn dan uit den tijd van Constantijn, zoodat er niet al te veel waarde aan gehecht moet worden. Over het algemeen houdt men het er voor dat beide jongelingen Castor en Pollux voorstellen. Sixtus V liet ze op deze plaats brengen, alsmede de Egyptische obelisk van rood graniet, die naast het Hospitaal van St. Rochus, in de nabijheid van het praalgraf van Augustus werd gevonden, en den grooten kom van Oostersche graniet uit het Forum Romanum, die tot een prachtige fontein werd ingericht. Ook deze obelisk is zonder opschrift.

PIAZZA DEL PANTHEON O DELLA ROTONDA EN FONTEIN. Tusschen de *Via Flaminia* en het *Campus Martis* gelegen, stond het Pantheon in een der drukste gedeelten van het Oude Rome, zoodat de verwoestingen, waaraan Rome zoo herhaalde malen in de dagen van deszelfs verval bloot stond, daar puinhoopen op puinhoopen moesten stapelen; zoo zelfs dat de portaal van den tempel allengs beneden het niveau van het er voor gelegen plein kwam te liggen. Toen paus Engenius dan ook begon met de gedeeltelijke ontruiming van het plein, kwamen er van onder de puinhoopen verscheidene kostbare monumenten aan den dag, zooals de twee leeuwen van bazalt, die thans de fontein bij de Termini versieren, en misschien bij een trap van het Pantheon stonden of tot de badstoof van Agrippa behoorden; de fraaie urne van porfier, die nu tot het grafmonument van paus Clemens XII in de Corsini-kapel van St. Jan van Laterane behoort; een kop van Marcus Agrippa, een bronzen paardenpoot en een bronzen rad, waarschijnlijk afkomstig van een quadriga of zegewagen, die tot versiering van de portiek van een tempel had gediend, en andere voorwerpen meer. Gregorius XIII liet de fraaie fontein er aanbrengen en Clemens XI plaatste de kleine obelisk van Egyptischen graniet, vol met hieroglyfen er op, die doen zien dat zij op bevel van Ramses II werd gemaakt, en die, tegelijk met die voor de Minerva, gevonden werd bij het leggen van de fondamenten van het klooster van de Minerva.

PIAZZA DE SAN GIOVANNI IN LATERANO (Plein van St. Jan van Laterane.) Hier bevindt zich de grootste obelisk van Rome. Constantijn de Groote wilde haar naar Rome overbrengen, maar hij stierf toen zij niet verder dan Alexandrië was gekomen. Zijn zoon Constantius zorgde er voor dat zij te Rome kwam en liet haar in den Grooten Circus (Circus Maximus) plaatsen. Toen de circus in puin was gevallen geraakte de zuil eenige

meters onder den grond bedolven. Sixtus V liet haar opgraven, en daar zij in drie stukken was, door Fontana herstellen en in 't midden van het plein oprichten. Zij is van rood graniet, vol hierogliefen en 26 meter hoog. Voor de obelisk bevindt zich het beeld van den H. Johannes Evangelist, aan wiens voeten een fontein ontspringt. Deze obelisk dagteekent van de XVe eeuw vóór Christus en is dus 3400 jaar oud; de hierogliefen vermelden de namen van Thutimes III en Thutimes IV, van de XVIIIe (Egyptische) dynastie.

PIAZZA DI S^{TA} MARIA MAGGIORE (Plein van de H. Maria de Meerdere). In 't midden bevindt zich op een breed voetstuk een gegroefde zuil van wit marmer met een Corintisch kapiteel. Naar men zegt is deze zuil de eenige die overgebleven is uit de Basiliek van Constantijn, ook de Vredes-Basiliek geheeten.

Zij is zonder voetstuk en kapiteel 15 meter hoog. Paulus V liet haar in 1614 door Carlo Maderno hier oprichten en er een beeld van verguld brons van de H. Maagd boven plaatsen.

Rome bezit in 't geheel 13 Obeliskken, waarvan de meeste van Egyptischen oorsprong zijn. In de volgorde van hun ouderdom kunnen zij aldus gerangschikt worden:

1. Obelisk van Laterane, met een opschrift terugwijzende op Thutmes III en Thutmes IV van de XVIII dynastie; 5^e eeuw vóór Christus.
2. De obelisk op het Volksplein, met een opschrift vermeldende Seti I en Ramses II van de XIVe dynastie, tusschen de 14 en de 13de eeuw voor C.
3. Obelisk van het Pantheon, (Ramses II).
4. Obelisk van Dogali (id.)
5. Obelisk van de vroegere villa Mattei (thans Hoffmann).
6. Obelisk op Monte Citorio. (Psammetichus II, van de XXIVe dynastie, 6e eeuw voor C.
7. Obelisk van de Minerva (Hahabra van de XXVIe dynastie) 6e eeuw vóór C.
8. Obelisk op Piazza Navona (van keizer Domitianus).
9. Obelisk op Pincio (van keizer Hadrianus).
10. Obelisk van Trinità dei Monti (met nagebootste krulrollen van Ramses II).
- 11 en 12. De twee Obeliskken van S. Maria Maggiore en van het Quirinaal (zonder opschriften).
13. De Obelisk van 't Vaticaan (zonder opschrift).

PIAZZA FARNESE. Dit uitgestrekte plein ligt voor het, om zijn fraaie bouwvord zoo beroemde Paleis van Farnese, 't laatst aan de Koninklijke familie van Napels toebehoord hebbende. Het wordt opgeluisterd door twee fraaie fonteinen uit ovale schelpen van Egyptisch graniet bestaande en naar men zegt in de badstoven van Caracalla gevonden.

PIAZZA DI CAMPO MARZIO (Plein van 't veld van Mars). Dit plein verdient een bezoek om zijn groote historische herinneringen. 't Is het oude en beroemde veld van Mars, dat zich in oud-romeinschen tijd van de Capitolijnsche, Quirinaalsche en Pincio-heuvels tot den Tiber uitstreckte en na de verdrijving der Tarquini aan Mars werd toegewijd. In den beginne werd het alleen gebruikt voor volksspelén, volksvergaderingen en lichaamsoefeningen, maar toen de stad zich meer en meer uitbreidde werd het gedeeltelijk met prachtige gebouwen versierd, terwijl een gedeelte voor de lichaams-oefeningen en spelen bleef bestemd. De voornaamste gebouwen in zijn omgeving waren de theaters van Marcellus, van Pompejus en Balbo; het amphitheater van Statilius Taurus, de badstoven van Agrippa, het Pantheon, de Circus Flaminius en het praalgraf van Augustus.

PIAZZA DEL CAMPIDOGGIO (Plein van het Kapitoel). Ofschoon het huidige Kapitoel

niet meer de trotsche majesteit aanbiedt van het Kapitoel uit den oud-Romeinschen tijd met zijn heerlijken Jupiter-tempel, zijn trotschen burg en de prachtige gebouwen die het sierden, biedt het toch in zijn geheel een zeer aangename aanblik aan en is het een der schoonste pleinen van Rome. Een prachtige en ruime trap, door Michelangelo ontworpen, voert naar het plein op. Onder aan den voet van den trap, aan de balustrade, liggen twee fraaie leeuwen van zwart graniet en Egyptische bewerking, uit wier muil een waterstraal vloeit; zij lagen eertijds voor de kerk van den H. Stefanus del Cacco, waar zij waarschijnlijk waren blijven liggen na de verwoesting van een tempel van Serapis, dien zij eertijds versierden, en werden op bevel van Pius IV herwaarts gebracht. Boven aan den trap, eveneens bij de balustraden, staan op groote voetstukken, de reusachtige beelden van Castor en Pollux, in penthelisch marmer gehouwen, naast hunne paarden. Zij werden ten tijde van Pius IV op een klein plein in de Ghetto (Jodenbuurt) gevonden en op last van Gregorius XIII naar het Kapitoel gebracht. Terzijde van deze twee beelden bevinden zich twee fraaie Tropheën of zegezuilen, gewoonlijk TROPHEËN VAN MARIUS geheeten. Sommigen meenen dat zij werden opgericht ter herinnering aan de overwinningen van Trajanus, maar de bewerking komt niet overeen met die van de zuil van Trajanus en wijst veeleer op den tijd van Septimus Severus. Zij dienden eertijds tot versiering van een groote fontein van de *Acqua Giulia*, op den Esquilinus, van waar Sixtus V ze naar hier liet overbrengen. Dezelfde Paus liet er ook de standbeelden platen van Constantinus Cesar en Constantinus Augustus, die op den Quirinaalschen heuvel gevonden werden in de badstoven van Constantijn. Verder ziet men er twee zuilen; die welke tot het paleis der Conservatori gekeerd staat, is de oude mijlpaal die, met het cijfer I geteekend, de eerste mijlpaal was op de *Via Appia*. De bronzen bal, welke er op staat, behoort er niet bij, ofschoon hij van zeer ouden oorsprong is; de andere zuil is slechts als tegenstander geplaatst en heeft geen enkele geschied- of oudheidkundige beteekenis.

Het voornaamste en grootste sieraad van dit plein is zeker wel het bronzen (eertijds vergulde) ruitersandbeeld van Marcus Aurelius.

In de middeleeuwen stond het verlaten en bijna vergeten op het plein van St. Jan van Laterane en werd het door het volk voor het sandbeeld van Constantijn den Groote gehouden. Paulus III deed het naar het Kapitoel overbrengen en op een voetstuk plaatsen, uit een enkel blok marmer gemaakt van een Kornis aan het Forum van Nerva ontnomen. 't Is het eenige groote bronzen ruitersandbeeld dat van het oude Rome tot ons is gekomen. Het plein wordt aan drie zijden omgeven door gebouwen, waarover wij reeds elders gesproken hebben.

De andere openbare pleinen zooals: PIAZZA DELLA MINERVA, COLONNA, NAVONA, DEL POPOLO, DELLA ROTONDA, DELLA TRINITÉ DEI MONTI, DI VENEZIA, CAMPO DI FIORI hebben wij reeds vermeld.

Een wandeling langs de Via Appia. — (Appische Weg).

In den loop van dit werk hebben wij reeds meer dan eens van dezen beroemden weg gewag gemaakt, zonder er evenwel een afzonderlijk hoofdstuk aan te wijden, wat de Koningin der Wegen, zooals hij door de ouden genoemd werd, evenwel ten volle had verdiend; wij zullen dit verzuim nu herstellen. De censor Appius Claudius deed hem in het jaar 442 van de stichting van Rome aanleggen en gaf hem zijn

naam. Oorspronkelijk liep hij slechts tot Capua, maar later werd hij verlengd tot Benevento en nog later tot Brindisi, dat toen reeds een beroemde haven was voor hen die van Rome naar het Oosten trokken, zooals het ook nu nog een bekende aanlegplaats is van de groote stoomschepen die langs het kanaal van Suez den koers naar Indië zetten. Door zijn uitmuntenden aanleg, zijn breedte en de heerlijke streek van den toenmaals nog zoo vruchtbaren *Agro Romano*, de tegenwoordige *Campagna Romana*, werd hij weldra door de voorname Romeinen uitgekozen voor de oprichting hunner pompeuse grafplaatsen, en werd hij opgeluisterd door tempels, triomfbogen en andere monumenten, zoodat de *Via Appia* met recht den naam verkreeg van Koningin der Wegen. Julius Cesar, Augustus, Vespasiaan, Domitiaan, Nerva, Trajanus en de Gothen-Koning Theodorik wedijverden in het herstellen van dat gedeelte, hetwelk door de Pontijnsche moerassen liep en door de wateren veel herstellingen noodig had. In de Middeleeuwen werd evenwel weinig meer aan het onderhoud ervan gedaan, zoodat de wateren de overhand verkregen en den weg allengs voor een gedeelte geheel bedekten. Alhoewel de Pausen er later wel hunne zorgen aan besteedden, bleef de beroemde weg nog lang in verval, totdat Pius VI hem weer deed herstellen, de moerassen voor een groot gedeelte drooglegde en de richting van den weg veranderde en hem tot Terracina deed doorloopen.

Ofschoon men tegenwoordig veelal den Appischen Weg doet aanvangen bij de Poort van St. Sebastiaan, loopt toch nog een groot gedeelte door tot in de stad; dit gedeelte draagt den naam van *Via di Porta S. Sebastiano* (Weg van de Poort van St. Sebastiaan). Om derhalve een goed overzicht te krijgen van hetgeen de *Via Appia* eenmaal was, moeten wij onze wandeling erlangs hooger beginnen, en wel bij den aanvang van genoemde *Via di P. S. Sebastiano*; namelijk bij den *Circo Massimo* en het begin van de *Via di San Gregorio*. Wanneer men, bij het Colosseum zijnde, den boog van Constantijn doorloopt, komt men in bovengenoemde *Via di San Gregorio*. De weg liep alzoo door de vallei welk den *Mons Coelius* van den *Mons Aventinus* scheidde, en begon op den hoek van den *Mons Palatinus*.

Bij het begin van den weg verhief zich eenmaal het prachtige *Septizonium*, door Septimus Severus gebouwd, dat een drie verdiepingen hooge portiek schijnt geweest te zijn, die tot ingang moest dienen voor het paleis der Cesars, waarvan men nog de puinhoopen op den Palatinus vindt. Het *Septizonium* stond ten tijde van paus Sixtus V nog gedeeltelijk overeind, doch deze paus liet het afbreken om de prachtige zuilen te gebruiken voor de opluistering van de Vaticaansche Basiliek.

Links had men de zoogenaamde *Piscina Publica*, een groote kunstmatige zwemplaats voor het volk en misschien ook bestemd voor waterspelen; later, toen de *Naumachiae* meer en meer voor laatstgenoemd doeleinde werden ingericht en gebruikt, werd de *Piscina Publica* drooggelegd, maar de vallei bleef den naam ervan behouden. Een weinig beneden het *Septizonium* bevond zich de oude en beroemde *Porta Capena*, die door den muur van Servius Tullius buiten Rome voerde. Door deze poort kwam men in de beroemde vallei van Egeria, waar, naar de overlevering luidt, de tweede Koning van Rome, Numa Pompilius, met de Nimf Egeria zijne samenkomsten had en hij van haar de beroemde wetten ontving, die den grondslag legden voor Rome's groote staatkundige macht. Rechts van den weg lagen de prachtige badstoven van Caracalla, gewoonlijk de *Terme Antoninae* genoemd, die ze in het jaar 212 van de Christelijke jaartelling liet aanleggen. Zij waren van buitengewone pracht en zoo groot,

dat niet minder dan 1600 personen er tegelijk een bad konden nemen. Dat zij overigens behalve met kostbare marmersoorten ook met heerlijke beeldhouwwerken versierd waren, bewijzen de meesterlijke kunstwerken, die men er in lateren tijd in gevonden heeft. Onder deze munten uit de Hercules, de Stier en de Flora Farnesiana, die een sieraad van het Koninklijk Museum van Napels uitmaken. Onmiddellijk voor de puinhoopen dezer badstoven, en rechts aan den weg palende, bevindt zich de oude Kerk van de H.H. Nereus en Achilleus, over wier marteldood wij reeds eerder gesproken hebben en die hun namen aan eene beroemde Katakombe schonken. De Kerk werd in 542 gebouwd en in 1596 door kardinaal Baronius gerestaureerd. Men vindt er nog twee marmeren *Ambones* en den marmeren bisschoppelijken zetel, van welken de heilige paus Gregorius zijn XXXII homelie uitsprak, waarvan een gedeelte op den zetel is uitgehouwen.

Recht tegenover deze Kerk bevindt zich een zeer oud gebouw, eertijds een Oratorium aan den H. Sixtus gewijd. Een weinig verder stond vroeger nog een ander bedehuis, dat van de martelares Soteris. Wij betreden hier een dierbaren en gewijden grond, waaronder zich de gangen en Crypten van de Katakombe van Callistus uitstrekken.

Een weinig voorbij de Kerk van de H.H. Nereus en Achilleus splits de weg zich; het gedeelte dat links afwijkt is de oude *Via Latina*, die naar de *Porta Latina* liep en thans de naam *Via di Porta Latina* draagt; bij deze poort bevindt zich de oude kerk van St. Jan *bij de Latijnsche poort*. In het jaar 1858 heeft men hier, bij gedane uitgravingen, belangrijke overblijfselen gevonden van een kerk van den H. Stefanus. Het Pausboek vermeldt dat onder de regeering van paus Leo I den Groote, de godgewijde jonkvrouw Demetrias op haar landgoed bij de derde mijlpaal van de *Via Latina*, een basiliek liet bouwen ter eere van den H. Stefanus. De kerk was spoorloos verdwenen, en niemand wist waar zij gestaan had. In genoemd jaar vond men haar terug, althans zooveel er van, dat men de indeeling er van nauwkeurig kon bepalen, benevens zuilen, kapiteelen enz. Uit de gevonden brokken marmer kon men het wijdingsgeschrift weer gedeeltelijk samen stellen en daarop den naam lezen van genoemde Demetrias, die tot het bekende geslacht der Anicii behoorde, en dien van Paus Leo, die de kerk wijdde.

Keeren wij terug tot het punt waar de weg zich splitst. Het recht doorloopende gedeelte behoudt den naam van *via Appia* en brengt ons weldra aan het *Graf der Scipios*.

De Scipio's, die in de geschiedenis van het Rome onder de republiek zulk een gewichtigen rol spelen, behoorden tot het beroemde geslacht der Cornelii. In 1780 vond men hun graf terug, nadat men langen tijd gemeend had het te moeten zoeken buiten de poort van St. Sebastiaan, tegenover de kleine kapel *Domine quo Vadis*. De ontdekking van 1780 heeft het tegendeel bewezen. Het graf der Scipio's was eenvoudig van bouworde en stijl. Het bestond uit twee verdiepingen, waarvan de onderste in de tuf is uitgehouwen, van de bovenste is niets overgebleven. Daarin moeten de nissen geweest zijn die de beelden der Scipio's bevatten, zooals Cicero mededeelt. Het eerste monument, dat men rechts bij het binnenkomen vond, was dat van Publius Cornelius Scipio, die priester van Jupiter was. Verder heeft men er inschriften gevonden die de namen vermeldden van Lucius Cornelius Scipio, den zoon van Cneus, van Lucius Scipio Asiagenus, van Lucius Cornelis Scipio, zoon van Scipio Asiaticus en neef van Scipio Africanus en Cneus Cornelius Scipio Ispanus; eindelijk in een ander gedeelte van Lucius Scipio Barbatus, den overwinnaar der Samnieten en van Luciana

en die omstreeks het jaar 303 v. e. consul was. Zoo rijst dan bij dit graf voor ons oog de reeks dier groote mannen op, aan wier beleid, moed en vastberadenheid Rome zijn behoud te danken had in de zwaarste beproevingen, die het ooit te verduren had, toen de Punische oorlogen het op den rand des verderfs brachten.

Onze wandeling voortzettende bevinden wij ons weldra aan den *Boog van Drusus*, door den Romeinschen senaat opgericht ter eere van Nero Claudius Drusus, den vader van Keizer Claudius. 't Is dezelfde Drusus die in onze vaderlandsche geschiedenis bekend is als aanlegger van de zoogenaamde Drusus-gracht, die een gedeelte van den Rijn met den Yssel, en zoo met de Zuiderzee in verbinding bracht. Hij sloot ook een bondgenootschap met de Batavieren en de Friezen en voerde oorlog tegen de Usipeten en de Sicambren, die in het stroomgebied van de Lippe woonden. Op zijn terugtocht uit Germanië stierf hij tengevolge van een val van zijn paard, drie kinderen nalatende: Germanicus, Claudius en Livilla. Caracalla gebruikte dezen boog later voor de waterleiding, die het water voor zijn badstoven moest aanvoeren.

Een weinig voorbij den boog komt men aan den beroemden Stadsmuur van Marcus Aurelius, en aan de *Porta Appia*, thans algemeen bekend onder den naam *Porta di San Sebastiano* (Poort van St. Sebast.).

Toen de oude stadsmuur van Servius Tullius grootendeels werd afgebroken, ten einde eene uitbreiding der stad mogelijk te maken, en vervangen werd door dien van Marcus Aurelius, verviel natuurlijk ook de straks genoemde Porta Capena en werd deze nieuwe poort gebouwd, die eerst, zooals wij zeiden, den naam van Appische Poort droeg. Daar zij in den oorlog tegen de Gothen veel geleden had, werd zij door den beroemden veldheer Belisarius en waarschijnlijk later nog door Narses, hersteld. Later werd zij genoemd naar de beroemde Basiliek van St. Sebastiaan, waarover wij reeds breedvoerig hebben gesproken.

Een kwartiertje buiten de poort komt men aan een klein riviertje, Almone geheeten, dat gevormd wordt door verscheidene beekjes; het loopt niet ver van de Basiliek van den H. Paulus in den Tiber uit. Volgens Ovidius kwamen de priesteressen van Cybele elk jaar in dit riviertje het beeld der godin en de voor haar dienst bestemde gereedschappen wasschen. Den weg vervolgende heeft men links een piramidevormige steenklomp, die tot een onbekend grafmonument behoorde; aan de overzij bevindt zich het reeds genoemde kerkje *Domine quo vadis*. Daar tegenover zijn de overblijfselen van een prachtig grafmonument, dat men vroeger meende dat der Scipino's te zijn. Een gevonden opschrift maakt het evenwel waarschijnlijker dat het 't beroemde graf is van Priscilla, de vrouw van Abascantus. Voorbij het kerkje splits de weg zich op nieuw; het gedeelte rechts is de oude en beroemde *Via Ardeatina*, het andere is de voortzetting van de *Via Appia*. Deze vervolgende ziet of zag men — wij weten niet met zekerheid of het nog bestaat — een rond gebouwtje, dat door den beroemden kardinaal Pole werd opgericht om de herinnering levendig te houden aan het kerkje *Domine quo vadis*, toen dit in puin dreigde te vallen. Doorlopende vindt men in een wijngaard de overblijfselen van een groot Columbarium, en verderop de in 1825 gevonden bouwvallen van het Columbarium van het geslacht Volusia, dat onder de regeering van Nero een groot aanzien had. Op het punt, waar de weg zich opnieuw verdeelt, heeft men in 1726 een groot Columbarium ontdekt, dat aan de slaven en vrijgelatenen van Livia toebehoorde. Thans bestaat er niets meer van, maar een groot aantal opschriften ervan bevinden zich in het museum van het Kapitoel. In 1823 vond men de ruïnen

van verscheidene andere grafmonumenten van onbekende personen. Wij zijn nu aan de Basiliek van St. Sebastiaan genaderd waar zich, zooals wij vroeger melden, de ingang bevindt tot de Katakombe van St. Callistus. Wij hebben over Basiliek en Katakombe reeds voldoende gesproken, zoodat wij ze nu onbemerkt kunnen voorbijgaan.

Doorloopende vinden wij, links van den weg, de overblijfselen van een groot gebouw dat, volgens de gevonden opschriften, de villa van Maxentius was. Na den dood van dezen, werden zijne goederen verkocht en kwam deze villa in 't bezit van het geslacht Anicia en daardoor in dat van Symmachus, dien wij in den loop van ons werk reeds meermalen vermeld hebben. Tot deze villa behoorde ook de tempel van Romulus, waarvan een groote boog nog een overblijfsel is. Deze Romulus was niet de stichter van Rome, maar de zoon van Maxentius en de tempel was meer een herinneringsmonument dan een gebouw voor den eeredienst bestemd; met den Circus van Maxentius maakte hij een geheel uit met de villa. Eindelijk komen wij aan het beroemdste heidensche monument van de geheele via Appia, aan het bekende *graf van Cecilia Metella*.

Dit prachtige gebouw, dat tevens een der best bewaard gebleven monumenten van het oude Rome is, werd, zooals het opschrift luidt, opgericht voor Cecilia, dochter van Q. Metellus en vrouw van Crassus. Het dagteekent derhalve uit de laatste periode van de Republiek. Het is van ronden vorm, met een middenlijn van meer dan 20 meter en een hoogte van ruim 19 meter, en gebouwd op een vierkant basement van ongelijke lengte. De buitengewone dikte der muren en de reusachtige omvang der brokken travertijnsteen deden het alle stormen der eeuwen trotseeren, zoodat het bijna ongeschonden tot ons is gekomen. Van binnen bevindt zich een kleine ronde kamer met een kegelvormig gewelf, waarin ten tijde van Paus Paulus III de marmeren sarcofaag werd gevonden, die het gebeente van Cecilia Metella had bevat. Paulus III liet hem overbrengen naar den binnenhof van het paleis Farnese, waar hij zich nog bevindt. Boven het opschrift, den naam van C. M. vermeldende, vertoont zich een basrelief een trofee en het gedeelte van een halfnaakte Victoria, die op een schild de daden van den vader en den echtgenoot der overledene opschrijft. Dit basrelief maakt een deel uit van de marmeren fries die versierd is met slingers en bucraniën (ossenschedels) waarvan het monument in den volksmond den naam *Capo di Bove* (ossekop) ontving. De muur en de kanteelen, die men op het gebouw ziet, werden er in 1300 aangebracht door Paus Bonifacius VIII, van de familie der Gaetani, aan welke het gebouw destijds toebehoorde en die het, in die troebele tijden, tot een sterke vesting liet inrichten. Uit dienzelfden tijd dagteekenen ook een soort paleis en een kerk, waarvan men nog de muren ziet, en een met kanteelen en torens voorziene muur, welke deze gebouwen omsloot en verdedigde. Boven de poorten ziet men nog het wapen van het geslacht Gaetani.

Een half uurtje verder komt men aan een groote hoeve welke aan het geslacht Torlonia toebehoort en algemeen bekend is onder den naam van *Roma Vecchia*. Men vindt er zulk een menigte bouwvallen, dat men zou meenen er de overblijfselen van een geheel dorp in te moeten zien. Men heeft dan ook lang gedacht dat hier de puinhoopen waren van *Pago Lemonio*, een der tot het stadsgebied van Rome behorende dorpen of vlekken. Evenwel komt de ligging niet overeen met die, welke de oude schrijvers omtrent genoemd vlek hebben gegeven. Een weinig voor deze puinhoopen vindt men, rechts van den weg en te midden van bouwvallen van oude grafmonumenten,

een groote vierkante plaats die men houdt voor de *Campus sacer Horatiorum*, (het geheiligde veld der Horatiër); zekerheid bestaat daaromtrent evenwel niet.

En hiermede zullen wij onze wandeling langs den beroemden Appischen weg besluiten.

De Engelenburg. — (Castel St. Angelo).

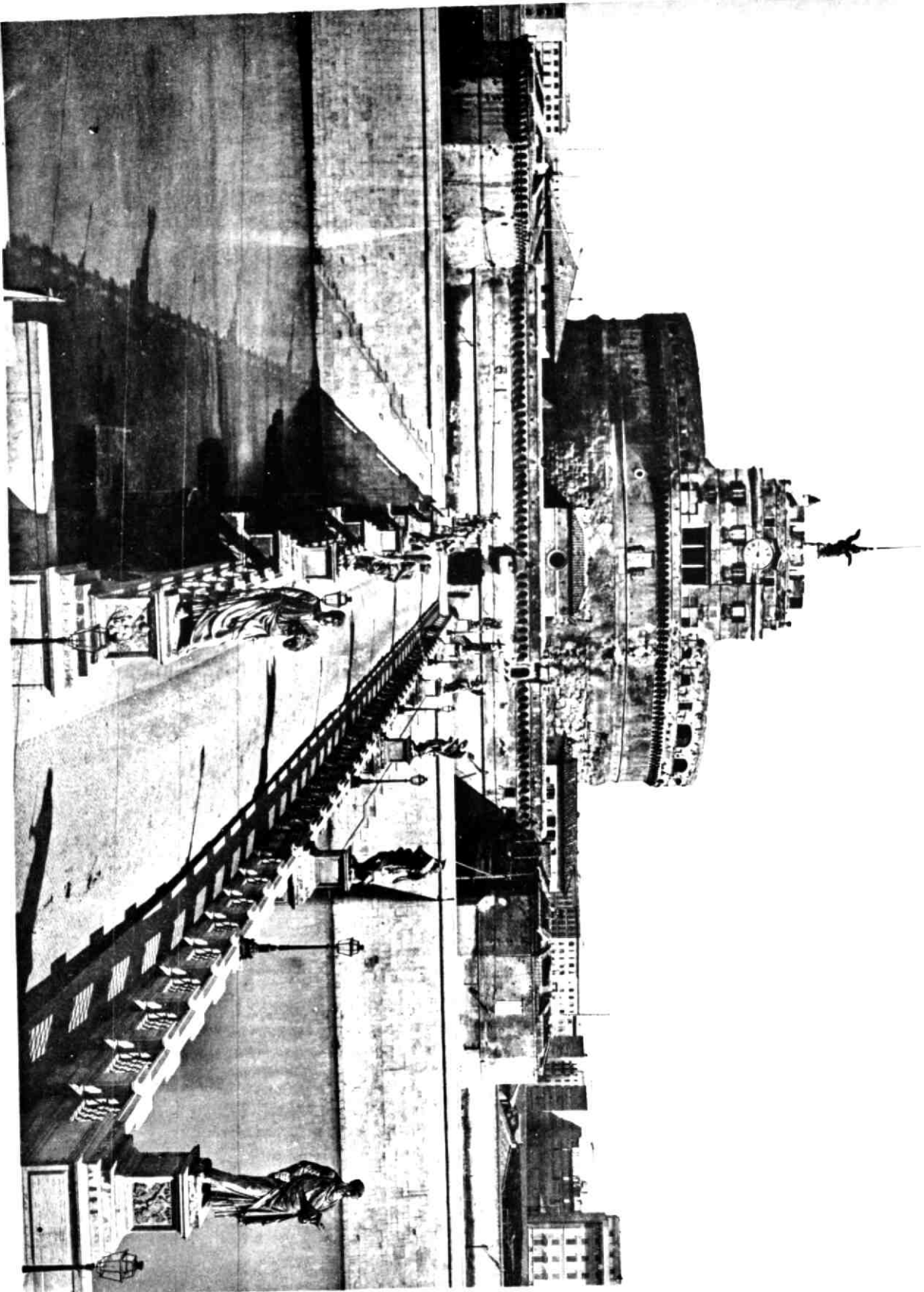
Voorheen het Mausoleum Hadriani, Praalgraf van Hadrianus.

Als een der best bewaard gebleven bouwwerken van het Heidensche Rome, zouden wij dit reusachtig gebouw misschien hebben kunnen behandelen in de afdeeling waar over de monumenten van het oude Rome gesproken is, maar de nieuwe naam en de nieuwe bestemming, in christelijken tijd er aan gegeven, plaatsen het met evenveel recht onder de gebouwen van het nieuwe Rome, zooals ook het geval is met het Pantheon en zoo menig ander monument dat, een andere bestemming gekregen hebbende, tot op onze dagen in gebruik is gebleven.

Hadrianus of Adrianus, die in 117 n. C. Trajanus op den Romeinschen Keizerstroon opvolgde, liet, in navolging van Augustus, op den rechter oever van den Tiber voor zich en zijn geslacht een kostbaar grafmonument oprichten, dat naar hem de *Moles* of het *Mausoleum Adriani* werd genoemd. Het woord Mausoleum is van Griekschen oorsprong en werd het eerst toegepast op het prachtige grafmonument, dat Koningin Artemisia voor haar gemaal Koning Mausolus (in 't Grieksch Maussollos) van Karië die in 353 of 351 v. Ch. stierf, liet oprichten en dat door de Ouden om deszelfs buitengewone pracht en grootheid onder de zeven wonderen werd gerekend.

Rome, dat zooveel wonderwerken der bouwkunst binnen zijne muren zag verrijzen, dat reeds het heerlijke Mausoleum van Augustus had kunnen bewonderen, telde het praalgraf van Hadrianus niet meer onder de wereldwonderen, maar mocht toch zeker fier zijn op het heerlijke monument dat door den kunstzin des Keizers op den Tiber-oever zich verhief. Ofschoon het in den loop der eeuwen veel van zijn uiterlijken luister heeft verloren en eene zeer verschillende bestemming heeft gekregen dan de keizerlijke stichter zich heeft voorgesteld, is het oude Mausoleum van Hadrianus, thans de Engelenburg, nog een imposant gebouw en het grootste graf en tevens de grootste vesting der stad. Zijn geschiedenis, die geheele boekdeelen zou kunnen vullen, is nauw verbonden aan de geschiedenis van het Rome der Pausen.

Zooals gezegd is liet Adrianus zijn grafmonument op den rechter oever van den Tiber oprichten, in de zoogenaamde *Orti Domiziae* (tuinen van Domitia), die de plaats innamen waar nu de *Prati di Castello* zich uitstrekken. De onderbouw bestond uit een groot vierkant, dat aan elke zijde ruim 100 meter lang was, maar tegenwoordig bijna geheel en al onder den grond verborgen is. Op dit vierkant verhief zich de ronde bovenbouw, die het eigenlijke grafmonument was. De ingang was recht tegenover de brug gelegen die, zooals wij reeds vroeger gezegd hebben, door Adrianus werd gelegd om de stad te verbinden met zijn praalgraf, aangezien dit gedeelte van Rome toen nog onbebouwd was. De wanden van het vierkant basement, waren met parisch marmer bekleed, op de onderste rei marmerplaten waren de namen ingegriffeld van de leden der keizerlijke familie, die er een rustplaats hadden gevonden. Zij waren, behalve Hadrianus en diens gemalin Sabina, bijna alle keizers na hem, tot en met Septimus Severus en diens zonen. De bovenrand van den onderbouw

CASTELLO DI S. ANGELO
ENGELLENBURG

prijkte met sierlijke slingers door Bueraniën (ossenschedels, als zinnebeeld van de offers) doorbroken, terwijl op de vier hoeken zich reusachtige paardentemmers verhieven. De rondbouw, die tot een hoogte van 73 meter opsteeg, eindigde in een spits toeloozend dak, dat met bronzen platen gedekt was. Dit dak werd bekroond door een ronden lantaarn, eveneens met spits dak, waarboven zich een reusachtig vierspan van brons verhief. Tegen den rondbouw waren op geregelde afstanden heerlijke zuilen van kostbaar marmer aangebracht en tusschen deze stonden op voetstukken van Bueraniën kostbare marmeren beelden. Het middelste beeld, juist boven den bronzen ingangpoort, was dat van keizer Hadrianus-zelf; het bevindt zich thans in het Vaticaanse Museum. Van hoeveel kunstwaarde de beelden waren, die de buitenzijde van den rondbouw versierden, kan men eenigszins begrijpen als men weet dat de prachtige marmeren Faun, die zich thans in het Museum te Dresden bevindt, eertijds tegen dezen buitenmuur een plaats vond. Het geheele monument werd omgeven door een bronzen hekwerk, dat op de poort, die tot den ingang voerde, de twee reusachtige bronzen pauwen droeg, die men nu nog op een der binnenpleinen van het Vaticaan kan bewonderen. Zij schijnen eertijds den voorgevel van de oude Basiliek van St. Pieter versierd te hebben, zooals wij ter gelegener plaatsen hebben gezegd. Volgens anderen zouden zij den „Cantharus van het Paradijs van St. Pieter”, dat wil zeggen, de Fontein in den voorhal van de oude St. Pieters basiliek, tot sieraad hebben verstrekt. Van binnen voerde een zachte glooiing, die met mozaïek bekleed was, naar omhoog tot de eigenlijke *cella*, waar de grafurnen werden bijgezet. De glooiing, die den trap verving, liep met zulke zachte helling opwaarts, dat de pauselijke artillerie, die tot 1870 in den Engelenburg gekazerneerd was, er zonder moeite met haar vol gespan op- en afreed. Een gedeelte van de *cella* diende toen ter tijd ook als kazerne voor de zouaven, terwijl heel in de hoogte een kerker was voor zware misdadigers en staatkundige gevangenen.

Het schijnt dat het praalgraf van Hadrianus tot het jaar 402 nog in al zijn luister en ongeschonden zich aan de blikken der Romeinen vertoonde. In gemeld jaar liet keizer Honorius de stadsmuren herstellen en uitbreiden en het schijnt dat bij die gelegenheid ook het Mausoleum tot vesting werd ingericht, ter bescherming en verdediging van de brug die naar het Vaticaan en St. Pieter toegang gaf. Die versterkingswerken bestonden evenwel slechts in een paar schuine muren, die van het gebouw tot de rivier liepen; misschien ook liet hij kanteelen aanbrengen in de kroonlijst van den rondbouw, daar waar het schuine dak een aanvang nam. Het prachtige gebouw bleef overigens ongeschonden, met al zijn beelden en verdere versieringen.

Naar algemeen verhaald wordt dagteekent het verval van het prachtige gebouw van den inval der Gothen, toen de Romeinen, die zich er verschanst hadden, ter hunner verdediging de heerlijke beelden op de belegers slingerden. Bij die gelegenheid moet ook de Faun, waarvan wij zooeven spraken, in een der grachten terecht zijn gekomen, waar hij later teruggevonden werd. Gedurende de onlusten, waarvan Rome in de X^e eeuw het schouwspel was, had Crescentius zich in het Mausoleum genesteld en het meer en meer versterkt, zoodat het toen den naam van *Castro di Crescenzo* verkreeg. Na eenmaal van zijn heerlijken tooi beroofd en tot vesting vernederd te zijn, werd het achtereenvolgens door de pausen Bonifacius IX, Nicolaas V, Alexander VI en Alexander VI en Urbanus VIII meer en meer versterkt. Deze laatste paus liet de buitenste verdedigingswerken naar de plannen van Bernini aanbrengen. Hoe het oude praalgraf

van Hadrianus den naam van Engelenburgt verkreeg, hebben wij op blz. 178 medegedeeld.

Paus Alexander VI deed het kasteel door een lange gang in verbinding brengen met het Vaticaan, opdat de pausen, in tijden van gevaar, in de geduchte vesting een wijkplaats zouden kunnen vinden, en ook meermalen gevonden hebben. De sterke ligging van het kasteel maakte dit ook tot een geschikte bewaarplaats voor de pauselijke archieven. Kort voor de inneming van Rome liet Pius IX ze evenwel naar het Vaticaan overbrengen, zoodat zij gelukkig aan de handen der nieuwe meesters van Rome ontgaan zijn. Onder de vele personen, die in de gevangenis van den Engelenburg vertoefd hebben, behoorde ook de ongelukkige en beklagenswaardige Beatrice Cenci en haar familie, waarover wij reeds gesproken hebben.

Achter het Mausoleum van Hadrianus bevond zich eenmaal de Circus van dienzelfden keizer; onder de regeering van paus Benedictus XIV heeft men, diep onder den grond, belangrijke overblijfselen daarvan teruggevonden.

In de laatste jaren, d. w. z. na 1870, heeft zich achter het kasteel, in de zöogenaamde *Prati di Castello*, een geheele nieuwe wijk gevormd, die zich zeker wel niet tot duurzaamste en schoonste van Rome zal ontwikkelen. Daar bevindt zich ook de nieuwe Kerk van den H. Joachim, den patroon van Z. H. Leo XIII, dien God nog lange jaren een roemrijke regeering schenke.

SLOTWOORD.

Wij zijn aan het einde van onzen arbeid. Veel, zeer veel zouden wij er nog aan hebben kunnen toevoegen, maar wij moeten ons beperken, daar wij aan bepaalde grenzen gebonden waren. Veel, wat een breedere bespreking zou verdienen, konden wij slechts ter loops vermelden, maar wij meenen toch alles te hebben besproken wat Rome belangrijk maakt voor den vreemdeling en wat deze kan bezoeken en bewonderen in den gewoonlijk korten duur van zijn verblijf in de Eeuwige Stad.

Het Heilige Jaar is begonnen en duizenden vrome pelgrims zullen de reis naar de Stad der Pausen en de Graven der Apostelen ondernemen, moge onze arbeid hun van nut zijn en hen eenigszins doen doordringen in de grootheid en de verhevenheid van de Stad, die in Gods Raadsbesluiten een wereldroeping te vervullen had. Wij hebben hen doen zien hoe overal het Christendom louterend optrad om den bodem van Rome te zuiveren van de schande en de bezoedeling van het heidendom, en hoe de bouwvallen van de grootsche monumenten van dat heidendom dienstbaar werden gemaakt aan de eer van den waren, den eenigen God, wiens tempels en heiligdommen zij versieren en opluisteren.

Wat de dichter van *Aya Sofia* in zijn „Zang der Zuilen” en zijn „Lied der Puinen” over de heerlijke schepping van Justinianus zegt, is in dezelfde, en in meerdere mate zelfs, van toepassing op geheel Rome. Men kan bijna elke oudere Kerk der eeuwige stad de woorden doen spreken, welke de dichter de Zuilen van de *Aya Sofia* bijlegt:

„Wij droegen eens van de oude, valsche goden

De tempels zonder tal,

Nu worden wij tot Uwen dienst geboden,

O Koning van 't Heelal!

Ook dáár meent men uit de steenen den heerlijken jubelzang te hooren opgaan:

Hallelujah! O Wijsheid die de dingen
Beheerscht door Uw genâ,
Uw glorie ruischt door alle levenskringen,
Uw steenen zingen:
Hallelujah!

Maar hooger lied nog zingt Rome in zijn Paus, in den Stedehouder van Christus, in zijn Koning, die, hoewel beroofd van zijn staten, nog altijd de driekroon draagt, nog altijd Koning en Vorst is, al willen ook verblinde en afgedwaalde Kinderen hem dien titel betwisten. Meer dan dertig jaren geleden zong Dr. Schaepman het den Paus reeds toe:

't Zijn achttien honderd jaar! en nog, nog staat de rots
Onwrikbaar als voorheen, hoe fel de branding klotst,
Als zuil der waarheid, als het middenpunt der tijden.
Ziet, eeuwen gaan voorbij, en brengen vreugd en lijden
En schande en eere; met den stroom des tijds vergaat
Wat van den tijd is - en de rots van Petrus *staat!*

Wanneer de pelgrim dan in de stad der Pausen veel zal ontmoeten wat hem bedroeven zal en herinnert aan het onrecht tegen den Paus bedreven, aan den Staten-roof in 1870 voldongen, dan wende hij de blikken om zich en hij zal opgebeurd, getroost worden. Overal zullen hem de monumenten, de paleizen, de standbeelden, de praalgraven, de kunstwerken herinneren aan volken en natiën, aan Keizers en Koningen, waarvan niet weinigen belagers der Pausen waren; maar die monumenten zullen hem luide toeroepen dat naties en dynastiën zijn ten onder gegaan, onherroepelk zijn ten onder gegaan, maar dat de tijdelijke macht der Pausen, hoe vaak hun ook ontruikt, hun altijd weer teruggeschonken werd. En daar in 't Verleden het Heden en de Toekomst ligt, zoo hebben wij het vaste betrouwen dat ook voor het Pausdom weer de dag der vrijheid zal aanbreken. Die dag zal ook de dag der redding van de maatschappij zijn.

Europa! ied're storm voert in zijn vlucht u mede;
Gevallen is uw kroon, gebroken is uw staf,
Aan 't einde van uw baan, gaapt een verslindend graf.
Wilt gij weer opstaan, in de grootheid van 't verleden,
De draagster van het lot der wereld zijn, weer treden
Aan 't hoofd der Zusteren, weer stralen in het licht
Der ware vrijheid, op geen bandloosheid gesticht?
Dan, op naar Petrus!

IMPRIMATUR.

AMSTELODAMI
die 14 Janarii 1900.

H. F. J. RICKMENSPOEL,
RECTOR.
Librorum censor.

ALPHABETISCH REGISTER.

A.

Accademia di Francia, 208.
 Acheropita, 151.
 Acqua Appia, 13; — Claudia.
 Actium, slag bij-, 13.
 Adrianus of Hadrianus, Keizer, 24; Praalgraf of Mausoleum van-, 252.
 Aemilianus, 29.
 Aerarium, 35.
 Afbeeldingen in de Katakomben, 103.
 Afgoden der Heidenen zijn duivelen, 36.
 Afvalligen, 70.
 Agnes, Katakombe van de H., 101.
 Agrippina, tweede vrouw van Claudius, 17.
 Akademie. Fransche, 208.
 Alba Longa, verwoest, 4.
 Albinus dingt naar de Keizerl. waardigheid, maar wordt vermoord, 26.
 Alexander Severus, 27; Hij wordt vermoord door Maximus, 28.
 Alexius Keizer onder den naam van Alexander Severus, 28.
 Aloysius, de H., zijn graf, 212.
 Almone, De, 249.
 Amphitheater 41; van Flavius, 42.
 Ancus Martius, 4^e Kon. van Rome, 4.
 Andrea della Valle, S., 220.
 Aniene, 258.
 Antoninus Pius. Keizer, 25.
 Antonius, 13.
 Appartamento Borgia, 226.
 Appischen weg. Wandeling langs den 247.

Archimedes, gedood bij de inname van Syracuse, 10.
 Arcosolium, 88.
 Aristobulus, 53.
 Augustus, 14.
 Aurelianus, Keizer; hij omgeeft Rome met een nieuwen muur, vervolgt de Christenen en wordt vermoord, 29.
 Aurelius, Marcus. 25; Standbeeld van-, 247.
 Aventinus, (Aventijnsche Heuvel), 1.

B.

Babylus. De H. Bisschop-, v. Antiochië, 29.
 Bambino, Il Santo, 178.
 Baptisterium van Constantijn, 149.
 Basilica Porcia, Opimia, Fulvia, Aemilia, Julia, Argentaria, 34; Stⁱ. Petri, 129; Stⁱ. Joannis van Laterane, 146; Salvatoris, 146; Aurea, 147; St^{ae}. Crucis in Hieros, 151; St^{ae}. Mariae Majoris, 152; Liberiana, 152; Stⁱ. Pauli, 158; Stⁱ. Laurentii, 162; Stⁱ. Sebastiani, 166.
 Basiliek van den H. Petrus, 129; van St. Jan van Laterane, 146; van den Zaligmaker, 146; Gulden-, 147; van 't H. Kruis in Jerusalem, 151; van de H. Maria de Meerdere, 152; Liberiaansche-152; van den H. Paulus, 158; van den H. Laurentius, 162; van den H. Sebastianus, 166.
 Bassanicus. Varius Avitus, bijgenaamd Heliogabalus, 27.
 Berchmans, Graf v. d. H. Joh., 212.
 Bibiana, St^a, 219.

Bibliothek, Vaticaansche, 227.
 Bibulus. C. Publius, Graf van, 14.
 Bliksemend Legioen, 25, 38.
 Bloedvaasjes, 102.
 Bocca della Verità, 181.
 Boog van Drusus, 249.
 Brennus, 8.
 Brigitta, de H.,
 Bruggen van Rome, 32.

C.

Calepodius. Katakombe van den H., 102.
 Caligula, keizer, 16; wordt vermoord, 17.
 Callistus. Katakombe van den H., 97, 98.
 Camera dell' Incendio di Borgo; della Disputa, 232; -van de School van Athene, 233; -van Heliodorus, 234.
 Camillus verdrijft de Galliërs, 9.
 Campidoglio, 50.
 Campo verano, 165.
 Campus sacer Horatorium, 251.
 Capitolinus, 1.
 Capitolum, 50.
 Capella Sistina en Paulina in 't Vaticaan, 225.
 Capo di Bove, 251.
 Carlo de' Pettinari, S., 222.
 Carolus Borromeus, de H., 211.
 Carracalla en Geta, zonen van Sept. Severus, 26; tot Augusti benoemd, Carracalla vermoordt Geta, 27; hij wordt zelf vermoord door Macrinus, 27.
 Carcer Tullianus, 53.
 Carthago, 19; Het wordt verwoest, 10.
 Castel Sant' Angelo, 251.
 Cecilia. de H., 99; Vinding van haar graf, 99, Overbrenging van haar Lichaam naar Trastevere en Hervinding daarvan, 100; Kerk van de H., 201.
 Celsus, zijn lasteringen tegen de Christenen, 61.
 Cenci. Beatrice, 242.
 Cesar. Caius Julius, 11; Hij trekt den Rubicon over, 12; wordt in den Senaat vermoord, 174.
 Chiesa Nuova, 174; -del Gesù, 213.
 Christendom. Uitbreiding; Verhouding tot den Rom. Staat, 57; Lasteringen der Heidenen tegen hetzelfde; 51; Verdediging van hetzelfde door Justinus en anderen, 62.
 Christenvervolgelingen. 1e. onder Nero, 19; 2de onder Domitian, 24; 3de onder Aurelius, 25; 4e onder Septimus Severus, 26; 5e onder Maximus, 28; 6e onder Decius, 29; 7de onder Valerianus; 8e onder Aurelianus; 9e onder Diocletiaan.
 Circus Flaminianus, 14; -Maximus, 48; -van Alex. Severus (Circo Agonale) 205.
 Claudia de Vestalin, 37.
 Claudius. Keizer, zijn gunstelingen en zijn vrouw, 17; -de Goth, 29.
 Clelia, 7.
 Clivus Capitolinus, 34, 52; -Sacer, 52; -Scauri, 197.
 Cloaca Maxima, 181.
 Coelius (Coelische Heuvel), 1.
 Colatianus, 5, 7.
 Colosseum. Stichting van het, 23, 42; Bouwmeester van het-, 48.
 Commodus. Keizer, 25.
 Consuls, 6.
 Cornelius Scipio verslaat Hannibal, 10.
 Cornelius. de H., Paus; 98.
 Corridore delle Lapidi, 226.
 Constantia, De H., 207.
 Constantijn, ziet het Kruis in de lucht;

overwint Maxentius; geeft den vrede aan de Kerk, 31; zegeboog van-, 41.

Crassus, 11; Hij sneuvelt, 12.

Crucifix. Spot-, 61, 110.

Curia, 36; calabra, 52.

Cursor, L. Papyrus, 14.

Custodia Tulliana, 53; -Mamertini, 54.

Cyprianus. H., martelaar, 76.

Cyriaca. de H., 102.

D.

Damasus, Paus, 87.

Damnatio memoriae, 36.

Decius, Keizer, vervolgt de Christenen, valt in een oorlog tegen de Gothen, 29.

Dentatus, M. Curius, 13.

Deugden, de Goddelijke — in de Katakomben, 115.

Diocletiaan, Keizer, hij vervolgt de Christenen, 29. stelt mederegenten aan, 30.

Domitiaan volgt Titus op, 23; hij vervolgt de Christenen, sterft, 24.

Dominus quo Vadis, 167, 250.

Domitilla. de H., 24; sterft onder Domitiaan, 24; 64.

Driemanschap, Eerste — 11; Tweede — 13.

Drusus, Boog van, 41, 249.

E.

Engelenburg: 24, 25, 252.

Egeria. Vallei van de Ninf., 248.

Esquilinus, (Esquilijsche Heuvel) 1.

Eusebius, 28.

F.

Fabianus, Paus — martelaar, 63.

Flaminius, 14

Flaviër, 21.

Flavius Clemens, martelaar, 24,

Felicitas, de H. — en hare zonen, 87, 194.

Felix, Graf v. d. H. Paus, 161.

Fons olei, 168.

Fontein van Paulus V, 188, van Trevi, 210.

Forum, Romanum, 35, v. Julius Cesar, v. Nerva, v. Trajanus, 35, 215.

Francesca Romana. de H., 37.

G.

Galba volgt Nero op, 20.

Gallienus, Keizer, hij sterft een geweld. dood. 29.

Galliërs, in Italië, 8.

Gallus, 29.

Geeselskolom, 190.

Geestelijkheid v. Rome tijdens de Vervolgingen, 68.

Geheimhouding der Sacramenten, 109.

Gemoniën, 52.

Gesù, 213.

Gordianus en zijn zoon komen om het leven, 28.

Graf van Cecilia Metella, 251, — van Rafaël, 249, — der Scipio's 249, — van de H. Cecilia, 211.

H.

Hadrianus, Keizer 29, zijn dood, zijn Mausoleum, 24, 251.

Hanibal, 9, 10.

Helena, de H.

Heliogabalus, 27.

Hermes, de H. 97.

Hildebrand, monnik (later Paus Gregorius VII) in Rome, 159.

Horatius Cocles, 7, 34.

Horatiër en Curiatiër, 4.

Hyppolitus, de H. — martelaar, 75.

I.

Ignatius, de H., kerk van-, 211; kapel v. d., 213.
 Intermontium, 51, 52.
 Isola di San Bartholomeo. 201.

J.

Janiculus, 1.
 Jerusalem door Titus ingenomen, 22.
 Jesuïetenkerk (il Gesù), 213.
 Joden, Verspreiding der, 23; -aanstokers der vervolgingen, 64; opstand onder Barcebas, 24.
 Johannes, de H. Evangelist-, naar Patmos verbannen, 24.
 Johannes en Paulus, kerk v. d. H., 196.
 Johanner des Florentijnen, 220.
 Jugurtha, 52.
 Julianus vermoord, 26.
 Junius Brutus, de 1^e Consul 6; — Moorde-naar v. Cesar, 12.
 Justinus, H. 25.

K.

Kanselarij-plaats, 222.
 Kerk v. d. H. Agnes, op het Navona-plein, 204; -van de H. Agnes Buiten de muren, 205; -van de H. Anastasia 198; -van den H. Bartholomeus, 200 -van den H. Carolus, 211; -van de H. Cecilia, 201; -van den H. Clemens, 192; -van de H. Constantia, 207; -van de H. Felicitas, 194; -van den H. Joachim, 353; -van den H. Joannes decollato 181; -van de H. H. Joannes en Paulus, 196; -van het H. Hart, 205; -van de H. H. Nereus en Achileus, 248; -van de H. Prisca, 190; -van de H. Sabina,

199; San Stefano Rotondo-, 196;
 Oude- van den H. Stefanus, 248;
 -van Trinità de' Monti, 208; -van de H. H. Vier Gekroonden, 195.
 Kribbe, de H., 154.
 Kruisiging van den H. Petrus, Plaats van de- 187.

L.

Labarum. Het, 31.
 Latium. Vlake van, 1.
 Laurentius. De H., 73, 74.
 Lepidus, 13.
 Liberiaansche Basiliek, 152.
 Locusta de Giftmengster, 17.
 Lorenzo. San-, in Miranda, 37; -fuori le Mura, 162; -in Lucina, 211.
 Lodewijk, H. d. Franschen (S. Louis des Français), 220.
 Lucina. de H., 100.
 Lucius en Aruns huwen met de beide Tullia's, 5.
 Lucius Sextius en Lucinius Stolo, 8.
 Lucretia, 5.

M.

Maagd. de H., in de Katakomben, 115; de kerken aan de — gewijd, 167.
 Macao, 181.
 Macrinus valt in een samenzwering, 27.
 Marcus Aurelius, 25; Zuil van-, 31; Standbeeld van-, 51, 247.
 Marcus Curtius. Opoffering van-, 9.
 Mammea, moeder van Alexander Severus, Mamertijnsche Gevangenis, 52.
 Maria Maggiore. Basiliek van Sta-, 153.
 Martelaren onder Nero, 63; onder Domitian, 64; onder Antoninus Pius en Marcus Aurelius, 64; onder Decius, 65;

onder Gallienus en Valerianus, 71; onder
Claudius den Goth en Aurelianus, 77;
onder Diocletiaan, 78; — Aantal, 79.

Martelingen, 79.

Massa Candida, 75.

Mausoleum van Augustus, 183; van Hadrianus, 251.

Maximus. Keizer, 28; Circus-, 48.

Maxentius. Nederlaag van-, 30.

Melita. H., van Sardes, 25.

Mentana, 208.

Mérode. Mgr. de, 94.

Mesa, grootmoeder van Heliogabalus, 27.

Messalina, gemalin van keizer Claudius,
vermoord, 17.

Meta Sudans, 50.

Mottius Tuffetius, 4.

Milvische Brug, 30, 182.

Minervaplein, 173.

Mons Sacer, 8.

Monte Pincio, 183, 208.

Mozes van Michelangelo. De, 185.

Mucius Scaevola, 7.

Museo Chiaramonti, 229.

„ Pio Clementino, 230.

Museum van het Kapitoel, 54, 236; Egyptisch-, 229; -van Laterane, 236; -van het Quirinaal, 241; -Borghese, 241; -Corsini, 241; -Doria Pamfili, 241; Colonna, 242.

N.

Naumachiae, 50

Navona-plein, 205.

Nero, Lucius Domitius-, Keizer, 17; -Steekt Rome in brand, 18; -laat het Gouden Huis bouwen, 19; -vervolgt de Christenen, -geeft zich den dood, 20.

Nereus en Achilleus. de H. Martelaren, 64; Kerk van de-, 249.

Nerva. Marcus Cocceus-, Keizer, 24; Forum van-, zegeboog van-,

Nicomedia. Kerk van-, verwoest, 78.

Niger, dingt naar het purper en wordt vermoord, 26.

Nomentaansche Weg, 208.

Numa Pompilius, 2de Koning van Rome, 3.

O.

Obelisk en, 253.

Obelisk van de Minerva, 172; -van Trinità de' Monti, 208; -van St. Pietersplein, 244.

Octavianus, 13, 14.

Oliefontein, 168.

O. L. Vrouw ter Kribbe, 153.

Onderaardsche Rome. Het-, 56.

Opstanding. Geloof aan de-, Simbolen daaryan, 115.

Orante. Beteekenis van de-, 111.

Otto, 20.

P.

Palatinus (Palatijsche Heuvel), 1.

Paleis Sciara, 243; -Rospigliosi, 243.

Palladium, 36.

Pancratijs, de H., 221.

Pantheon, 168.

Paschalis. Paus, 99.

Patriciërs en Plebejers, 7.

Paulus, kerk v. d. H. - aan de Drie Fonteynen, 180.

Pauscrypte, 99.

Pertinax. Keizer, 26.

Petronilla. Basiliek van de H., 95.

Petrus. Basiliek van den H., 129; Beeld van den H., 134; Graf van den H., 136; Stoel van den H., 139; Confessie van den H.,

Petrus en Paulus. Legende van de gevangenschap der H.H., -in de Mamer-tijnsche Gevangenis, 53; Hun graf in de Katakomben van den H. Sebastianus, 10.

Petrus en Marcellinus. de H., 96.

Philippus. Keizer, 21; Hij is Christen, de H. Babylos weigert hem den toegang tot de Kerk, Hij wordt vermoord door Decius, 29.

Philippus Neri. de H., 175.

Piazza Navona, 174; -de' Termini, 180; -del Popolo, 181; -di Spagna, 183, 209; -di San Pietro, 243; -di Monte Cavallo o del Quirinale 244; del Pantheon, 245; di San Giovanni in Laterano, 245; di Sta. Maria Maggiore, 245; -Farnese, 246; di Campo Marzio, 246; -di Campidoglio, 246; -della Minerva, 172; -Colonna, 40, 211; di Sta. Trinità de' Monti 209; di Campo de' Fori, 222; di Monte Citorio, 211.

Pijnappel. de Bronzen, 176.

Pimodan, graf van generaal de-, 220.

Piscina publica, 248.

Pius IX. Graf van-, 163.

Plinius. Brief van-, aan Trajanus, 64.

Ponte Sisto, 204; -Molle, 30, 182; -Salaria, 208; -di ferro, 221.

Polycarpus. de H., 25.

Pompejus, 11, 12.

Pons Aemilius; -Cestius, 14; Pons Milvio, 30.

Poorten van Rome. Oude, 5.

Poort Z. Porta.

Poppia Poppea. Wet van-, 14.

Porta Pia, 187, 208; -Flaminia, 182; -del Popolo, 182; -Salaria, 208; -di San Sebastiano, 247, 249; -di San Paolo,

188; -Capena, 248; -Latina, 248; -Appia, 249; -di San Pancrazio, 221, 249; -Angelica, 244; -Cavallegieri, 245.

Porsenna, Koning der Etrusken of Etru-riërs, 7.

Prati di Castello, 253.

Praxedes Sancta, 189.

Priscilla. de H., 96.

Pretextatus. Katakombe van-, 97.

Propagande, de-, 209.

Prudentius, 37.

Pudens. Senator(?), 96.

Pudentiana, 189.

Punische Oorlogen, 19.

Pyrrhus in oorlog met Rome, 9.

Q.

Quirinalis (Quirinaalsche heuvel), 1.

Quirinaal. Plein van het, 241, 245.

R.

Republiek. De Rom. Republiek door Marius, Sulla en Pompejus belaagd, 11.

Robur Tullianum, 52.

Rome. Ligging van-, 1; Stichting van- en legende, 2; Naam van-, 6; Brand van-, 19; Heidensch-, 1; Onderaardsch-, 57; Christelijk-, 120; Plundering van-, 121; Basilieken van-, 129.

Romulus en Remus, Stichters der Stad, 2; Dood van Remus, 3; Dood van Romulus, 3.

Romeinsch College, 173, 212.

Romeinsche Maatschappij in de eerste twee eeuwen na Constantijn, 120.

Rossi, graaf de-, vermoord, 222.

Rostra, 35.

S.

Sabijnen. De — vestigen zich op den Kapit. Heuvel, 3.

Sabijnsche Maagdenroof, 3.
 Sabina, Sta, 198.
 Sacramenten. Simbolen der H.H., 111.
 Sapor, Koning der Perzen, 29.
 San Pietro in Vaticano, 129; San Pietro in Vincoli, 134; San Pietro in Montorio, 186; -Pietro in Carcere, 188; San Paolo alle tre Fontane; S. Paolo fuori le Mura, 158; San Giovanni Decollato, 181.
 Santa Maria ad Praesepe, 155; -in Trastevere, 167; -de' Martiri o della Rotonda, 163; -sopra Minerva, 172; -dell' Anima, 174; -della Pace, 174; -in Valicella, 174; -in Ara coeli, 176; -Liberatrice, 174; Legende daarvan, 179; -degli Angeli, 180; -in Cosmedin, 181; -del Popolo, 183; -di Monte Santo, 184; -de' Miracoli, 184; -in Via Lata, 184; -Scala Coeli, 184; -in Campitella, 184; Nuova, 217.
 Sapienza, 173.
 Scala Sancta, 150.
 Scola Cantorum, 193.
 Sebastiaan. Sint-, 100; Katakombe van-, 100.
 Sejanus, 53.
 Seneca, 19.
 Septimus Severus, 26; Zegeboog van-, 41.
 Septizonium, 247.
 Servius Tullius, 6e Koning van Rome, 4, 5.
 Sextus Tarquinius Superbus is oorzaak van de verdrijving der Koningen, 5.
 Sfondrati, Kardinaal, 5.
 Sibyllijnsche Boeken, 5.
 Silvestro. San-, in capite, 211.
 Simbolen in de Katakomben, 105.
 Simeon. De H. — van Jerusalem, 64.

Simon, zoon van Jonas, 53.
 Simonde Toovenaar,
 Sint Pieterskerk 129; Sacristie van-, 145; -Pietersbanden, 185.
 Sint Pauluskerk buiten de Muren, 158.
 Sixtus. De H., Martelaar, 70.
 Sneeuw wonder. Legende van het-, 152.
 Spartacus, 11.
 Spurius Cassius, 8; -Larius, 7.
 Stanislaus Kostka. de H., 213.
 Stanze di Rafaele, 231.
 Sulla, 11.

T.

Tabularium, 14, 35.
 Taberna Meritoria, 167.
 Tafel van het H. Sacrament, 149.
 Tanaquil, 4.
 Tarcisius. De H., Martelaar, 73.
 Tarpeia, 3, 51; Tarpeische rots, 3, 51.
 Tarquinius Priscus, 5de Koning van Rome, 4; -Superbus, Laatste Koning van Rome, 5.
 Tempel van Jupiter, 51; -van Juno Moneta, 52; van Anton Pius, 21; -van Antoninus en Faustina, 215.
 Terme Antoninae, 208.
 Theater van Pompejus, Balbus, Marcellus, 50; Tigranes, 53.
 Tiber-Eiland, 200.
 Tiberius, 15.
 Titus beoorlooft de Joden, 22; Boog van-, 23, 40; Hij wordt Keizer, 23.
 Trajanus, Marcus Ulpius-, 24; Zuil van-, 24, 40; Zijn brief aan Plinius over de Christenen, 64.
 T. Herminius, 7.
 Tor Pignetarra, 96.
 Trap. De H., 150.

Trappistenklooster bij de drie Fonteynen, 188.

Tuinen van Salustius, 248.

Tullia's. De beide-, dochters van Servius Tullius, 5.

Tullus Hostilius, 3de koning van Rome, 4.

U.

Urbanus. De H., 97, 202.

V.

Valentinus. Basiliek v. d. H., 183.

Valerianus. De H., 97; -Keizer, 29.

Vaticaan, Grot van-, 139.

Vaticanus (Vaticaanse Heuvel)

Venezia. Piazza en Palazzo di-, 176.

Vervolgingen. Oorzaken der-, 57.

Vesta. Atrium van-, 36; Tempel van-,

Vestadienst, 3.

Vestales maximae, 36.

Via Appia, 13, 247; -Flamina, 14; -Ardea tina, 250.

Viculus sceleratus, 5, 192.

Viminalis, 1.

Villa Altieri, -Ludovisi, 208.

Vitellius. Keizer, 20, 21.

Z.

Zeven Heuvelen. Namen der-, 1.

Zegebogen, 40.

Zeno. De H., 97.

Zwaardvechtersoorlog, 113.

